

ББК 821(477)06
М 93

Юрій
МУШКЕТИК

Твори в п'яти томах

4

ТОПИИ
МУНИКЕТИК

4

Твори в п'яти томах

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»

Юрій МУШКЕТИК

ТОМ 4

Біль

ПОВІСТЬ

Обвал

ПОВІСТЬ

«Старий у задумі»

ПОВІСТЬ-ПРИТЧА

«Сльоза Офелії»

ПОВІСТЬ

ББК 84Ук7-44
М93

До четвертого тому
ввійшли повісті «Біль», «Обвал» —
про відповідальність людини
перед суспільством
і перед своєю совістю,
повість-притча «Старий у задумі»
та повість «Сльоза Офелії» —
з життя сучасних художників.

В четвертый том вошли
повести «Боль», «Обвал» —
об ответственности человека
перед обществом
и перед собственной совестью,
повесть-притча «Старик в раздумье»
и повесть «Слеза Офелия» —
из жизни современных художников.

М $\frac{4702590200-077}{М 205(04)-88}$ передплатне

ISBN 5-308-00063-8
ISBN 5-308-00271-1

©Склад, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1988.

Біль

ПОВІСТЬ

Мати жде сина, коли його вже не жде ніхто. Минуло вісім місяців, як наші війська звільнили Чисті Лози, вже давно об'явилися білими трикутниками зі штемпелями польової пошти всі, хто залишився живий, поприходили оповіщення на загиблих, а від Миколи не було жодної звістки. Останній лист надійшов від нього вісімнадцятого серпня сорок першого року десь з півдня, бо Микола писав про баштан, «на якому кавуни, як отой наш найбільший чавун, і ночі зоряні, аж страшно». А далі Миколин слід обривався. Ніхто його не бачив, ніхто не зустрічав на фронтових дорогах, тільки однорукий Кваша, що недавно вернувся додому, якось сказав, що Миколина частина відступала поруч з тією, в якій служив він, і що її вельми пом'яли під Лохвицею, а тоді замкнули в кільце.

Проте Павлину не полишала надія. Щоправда, вона була не така, як у перші після звільнення дні — тривожна, гаряча, часом лячна, — а якась зболена, важка й тужна. Гірко думала про полон, про тяжку контузію, відсовуючи гострі, як вістря голок, чорні думки (вони завжди з'являлися зненацька) кудись углиб, рапачись об пих душею і пам'яттю про русявого хлопчика, а тоді сором'язливого парубійка з синіми добрими очима, загоряючись новою вірою. Можливо, лише з того, майже інстинктивного: хіба міг загинути її син! Хоч сувора й нещадна правда не раз була їй просто в мозок: міг. Он скільки їх вже погинуло. Петро, Гриць, Степан... Семеро з одного кутка. І все-таки то — чужі, то — не її.

У Павлини був ще один син, оце від нього вона й верталася нині. Але той син чи не такий рідний (ні, однаково рідні всі діти), але якийсь мовби дальший, чужіший. Лаврін дальший і чужіший усім, а насамперед вдачею. Він старший од Миколи аж на дев'ять літ (між ними ще була сестра, яка померла малою), ще перед війною одружився, поставив за річкою, на іншому кутку, хату й запопадливо

¹ ©Видавництво «Молодь», 1978.

взявся до хазяйства. Одарка, чи, як кажуть у них у селі, Дарка, одразу обсіпала його дітьми — їх у них аж четверо — і зараз знову ходить в тяжі. Вона сварлива, криклива, хоч і не зла серцем, і може обляяти ні за що, особливо часто чомусь кипить проти свекрухи. Павлині, яка нічого од сина й невістки не хоче, а тільки приходить допомогти, те особливо кривдно. Ще хоч би син заступався. Але Лаврін мовби не чує того. Либонь, уже привчив себе не чути. Неговіркий од природи, він і зовсім став мовчакуватим, повернувшись з фронту. В нього немає по лікоть лівої руки і, казала Дарка, два шрами на лівому боці, там, де ребра. Він ніколи нічого не розповідає про війну, не любить ходити на шлях, до крамниці, де збираються вечорами покурити чоловіки, здебільшого старі діди та інваліди, і взагалі не любить ні до кого ходити. Він завжди був надміру врівноважений, певний себе. Чи просто певний свого хліборобського місця, доцільності всього, що його оточувало і що робив. Чомусь, коли Павлина зупинялася поглядом на Лаврінові — навіть тепер, після його каліцтва, — він ніколи не навертав на жалість, на бажання допомогти, в чомусь поспівчувати. Високий, як гора, крутоплечий, він ще до війни міг однією рукою підняти й закинути задок воза з снопами. Він і нині своєю однією рукою поправив занежаяне хазяйство: поставив новий тин, перекрив хлів, цямриння в колодязі перебрав, ще й нового звода поставив. А ще ж працює в колгоспі — бригадиром на парниках, і парники в нього теж обгороджені новенькою огорожею з лат, а розсаду з них цієї, першої після звільнення, весни брали всі ближні колгоспи. Майже всі парникові ями викопав сам величезною, викуваною в кузні на спеціальне замовлення, лопатою і рами потесав, дівчата тільки висіяли насіння. Та його рука й сама непаче лопата, важка й міцна, дівчата кажуть, що він може перерубати нею ворину. В глибині душі Павлина трохи пишалася Лавріном: навіть голова, вітаючись з ним, шанобливо торкається рукою шапки; і дякують їй, матері, старі й молоді, солдатки, що її син допомагає їм. Все те Лаврін робить мовчки, зосереджено й впевнено.

І все ж Павлина відчувала, що Микола був їй значно ближчий. І не тому тільки, що нині його нема. Він і тоді був якийсь... вона ним і милувалася, й не раз їй хотілося приголубити його і навіть за щось пожаліти. Він не був слухняніший од Лавріна, навпаки — іноді й огризнеться, й скаже щось наперекір, а тоді підійде, і в його очах

освітиться провина і прохання вибачити, і трошки усміх (адже ж знає, що мати вибачить завжди), і ласка, й ще щось, чого не виказати ніякими словами.

Десь Лаврін вдачею пішов у свого покійного батька Дениса. І вдачею, і статурою, і лицем. Отакий точнісінько був Денис — високий, важкий, ширококостий, широкобровий, з шорсткими щетинистими вусами й таким же щетинистим чорним чубом, мовчазний, задивлений у роботу і мало задивлений у неї, дружину, і навіть у власних дітей. Так само мало задивлений у свою Дарку і свою дрібноту Лаврін, хоч, звичайно, живе для них. Микола ж — весь у материн рід, у саму Павлину. Всі Охріменки високі, статурні, русявочубі, і чуприни ті буйні, ще й трохи в'ються кучерями. Правда, Миколин чуб майже не кучерявився, та й не вельми пишній, навпаки, з парубоцтва намітилися над чолом залисини, проте ж такі лягав хвилями. В Миколи крупне, продовгувате обличчя, високий лоб, великий ніс, великі губи, які часто складалися в усмішку, трохи причаєну, з веселим вогником, а трохи аж мовби беззахисну. Тією усмішкою, яка нині й справді здавалася Павлині беззахисною, і запам'ятався їй син. Коли він осміхався, губи в нього аж тріпотіли, а очі ставали добрі й степлені ясним, прозорим світлом, що хвилями випліскувало з них. Якби це чіткі, осмислені іскорки в чорних чоловічках, ту усмішку можна б назвати дивакуватою. Проте Микола, звичайно, аніскільки не дивак. І то вже не лише материна думка. Він добре вчився в школі, і хоч покинув її після восьмого класу, ще й рік прогуляв, — поступив у технікум механізації, звідки його й призвали на дійсну службу, грав на баяні і був найкращим шахістом у селі. Ще й зараз дві корбки з шахами стоять на великому суднику.

І все ж, хоч всі риси Миколиного обличчя крупні, була в ньому якась тонкість, якась, як казали за її молодості, шляхетність в обличчі і в душі, і те особливо почувала вона, мати. Микола може чогось і не зробить, але переболіє за те душею, може, й не скаже до кінця всієї правди, але сто разів вибачиться поглядом. Лаврін, коли було й полаються, махне рукою, неначе гребоне лопатою, і піде з хати, а Микола — він, звичайно, був тоді ще хлопчаком — все крутиться біля неї, то щось подасть, то щось допоможе — заробляє на прощення. А вона вже давно й простила обох у душі. Матері здавалося, що він часто ніяковів, але ту ніяковість і свою тонкість намагався прикрити гострим слівцем або й якимсь вибриком. Хоч іноді він і справді

бував дуже веселим, тоді його мовби несло щось на широких і легких крилах.

Павлина занурилась у спомини, а виринувши з них, здивилася на город. Стояла на стежці, що утопкала по розпрузі, а її з обох боків обвівали білі, червоні, рожеві маєва. Мак уже одцвітав, починав облітати.

Павлині згадалося, як колись, ще малим, Микола зрізав маків цвіт майже з половини городу й, повставлявши в глечики з водою, сподіваючись на похвалу, чекав її з поля. Ох же й розсердилася вона тоді. Ох же поповітіпувала деркачем з нього ту макоцвітність. Аж поки й самій стало жаль хлопця, й вона теж розплакалась. У Миколиній душі і далі жило щось таке, що трохи відрізняло його від інших хлопців. Він любив музику й спів (хоч чомусь вельми соромився, коли на свята починала співати з жінками мати), любив квіти. Бувало, повернеться вона з роботи, а він уже й свиней погодував, і дров нарубував, і підлогу помив (повозив), ще й понаставляв на столі та підвіконні глечиків з бузком, півниками чи півоніями. У їхньому селі квіти в глечики не ставили навіть дівчата. Щоправда, таке — нарубував хмизу, помив підлогу з власної волі — траплялося рідко. Микола, як і всі інші хлопці, гасав по вигону або в лузі, обносив сади й городину, і їй довелося вислухати від односельців чимало скарг. Підрісши, теж не вельми був охочий до хатньої та двірної роботи — йому б у поле або на сінокіс. Там, літньої пори, й пропадав од рання до вечора.

Помітивши, що згадує Миколу як живого, але якось так, у минулому, Павлина злякалася, чомусь сполохано оглянулася по городу й пішла до хати. Ступила на моріг під городніми ворітчатками й побачила на широких потемнілих і перекошених од часу воротях на вулицю Сашка, сусідського хлопця, мурого, стриженого під нулівку шибеника, котрого не раз уже зганяла з тих-таки воріт. Хотіла насваритися, але в ту мить, мабуть вчувши її ходу, Сашко оглянувся, стрибнув у двір і загаласував, вимахуючи руками, неначе млинком:

— Тітко Павлино, тітко Павлино, вам пісьмо! Мати каже, од Миколи.

Павлині обм'якли ноги, а серце забилося часто-часто, аж вона притисла руку до грудей.

Це було так несподівано, майже неймовірно. Отже, стільки чекала, а тепер щось у ній не зважувалось повірити в ту радість. Та й чи справдешня то радість?

— Звідки... мати знає?.. Там написано? — запитала.

— Ні, по почерку, каже, вгадую. Він нам заяви писав до війни. Я зараз принесу.

Але Павлина вже бігла поперед нього до Трушів. Катрі не було дома, хата була не замкнена, а лист лежав на столі, на полатаній вибійчаній скатерті. Павлина вхопила білого трикутника, й почерк видався їй незнайомим. Але вона не встигла нічого подумати, не встигла знову злякатись, як до неї з розгорнутого аркуша стрибнуло двоє слів: «Дорога мамо!» Так, це писав Микола. Вона б ніколи не могла сказати, як і звідки відчула, що то звертався до неї її син. Хоч так звертаються справжні сини до своїх матерів, але серце уловило, що то обзивався до неї Микола. Вона заплющила очі, та в наступну хвилину щось сахнулося в ній («а може, він покалічений, а може, поранений»), і вона прудко перебігла поглядом рівні, чіткі рядки. Їх, на диво, було небагато, вельми небагато, син писав скупо і коротко: «Дорога мамо! Живий я і здоровий, а довго не писав, бо був у госпіталі, не хотів вас засмучувати і вганяти в тривогу. А тепер уже одужав, служу в робочій команді, кладемо печі, ремонтуємо на зиму будинки, бо тут теж війна, і кругом розруха й роботи багато. А де — оповістити не можу, самі поімасте, воєнна часть — таємниця. Але тепер уже не безпокойтеся. Чи живий Лаврін? Як Дарка і її діти? Як ви там самі? Кланяйтесь усім і передавайте солдатський привіт од вашого сина Миколи».

Радість заплеснула Павлину. А далі потекла по всьому тілу, від клітини до клітини, і Павлина відчула, що стала легкою, аж могла б злетіти. А сльози котилися їй по щоках, падали на руки, на лист, який вона й далі тримала перед собою. Після того як усвідомила, що Микола живий, збагнула й те, що він у робочій команді і що тепер йому не загрожує ворожа куля; і більшої радості не було на світі.

Це вже пізніше, перечитуючи лист по рядочку, по слову, вона дечому дивувалася, і неясна тривога торкалася її серця. От хоча б і таке: чому Микола не написав з госпіталю, коли почав одужувати чи вже одужав, а обзивався аж з робочої команди, і хіба така таємниця, де стоїть та робоча команда, а коли й таємниця, то чи не можна об'явити своє місце якимись натяками, он як Ковалів Грицько: «Ох і голосисті шепетівські дівчата», або пізніше: «Сосни тут називають смереками, і з села, у якому стоїмо, видно найвищу гору усіх тутешніх гір», та й сам же Ми-

кола писав про великі кавуни і дуже зоряні ночі. Дивувало її й те, що син написав так кучо, майже нічого не розказав про себе, не схоже те було на Миколу, говіркого, відвертого, ласкавого до матері. Звичайно, думала, інакше й бути не могло: війна опалила, присушила Миколі душу, певно ж, пройшов і дим, і полум'я, й замкнулися слова, не хотілося виповідати матері своїх болів, що минули. Хоч все-таки мав би трохи більше розказати про себе.

Проте отак вона перебирала рядки синового листа пізніше, через тиждень, через два, а тоді, ледве забігши додому (одчинила хлівчик, щоб сідали на сідало кури, і кинула поросяті зілля), метнулася на Загайки до Галі. Грицикова Галя — найближча по Миколі Павлині людина. Микола і Галя кохалися в ранньої юності і, напевно, й побралися б, якби не війна. То було щире й красиве кохання. Мабуть, насамперед красиве тому, що красива була Галя. Красива у всьому. І тут Павлина, — хоч син же у самісінькому серці, рідна кровиночка, — віддавала перевагу їй. Висока, тонка станом, тонка лицем — красиві дугасті брови, голубі очі, прямий рівний ніс, високе чоло, над яким корона смоляних кіс, — вона була як городяночка. До того ж у її обличчі було ще щось, ледве вловне — чи то хлопчаче, чи то дитяче, якась прихована рисочка, яка проглядала то у швидкому позирку, то в стрімкому повороті голови, то в усмішці. Часто така краса породжує надмірну певність себе і погорду іншими, нехай навіть глибоко приховану, але яку люди все ж угадують. Всього того не було у Галі. Вдачу мала трішки рвйну, але то тільки вдача, і більше нічого. До всіх привітна, приязна, але не запобіглива, не улеслива, рівна й спокійна, бо, видно ж, велася так, як малося їй на душі. Перед війною поступила до чернігівського педінституту, але влітку ходила в ланку — на тютюн і буряки — й допомагала по господарству вдома, вечорами виспівувала з дівчатами на колодках, звідки проводжав її додому Микола. Через те їм і не заздрили, і не ходило довкруг них лихих поговорів, і нічний недобрий зір не перетяв їхньої путі. Гарна пара, гарні обое — щастя їм.

Галя не вийшла заміж, хоч у сорок третьому, одразу після звільнення, коли під їхнім селом розташувався військовий аеродром, немало новеньких, начищених до блиску офіцерських чобіт проскрипіло мимо її двору, завертали і в двір; і в педінституті, де вона продовжувала навчання, залицялися до неї хлопці, хоч їх там було не багато;

кажуть, сватався навіть один викладач, доцент, але дівчина і йому відмовила. Галя ждала Миколу. Павлина й родичалася з нею майже як з невісткою, заходила до Грициків, а Галя забігала до неї.

В суботу Галя завжди приїздила додому. Сьогодні ж субота, і Павлина сподівалася застати її, заплеснути і її тією радістю, що повинню ринула на неї з Миколиного листа.

Галя справді була дома (розвішувала на тину прання); прочитавши листа, невимовно зраділа, хоч одразу ж по тій чистій радості й пробігла ледь вловна тінь. Павлина теж одразу відгадала ту тінь і аж здивувалася, що не подумала про це й досі: в листі жодним словом не згадувалось Галю. Павлина трохи спантеличено подивилася на дівчину і, завваживши про себе, що та її спантеличеність надто прозора, поспішила сказати, що це ж перший лист, що Микола тільки об'являється ним і тому-то лист такий-от куций...

Цими останніми словами вона одвіяла деякі свої і Галині сумніви, а деякі, навпаки, засіяла рясніше. Засіяла на потім, бо того дня, принаймні для неї, то була полова, що полетіла за вітром.

Другий лист од Миколи надійшов, коли замість макового цвіту на вгороді нерівними рядочками гоїдалися сухі лискучі маківки і соняшники схилили важкі голови до самої межі. Був він ще коротший — «живий, здоровий, чого і вам бажаю» — і присмугтив Павлину. Вона вже не бігала з ним до Галі, та й Галя за весь цей час заходила до неї тільки раз — вони обоє мовби носили в собі щось невиказане, мовби стидалися чогось. Павлина стидалася насправді — Микола так і не обізвався до Галі, хоч вона, здолавши у собі сором і гордощі, написала йому. І не відповів їй, матері, на привіти од Галі, які вона все настійливіше виписувала друкованими літерами в кінці кожного листа. Павлина не могла знайти тому жодного пояснення і носила все те в собі як неясну тривогу, яку не могла нікому виповісти. Щось її стримувало, вона завжди була небалакуча, хоч і любила послухати чужих розумних балачок, і в душі осуджувала жінок, які виляпували сусідам свої родинні тасмпиці. Втікала в Дарчині та Лаврінові клопоти, в роботу, — хоч мала вже за п'ятдесят, водила ланку і була чи не найкращою ланковою в колгоспі. «На таких, як ти, Павлино, — сказав з президії у залу на зборах Сильвестр, голова колгоспу, — тримається нині наше господар-

ство і весь тил». Вона зашарілася — адже працювала не для похвали, її ніколи раніше ніхто й не хвалив, — просто з досвітку першою виходила на ділянку, за нею тяглися інші жінки; упоравши свою норму, допомагала тим, що хворі чи в кого малі діти, в праці бачила смисл життя, свого і всіх інших, чи й просто те стало самим життям. Десь там плоди її праці споживав її син, і всі, хто пішов на війну з Чистих Лоз і всіх сіл.

Про Миколу ж тоді подумала, що все проявляється при зустрічі з ним. Її все частіше тривожила сумна догадка, що Миколу на війні вельми покалічило, може, рана спотворила йому обличчя (якби був без ноги або руки, його б не залишили в трудовій армії), через те він не хоче писати Галі й через те одмінилася в нього вдача. Вона б давно поїхала до нього, але він і далі не вказував адреси.

Микола приїхав ранньої весни сорон п'ятого року неждано, не попередивши про свій приїзд. Приїшов він зі станції увечері, коли Павлина вже засвітила сліпачка (він чадив під комином). В хаті стояла півтемрява, й Павлина не одразу впізнала солдата, що мовчки переступив поріг з маленьким чемоданчиком у руці. А впізнавши, заголосила, вицілювала худе лице і руки, які Микола намагався тихенько одняти і все заспокоював матір:

— Ну, чого ви, мамо. Бачите — живий і здоровий. Я ж писав...

Вона справді бачила, що він живий і здоровий, тільки худий і якийсь... чи немолодий, чи втомлений, чи пригаслий, а чи й усе разом. Це вже роздивилася, як засвітила довоєнного восьмерика, що стояв на суднику, заправлений на всяк випадок. Далі просунулися ранні пролисици, чоло стало мовби опукліше і аж вилискувало. А русавий, коротко, під бокс, стрижений чуб ростікався в боки двома хвилями; як і колись, ті хвилі завше були неслухняні, і він загірбав їх п'ятірнею. Загірбав і зараз, а сам роззирався по хаті, ледь помітно осміхався. Видно, його присмутили порожня жердка в кутку над полом і якась пустельність. Він поторгав двері до порожньої кімнати (вона стояла замкнута з тих пір, як його призывали до армії), для чогось похитав за спинки ослони—дивани, як вони називали, одного дня перепилявши з Лавріном надвоє стару-престару прапрадідівську лаву, повставляли віжки та поприробляли спинки,— що стояли вдовж стіни, ковзнув поглядом по фотокартках у старих, поточених пашелем рамках під

всіяним чорними пятками, убраним у рушник дзеркалом, і все те — чи то приглядаючись, чи дивуючись, неначе не вірячи, що ось минуло стільки часу, а все стоїть, як і стояло, тільки стеля мовби понижчала і вікна поменшали, а він повищав. Стара батьківська хата мовби заговорила до нього, обізвалася тими прихованими тасмниціями, які залишив тут, отим життям, яке не взяв з собою на фронт і яке, як йому тепер здавалося, продовжувалося й тоді, якби загинув він. Йому стало трохи не по собі, трохи радісно й чомусь моторошно. Все тут було вічне, просте. Отже, лишилося щось і від батька, від діда, але він того не почував, а своє колишнє життя почував як щось радісне, справжнє, без обману й горя — з маленькими неправдами й ще меншими кривдами.

Минуло чотири роки, як він пішов звідси, жив у землянках і в палацах, навидивлявся у всілякі вікна, а снилася йому тільки вона, батьківська хата, часом з якимись одміними, і в тих снах йому було надзвичайно спокійно і затишно. Йому й справді ледве чи вірилося, що він стоїть у рідній хаті, якоюсь не такою уявлялася йому ця мить, і він у ній теж не таким, бо от стояв і мовби не знав, що йому робити. І матері в уяві ця мить бачилась трохи іншою, хоч зараз вона про те не думала, зараз вона вся аж світилася радістю, і то тільки не знала, чому їй на серці ще й якомсь щемко. Чомусь знову приступили до очей сльози — згадалися Миколині однілітки, які пішли з ним і на яких уже прийшли похоронні, — але вона злякалася тієї думки, боялася присмутити Миколі приїзд, а думка десь витала навколо усіх оцих років, десь краєм вона обіймала всі чекання, всі страхи, які в ранку до ночі висіли під цією стелею, а тепер од них нічого не лишилося, тільки важка смуга в пам'яті. Павлина плакала з радості. Вона метушилася, побігла в чулан, принесла звідти тоненький жовтий шматочок сала, почала перестилати скатертину, а тоді сплеснула руками й кинулася до жердки:

— Колю, я на хвилюку... Збігаю до Галі, вона часто приїздить додому і в будень. Ми разом чекали тебе...

І тоді Микола зупинив її. Не одразу, а коли вона вже добігла до дверей.

— Не треба, мамо.

— Чому? — спантеличилася Павлина.

— Ну... не треба... Я — жонатий, — мовив тихо й одвернувся до столу.

— Божечки,— зойкнула і аж стиснула вуста — так і просилися слова: «А як же Галя?» — і вона розуміла їхню важку недоречність.

— Хто ж вона? — запитала замість того. На її вустах лежав іній.

— Хто? Людина,— знизав плечима Микола.

Вони обоє відчули гірку непевність цієї миті, її важку порожнечу, в яку густо текли думки і просмоктувався біль. Мабуть, важкість цієї миті Микола почував не менше, ніж Павлина. Він поклав руку матері на плече, легенько прихилив її до себе:

— Так сталося, мамо... В госпіталі... Клара там була снітаркою. Все... дуже не просто.

По цьому Павлина впізнала колишнього Миколу. Зрозуміла й повірила, що все у сина склалося дуже не просто, вона відчула за його словами прихований біль, і на мить їй стало шкода його. Проте це почуття не було тривким,— це пояснення хоронило надії, вона почувала скривдженість ще однієї людини, хорошої людини, яка ж таки принесла чималу жертву, і їй аж сльози приступили до очей. «Хіба ж таки то було з неволі»,— але вголос цих слів не сказала, розуміючи їхню марність.

— Чого ж не приїхала з тобою вона? — запитала, чомусь не осмілюючись чи не бажаючи називати невістку по імені.

— Вона на службі. Та й я лише на два дні,— сказав Микола, і після довгої паузи додав:— Поки що.

Більше вони цього вечора Миколиного одруження не торкалися. Та не багато Павлина довідалася від сина про свою невістку і в наступні два дні. Микола, вочевидь, не хотів про це говорити. Мабуть, щоб уникнути розпитувань сусідів, а може, боявся, що прийде Галя, другого дня набив косу й пішов на дальній городчик і викосив там просо, поскошував обніжки та позрізав соняшники, а третього — викосив болітце за городом під лісом — суху осоку — не жар, на паливо.

Павлині ж вельми хотілося прийняти сусідів,— так велося в усіх, куди верталися фронтовики — поки ще здебільшого інваліди. Розпитуватимуть, «чи не стрічав мого», будуть сльози, і туга, і сумна пісня, але — так треба; не можна ховатися од чужого горя, не можна замикатися зі своєю радістю, адже для багатьох то теж хоч якась радість — своя надія в чужій радості: може, й «наш»

повернуться. Адже майже рік не було од Миколи ніякої звістки, а тоді наче з води виринув.

Проте Павлина й цього разу нічого не сказала. Може, воно й краще — Галі особливо було б тяжко почути про таку вечірку. Павлина в'язала за Миколою у маленькі акуратні снопики просо — видалося низеньке, хирляве, через те Минола і викосив, а не вижав його — і носила з бо-літця на горбок великі кошлаті снопи нежару, а сама все зорила очима за сином. Йй не вірилося, що то косить Ми-кола, а не чужий солдат. Він роздягнувся до пояса, ли-шився в простому зеленому галіфе і хромових чоботях; ті-ло в нього було біле, незасмагле, худе — ключиці повипи-налися, живіт запав, аж він затягнув ремінь на останню дірочку. І знову видавався він їй не таким, як колись, а якимось зів'ялим, вельми задивленим у себе. Либонь, бу-ло в що задивитися: надто гарним, надто чистим було їхнє з Галею минуле, надто багато воно обіцяло в майбутньому. Тепер, очевидночки, шкодував і карався, та ще й мучився совістю. «Нащо ж тоді було...» — зривалися з душі Павли-ні слова, але вона гасила їх, а сама посміхалася до сина, просила не поспішати, відпочити, переобідати. А він з якоюсь важкою зосередженістю водив косою, майже не підводячи очей від землі, клав покіс до покосу. Тільки раз, коли вони сіли на снопах осоки переобідати і вона по-дала йому намазаного здором окрайця із повтиканими в м'якушку дзьобками часнику, він осміхнувся щиро, дитин-ною усмішкою. Мабуть, згадав, як вони переобідували до війни. Тоді ще вони увечері по роботі варили кашу. Во-гонь у кінці городу під в'язом розпалював він, а вона чистила картоплю, змивала пшоно і кришила сало. Кашу не-одмінно затовкували салом, старим салом у старій, ще дідівській ковганці.

Павлина почала лаштувати триногу, щоб і нині зварити кашу на вгороді, але Микола не захотів. Вона зварила у печі, але каша так і вихолола під комином: одна по одній почали сходитись сусідки, — таки прочули, — це не були святкові одвідини, просто заходили запитати, чи не стрі-чались на тяжких воєнних дорогах солдату їхні сини та чоловіки, заходили подивитися на солдата й не затримувалися довго, бо невеселий був солдат, і невесело було на серцях у них, розходилися по домівках, витираючи фарту-хами з куточків очей сльози.

Микола поїхав удосвіта; Павлина провела його до стан-ції. Йшли понад Зозулькою, по той бік річечки жовтіли

колгоспні стерні, по цей сіріли городи, до них прилягали зелені лужки зі скошеними отавами, густо заюшені росюю. Коли проминали Грициків город, Микола збився з кроку, подивився на високі осокови в кінці городу, попід якими біліла хата, і прискорив ходу. Мабуть, його збив з кроку мимовільний спомин, адже саме од тих осоковів вони з Га-лею майже щовечора спускалися по протоптаній по обніж-ку стежці до річки й або йшли до клубу, або простоювали над водою. Там оддавна було у них своє місце. Колись, ще не за Миколиної і Галиної пам'яті, тут був місток, потім він зветшав і розсипався чи його змило повідню, але новий місток поставили значно вище, а тут лишилася тільки гре-беляка, яка з обох боків стискала Зозульку, й та сердито клетотіла та закручувала таємничі кручіі. На цих стру-менях колись гойдалася їхня любов.

Ні, звичайно, не на цих. Та вода сплинула, розчинилася в морі, а може, випарувалася й осіла росами на інших лу-ках, де теж вечорами ходять пари.

Він помітив, що якось дивно, чи то незвично, чи надто красиво подумав про воду і про це місце. Справді, з цим місцем, з Зозулькою було пов'язано дуже багато споминів. Місячними вечорами вони подовгу дивилися на свої відоб-раження на плесі. Він був у білій сорочці, вона в світлій, вишитій по коміру сукні. Коли вони цілувалися, цілували-ся і дві білі тіні у воді. Він любив підглядати те крайком ока, Галя ж не любила — соромилася. Вона взагалі соро-милася ласкавих слів, і він теж. Вони кидали у воду па-лички, шматочки кори і спостерігали, чия пережене. Іноді він лякав її: ішов по чорних потрухлих палях до проти-лежного берега. Ступав обережно, балансуючи в повітрі обома руками. А вона стояла над водою, притиснувши ру-ки до грудей, і боялася сполохати його словом.

А то просто сиділи на вербовому пниці, дивилися на великі білі зорі, що гойдалися на плесі. Течія плинула, а вони лишалися на місці, неначе вбиті в дно срібні списи.

Зненацька йому спало на думку: скільки разів згадував це місце й ті вечори на війні! Часом йому здавалося, тільки й жив споминами про них, та ще надією.

Микола здивовано оглянувся, він мовби пробудився й пішов швидко, аж Павлина ледве встигала за ним. Всю дорогу до станції він більше не зупинявся й жодного разу не оглянувся.

Микола поїхав, а Павлина, вертаючись додому, постояла якийсь час біля гребельки, кілька разів поривалася на стежку до хати, але не пішла, не зважилася. Прийшла додому, там на неї чекала пуста — гвітюча, ріденько заткана цвіркунами тиша, сум. Покликала kota, і власні слова обізвалися холодною луною, неначе промовив їх хтось чужий. Зупинилася біля дзеркала, під яким у великій кленовій рамці висіло з десяток фотографій, серед них і Галина. Дівчина стояла у вінку, у стрічках ↔ виступала в районі на олімпіаді і сфотографувалася там. Павлині той вінок завжди видавався мовби весільним. Вона й зараз найперше зачепилася за нього поглядом і враз відчулася мовби винуватою в чомусь, їй здалося, мовби вона образила чимось отой вінок, і оті стрічки, й саму Галю. Й тоді ж подумала, що понесе до Галі важку звістку як власний гріх, як покуту, бо всі слова не матимуть там ніякого значення, окрім отих, перших. Звичайно, вона може й не йти до Галі, досить натякнути сусідам, що Микола одружений, і ту звістку дівчині принесуть одразу, але то буде нечесно, майже підло. Їй треба йти самій.

Кілька днів збиралася на силі, а в суботу пішла зустрічати Галю до поїзда. На її щастя, людей з поїзда зійшло небагато — четверо хлопчаків, що вчилися в ремісничому училищі в місті, вони швиденько подалися до села, та Федір Климчук — машиніст паровозного депо, він зайшов у станцію. Галя не помітила її, з чемоданом у руді пішла по стежці, що вела через приколійну посадку. Павлина надто зогнала її аж на городах біля села. Оглянувшись на кроки, Галя зупинилася й мовби заціпеніла. Їй уже сказали, що Микола приїздив додому, її він не шукав, важкі здогади роїлися в її голові, дівчина тільки не знала, який із них має остаточно підтяти її віру. На муку, на лихо, віра все ж жила в ній, хоч і була квола, неначе спалена сонцем билина.

Жила в дівчині й гордість, гірка, болюча, і від того якась жорстока, холодна, з нею Галя збиралася зустріти другу звістку. Стояла на стежці — висока, струнка, поли дешевого синього пальтечка ворухив вітер, — тримала перед собою обома руками легкий, порожній чемодан і силоміць посміхалася байдужою усмішкою. Їй здавалося, що ця усмішка найкраще приховує її тривогу і сором перед матір'ю її

колишнього нареченого, котрий так легковажно, чи погордливо, чи жорстоко знехтував її любов'ю.

— Здрастуй, дочко,— мовила Павлина й одразу ж відчула, яке важке, не відповідне розмові, що її мала почати, оце «дочко». Вона мала на думці почати ту розмову не зразу, а приступитися здалеку, обхідними стежками, але несподівано слова вирвалися мовби самі по собі, либонь, їх потягнуло за собою оте перше слово.— Бог тому свідок, тебе сподівалася назвати дочкою, тільки тебе... Війна — наша зла доля... Не винуватий він, Галю... Не винуватий.

Галя збачнула все. І хоч останнім часом готувалася до такої звістки,— вся Миколина поведінка накликала на такий розгад,— вона пронизала її, немов гаряче вістря пожа. Стояла без кровинки на обличчі, дивилася кудись у далеч, і її великі очі були сповнені важкої гіркоти. Вуста побіліли, скривилися не то глумливо, не то болісно й промовили твердо, карбуюче:

— Я не набивалася вам у невістки, тітко Павлино.

І тут Галя відчула, як наплинув біль. Разом з ним в грудях ворухнулося щось гаряче, жалюче, її поїпало бажання відплати, бодай маленької відплати за свою необмірну кривду.

— Таких, як ваш Микола... То я йому сказала, як розлучалися, що ждатиму, якщо не знайдеться кращий. І... вже знайшовся.

Вона засміялася, але Павлина помітила, як конвульсивно, болісно стиснулися її вуста і як у глибині очей полетіли білі безколірні птиці, їй до болю стало шкода дівчини, захотілося обійняти її, притиснути до грудей. Але одразу ж невідь звідки взялася холодна думка й зупинила її. «Я її розтривожу ще дужче. Або вона з погордою одведе руки, навіть посміється».

Так думала Павлина, а серце їй і далі щеміло, й вона враз, несподівано для самої себе, заплакала. Обхопила худенькі Галині плечі й мовила тихо та тужно:

— Доню моя, доню...

Дівчина ще мить стояла, напружена, як перетягнута струна, а тоді тицьнула головою Павлині в груди й заплакала теж.

Вони добре виплакалися (їх ніхто не бачив, стежку в тому місці обступали густі кущі) й пішли до села. Вже аж у берегах, прощаючись з Галею, Павлина сказала:

— Ніхто не може змінити свою долю. Треба жити, треба забувати колишнє. А тобі — виходити заміж.

Сказала без сліз, спокійно, розсудливо, хоч і жаліючи Галю.

З того дня Павлина мовби заспокоїлася. А може, збайдужіла, примирилася. Якщо раніше її чекання було живе, занадто живе, вона почувала його так, немовби від того щось залежало, то тепер чекала інакше — помочі собі, хазяїна на підвір'ї. Микола й далі писав рідко і скупо, й хоч по якомусь часові вказав адресу, вона до нього не поїхала, відчуваючи, що її приїздові не вельми будуть раді. Не любила про те говорити й з сусідками: брехати не вміла, скаржитися чи обмовляти сина — таке й на думку не спадало. І далі ходила в ланку, порала город, допомагала Дарці, своя садиба ветшала, хоч Лаврін потроху й підтримував її. Скінчилася війна. Павлина саме садила картоплю, як на пожежній закататав дзвін — швидко-швидко, аж захлинаючись, і всі одразу зрозуміли чого то, заголосила стара Скринничка на своїх трьох синах, побігли по вулицях школярі, скликаючи на мітинг людей. В Павлининій душі туга й радість сплелися в одне: туга по трьох Скринниченках і по всіх інших, кого оплакували матері, і радість, що тепер уже Миколі ніщо не загрожує і він повернеться додому.

Микола ж поки що додому не збирався, й Павлина поволі звикла до своєї самотності. Проте ця самотність була зовсім не така, як раніше, коли вона чекала звістки про Миколу. Тоді її хата була сповнена тривоги, а то й похмурої рокованості. Засюрчить цвіркун на покуті — вже їй тривога побігла по серцю і думка важка, як жорновий камінь, закружляє на місці, хоч вона нібито й не вірить в прикмети, намагається не вірити, але не може не пригадати, що про таке кажуть у селі: цвіркун на покуті — на вмируще. Коли б, звичайно, це віщування стосувалося її, Павлина не боялася б. Але ж десь там, під кулями і бомбами, Микола!

Тепер хата була по вінця виповнена тиші й задуми. Павлина сиділа біля вікна або лягала на лежанці й слухала тишу. Може б, вона її не почувала так гучно, якби не старі ходики на стіні: «так-так, так-так» — вицокують тонкий і непевний місточок, що проліг у обидва боки. Вперед і назад. Ходики ще куплені за миколаївських часів, коли Павлина і Денис тільки побралися. Дивиться Павлина в глевку темінь довгої вулички, у якій жовто сліпає одинокий вогник, думає, передумує своє життя, і майже завжди її думка снується докруз двох білявих голівоньок, одні-

єї — більшої, другої — меншої. Спогадує, як той і той училися ходити, вимовляти слова, як і коли пожаліли її, які були кмітливі й сердобольні. Її бешкети згадуються, і лихі вчинки.

Якось Микола поціляв з хати каменем у горобця, а вцілив у голову Лаврінові, і його залляла кривавиця — вона сьогодні знову переживала той давній страх і розпач. А то якось пили вони чай, випили всю заварку, а Микола десь бігав, йому не вистачило, й він тоді тихцем з'їв те, що залишилося на дні чайника і похвалювався крізь сльози: «Ви кай попили, а я каюху поїв». Приходили й лихі спомини: поїхали Лаврін і Микола в ліс та й заблудилися, два дні їх шукали, й ледве вона ті дні пережила. Такого згадувати не любила. Більше їй бачились лагідні дні: як вони рубають дрова — Лаврін коле, а Миколка носить, як копають картоплю і полуднують усі разом, і хлопці обов'язково кладуть вогнище, вологе картоплиння терпко пахне, — а далі, коли вже залишилися удвох з Миколою, відчув себе хазяїном і мовби її захисником, клопотався за них обох. Трохи смішна їй недоросла його серйозність і отой захист — і від того вдвічі милі.

З тим вона й засинала. Вона виносила в голові цілу повість про Миколу, й щодалі та повість повнішала, доточувалась новими споминами. Микола виступав у ній тільки дитиною, вона рідко згадувала його парубкування і вже зовсім не любила згадувати його останній приїзд. Щось їй потьмарювало його, присмучувало, — чимось не схожий був цей Микола на того, колишнього. Впевнювала себе, що то їй здалося, а потім подумала, що щось у нього сталося в самий від'їзд і тому був не схожий на себе. Тепер чекала, коли він повернеться назовсім.

Проте ще три рази зацвітали на Павлининому низинному городі картоплі і вже почали викидати тугі зелені бубочки вчетверте, коли він повернувся в село. Про свій приїзд написав заздалегідь, хоч і не вказав дня. З ним приїхала й Клара.

Важко було Павліні зустрічати невістку. Багато днів готувалася вона до цієї стрічі, впевняла себе: то Миколине щастя, що йому зустрілася така дівчина, котрій, либонь, зобов'язаний багато чим, може й життям, а в ній увесь час щось повставало, щось ставало наперекір тим думкам. То більше, в серці стояв невігойний біль за іншу полама-ну долю.

Два місяці тому повернулася в село Галя. Не сама, а з малою дитиною. По закінченні інституту вчителювала десь за Черніговом, але, мабуть, залишатися там їй було не можна, і вона вернулася до матері. Павлина не могла знайти жодного пояснення Галиному вчинку, як тільки вічні образа й розчарування, бо ж хоч і викосила війна парубків, але на таку дівчину якийсь та знайшовся б. І от тепер оця образа, оцей біль і заважали Павлині затепліти серцем до невістки. Непокоїло її й те, що невістка — городянка (Микола якось писав про це), хоч десь у глибині душі й трохи подобалося — таки не просту дівчину вибрав Микола, і лестила їй та цікавість, з якою дожидалися сусідки приїзду її сина з невісткою. Подобалося їй і ім'я невістки — Клара, не тутешнє, трохи тасмниче й загадкове. Чомусь уявлялася вона їй чорнявою, тонкобровою і гордою.

Проте насправді невістка виявилася зовсім іншою. Була висока, повна, — тіліста, як казали в них у селі, — грудаста, з круглим обличчям, великим виразним ротом і ледь кирпатим носом, високим чолом і темно-рудюю хмарою волосся над ним. Не сказати щоб негарна, але й не вродлива. Сусідки, що невдовзі почали занукувати до хати, переглядалися — певно, порівнювали її з Галею. У Павлини стискувалося серце, і вже не стільки від жалю за Галю, скільки від образи на сусідок. Боялася вона також, щоб невістка не осоромила її бодай у ці перші години, адже хіба не сталося в Музик — отак само прийшов зі станції Женько з жінкою-городянкою, а вона впала на ослінець, руки опускала та й каже: «Женю, помий мені ноги». І Женько вніс цеберку й заходився мити ноги своїй жінці. Пізніше виявилось, що Музичина невістка не така вже й погана, але зневагу, яка впала на Женька, вже не могло змити ніщо. Либонь, Павлина таки боялася не за себе, а за Миколу і Кларау.

Проте Клара падати на ослінець не збиралася. Вона міцно, у всіх на очах розцілювала свекруху, відтак розпакувала одного чемодана і накинула їй на плечі хустку такого гарного, на Павлинин вік, кольору, що в сусідок аж очі заблищали. Клара з цікавістю розглядалася по хаті, уважливо розпитувала, хто то на фотокартках під дзеркалом, і щиро сміялася з надутого, стриженого парубійка з гітарою в руках. Той парубок був Микола. Потім Павлина водила її по городу та по садку, і невістка все розпитувала: «А це що, мамо? А це, мамо, який овоч? А це яка квітка,

мамо?» «Мамо» та й «мамо», аж заколисала Павлині серце. «Сережки? Розбите серце? Як же гарно. Вони справді схожі і на сережки, й на розбите серце». А коли надвечір сіли за стіл, випили по чарці, по другій, і Клара, на прохання Лавріна, котрий одразу відгадав у неї голос, заспівала «Кисет», а тоді «Темну ніч» і «Землянку», то одразу прихилила до себе все товариство. Жінки присмутилися, чоловіки почали круто скручувати цигарки, і Клара, тонко відчувши цей настрій, який, можливо, створила навмисне, повела усіх на веселу галявину, де молодий хлопець, круто вигнувши брови, зізнається дівчині в коханні на незнаній туг тальянці. Клара й Дарку повела за собою, хоч та спочатку й відмагалася, але теж мала голос, і вже в парі заспівали «Іхали козаки» та «Місяць на небі». Й довго в той вечір линули з Власюкової хати понад селом пісні, і заслухувались люди, казали одне одному: «Щаслива Павлина. Обидва сини вернулися, ще й невістки такі здорові та веселі».

Павлина справді почувалася майже щасливою. Тільки іноді на якусь мить щось мовби затьмарювало той настрій, але було воно як хмарка на овиді ясної вітряної днини, яку одразу здувало, або як блискавиця по краю дощової благодатної хмари. Десь зблисне на мить, тьохне серце, а вже грім щасливо розкочується по душі й важкі теплі краплі будять тривку надію.

Другого дня Павлина встала рано, щоб зварити молодятам сніданок, але й Клара небавом вийшла з кімнати. В спідниці, без кофти — в ліфчику, мережевній сорочці, з-під якої випирали круті груди, заспана, рум'яна, вона вмилася біля ганку й заходила розпаковувати чемодани. Діставала сукні, хустки, кофточки, без хвастощів, а так, по-доброму, по-сімейному показувала Павлині, приміряла біля печі, в якій гоготіло полум'я, і була гарна в червоних відблисках, і Павлина раптом подумала, що, може, й на добро, що вони поєдналися з Миколою, у них будуть здорові діти і щасливе сімейне життя. Клара хотіла наділити свекруху ще сорочкою і кофтою, але Павлина відмоглася, хоч їй і була вельми приємна невістчина уважність та щедрість. Вона й сама розхвилювалася і, коли заходила вивільняти в скрині місце для Клариного майна, не втрималася, почала показувати новісінькі, ще материні і бабині, які перейшли їй у спадок, керсетки, хустки, рушники, пару калош з язичками, куплених за непу й не взуваних жодного разу, тактовно й тонко натякнула Клари, що

все те тепер і її, якщо вона захоче щось одягти а чи й перешити, то нехай бере.

Клара приміряла очіпки та керсетки й весело сміялася. Павлині подобався її сміх. З кімнати вийшов Микола. Клара крутнулася перед ним, і рясна плисова, з синьою оксамитовою оторочкою керсетка завихрилася, як ото у дівчат на сцені. Павлина осміхнулася, подивилася на Миколу, а той провів п'ятірнею по довгастому заспаному обличчю, відвернувся. Павлина зрозуміла — те, що Клара одягла її керсетку, Миколі не сподобалося, і подивувала в думці.

Того дня вона не пішла на роботу, поралася в хаті, допомагала влаштовуватися невістці (кімнату вона побілила ще раніше), гомоніла з нею, розповідала про своє життя, а більше про Миколу — його дитинство та парубкування, бо, як казала Клара, він про себе майже нічого не розказував. Микола поприбивав вішалки, підтесав двері з кімнати в сіни (вже не одчинялися), розколунав вікно, яке колись одчинялось, а потім рама розсохлася, потріскалася й Павлина забила її наглухо, полагодив раму і вставив дві нижні шибки. В клопотах, у веселих балачках минув день, а падвечір Павлина повела їх до Лавріна, там знову зібралися гості, й вітали Миколу з поверненням та одруженням, і пили самогон з меляси, й припрошували Клару до чарки і співу, вона не маніжилася, пила й співала, і той вечір надовго запам'ятався усім.

Павлина втішалася чи не найбільше, її тільки трохи тривожив Микола, був він якийсь... як і за першого приїзду, мовби трохи не схожий на себе, не те щоб чужий, а задивлений кудись чи замислений. Він часто посміхався, але й посмішка його була немовби силувана. Щоправда, думала Павлина, й дивуватися нічого: скільки переніс на війні, село ж нагадало про іншу незлагоду, про колишню любов, от і хмарно йому на душі. Але поверталися люди з війни і з більшими лихами, а за новими клопотами вже й забули за них, а любов — теж туга не вічна.

Та й ніколи, сказати правду, було Павлині вельми задумуватись у ті дні. Чекаючи сина з невісткою, за клопотами (мазала хату, привезла дров, трохи поприбирала на подвір'ї, товкла і молола) запустила город і колгоспну роботу, й тепер їй довелося надолжувати. Щоправда, городу поки що не діставали руки: тютюнова плантація гинула в бур'янах, і огірки вже треба було проривати вдруге, і все те не просто боліло, а мучило Павлину, бо ж саме вона запропонувала ланці не ділити загальну норму на

клітки, а полоти й підгортати разом, гуртом, мовляв, і вовка легше вполювати, але скликати кожного дня той гурт не просто: в тієї захворіла дитина, та погнала одпасати череду, он і вона аж три дні згаяла, а норми від того не меншали, були великі, а земля заупущена. Та ще виходили з важкого неврожайного року, не вельми охоче жінки бралися до артільної роботи, пильнували своїх спасенних клаптиків, і їй доводилось долати невіру й часом збирати ланку ледве не зі сваркою. А чим вона могла її долати, як не своїми руками, не важкою, виясненою до блиску об землю сапою!

Ще вдосвіта прокинувши у печі, зваривши юшку та присунувши до жару пшоняну кашу в чавунці, щоб упрівала, бігла на роботу. Вона не знала, коли встають син з невісткою; повернувшись з роботи, знаходила горщики порожніми, чисто вимитими, а все до вечері готовим — здебільшого Микола варив у кінці городу зливанку. Зілля поросяті було нарвано, курчата на сідало посаджені, дров на завтра нарубано. За домівку Павлина більше не турбувалася, але її непокоїв город. Сонце сушило землю, думка сушила Павлині голову: як підгорнути картоплю, проспати просо, буряки і кукурудзу. Спробувала сапати, повернувшись з роботи, але ранком побачила, що разом з лободою зчесала й піврядка соняшників, — облишила.

З вівторка ланка працювала за сушаркою на тютюні, жінки на обід йшли додому, побігла й Павлина, несучи за сніною мішок з берізкою і плоскушею — для поросяти. Повертаючи в свій провулок, зустріла Трушеву Катрю, та якось дивно, не то хитро, не то насмішкувато подивилася на Павлину, навіть уповільнила ходу, мабуть, хотіла щось сказати, але не сказала, привіталася й пішла далі, так само дивно, як здалося Павлині — дурникувато посміхаючись. Що означала та посмішка, Павлина зрозуміла, вступивши в свій двір. На городі, що спадав у долинку од колодязя, сапав картоплю Микола. Якби просто сапав, то нічого, — нині немало чоловіків виконують жіночу роботу, — але поруч міжряддям ступала Клара, в одній руці вона тримала жовту парасольку, в другій книжку. З книжки щось читала, парасолькою захищала од сонця Миколу і себе. В першу хвилину Павлині стало смішно, в наступну — зринула досада. Вона не гнівалася на Клару — либонь, не привчена до сапи, хоч, мабуть, треба потроху звикати, але чому Микола дозволив їй ходити за ним з парасолькою! Хіба не знає, які в селі люди... Павлина давно

дійшла думкою, що в їхньому селі люди не вміють прощати іншим вад, що вони насмішкуваті й часом аж жорстокі. Якщо вже візьмуть кого на кпини, причеплять комусь назвисько — носитиме до десятого коліна. Балакливий був далекий прадід, і Тіпуни — весь рід, і Носачі, й Кізяки, і Свистуни, і Вонючки, а були назвиська, що при чужій людині й вимовити соромно. Власюки мали назвисько боже — Приймаки. Але оця парасоля могла привести й до якогось гіршого. Та й, зрештою, не в назвиську, не в насміхах, які могла породити оця парасоля, справа. Було в тому й справді щось, що не вкладалося в Павлининій годові поруч з працею, з селом.

І вона кинула під хлівом мішок з зіллям та сапу й пішла на город.

— Йди, дочко, в хату, — сказала м'яко. А тоді до сина: — Ти ж знаєш, Миколо, які в нас люди!

Микола випростав натруджений з незвички поперек — був босий, у синій майці і зеленому галіфе, — кинув під поги сапу.

— Пліювати мені на людей. Нехай хоч і всім колгоспом зберуться. Ви, мамо, весь вік на людей оглядаєтесь і для них живете. І що вони вам дали?

І вилаявся так круто, як не лаявся ніколи. Принаймні Павлина не чула од нього таких слів. Вона здивувалася Миколиній злості й трохи образилася за себе, й за своїх сільчап, і ще за щось, а за що саме, не могла зрозуміти. В якомусь мовби подиві помітила, що в Миколиних словах — правда, але правда не тільки неприємна, а й негарна. Так, вона весь вік жила, немовби обмислюючи свої вчинки чиеюсь думкою, немовби обмірюючи кожен свій крок очима сусідів. «Що скажуть люди» — то вічна й найвища мірка, часом зла, а часом, як відмітила нині, й хороша. Та й як інакше жити в селі, де всі одне в одного на оці, де позичені не тільки сокира та лопата, а й слово, і думка.

— Між людьми жить... — почала Павлина.

— По-вовчи вить, — невлад закінчив Микола. — Я цей вовчий закон знаю. Шкурою ввібрав. То ми не од сонця, а од пих зонтиком закрилися.

Микола лютував. Лютував без причини. В першу мить Павлина образилася, хотіла й собі сказати щось гостре, та враз певідь звідки в ній викільчився здогад, що ті слова спрямовані не проти неї. То було як прозріння, як тихий, але несхибний шепіт з ночі, коли ти враз пригадуєш те, що

забув і даремно силкувався згадати кілька днів, як віщий голос у нас самих. Не проти неї й не проти сусідів, а проти чогось іншого, що, може, носить у собі, а також проти Клари сколихнувся Микола. А може, той здогад був і не раптовий, либонь, він непомітно укладався в ній з якихось рисочок, тіней. Ще в той, перший приїзд помітила у Миколиних очах якусь журу, якийсь потаємний біль. Вона пам'ятала його безжурним і безпечним хлопцем, веселим і охочим до всіляких вигадок, а в теперішньому Миколі не було того зовсім. Звичайно, людина може задуматись, може посмутніти надовго, але оця задума, оця Миколина задивленість якісь такі... ніби впаєні в нього. «Ох, що тільки з людьми війна поробила», — подумала дещо заспокійливо, як про чужого. Та одразу ж у ній знову звинулася тривога, бо, промовивши подумки ці слова, вона відчула, що вони до кінця нічого не пояснюють. Так, війна може переіменити людину, але отако... Он же поприходили солдати без рук і ніг... Був Пилип хвальком, хвальком і лишився, був Лаврін мовчакуватим, але добрим у душі, ніякий вогонь тієї доброти не випалив. Павлина була певна, що назовсім людину переіменити не може ніщо. Що в ній закладено од малку, те носитиме до скону. Вона пам'ятала в Миколі чистоту й ясність, допитливість і радісність. Його душа була як чисте дзеркало. І тепер не могла збагнути, що ж осіло на тому дзеркалі. Був у якійсь команді? Постріляв когось? Але мав би вже забути, мав би одволожити душу біля Клари. Сидить вдома. Не виходить на вулицю. Ну, буває, для молодят вистачає самих себе. Але ж які вони молодята? Три роки одружені. Та й не видно, щоб так уже милував зором дружину, щоб так уже єдналися з нею душею. Іноді, може, навіть навпаки...

Ні, вона не могла скласти звіту, куди і в який бік спрямоване вістря його душі. Одначе почувала, що чимось воно пов'язане з Кларою. Таки не любив він лишатися з дружиною. Не показував цього, не виказував і перед Кларою, одначе несамохить хотів оддалитись од неї. Павлина помітила Миколину душевну відстороненість, байдужість до дружини, важку, насторожену водночас. Яюсь вона зайшла в сіни, Микола і Клара не почувли того, двері в кімнату були зачинені нещільно, й Павлина почула, як невістка запитувала її сина: «Ти любиш мене?» — «Умгу», — проказав Микола. Вона знала синів голос, її він одурити не міг. А оця парасолька, оця книжка?.. Він їх просто терпів. І терпів не з любові. Коли з любові, то на таке див-

ляться як на милі дитячі жарти, милуються, але не обстоюють їх перед кимось (для того немає потреби, світ тоді замикається в двох, і того досить). І не чужість це сором'язливих парубка й дівчини, які недавно одружилися. Буває й таке, що наче любляться, а поберуться, не знають, як перед людьми стати. Кожне вдає, що друге йому байдуже, що він чи вона й одружилася, лише здавшись на умовляння, й не збираються втрачати ні крихти свободи.

Пожила Павлина на світі, побачила всякого, мала до чого прирівняти, мала на чому виважити. Але тут не підходили ніякі мірки.

Ці розмірковування не втішили Павлину. Навпаки, вона чогось злякалася й поспішливо повела за собою Клару.

— Ходімо, дочко, я покажу гніздо курки, яка потайки нанесла яєць і сіла на них. Скоро будуть курчата.

Кілька наступних днів Павлина намагалася розупевнити себе, що все оте, що подумала на городі, привиділося їй, вона просто не могла помислити, що її син злегковажив, не могла примиритися, що має він по такій війні, по такому горю жити не в злагоді з своїм серцем. Проте незабаром сталася подія, після якої розвіялися всі сумніви.

Усі ці дні її турбувала думка про Миколину та Кларину роботу. Не заведено в селі так довго відпочивати, не заведено валятися в садочку, як валялася Клара (та ще в самому купальнику), та й статки Павлинині були такі, що, коли думала, як вони житимуть далі, її огортав страх. Проте ці Микола, ні Клара про те мови не заводили. Звичайно, вона розуміла: йти Миколі з батогом не хочеться, їй самій видавалося те трохи кривдним, а що робити, коли не має спеціальності й не набув її в армії. У технікумі механізації провчився всього рік, вертатися туди не хоче... У п'ятницю ввечері, коли вона йшла додому, а путь їй пролягав біля контори колгоспу, на ганок вийшов Сильвестр Давидович — голова — й сказав:

— Так от, Павлино, вигнали ми вчора на правлінні Кучмелу і поклали передати бригаду Миколі. Годі йому той... під парасолькою в проходку ходити.— І засміявся.

Павлина спалахнула, й голова, який поважав її як найсправнішу ланкову, відвів очі, спробував зам'яти свій жарт:

— Сама знаєш, яка у нас на керівних людей скрута. Он і заступника в мене справжнього немає...

Павлина зрозуміла це як натяк, вона в одну мить побачила голові його жарт і зашарілася від радості.

— Та він... знаєте... і малопитущий і роботящий. Чого не вміє — навчите, — полестила голові й опустила долу очі.

Летіла через городи, ледве добачаючи стежки. А дома одразу ж кинула цю звістку, як оберемонок клечального зілля на свята.

Микола і Клара сиділи за столом. Микола повернув на її слова голову, його, видно, трохи зігріла материна радість, очі засяяли, і він осміхнувся:

— Третя бригада — це та, що на Піддубцях?

Та враз той усміх і їхню радість перетнули холодні, мовлені мовби в роздумі, але так, що виключали будь-яке заперечення, слова:

— Що він там загубив? Сорок п'ять паличок. І всього по триста грамів на паличку!..

Либонь, вони вже прочули про цю пропозицію голови. І навіть знали, скільки бригадирів нараховується трудоднів і що одержали в колгоспі минулого року. З Миколиної усмішки вона зрозуміла, що йому полестила пропозиція Сильвестра Давидовича, і пам'ятала, що Микола раніше любив хліборобську працю, не міг він так швидко розв'язати ту любов, навпаки, всі фронтовики після війни поривалися до землі, грузили в ній, — чекала, що він скаже. Натомість знову заговорила Клара:

— Він завтра поїде в город до Василя Івановича.

Павлина побачила, як у Миколиних очах метнулися сірі тіні — спочатку навстріч тим словам, а тоді кудись углиб, як він важко застібнув гудзика на гімнастерці, й зрозуміла, що він не згоден з Кларою, але не наважується їй заперечити. Він і промовив якось глухо, мовби не своїм голосом:

— Умгу, поїду. — А щоб мати не подумала чого, додав: — Клара правду каже, тими паличками й двору не обгородиш.

Павлині стало важко, аж вона відчула, як їй щось підперло під груди. Водночас вона збагнула, що втручатися не можна, що те може призвести до якогось лиха. В її серці знову піднялася досада проти сина, і трішки аж зневага, й ворухнувся страх Кларі, вона відчула якусь її втаємничену силу, якусь міць, якій не могла знайти пояснення. Хто його знає, розмірковувала, кажуть, що деякі жінки уміють заволодіти чоловіками за допомогою інших чарів. Кажуть, що є такі... — але, сором'язлива й нехитра, не зважилася попустити думку далі. Так чи так, вносити розлад в Миколине життя вона не збиралася. Тільки запи-

тала його, хто такий Василь Іванович. Він відповів, що то головний лікар міської лікарні, у війну був начальником госпіталю, де працювала Клара. Більше Микола не став нічого пояснювати, а сама Павлина не могла втямити, яке відношення може мати Микола до лікарняної справи, та й до головлікаря теж.

Микола тричі їздив у місто, — раз з Кларою, двічі сам, — і, повернувшись за третім разом, сказав, що його призначили завідуючим відділенням заготзерна, глибинки, як казали в них у селі. Та глибинка містилася в Чистих Лозах.

3

З того дня, надто перші два тижні, Микола рідко коли навідувався додому. Хоч, правда, роботи поки що було не багато — справжня робота почнеться в жнива, — але треба було прийняти склади, переважити зерно, підібрати людей. Складів — чотири: два пакгаузи на станції, туди в жнива звозили зерно колгоспи, звідти його одиравляли по накладних; колгоспна комора в артілі Щорса — то мовби проміжний, додатковий склад; та старий гамазей у центрі села над шляхом, там лежало фондове зерно, зараз у засіки гамазею було засипано ячмінь. Людей — теж не багато: він, завідуючий, і вагар; у гарячу пору ще один вагар, лаборантка й четверо сторожів.

Миколі його призначення трохи полестило, а трохи й налякало великою відповідальністю, а ще більше тим, чи справиться. Однак його значною мірою заспокоїв вагар Купріян Голик, Гривеник, як його прозивали в селі (Микола тільки тепер довідався, яке справжнє прізвище Купріяна), він сказав, що ніяких мудростей тут немає, треба тільки пильнувати й все акуратно записувати в книги. В першому пакгаузі лежало вісімнадцять тонн пшениці, її переміряли — носили з одного кутка в інший — нестачі не виявили. Микола заспокоївся і впевнився, що й справді в цій роботі ніякої складності немає і що він з нею справиться, заспокоїв і матір, яка, бачив, переживала за нього.

Павлина справді не хотіла, щоб Микола йшов на цю роботу («Зараз там такі строгості, — казала. — Такі статті. Пилип Науменків який верткий був, а й він на три годи сів»), але коли Микола весь поринув туди, коли почав приходити додому заклопотаний, зголоднілий і повеселілий, заспокоїлася. І навіть зраділа, їй здалося, що в ньому

щезла ота задуманість, ота задивленість кудись, що він навіть розпрямився станом, повищав, певнішими стали його мова й рухи. Проте незабаром завважила, що помиляється, що то їй тільки здалося, що ота задуманість, ота захмареність в Миколі не зникла, то вона лише одступила вглиб, осіла на дно душі. Материнським чуттям вловила: те лихо не минуло, воно цупко тримає в пазурах душу її сина, і він не знає, як од нього звільнитися. Може, якби признався їй або Лаврінові, йому б полегшало. Може, вони допомогли б йому чим. Ну, чого він не ходить на шлях, як усі інші, в суботу і неділю там збирається вся сільська молодь, жонаті й нежонаті, ходять у проходку й гуляють всі разом. І в клубі він ще не був жодного разу. Павлині в подив, що й Клара тут не мала на нього жодного впливу, в усьому іншому він поступається їй, робить так, як вона скаже, а в кіно тягла й не витягла, розгнівалася і пішла сама. Одягла коричневу кредешинову сукню, черевики на високих закаблуках і подалася. З вулиці погукала ще раз:

— Може, передумасш? Кажуть, гарна картина. Про любов.

— Втомився я, — відказав Микола.

Павлина подумала: ото буде по селу розмов, коли Клара сама зайвиться в клуб. Проте її чомусь те не дуже стурбувало. Вона мимоволі стежила за сином.

Микола постояв посеред двору — видно, він таки трохи вагався, а тоді взяв дерев'яну цурку, скісок — збирався приробити колодочку до ножа — й почовгав босими, із зав'язаними біля щиколоток пацьорками галіфе ногами в палісадник за хату. Сів на в'язовому пеньку й весь вечір просидів там. І майже не стругав, дивився кудись за греблю в кінець села. Він, мабуть, гадав, що мати заклопотана своїм, не бачить його, а її мовби невидима сила притягувала в палісадник, тільки вона не наважувалась туди зайти. Кілька разів заглядала через кущі, її поймала тривога — незрозуміло їй було все, і сьогоднішній вечір особливо. Вона вчувала якусь таїну. Матерям завжди здається, що будь-яку таїну й нещастя дітей вони можуть перебрати в своє серце. І чомусь їй прокралося в думку, що отак само, бувало, задумувалася Щербинина невістка, — то була весела, звичайна, а то засумує-засумує, її тричі рятували з петлі й не врятували. Павлина аж сахнулася того спомину і подумала, що це дуже зручна хвилинка — Клари немає — поговорити, порозумітися з сином; пройшла

тихенько в сад, поклала йому на голову руку і запитала тихо, зовсім як у дитинстві:

— Сину, що з тобою?

Микола здивувався й злякався водночас. До цього часу йому здавалося, що мати нічого не бачить, нічого не помічає, не був готовий до відповіді й розгубився. В наступну мить злякався ще дужче, йому здалося, що мати прочитує все у нього на обличчі, а те вже було справді страшно. І для нього, і для неї. На те запитання він їй не відповість ніколи. Хіба, може... Одначе про таке краще не думати.

Але як же вона струснула його, в якому пекельному болі звинулася його душа! Це був другий удар, якого зазнав, відколи приїхав додому. Перші дні він майже нічого не помічав. Не те що не помічав: навпаки, помічав і відчував гостро, але ніби боронився від чогось — від спогадів, від сусідів та родичів; він проходив крізь них, як крізь щось вороже, на ту борню витрачав сили, нею жив, а все інше й те, основне, страшне, що чорним огромом стояло в голові, болем і відчаєм налило серце, — мовби віддалилося, завинулося в сиву хмару.

Після того як став до роботи, на якийсь час упав у самообман. Здавалося, що робота виповнила його, потіснила в ньому оте важке, чорне і якщо не розвіяла зовсім, то принаймні поменшила. Просто йому було ніколи думати, нові клопоти забрали його всього, ними жив, а все те стояло як передчуття бурі, думати про яку ніколи — треба носити снопи, готуватися до неї, сподіваючись, що вона мине. І тільки краєм думки відзначив, що ось уже майже п'ять літ не почувався так, що оці дні породжують у ньому неясні надії і неясні сподівання.

Проте це тривало тільки два тижні. Якось ранком, у неділю, він зійшов з ганку, підійшов до причілка й зупинився, вражений. В палісаднику цвів бузок. Великий розлогий кущ був обсіпаний важкими китицями; фіолетово-червоні, підсвічені сонцем, вони скидалися на велетенські свічі, поставлені перед ним. Микола стояв неначе заворожений, дивився на кущ немов на диво. Цей кущ пам'ятав одмалечку, бузок ріс і цвів, а він його пам'ятав і не пам'ятав, бачив і не бачив. А потім, на війні, він йому снівся ночами. Так, снівся цей кущ, хоч Микола тільки тепер здогадався про це. Тоді ж пам'ятав, що йому снилася рідна хата й ще щось біля неї — красиве, легке, коли ж прокидався, то не міг пригадати, що.

Тепер же, в цю мить, фіолетовий цвіт мовби обросив

душу отрутою. І Микола злякався. Хоч, з іншого боку, при чому тут бузок, при чому тут цвіт? Який віп має стосунок до нього і до його життя? І враз йому щось підказало, що він і є отією невідповідністю його душі, його настрою, навіть чимось мовби забороненим йому.

Ця думка аж струснула Миколу, і він умить знову ввійшов у той пласт, з якого, як йому здавалося, вийшов в останні дні; мабуть, отак занурюється з необхідності у небезпечний вир плавець, не знаючи, що його чекає попереду. Можливо, оцей його дотик до куща був випадковим, а може, й не випадковим, бо щойно знову поміж ним і Кларию пролягла чорна пасмуга, а він не посмів її не те що розірвати, а навіть відсунути, і хоч не було сказано жодного слова, вони обоє розуміли все, й розуміли по-різному. І він знову задумався, хто для нього Клара: лікар, що дає обезболюючі таблетки, чи наглядач тюремної лікарні біля хворого? Він думав про це багато разів і ні до чого не міг додуматись, тільки почував, що з кожним днем, з кожною хвилиною вона стає йому все чужішою, що в ньому все меншає вдячності їй, а більшає холодності й роздратування. Він не знав, чи здогадується вона про це й чим воно скінчиться. Іноді йому здавалося, що в ньому живе двоє людей: один — той, який відповідає на Клариному жагу, на поклик її сильного жіночого тіла, і другий — який все дужче проймається до неї затаєною ненавистю й презирством. Проте в цю мить він збагнув, що для нього воно має один кінець і що врятуватися від нього він уже, мабуть, не зможе, що він ходитиме довкола свого болю, довкола своїх спогадів, як довкола проклятого місця й не зможе од нього одійти. «Отак все й скінчиться», — подумав.

На поріг вийшла Павлина, й Микола поспішливо ступив за кущ. У цю мить він почував повну відчуженість від інших, насамперед від матері, він уже ніколи не матиме права наблизитись до неї, бо наблизитись — це б означало ввійти у материне серце, внести туди й оті смерті, й оте прокляття і не знайти полегшення собі. Він уявив, теж не вперше, як би те сприйняла мати, як би вона злякалася, — й страшний біль нанизав його на велетенське вістря. Віп зрозумів, що нині ступив ще один крок до отого невідомого пруга, до якого страшна магічна сила посувала його всі оці роки. Він наново пережив отой свій вчинок, чи й не вчинок, а мимовільне підкорення долі, якимось безвілля, розмагнічення отого осердя, яке є в кожній людині, але якого вона не відчуває, навіть не здогадується, яке воно

насправжки. Яке воно в нього насправжки — на те питання Микола не міг відповісти навіть сьогодні. В кожній людині живе щось (і в ньому теж), що є мовби її природною сутністю, тим, що даровано од природи і від людини не залежить.

А може, й залежить... Але ота сутність є глибиннішою, і вона визначає людину. Саме вона, ота його сутність, і не витримала й кинула спочатку на оте страхіття, а потім вхопила душу й пожурила на катівницькі мечі. Ту сутність не можна перебороти. А може, й можна. Кажуть, де-хто переборює... Перемагає сам себе. Сам — себе! Звідки ж знати людині, переможе вона себе в хвилини найбільшої скрути чи ні? Коли б сліпий випадок вивів Миколину душу з чорного життєвого лабіринту, в який попала, тоді б вона не блукала й нині по лабіринтах мук та каяття й не дізналася б своєї справжньої ціни.

Та й, зрештою, тепер для нього справа зовсім не в ціні: для нього замкнувся світ, зійшовся, як ото кажуть, клином, і попереду — один провіток, вузький і темний. Як хідник до могили.

І ще він відчув біля цього куща, що життя для цього різко ділиться надвоє, а в ньому самому живе немов двоє людей — той, що жив до того чорного пруга, до двадцять першого листопада сорок другого року, й той, який жив за пругом. Той, перший, пробігав біля цього куща і не знав, який він. Просто не задумувався над цим. І чи міг колись подумати, що з ним станеться таке страхіття, що воно поруїнує йому життя, душу, буде мучити й катувати, повільно руйнуючи, і, — це вже зовсім страшно, — він усвідомлюватиме свою руйнацію? Чи міг він подумати таке про себе, він, який біг по світу, не відчуваючи власного бігу?

Коли людина живе сама по собі, вона не знає ні тягара, ні печалі, вона не може поцінувати оце своє буття. Довідатись, яке це благо, вона може, лише втративши його. Жити в злагоді з самим собою — це найбільше багатство. Десь він колись чув, що початок і радощів і смутку в нас самих. Але ж, мабуть, то не зовсім хороша людина, яка в смутну годину може настроїти душу на безжурний лад. Бо скільки негідників укладають угоду з совістю й навечно переконують себе, що угода і є злогода. Того він не знав. Бо не думав про себе як про негідника. Хоч те не поменшувало ні провини, ні муки. Він знав одне — ніякої угоди укласти не зможе. Й не лише тому, що на перешкоді

стане свідок — дружина — суддя, а може, й трохи співучасник — Клара. Він знав: якби не було Клари, в ньому не змінилося б нічого. То виходить, що Клара таки лікар? Ні, Клара... лихий лікар.

У ту хвилину в дворі пролунали кроки, і Микола мовби пробудився. Тихо повернувся й пішов за хату. Він утікав, хоч і не знав, хто то йде. Всі ці роки невпинно від когось утікав і невпинно розмірковував. Отут, у селі, він помітив, якою звивистою, якою дивною стала його думка, як далеко протягнув він її за ці п'ять років і яка вона не схожа на думки того хлопця, яким пішов звідси на фронт. Він і далі потягне цю думку й волоктиме хтосна-поки. Не міг не помітити, що уже вжився в неї, навіть дещо змірився з нею, а оце щойно помітив, що то не було життям. Запах бузку, цвіт півників — він їх, здається, ніколи не відчував, мабуть, відчув уперше, але тільки так — як муку, як удар у мозок, як ніж, що відтинає його від чогось справжнього. І що оці два тижні на роботі — то теж самообман, але він має прийняти його, адже треба якось жити.

Мати чекала.

В цю хвилину йому було не шкода себе. Він боявся тільки за матір. І тому відповів, не подумавши й трохи викривши себе:

— Я прошу вас, мамо, ніколи більше не запитуйте мене.

Й одразу зрозумів, що сказав не те, що треба, що такою відповіддю може посіяти у матері ще більший сумнів і ще більшу муку, й поспішливо додав:

— Я, мамо, па таке надивився... І все якось... І Галя, й Лаврін он без руки.

Ця відповідь знову йому підказала, що він нічого не пояснив, він підвівся й тепер уже кинув майже з роздратуванням:

— Не всі люди однакові. Один і через могилу переступить, як через грядку з матіолами, а другий... Займайтесь ото своїм.

Миколині слова про могилу в першу мить злякали Павліну, а далі трохи заспокоїли. Мабуть, подумала, Микола справді був у поховальній команді. Надивився, намучився, а одмалку такий же чутливий. І щоб затушкувати розмову, оглянулася, зітхнула:

— Садок нам треба посадити новий. Яблунь кілька, груш і шовковицю. Обидві шовковиці всохли в сорок другому, дуже довго тут вода стояла. А де тих яблунь тепер дістанеш?

— Дістанемо десь,— сказав Микола якось мляво. Він оглянувся довкруг і тільки тепер у подиві помітив, що садок і справді зовсім старий, вікчемний, не такий, яким він його лишав. Дві яблуні за хатою, одна наполовину суха, з півдесятка вишень-самосійок, а то все сливи, старі, суховерхі, оброслі мохом, вони, мабуть, вже й не родять. Малина й смородина теж здичавіли, зате скрізь, надто довкола хати й по межі, буйно гнало в'язовник. «Треба повирубувати»,— подумав Микола. Але братись за сокиру чомусь не хотілося.

Він ліг, не чекаючи, коли повернеться Кларра.

В горішню шибку причілкового вікна (вікон у кімнатчині двоє — одне ліворуч од ліжка, в сад, і друге, коли дивитися з ліжка,— в ногах, на городи) світив місяць, він великий, мовби надкрайний чи надточений — на ущербі і в невеликій короні. Місяць заливав безживним світлом усю кімнату. Микола розглядався по ній, ніби вперше її побачив. Вона була надзвичайно убога. Велике металеве ліжко з суцільними спинками — хтозна, де й звідки воно взялося, на його спинці якась чудернацька марка з іноземними словами, Микола пам'ятав його одмалечку, пружини на ньому порозтягувались, і він, повернувшись, наслав поверх них дошки, мати віддала їм велику перину й дві найкращі подушки, дуже великі, Микола не звик високо підкладати під голову, і в нього кожного ранку боліли в'язи; в правому кутку — дві вішалки, стіни під ними він обклеїв газетами, на вішалках Кларині пальта, сукні та кофточка; під вікном, яке виходить у сад, стіл, теж застелений газетами, та два стільці з гнутими спинками; над столом портрет, розмиті обриси людини в баранячому кожусі — то був Шевченко, намалював перед війною портрет художник з міста, він приїздив у село на заробітки і вмів малювати тільки Шевченка в баранячому кожусі, але, мабуть, надто кепські були в нього фарби, бо всі портрети повицвітали.

Оце й усе, що було в кімнаті. Мати хотіла повісити рушники, але Кларра заперечила, сказала, що вбере кімнату по своєму, проте поки що поченила над ліжком тільки одну вишивку — голову коня, перед яким у кошику ружі.

Микола не любив, коли на нього світив місяць. Він устав, знайшов газету та дві голки й завісив вікно. В кімнаті запанував смерк. Микола подумав, що з якогось часу він став любити темряву.

Незабаром повернулася з клубу Кларра. Він чув, як вона пила молоко — мати поставила великий глечик на столі й

поклала окраєць паляниці,— як потім виходила в сіни — забула примкнути двері — і просто з сіней зайшла до кімнати. Коли вона роздяглася й лягла, він удав, що спить. Клара поторсала його за плече, але він і тоді не розплющив очей. Він не хотів говорити з Кларою і боявся, що вона розпалюватиме його до любощів. Клариним натискам, м'яким і жагучим, по-справжньому палким, він завжди піддавався, але йому було соромно матері, в якої, знав, сон чутливий, як у птахи, і яку ж, звичайно, розбудила невістка. Клара двічі невдоволено перекинулася в ліжку, а за хвилину вже спала. Вона не прокинеться до пізнього ранку. Микола завжди задрив її снові. Сам він привілей на сон втратив давно, щоправда, звечора здебільшого йому вдавалося заснути, а годині о третій-четвертій прокидався й лежав з розплющеними очима до ранку. То були найстрашніші години його життя. Скільки разів вони вертали його думкою до того фатального дня, скільки він прожив інших життів, яких не можна прожити, скільки нових стежок протоптав. Усе це відбувалося мимоволі. Він не помічав, коли заходив на ті стежки, те чинилося десь глибоко в ньому, чинилося само, без отого «чого було йти» або «якби я підійшов не з вулиці, а з городів...», він уже ловив себе на середині чи в кінці стежки. Хоч оте «чого було...» та «якби» теж тисячу разів повставало в ньому. Але здебільшого, коли розмірковував свідомо, коли напливали біль і туга й він починав рятуватись од них, коли в ньому зводилось щось таке, аж він зіплював зуби й мовби гнався за чимось, коли здавалося, зроби ще одне зусилля — й наздоженеш чи завернеш,— ох, від якої малості може все залежати. Справді, від випадковості, якій він не міг знайти пояснення. Він таки хотів іти городами, вже ступив на стежку, а тоді не знати чого повернув у вулицю. Або ще далі: якби він не обізвався в землянці, підпалив дрова й пішов, то нічого б і не було. Але він обмовився. І ті слова, той сліпий випадок зіптовхнули його в пекельну дробарку, яка переламала йому все життя.

4

І кожен його подальший крок на тій рокованій путі теж був сліпим, він ішов мовби з зав'язаними очима. Хоч, з іншого боку, вже пізніше не міг не зізнатися собі, що увесь той шлях був суворо улогічений, виходив з нього самого, був продиктований ним самим, що, поведися він інакше, й

ланцюг слідів проліг би не так, і, либонь, інакше склалася доля. Можливо, краще, а можливо, й гірше. Останнє його не втішало, про нього він просто забував, він тужив за високою рівною дорогою і карав себе немилосердно. Ота його поведінка, оті вагання й склали його шлях. Знову ж, він вплив з нього самого. І не було випадковості. Хіба що на самому початку...

Це сталося восени тисяча дев'ятсот сорок другого року за сто кілометрів від Воронежа, під селом Чорнявкою (чи Червонявкою, те вже пригасло в пам'яті), де зупинився і вріс у землю фронт. Ротний послав Миколу та ще одного солдата до штабного бліндажа напилати дров. Вони попиляли з десяток соснових кругляків, порубали й склали за бліндажем. Коли вже збиралися йти, з землянки вийшов у накинутій на плечі шинелі немолодий капітан з впалими щоками і гострими очима під густими бровами й наказав Миколі внести оберемок полін (не полін, а полінець, вони пиляли кругляки коротко) й розтопити грубку. Микола довгенько возився біля залізної, з-під бензину чи мастила, бочки-грубки — дрова не загорялися, — а капітан і ще один офіцер сиділи в нього за спиною біля вкопаного в землю, збитого з дощок стола й розмовляли. Миколу до уваги не брали.

— Але де в бісової матері той Старий Бір? — вже вкотре зачитував капітан, і в його простудженому голосі лунали дратівливі нотки.

— А пащо, зрештою, він тобі? — басовито відповідав запитанням на запитання другий офіцер. Микола не знав його звання, бо в того на плечі був накинута білий кожух, а до тих кожухів погонів не пришивали.

— А може, воно десь зовсім не тут? — знову дратувався капітан, і тепер у його голосі проступали нотки неспокою.

— Якщо Новий там, то Старий має бути десь поруч.

— Чого ж тоді його немає на карті?

Вони розмовляли і про інші населені пункти, відшукуючи їх на карті, і про якусь групу, і про танкову колону, але все те пролетіло повз Миколу, як тумалець повз степову грушку, а назва Старий Бір у голову запала. Спочатку він подумав, що, може, й не про той Старий Бір говорять офіцери, окрім того, його ніхто не зачитував, а сам він не звик стромляти носа куди не слід, був не такої вдачі, та й розумівся на військовій субординації і дисципліні. Він таки довго тримався, підкладав у випилану в стінці боч-

ки дірку коротенькі політця й мовчав. Але щось не втрималось у ньому, вирвалося несамохіть, мабуть, то було звичайне людське бажання допомогти, підказати, воно поставало в ньому, коли він уже підвівся з долівки й повисмикував підіткнуті під ремінь поли шинелі.

— Дозвольте,— сказав, мимохіть за військовою звичкою виструнчуючись.— Якщо шукаєте Старий Бір за річкою Ольхою...

— Ну-ну,— повернув до нього голову капітан, водночас не схвалюючи й схвалюючи вчинок молодшого сержанта. Не схвалюючи, бо самовільно втрутився в розмову старших за званням, офіцерів, та ще й розмову секретну, мав би її пропустити повз вуха, забути на порозі землянки, й схвалюючи, бо вже наперед уловлював розгадку того, що його непокоїло.— За Ольхою.

— Старий Бір і Новий Бір — це майже одне й те село,— сказав Микола.— Старий од Нового — через греблю. І то скорше не село, а хутір, там всього сімнадцять хат.

— Отака точність, сімнадцять? — недовірливо мовив капітан і повернувся до Миколи. До цього він стояв, схилившись над столом і обіпершись правою, підігнутою в коліні ногою на вкопану в землю лавицю.— Звідки такі розвіддані?

— Я там минулого року півтора місяця лежав у госпіталі,— чомусь ніяковіючи під гострим, майже насмішкуватим поглядом капітана, відказав Микола.

— У Старому Бору?

— Ні, за сім кілометрів звідти. До війни то був санаторій для туберкульозників.

— Є такий пункт,— на мить оглянувся назад капітан.— Нині санаторій добряче поруйнований. А село звідки знаєш? — знову гостро поглянув на Миколу.— До дівчат бігав?

— Точно,— сказав Микола і відчув, як поруч з ніяковістю в ньому зайнялося щось радісне, гаряче, хвилююче. Він стояв перед офіцерами, але на ту мить воно було дужчим і за військової статут, і за можливе покарання, і за порушення військової субординації, й за все на світі. Він ледве не замружився, так яскраво уявилася йому дорога від госпіталю до села й вони з Кларою на ній. Він проводжав Клару, що працювала в госпіталі санітаркою, до сусіднього села. Вона була з нього родом. Спочатку вони йшли лугом, а тоді дорога пірнала під високі гілки сосни, що приступали до неї з правого боку. Деякі попере-

бігли й на той бік і були не схожі на своїх сестер, що росли поруч,— нижчі, розлогі і тягнулися віттям у поле. Тут вони зупинялися. Заходили в ліс. Проте недалечко. Далеко Клара йти не хотіла. Чи не дозволяла собі. Таки не дозволяла. Як і не дозволяла того, що стояло за тим останнім пругом шаленства, що доводило Миколу майже до божевілля, туманило очі, сліпило, і Клара розпалювалася теж, розпалювалася надзвичайно, тиснулася до нього високими цовними грудьми, обіймала, цілувала, вони притискалися одне до одного, аж влипали тілами, аж пал кожного ставав обопільним палом, аж в Клари разом з гарячим подихом злітали з вологих губів майже болісні зойки, і йому завжди було в подив, де знаходила в останню мить сили одірвати його руки, відсторонитися, сховатися за сосною.

Звичайно, це не була любов, це був шал молодих тіл, бунт крові, яку можна було прийняти й за любов. Та, мабуть, вони й не приймали, бо кожного разу Клара казала:
— Ти поїдеш, а я...

Власне, вона, як писали у старих романах, першою дала привід до тих пустошів. Коли він почав одужувати, якось запропонувала йому провести її до села, і так вона тоді двозначно жартувала, що він просто не стямився, як потрапив у її тенета. Микола ще раніше, в палаті, помітив, що дівчина не байдужа до нього, чимось трохи вирізняла його з усіх поранених. Вона теж подобалася йому. Проста, весела, рішуча — кого вгамувати, кого підбадьорити — для всіх у неї знайдеться слово. Щоправда, щось було у ній... чого не було в їхніх сільських дівчатах і в багатьох інших сестрах та санітарках. Те вже, як зрозумів ще тоді, залежало від неї самої. Адже рідко при кому з сестер поранені дозволяли собі розповідати такі анекдоти, як при Клари, рідко яку зважувалися погладити, мовби непароком, по стану чи нозі. Хоч коли Клара бувала сердита, тоді її боялися дужче, ніж інших сестер. А такого, як було в нього з Кларою в соснах... він ніколи не міг уявити з Галею. Вона й відштовхувало й манило водночас.

Зрозуміло, коли він, здебільшого вже в палаті або по дорозі додому, згадував Галю, то почував докори сумління, але не дуже сильні. Галя і все пов'язане з нею було десь далеко,— вже мовби й не зовсім реальне, одрізане од нього, та так, що до нього й думкою було не просто прорватись. І тут думка підсовувала йому чимало виправдань: хтозна, чи жива вона, може, вийшла заміж, і чи дійде до

неї він, скільки разів побував на межі смерті. Та й те, що в них з Кларою,— не зовсім серйозно. Ну, хто з поранених відмовився б провести таку дівчину! З нього й так насміхались у взводі, коли признався, що не мав у житті жодної жінки. Тобто... Тільки тепер він у важкому болі подумав, що, може, отой чорний поріг, який перетнув його життя, треба віднести аж у ті дні.

Тоді ж він, звичайно, про щось подібне й підозрювати не міг. Тоді він вертався у палату і всю ніч палав палом. Клара не ховалася з тим, що їй праглося ступити на той рубіж шаленства не менше, ніж йому. Але вона була дівчиною, і тверезий розрахунок панував у ній навіть над тією божевільною хвилею. А також над тим, що їй страшенно подобався Микола.

І от усе це в такому невідповідному місці і в таку невідповідну мить згадалося Миколі. Мабуть, він мав надто замріяний чи й дурникуватий вигляд, бо навіть суворий капітан осміхнувся. Не очима, а тільки губами.

— А скільки телефонних стовпів до села, не пам'ятаєш?

Микола промовчав, бо зрозумів, що капітан жартує. А той посмоктав дерев'яний, з погаслою цигаркою мундштук, ще раз поглянув на карту й зненацька звернувся не до Миколи, а до ординарця, що зайшов до землянки з трьома казанками чорного, як вереснева ніч, супу — його варили з чорної квасолі. Високий, з рудими вусами ординарець невдоволено поглядав на Миколу — вичахав не лише офіцерський, а й його, ординарський, суп.

— Піді поклич Морозова! — наказав капітан.

При тих словах у Миколиних грудях щось стрепенулося, адже Морозов був командиром полкової розвідки. Проте та думка промайнула швидко, він не дав їй зачепитися, вибив розважливим розмірковуванням: «Хоче, щоб я розказав про ті місця». Ординарець кинув злого косяка на Миколу й вийшов, а офіцери побрали ложки та заходилися біля своїх казанків (казанок ординарця лишився на осліпці біля входу). Микола з природної селянської делікатності вийшов із землянки, поки ті їли. Коли ординарець повернувся з командиром взводу розвідки лейтенантом Морозовим, Микола зайшов слідом за ними до бліндажа. Але капітан більше не розмовляв з ним.

— Побалакай з молодшим сержантом,— коротко сказав взводному,— він знає Новий і Старий завіт. Чи то пак, Бір.

Хоч він при тих словах не всміхнувся, але Микола зрозумів, що капітан знову пожартував.

З взводним вони розмовляли, сидячи на тих-таки полінах, що їх недавно складав Микола. Морозов справді спочатку розпитував Миколу про місцевість, про села і чомусь особливо дошпицливо про дорогу від Нового Бору до райцентру та бруківку в бік Воронежа, а тоді зненацька сказав:

— А ти зміг би показати дорогу? Тобто піти з хлопцями? Якщо дуже боїшся, то... можеш вважати, що це для тебе не прохання й не наказ.

Він особливо натиснув на «це для тебе не прохання й не наказ». І вклав у ці слова стонадцять значень. І те, що «я міг би тобі наказати, але не наказую, хоч, може, й накажу», і що «ти, либонь, боягуз і зараз це засвідчиш сам», а трощки й надії, надії на допомогу своїм хлопцям, сподівання, що Микола солдат справжній.

У сірих, з зеленавим полиском примружених очах лейтенанта теж грала ціла райдуга кольорів — від найтемніших до найсвітліших. Микола, собі на подив, не боявся надто темних — гніву, а хоч і лайки. Йому стало страшніше світлих, веселих, насмішкуватих, саркастичних. Він просто не міг сказати цьому молодому, такому ж, як і він, молодому чи й ще молодшому, але ж відчайному (про це знали всі в полку) хлопцеві, що боїться. Розумів навіть сьогодні, не міг. Що є в людині щось таке, що не дозволяє їй признатися в своїй малості, що воно на якийсь час, у певних обставинах стає важливішим за страх смерті. Ну що б, здавалося, та мить! Перестій, переключай... І — визнає себе нікчемою, слизняком, ганчіркою. Вас двоє, але він — справжній, а ти — людський пустоцвіт, лантух з кістками і м'ясом. А десь на вулиці обоє однаково кокошилися б перед дівчатами, однаково вибивали закаблуками під гармошку й жартували. Окрім того, на той час він ще не мав міри власного страху й хоробрості. Звичайно, він приблизно здогадувався, на що здатний, проте ж сказати до кінця, як поведеться за найкрутіших обставин, не міг. Та міра тим і страшна, що одкривається людині здебільшого один раз. Коли все вже скінчено й сама міра не потрібна. Тоді вона вже — лише болісне нагадування, чорна вирва в серці й пам'яті. Того він, звичайно, ще не знав. Як не дивно, ще не знайшов тої міри й на военных дорогах. Напочатку він вельми боявся повітряних нальотів, але їх боялися всі. Надто запам'яталися йому німецькі бомбардувальники під Лохвицею. Наші війська попали в оточення, й німці літали безкарно, більше лякаючи й сію-

чи паніку, ніж наносячи удари. По-справжньому вони були по переправі і в інших місцях, де намагалися прорватися наші частини. Літали низько, так що було видно ворожих льотчиків у шоломофонах і патьоки мастила на крилах. З оточення він виходив у групі в двадцять чоловік. Вийшов. І весь час так складалося, що зустрічав небезпеку в гурті, та й небезпеку не зовсім близьку. Вийшовши з оточення, попали в далекий тил на формування. Потім його поранило. І теж випадково. Він навіть не встиг злякатися. Ішов у село, піс донесення та листи, зненацька біля дороги розірвалася міна, розкраяла йому осколком праве плече. Він тоді одразу зрозумів, що поранений не смертельно.

І тепер теж першою думкою, яка проклюнулася в голові, було: він ітима не сам.

Проте, коли почали готуватися до походу, відчув страх. Тоді він уже проклинав оту хистку мить, оті світлі, неначе при спалаху ракети, вогники в очах взводного, що послали його в німецький тил. Тоді він по-справжньому засумнівався в собі. Ще й карався, що йшов добровільно. Все, що робив раніше, всі небезпеки, які пережив до цього, були небезпеками не з власної волі, то було само по собі, там він не міг нічого змінити, передбачити, запобігти. А тут таки ж усе залежало від нього самого. Від його волі, його серця. Він знав, що міг навіть в останній момент піти й сказати, що... Ні, цього він уже не міг сказати. Про це б знав увесь взвод, вся рота.

Сам перехід фронту виявився не таким страшним, як намалювала уява. Хтось уже подбав про них,— вистежив безпечне місце, вказав, куди і коли йти. Тих людей він не запам'ятав, вони снували, як тіні. Та й стояв туман, він сховав їх. На той час вони більше боялися, щоб не заблудитися. Переводили їх не на їхній дільниці, а на кілька кілометрів правіше. Там суспіль лежали болота, окопів на них викопати було не можна — їх копали по горбках,— і суцільної лінії фронту там не було. І взагалі весь фронт у цьому місці загруз у болотах і був мало насичений військами (це розумів навіть Микола). Все тоді вирішувалося десь там, лівіше, далеко позаду, біля Волги, про що навіть страшно було думати. Тут же супротивники мовби притерлися чи призвичаїлися один до одного, знали силу, яка стоїть насупроти, розташування ліній оборони і навіть наперед відгадували маневри. Та й маневри були незначні, резервів не прибувало, всі матеріальні й людські

сили летіли у велетенське кострище, яке палахкотіло на березі Волги.

Зрідка над болотами злітала ракета й гасла, як жарина в попелі. Одна ракета злетіла над їхніми головами, і в ту мить, коли вона завмерла в найвищій точці параболи, щоб шугнути вниз, до них, Миколі здалося, що їх викрили, він упав на лід, попадали й троє інших розвідників. Він чув, як зашипіла ракета, й подумав, що це кінець. Вони лежали ще кілька хвилин, але більше над ними ракети не злітали. Вони йшли болотами, що їх нещодавно скувала крига, під ногами шелестіли сухі осоки, зрідка потріскував очерет, і здавалося, що від того тріску розбігалися розколини по серцю; йшли дрібними перелісками, листя з дерев уже пооблітало, але на низеньких, карякуватих дубках та подекуди на берізках трималося, а під затишними сосонками хотілося присісти й не виходити з-під важкого віття. Тут було особливо багато осоки, й важке, схоплене морозом осикове листя шелестіло, неначе тонкі металеві стружки. І те, що вони йшли болотами і перелісками, додавало Миколі якоїсь певності — мабуть, через те, що вони були схожі на болота й переліски їхнього Полісся. В цьому він ще дужче впевнився, прикидаючи в пам'яті те, що бачив по карті. Болота простяглися на десятки кілометрів, поміж них де-не-де села, а точніше, великі хутори, й не було тут доріг, отже, не проїхати ні машинами, ні мотоциклами. Болота скувало кригою кілька днів тому, певно, німці ще не дуже пильнують на них. Та й що тут пильнувати? Адже й з нашого боку теж не проїде ні танк, ні машина.

Микола заспокоївся, його навіть навідали спомини, йому пригадалося, що о цій порі по такому льоду вони косили в своєму селі ось такі ж мідно-червоні осоки. Вигорілі на сонці, витіпані вітрами, вони аж дзвеніли під косою. Ними обкладали хати, топили лежанки, а під весну, в скруту, різали на солеморізці й додавали в січку. Вивезти їх було можна тільки по мідному льоду. То була легка й весела косовиця, і аж чимось урочиста. Всі роботи вже пороблені, можна не поспішати. Іноді, одклавши коси, косарі брали в руки сокири або довбні й ходили на глибінь глушити щук. Набачивши біля поверхні зелено-рябу спину, щосили гехкали довбнею по льоду, й оглушена щука виверталася білим черевом. В льоду пробивали дучку й витягали рибину.

Там, де суспіль стояла вода, крига тримала міцно, а під

берегами, поміж осоками і лататтям, іноді ламалася, й не раз хтось із розвідників провалювався. Здебільшого не глибоко; проте саме Микола провалився вище колін. Командир групи старшина Желяєв, за розвідницьким прізвиськом Желай — усі так і називали його, — допоміг йому вилізти на купину, стягнув з Миколи чоботи, вистелив їх осокою, а тоді роззувся сам, скинув з себе ватяні штани й оддав їх Миколі. Навіть не оддав, а наказав одягти. Свої чоботи теж вистелив нежаром, Миколіні штани викрутив і обгёрнув ними речовий мішок, а сам так і йшов у мокрих споднях, ледве прикритих полами шинелі та плащанетом. Далі попереду йшов тільки він. Усі три розвідники були невисокі на зріст і взагалі дрібні статурою, й це трохи дивувало Миколу. А може, так воно й мало бути, адже малому легше пролізти, простіше сховатися. Мабуть, найменшим серед них був Желай. Худорлявий, лобатий, білобровий і білочубий, він видавався Миколі майже хлопчиком. Одначе в його очах таїлася суворість, і губи були стиснені міцно, владно — він майже не розмовляв і жодного разу не осміхнувся. І ще Миколі почувалося трохи кепсько, бо всі троє розвідників були мовби збратані, розуміли один одного з півслова, з позирку й зверталися один до одного дещо інакше, ніж до нього. Він чуввав по відношенню до себе якусь зверхність і трохи недовіру, не те щоб недовіру підозри, скорше недовіру невивіреності.

Всю дорогу він ішов третім. Окрім автомата, піс великий, зав'язаний аж «під горло» речовий мішок з харчами. Желай ніс додатковий бобзапас: диски до ІІПШ, гранати, двоє інших несли в речових мішках тол.

Миколу ображала недовіра розвідників. Він і досі не знав, куди вони йдуть і що мають робити. Ночували на якомусь острівці в напівзасипаному окопі. Микола аж подивував: війна вже походила й тут. Мабуть, окоп, чи кулеметне гніздо, було викопане минулого літа. Вони наламали соснових гілок і вклалися на дві ями. Там Микола й довідався, куди вони йдуть і яке завдання мають виконати. Щоправда, довідався не до кінця, і то з розмови, яку вели між собою розвідники. На них покладалося двоє завдань: зібрати розвіддані (особливо довідатись, де стоїть танкова колона, яку німці перекидали то на ту, то на іншу ділянку) й підірвати міст через річку Ольху на дорозі зі Старого Бору на Клинці. Микола пам'ятав ту дорогу і немало здивувався: кому потрібен той міст? То була одна з тих брукованих доріг, які до війни називали стратегіч-

ними і які, по суті, нікуди не вели. Нікуди не вела й ця заросла споришем бруківка, вона обривалася десь біля річки, по ній ніколи не їздили, бо й їздити було нікуди. Микола так ніколи й не довідався, для чого було потрібно знести міст. Найвірогідніше, наші збиралися розпочати наступ, і після того, як одріжуть ворога, йому лишався тільки один шлях втечі — по старій стратегічній дорозі.

Це завдання здавалося Миколі неважким: старий міст на тупиковій дорозі напевно не охороняється зовсім. Запитати Желая про їхнє чудне завдання Микола не зважився. Командир швидше за всіх повечеряв і вклався спати. Лягаючи, він вказав Миколі на місце біля себе. То й справді було чи не найзручніше місце, в глибині окопу, що обвалився вниз, майже в пічурці, з усіх боків захищеній од вітру. Микола довго не міг заснути. Він боявся поворухнутись, щоб не розбудити старшину, жарко дихав у плащанет, яким накрився з головою, думав. Нині, в осьмому затишному кублі, під надійним крилом ночі, почувався майже спокійно. І не лише спокійно, а й упевнено, сміливо. Він ішов на завдання, ішов з досвідченими розвідниками, ще й був їхнім провідником. Він аж возвеличувався перед собою, і від того йому було гарно. В ті думки просмоктувався спогад про Клару, грудасту, міцну, кряжисту Клару, таку палку й таку холодну. Може, йому вдасться побачити її? Може, він умовить розвідників переднювати в неї? Поки що про Клару він їм нічого не розповідав. Соромився осудливих вогників у очах хлопчика-командира, боявся ще побільшити недовіру. Але після того, як вони виконають завдання, він їм скаже. На світанку другого дня вони поснідали хлібом та салом, прибрали місце спання (гілки присипали піском, відтак усе місце притрусили листям) і рушили далі. Тепер вони прямували на південь, щоб вийти на лінію розташування їхнього полку. Йшли повільно лісками й перелісками, уважно видивлялися відкриті місця. Двічі оддалік спостерігали валки — одну з сіном, другу з дровами, біля тієї, що з дровами, йшли озброєні німці, очевидно, кругляки везли для них. Опівдні підійшли до шляху. Він пролягав на горбі, метрів за триста од лісу. По ньому проскакували автомашини, тягнувся кінний обоз — підводи були навантажені мішками. Миколі дивно й легко було дивитися з такої відстані на ворогів, і груди проймав холодок, а в серці піднімалося щось схоже до відваги. Може, вона народжувалась ще з того, що розвідники були зовсім спокійні, тільки суворо зосере-

джені. Водночас у Миколиному серці зводилося ще одне почуття — мимовільне почуття переваги над ворогом, він зайшов у їхній тил і бачив їх, а вони його не бачили, не здогадувалися й не припускали думки, що радянські солдати прийшли аж сюди й стежать за ними.

Проте переходити шлях удень було небезпечно, вони вернулися трохи назад, до кошари, яку минули недавно, й заночували у лісовій хатині для пастухів. Шлях — роз'їжджений, у чорному грудді, — перетнули опівночі й, не спиняючись, пішли далі. Тут починалися знайомі Миколи місця, і вони не боялися заблукати. Миколу поїняло хвилювання, адже тепер вів групу він, почував особливу відповідальність. Водночас відчув, що якоюсь мірою навіть змінилося ставлення розвідників до нього. Впевнившись, що він місцевість знає, вони повеселіли, циганкуватий, з лишаюватим обличчям Шкурко навіть схвально підморгнув у його бік:

— Знає, собацюра.

«Собацюра», як уже зрозумів Микола, у нього — найбільша похвала. Коли вони сіли на підобідок і Микола, одрізавши хліба, збирався повернути короткого, з набірною колодочкою ножа Шкуркові, той махнув рукою:

— Нехай тобі. Не пам'ять. Та й як же ти оце — в розвідці й без ножа. А в мене є ще один. — І показав фінку з білою кістяною ручкою. — А то тільки кипені залізячя обтягує.

Він дарував так, мовби викидав річ геть, проте Микола зрозумів, що розвідник навмисне зменшує ціну дарунка.

Вони рушили далі, поминувши густу ліщину в долині. Микола повернув праворуч, сказав:

— Зараз буде дорога. Вона веде до лісництва і на сінокося. По ній можна пройти до села. А ми підемо понад річечкою.

— Тепер, бачу, з тобою ми тут не пропадемо, — сказав Шкурко.

Була друга година дня, коли вони вийшли на узлісся. Перед ними лежало село. Високі чорні зруби хат, хліви й хлівці, баньки в городах; воно складалося мовби з двох сіл — більшого, на пагорбі, його всього не було видно, й меншого, в пониззі. На пагорбі хати розбігалися в усі боки, в пониззі тягнулися черідкою. Крайні підбігали до ріденького соснового ліска.

— За ліском — глинище, сосни вирубали ще до війни, — показував і розказував Микола. — То Старий Бір. А ото,

на горбі,— Новий. Між ними гребля, по ній — грейдер. Ото — школа, он отам, за тією хатою,— сільрада. В Новому Бору. Грейдер іде через село, а потім повертає ліворуч. До райцентру дев'ятнадцять кілометрів.

— А куди йде дорога в той бік? — запитав Желай.

— Кудись туди,— махнув рукою Микола.— До фронту. Він її перетинає. А стратегічна — в праву руку од неї. Он там. Звідси її не видно. Місток — за два кілометри. А отамо дорога до санаторію. Звідси її теж не видно. Санаторій на краю лісу.— Він знову вказав пальцем.

Усі четверо розвідників стояли у густому, невисокому, в два людських зрости сосняку й пильно вдивлялися поперед себе. Між ними і селом сіріло поле, ліворуч синів ліс, цей таки ж ліс, у якому вони стояли, він облягав село крилом, і десь там, посередині крила, мали лежати руїни санаторію.

— Санаторій далеко в лісі? — знову запитав Желай.

— На самому краю. Од нього дорога через ліс у друге село — Ольховицю,— відказав Микола.

— Що ж, підійдемо лісом, заляжемо і подивимось. Як що німці там, то ми їх побачимо. Льотчики вказували на те місце.

Низька соснова посадка тягнулася попід бором. Вони йшли краєм бору попід посадкою. Ліс стояв мовчазний, якийсь важкий, мовби зморений. У ньому росла густа трава, що вже зовсім висохла, поруділа, а в ній чорніли зміясті протопти — стежки. Вони вели в глибін лісу, до грибних та ягідних урочищ. Лісові долинки посідали берези, вільхи, в деяких місцях березову та вільхову поросль гнало надзвичайно густо.

Микола відмітив у думці, що якщо їм доведеться втікати, то знайти їх тут, а то більше оточити, просто неможливо. Хіба що пустять по сліду собак. Думка про собак, вичарок, міцно засіла в його голові од самого початку.

Раптом посадка скінчилася. Кілька густих, низеньких, при самій землі, сосенок вибігли в поле, забрели в траву та бур'яни, що густо кущилися попід лісом і вже почали наступати на неораний лан. Двоє розвідників залишилися у посадці, а Микола з Желаем, поскидавши з плечей речові мішки, залягли під однією з сосенок.

Вони лежали довго. Так довго, що почали мерзнути ноги. На вечір дужчав морозець, небо стояло високе, дзвінке, і в ньому в крякотом тяглися до лісу ворони. Вони обсідалися десь за санаторієм.

— Якщо там стоять танки, то ворони б полетіли далі, — поміркував Микола.

Желай нічого не сказав, але в думці погодився з ним.

Потім дорогою од села проїхав навантажений дровами віз, запряжений парою коней. Обіч воза йшла жінка, на дровах сидів хлопчик. Це посіяло в розвідників ще більший сумнів, що танки стоять там. Німці, мабуть, не пропустили б підводу через розташування своєї частини. Та й жінка не поїхала б сама. І хіба в лісі мало доріг, хіба не можна проїхати десь стороною?

Вони зрозуміли обоє — треба розвідати подвір'я санаторію.

Саме в тій точці, як потім не раз думав Микола, й почався схил, по якому він слизнув униз. Він не раз намагався зачепитися десь на схилі, й чіплявся, і навіть піднімався на кілька кроків угору, але вантаж страху знову й знову тягнув униз. Він намагався не виказати його перед розвідниками, але, либонь, вони розуміли все. Недарма потім не хотіли відпускати його в село.

На території санаторію вони танків не виявили. Там видно безліч танкових колій, плями мастила, порожні бочки, бляшанки з-під консервів, ганчір'я, що свідчило про недавнє перебування тут військової частини. Жили німці у дощаному бараці, де влітку містилася їдальня, та в кількох будиночках — санаторних і господарчих, а також у кімнатах першого поверху лівого крила основного, двоповерхового корпусу. Вся центральна частина і праве крило його було розвалене.

Найгірше було те, що вони навіть не могли визначити, в який бік пішла частина. Танкові колії однаково порили землю і в бік Нового Бору, і в бік Ольховиці, кілька слідів навіть пролягло кудись праворуч, по вузькій лісовій дорозі. З лісу, з півночі, навально насував вечір, а в них лишалося дуже мало часу. Вони конче мушили дізнатися, куди поділася танкова частина. Якщо вона пішла через Ольховицю або по грейдеру від Нового Бору, вони мали спочатку виконати друге завдання і податися по її слідах, принаймні простежити, в який бік від райцентру вона пішла; якщо ж вона від Старого Бору пішла на фронт, один залишався виконувати друге завдання, а трое прямували до фронту і подавали знак ракетами. З цього Микола зрозумів, що все це важило для якоїсь операції — в межах дивізії, а може, й полку. Так чи так, але з першого погляду було видно, що це не основна база танкової частини.

Це місце не охоронялося, та й не було тут нічого, насамперед складу пального. Мабуть, це була якась проміжна база — місце для перепочинку.

Отже, розвідники мусили довідатись, куди поділися танки й де вони заправляються. Залізниці тут немає, пальне підвозять на машинах, але ж десь має бути склад.

Желай вирішив так: Шкурко розвідає дорогу на Ольховицю, другий солдат, Басов, піде по лісовій дорозі, по якій теж видно сліди танкових гусениць, а хтось, а може, й обоє, навідаються в Старий Бір. Але це вже потім, уночі. Та поки що він з Власюком чекатиме їх у кухоньці при бараці. І ввагалі це буде їхнє місце збору. «Найпевніше місце збору для солдата — біля кухні», — як і завше без посмішки, пожартував Желай. Очевидно, він мав собі за обов'язок підбадьорити товаришів.

Усе, що сталося далі, Микола не любив згадувати зовсім. І не тільки не любив, — намагався забути, стерти з пам'яті, а воно лізло в голову, один спомин чіплявся за інший, спомини плуталися, іноді те, про що він лише здогадувався, здавалося більшою правдою, ніж те, що побачив і пережив, вигадане ж, звичайно, було кращим за справжнє, там він міг усе пояснити, а тут був клубок, розплутати який годі було й думати. Клубок із надій, фактів, власних переживань і спонук. Він боявся тих споминів. Вони вбивали в ньому оте, найбільше, віру в самого себе, в можливість і далі вільно матися й жити серед людей, самому бути людиною.

Хоч, коли коротко перебігав пам'яттю по тому, що сталося з ним тієї ночі, ні сам, ні хтось інший не міг ні за що вчепитися.

Він справді уночі пішов до села, — знав тут кожну вуличку, кожну хату. Вирішив постукати до колгоспного рахівника, інваліда імперіалістичної війни, сподівався застати його дома, та й трохи знає старого — той працював у госпіталі водовозом. Ніч стояла суха, морозяна, в небі густо поблискували зорі. Село спало, хоч звечора в ньому стояв гомін, навіть десь на тому боці двічі стріляли.

Микола йшов тихо, сторожко дослухаючись, ловив ніч не тільки очима, а всіма клітинами свого напруженого тіла, серцем, вона йому видавалася похмурою й загадковою. Найстрашніше було підійти до крайньої хати. Біля неї він передихнув і знову довго й глибоко прослухував темряву. Ніщо не віщувало йому небезпеки, й він потроху заспокоївся. В ньому пароджувалась певність, яка майже

переростала у віру, що в знайомому селі з ним нічого не може статися, і навіть піднімалося щось схоже до хвастощів, він уже бачив, як здивує Желая, Шкурка і Басова точними й широкими розвідданими, й це сповнило його надмірної певності й приспало осторогу.

Вулиця, на яку він ступив, вигиналася дугою, йому можна було піти городами, так він навіть скорочував шлях, спочатку він і збирався добуватися городами, але йти там було значно важче і міг одразу не втрапити на потрібну хату, й він, взявши в праву руку автомат, рушив уподовж вулиці. Там, у самому її кінці, колись квартирувала Клара. Її, мабуть, немає, виїхала з госпіталем. Може, подумав, і не виїхала: Новий Бір, розповідали, німці захопили раптово. Про те він довідається в рахівника, прізвища якого не міг пригадати.

Село спало, ніде не було видно жодного вогника. Він підійшов до великої, вікнами до вулиці, хати, переступив через огорожу з лат і тільки хотів постукати, як позаду щось гупнуло. Він шарпнувся вбік, і в ту ж мить з вулиці пролунав загрозливий окрик: «Стій!» Майже водночас громохкнув постріл. Відтак — другий, третій, гиркнув автомат, але Микола вже був за хлівом. На хвилюк стрілянина стихла — ті, що доганяли Миколу, втратили його з поля зору, а потім, вибігши за хату, відкрили по ньому люту стрілянину. Він біг у протилежний від того, звідки прийшов, бік, а позаду лунали голоси й постріли кололи на скалки ніч. Мабуть, за ним не довго гналися, та й не могли наздогнати. Микола надзвичайно прудкий у бігові. Йому вдалося втекти. Він не пішов одразу до своїх, боявся привести поліцаїв: трава стояла сива од інею, і на ній було видно сліди, — довго блукав у полях, а тоді присів біля недобраної скирти. Він відчув, що поранений і що далі йти не може. Його знову поранило в праве плече. Тільки тепер значно глибше, зачепило кістку. То було, як він потім думав, його роковане місце.

Микола перев'язав як зумів бинтом з індивідуального пакета рану і заліз у скиртовище. Там його й скрутив біль, і витіпала з нього всі сили пропасниця, він то поринав у небуття, то знову випливав нагору, й кожного разу вважав, що це вже кінець, і ніколи не сподівався, що виживе.

Проте, собі на подив, дотримався до вечора, а ввечері йому трохи полегшало й він поповз до села. Микола знепритомнів у дворі баби Прахової, вона втягла його в хату,

покликала Клару — знала, що та працювала в госпіталі, й Клара лікувала його. А потім наші піпли в наступ, звільнили Новий Бір, і вона одправила Миколу в госпіталь.

Що сталося з Желаєм, Шкурком і Басовим, він довідався вже в госпіталі. Їх помітили біля мосту. Розвідники відстрілювалися, але їх оточили і перебили всіх. Одстрілювалися вони відчайдушно, намагалися прорватися до лісу, їх посікли з кулемета. Поранений Желай підірвав себе гранатою. Все це Микола розповів начальнику особливого відділу дивізії, який прискіпливо розпитував його у госпіталі в селі Ольховиці. Весь свій шлях, од розмови біля штабного бліндажа з Морозовим і до того, як його підібрала бабця Прахова. Морозов теж приїздив до нього, і він йому також розповів про їхні мандри й останній бій Желая, Шкурка та Басова.

Він тоді почував перед Морозовим страшенну провину й чуває її все життя. Перед Морозовим, і перед загиблими, перед їхніми батьками та матерями, і перед чотирирічним (тепер уже десятирічним) синком Шкурка, і перед однополчанами, перед усім тим, що привело його в світ і дало можливість ходити по цій землі, косити важку, в росі, траву і слухати туркіт горлиці в лісі. Почував провину страшну, без прощення й без спокути. Бо все, що він розповів, насправді було не зовсім так, це була одна з укладених Миколою версій, сказати б, версія номер один, вона містила чимало правди, але в якомусь місці починала розходитися з правдою, і розходилась не лише в послідовності чи навіть додуманості деяких подій, а в самій суті, і та суть була страшна для Миколи.

Микола палко хотів, щоб усе було саме так, як він оповів начальнику особливого відділу і Морозову, іноді він аж вірив, що все склалося саме так, проте навіть у найсвітліші хвилини не міг до кінця втішитися самообманом, і по його розповіді, по шляху, який пройшов, вставали страшні чорні вирви, схожі на глибокі воронки від бомб. Ті вирви руйнували йому життя. Та далека розвідка пекла й мучила його всі оці роки. Вона навічно закарбувалася в мозок і серце, і вирвати її звідти не могло ніщо. Вона могла згоріти тільки разом з серцем. Вона й спалювала його. Спалювала на двох вогнях — совісті й страху. Совісті, бо раніше, до того походу, вважав себе людиною совісною, справедливою (тепер уже Микола просто не знав, який

він, не знав навіть, чи має право вважати себе совісливим і чесним у минулому).

Не думати про це зовсім він не міг, адже й зараз почував, як у ньому щось опирається неправді, став на захист правди й бореться з кривдою, що йому зараз не тільки страшно, а й соромно того, що вчинив. Та страшна ніч стояла за його плечима всі оці роки: і постріли, не ті, а інші, били просто в мозок. Часом, коли вони йому спалахували в пам'яті раптово (пам'ять здебільшого воскрешала ту ніч повільно), тоді він в'янув душею, мучився, захищався, в ньому все аж стискалося в одну чорну грудочку. Потім він запрацьовувався, на якийсь час забувався, й хоч не жив на повні груди, все ж помічав і прохолоду ранку, й яскравість квіток, і чистоту дівочого голосу вечоровою годиною. І навіть сам той голос бентежив його й наповнював серце солодким щемом. Проте найчастіше з отакої радості (як нещодавно від бузкового куща) й починався смуток. Адже хіба той солодкий щем не втрачений для нього назавжди? Хіба він має на нього право? Хіба може вернути бодай мить отого щастя, отієї радості, з якими колись виходив з хати й слухав під зорями дівочий спів? А потім ще й рушав на нього. А то й цілував ті вуста, що допіру виливали в дзвінке безгоміння найсолодшу муку, найбільшу, неясну, невиказану надію, яка є зав'яззю життя. Втіхи від того він не може відчутти навіть у спомині. Бо сам спомин навічно отруєний. Встане він завтра, й прокипиться Клара... Од Клари починався отой другий вогонь — страху. Адже Клара, тільки вона, знала другу версію. Версію, майже до кінця правдиву. Яку він, у хвилини найбільшої муки, доповнював ще однією, найчорнішою ризкою. Клара про ту ризку достеменно не знала, тільки здогадувалась. Вона знала обидві версії. Першу ще й допомагала вигадати.

Ніхто не здогадувався, як важко йому було жити поміж двох версій. І найбільше, що його страхало в Кларі, це те, як могла жити з ним вона. Як могло влаштовувати її таке життя! Як на його погляд, це скидалося на те, коли б в одній камері з ув'язненим жив і його тюремник. А Клара почувалася навіть щасливою. Що це було — втіха від того, що вона тримає його життя в своїх руках, насолода від його постійного самокатування, жалість... Ні, тільки не те, жалості вона не мала. Звичайно, вона почувала втіху від того, що володіє людським життям, та ще й життям людини дуже близької, чоловіка (хоч про це, звичайно,

поміж них ніколи не мовилося й слова, інакше б ця втіха зникла, а вони стали відвертими ворогами), можливо, саме через те вона дозволяла собі в хвилини любовців таке, чого б не дозволила з жодним іншим чоловіком, але він здогадувався, що їхнє подружнє життя, тобто ота частка її душі, яка таки щільно прилягла до його, трималася ще на чомусь, — на його звичайності, на совісливості й навіть чесності. Чесності — проклятого зрадою. Дивно, просто неймовірно: якби того не було, вона б не жила з ним. Точніше, вони б не змогли жити. Вона б або заявила про нього, або просто відійшла геть, з огидою полишивши його. Тільки з огидою, іншого не могло бути. Звичайно, розлучити їх міг і страх, страх її перед ним: він зважиться позбутися єдиного свідка. Але на те, знала, його не стане. Тут знову ж мали остаточну вагу оті нехай і затонкі, але не проржавілі струни, які жили в його душі.

Для Миколи найстрашнішим було те, що він знав: йому вже ніколи не позбутися оцього стану (в рахунках не з собою, там уже він довічний мученик, а з Кларою), так йому вже й гоїдатися на оцих пекельних терезах, тримаючись за Кларину руку. Іншого не могло бути. Не могло через те, що такою була Клара. Вона жодного разу не оплакала його самого і його муки, не викричалася перед ним, не прокляла, вони ніколи навіть не поговорили про все те до ладу; якби поговорили, може, тоді б йому хоч трохи полегшало. Він би вилив їй душу, затаврував себе, принизив, розтоптав власними чобітьми своє серце, й тоді б, мабуть, вона пожаліла його, заплакала б разом з ним і сказала: «Забудь, спробуй забути. Якщо я коли-небудь згадаю, якщо наважуся згадати — тоді я підла. Тоді, знай, мене немає». То було б прощення трибуналу, після чого йому б і справді, можливо, хоч трохи полегшало. Але вона того не хотіла. Чи й не здогадувалася про таке. Її влаштувала оця його вічна хитавиця. Клара не була його совістю. Це він збагнув давно. Він мучився не через те, що вона знала. Він катувався перед собою і перед усіма людьми, всіма чесними людьми. Докори, муки зринали невідь звідки, здебільшого зовсім несподівано: заговорить з солдаткою, і раптом — «А може, і її погинув отако, через когось»; біжить хлопчик — і знову страшна думка: «Чи є в нього тато?» — і так без кіпця. Назовуть його прізвище серед фронтовиків, виберуть у президію, йде він на сцену — і чує, як пече підшви підлога.

Проте він ніколи не почував провини перед Кларою.

Мабуть, саме через те, що вже гаразд знав її. Просто вона була свідком його злочину, свідком, який мовчазно, приховано і вперто нагадував йому про содіяне. Саме так — весь час приховано нагадував. Ледве він зводив на неї очі, одразу згадував усе. І це не зникло з роками. Це було схоже на те, коли б перед вбивцею почепити на стіні знаряддя його злочину. Ні, не те. Знаряддя — німе, а Клара настійливо, підкреслено нагадувала йому про колишнє. Уперто, підло, гидко. «Люби мене, служи мені, і я не розкажу», — мовчазно говорили йому її очі. Часом Миколі здавалося, що Клара купила його а чи прийняла з чужих рук. З рук зради. Ну, може, й не зради, а чогось близького до того. Воно було третім, що жило поміж ними. Він відчував його дуже боляче. Майже на дотик. Воно то бігало по хаті, то ховалося, то обережно виглядало, то нахабно шкірилося. Часом воно здавалося йому майже живим, схожим на домовика. В такі хвилини він думав, що може збожеволіти. Але й божевілля боявся лише через те, що тоді міг розказати правду. Коли б не те, він би, мабуть, з радістю провалився в божевілля.

«То ти вчора огризався. Чи думаєш, тобі так те й мипеться? — виглядав з печі домовичок. — Дивись, бо я...»

«Мур-мур-мур... Ти ж мій... А між своїх... Все те... Ну, воно було. І я про нього пам'ятаю. Але ж я нікому не скажу», — ластиться вона іншого дня.

«Якщо ти зараз не підеш у місто і через знайомого головлікаря, в якого лікуються всі, не попросиш хорошої роботи, такої, що біля тебе зможу в теплі прожити й я, тобі доведеться зле», — показує домовичок гострі зуби.

Оце, що повисло поміж них, мало й іншу назву — фальш. Фальш того гатунку, що всі їхні стосунки були мовби несправжні, принаймні так здавалося йому. Окрім того, йому щодалі було важче фальшувати перед нею, а їй — ні, — це навіть стало її новою сутністю. Клара, як йому здавалося зараз, була фальшива наскрізь, ще й зла та нещадна в душі. Трималася ж вона за нього через те, — і тут він не помилявся, відгадував на сто процентів, — що іншого, кращого чоловіка їй уже не знайти. Та що там кращого, — не знайти й поганенького. Молодість минула, вона надто розповніла, почала розпливатися, вродю не славилася ніколи, а тут ще, здається, після другого аборту й дітей не буде. А має ж отакого чоловіка-красеня: на нього задивляються навродливіші дівчата, і він не ледар і не гультай. Ну, до гультайства вона б його не допустила.

Отож, щоб утримати Миколу біля себе, не важилася з ним на щирі розмову (боялася, що після цього він почуватиметься вільніше, й таким чином якоюсь мірою визволиться), хоч вона й здогадувалася про його муки і не завжди мала з них собі втіху. Бували хвилини, щоправда дуже рідко, коли їй щиро й глибоко хотілося пожаліти його, хотілося відпустити всі лиха і всі гріхи і стати біля нього звичайною жінкою. Але вона вже не могла стати нею, та й боялася, що тоді він покине її.

Лише одна думка ніколи не закрадалася до її голови, що, отако повиснувши на Миколі, щодня, щоднини гнучи й ламаючи його, вона може колись зламати зовсім, або він спробує рвонутись і навіть поставить чорну крапку на всьому їхньому житті. Так далеко її думка не забігала. І через те жила вона майже безжурно й спала спокійно та міцно. В сні ткнулася головою йому під руку, солодко поплямкала й почмокала. Диво, але він не почував огиди до Клари. Може, що вона була першою і єдиною жінкою, яку знав, може, то брала в ньому гору нерозтрчена чоловіча сила, а може, людська крутість і жорстокість взагалі не має до того стосунку. Він навіть у цю мить відчув, що прагне Клари, й обережно відсунувся до стіни.

Ця думка перебила всі інші, і наплив якийсь спогад, чи й не спогад, а якась химера з юності, потім він загубив ту нитку, ухопив іншу, зовсім випадкову — про косовицю на лугах — і з тим заснув.

5

Миколу розбудив сонячний промінь. Сонце світило в те саме вікно, в яке звечора заглядав місяць: вночі одна голка випала, й газета одхилилася. Микола підвівся, сів на краю ліжка. Клара щось сонно мгукнула, повернулася на правий бік, підклала під щоку долоню, усміхнулася вві сні. Усмішка в неї була м'яка, якась не по-земному легка й добра. Клара зараз була схожа на дитину, якій у сні привиділася мама. А може, подумав Микола, їй і справді наснилася мати чи батько. За батька він їй щиро співчував. Той загинув у перші дні війни. Він працював у якійсь торговельній організації, жили вони недалеко від кордону, і, коли почалася війна, одразу опинився на фронті. Ледве встиг забігти додому, щоб попрощатися й сказати сім'ї, аби евакуювалися. Оповідання про його смерть прийшло на дев'ятий день війни. Клара з самого початку поклика-

ли працювати в госпіталі, з госпіталем вона й евакуювалась, а мати з семирічним Костею залишилася в окупації. Невдовзі вийшла вдруге заміж, за перекупщика, зараз Клара з нею не дуже родичалася. Мабуть, не могла забути батька та пробачити матері такого заміжжя.

Згадуючи те, Микола подумав, що вчора увечері склав Кларі надто чорну характеристику, надто важкою хмарою огорнув усе їхнє життя, приписавши Кларі найстрашніші схильності. Звичайно, вона тримала в пам'яті оті його лихі дні й не спробувала розтягти колюче терня довкола нього, а також змести хоч крихту чорної осуги, яка осіла на його душі, але, може, вона того не вміла, а може; й не здогадувалась, по яких гостряках він ходить, як важко, як страшно йому живеться, як йому іноді майже розламується голова, які страхітливі видива його мучать. Певно, не знала. Вона дивилася на життя значно простіше, й, мабуть, гадала, що він теж дивиться так, і тому мала за потрібне весь час наструнювати віжки, чи, як іноді гірко й іронічно казав собі він, тримати його на мушці. Була вона холодна душею і не дуже любила людей, скрізь бачила підступ і бажання перехитрувати. Може, в тому не стільки була винувата сама, а її життя склалося так. Але Миколі вона зробила немало й добра. І навіть любила його, щоправда, любила по-своєму, як непогану придбану річ, як пустотлива й трохи жорстока дитина любить ляльку, — то приголубить, то кине об підлогу, то намагається вкусити або посмикати за чуба. Жагуча й невситима в любовцях, невситима до скаженства (тут Павлина вгадала, це й справді якоюсь мірою притягувало Миколу до неї), вона могла вмить охолонути чи перекинутись у люту злість або вдати з себе примхливу дитину. Тут, у селі, саме це, мабуть, було найгірше. У Кларі не було відчуття міри, такту, вона іноді починала приндитись або муркотіти до нього на людях, і він уже кілька разів ловив на собі на-смішкуваті погляди односельчан. І коли виходив куди з Кларою, весь час почував внутрішню скованість, папруженість. Соромно йому було й перед матір'ю, яка вдавала, що не помічає того всього, насправді ж мучилась не менше, ніж він. Але найгірше — Клара не розуміла того. А може, не хотіла розуміти. На його пояснення вибухала таким реготом, що в нього відпадало будь-яке бажання пояснювати далі. Микола починав думати, що вона просто зневажає звичай його земляків, у ньому прокидалися злість і роздратування, він тоді теж вдавався до образ, і вони

сварилися. Тут був глухий кут, і Микола не бачив виходу з нього.

Микола вийшов на ганок. Ранок був погожий, тихий, з Трушевого садка викочувалося ясне гаряче сонце, чистий блакитний шовк неба на сході поров реактивний літак, і Микола задивився на нього й так стояв довго, мовби загіпнотизований маленьким срібним хрестиком, що линув угору. Була та срібна цятка вільна, ні до чого не припнута, мчала куди хотіла і була така чиста, що мерехтіло в очах. Але в наступну мить він подумав, що той срібний хрестик летить не по своїй волі, що йому визначений маршрут, та й його небесна стеля теж не безконечна. А ще відчув, що цю, другу, думку йому мовби підказало щось, що вона весь час крутиться біля якогось похмурого і важкого осердя. Микола перевів погляд, і йому здалося, що на всьому — спориші, яким заріс двір і в якому чорніли три стежки — до хліва, до воріт і до колодязя, на дахах будинків, на деревах — лежить паморозь. Він знав, що це паморозь його душі, вона не дає просто і ясно дивитися на світ і, мабуть, вже й не дасть, і ніколи йому не засвітиться день, — для цього потрібне інше світло, своє, власне, зсередини. Враз він подумав, що й життя в нього не буде, та й ні для чого жити. Ця думка прийшла до нього не вперше, він вже навіть був звик до неї, але сьогодні вона проступила в ньому ближче, ясніше, і йому стало мото-рошно.

Він узяв лопату й пішов обкопувати колодязь. Микола мовби втікав од своїх думок у роботу — відгадував, що вона трохи рятує його. По-перше, кожна робота має чимось вивершитись, і, зрозуміло, думка кружляє довкола того віпця, а по-друге, й сам ти в напрузі, їй віддано всю енергію, всі сили, й вона сама є життям. Ця робота, до якої він тільки приступав, мала вивершитись не одразу. Вони збиралися пересипати колодязь ще до війни, за ці роки він зветшав геть, стовпи перетрухли, цямрини погнили, отож треба було міняти все, а для цього одкопати майже до шатра. Микола взявся одкопати його сам, а поміняти стовпи й цямрини йому допоможе Лаврін. Звичайно, простіше було викопати новий колодязь, а цей завалити, але то ризиковано. Адже такої води, як з їхнього колодязя, немає більше ніде по кутку, а може, і в усьому селі; з найдалших кутків ходять до них по воду на чай, і то просто диво — Трушів колодязь од їхнього за двадцять метрів, а вода в ньому гірка й одгонить болотом, і з

того боку — через городи — по сусідній вулиці вода теж не смаковита у всіх колодязях. Видно, це зовсім окремішне джерело, вибивається воно десь з глибини й потім знову йде в глибіню. В усі спрагли ночі, в червоній дрімоті коротких привалів, на важких пекельних переходах спиналася йому рідна криниця, дихала на нього з глибини дзвінкою прохолодою, й здавалося йому після таких видінь, що і йти легше, і легше переносити спрагу. П'ючи воду з інших колодязів, він завше порівнював її зі своєю; він почував, що та криниця була для нього не просто криницею, а чимось більшим, він був мовби прип'ятий до неї думкою, вона була маленькою часточкою отого великого, що називають Батьківщиною. І коли з ним сталося оте...

Проте Микола різко натиснув на лопату й занурився в роботу. Він копав швидко й завзято. Він знав, що криницю мусить одновити.

Вийшла мати — вона вже скінчила топити в печі — й теж взяла в руки лопату. Микола хотів не допустити її до цієї роботи, але вона не погодилася:

— А хто мені, синку, все робив, поки тебе не було? І косила, й копала. Та й тобі самому грузити тут до снігу.

Вони працювали з перепочинками дві чи три години. Коли на каланчі вибило десяту, з хати вийшла Кларка. Заспана, зі смужкою від рубчика подушки на лівій щоці, в синіх купальних трусах і мереживному ліфчику. Микола відчув, як йому спалахнули щоки, й нагнувся нижче над лопатою. Він уже кілька разів просив, щоб не виходила так на подвір'я, що в них у селі з цього може бути посміх, але вона не брала те до уваги.

— Ого, — здивовано й байдуже сказала Кларка, заглянувши в яму, й солодко потяглася. Вона довго мружилася проти сонця, а тоді посунула ногою грудочку, й вона скотилася Миколі на плече.

— Колю, ходімо на річку. Я вже сто років не купалася в річці.

Микола відчув, як йому в грудях туго нап'ялися невидимі линви і як кров прилягла до голови. Йому було соромно матері, й брала злість на Кларку. Ну, хіба він не розуміє, що мати мовчить над силу й що далі так тривати не може. Вже півтора місяця, як вони приїхали в село, а Кларка ще не взялася за холодну воду. Й, видно, не збирається братись, видно, її влаштовує таке життя, без турбот і клопотів і без якихось інтересів. Щоправда, іноді в ній пробуджувалась цікавість до чого-небудь, і вона

ставала в поміч,— любила загонити увечері на сідало курей і дізнаватись, скільки з них завтра знесе яйця,— на її вийде чи на Павлинине. Сподобалось їй варити кашу, але тільки надворі, й щоб допомагав Микола. То все були ніби забавки, а життя, та ще після такої війни, зовсім було не схоже на забавку. Кінчалися материні пужденні запаси, самі ж вони не привезли майже нічого, та й просто в селі ніхто ніколи не сидить склавши руки, то остання людина, чи й зовсім не людина, котра робочою літньої днини вилежеться під яблуною чи вибринькує на ганку на гітарі. Й не знає село ніяких купань в робочу пору — нехай то й неділя — та загорань на зеленому лужку, там тільки діти пасуть гусей та індиків. Микола вже й не сподівався, що зможе якось пояснити все те Кларі, й тому роздратовано сказав:

— Краще б узяла лопату і допомогла.

— Копати землю? — здивувалася Клара.— Хіба то жіноча робота?

Ті слова несподівано зачепили Павлину. Тобто вона й справді давно не мислила себе як жінку, молоду чи стару, яка може святкової днини одягти святкову жакетку та квітчасту хустку й посидіти на лавочці або піти на шлях та постояти, погомоніти з іншими жінками біля крамниці; вона викопувала і чоловічу, й жіночу роботу, там усе було зрозуміло, але, виходить, невістка зовсім не бачила в ній людини, не шанувала її. І вона розігнула натружену спину, докірливо подивилася на Клару:

— А я ж роблю.

— Ну, то ви...

— Й що... скотиша?

— Ну, що ви, мамочко, хіба ж я хотіла вас образити. Та ви... та ви... така незвичайна людина,— зашебетала Клара і подала руку, допомагаючи Павлині вилізти з ями. А коли та стала поруч неї, ще й чмокнула в щоку, Павлина враз відтала, зітхнула вибачально.

— Життя таке, Кларо. Усім треба робити. Ти не ображайся, я давно тобі хотіла сказати... Он бригадир уже кілька разів запитував, коли моя невістка, себто ти, вийде в ланку. А то, каже, виділю їй норму окремо.

— Яку норму? — спалахнула Клара.— Та я йсму... Яке він має право!

— Таке,— сказала Павлина,— як і скрізь. Закон у нас є — усім працювати. Так що... треба помаленьку звикати.

Клара на мить розгубилась, перевела здивований погляд з Павлини на Миколу.

— Це правда? — запитала вона.

— А хіба я тобі не казав,— знизав плечима Микола.— Це ще й так... А якби я став бригадиром, мене жінки на другий день розірвали б на шмаття — чого твоя дома.

— І ти пустив би мене гребтися в гною? І пустиш, коли отой придурок прийде з своєю нормою? — сказала Клара з викликом.

— А що я зроблю? — так само з викликом кинув Микола.— Ти знала, куди їхала. Я тобі казав...

— Але я не знала, що в мене чоловік... таке ніщо, що він не може відстояти свою дружину! Та я не з тих. Я не ходитиму з порепаними п'ятами. Я була в армії, я життя людям спасала. І тобі — теж...

— Годі вам, діти,— занепокоїлась Павлина.— Люди он на городах. Клара, Микола, — кинулась до сина, бо помітила, що той якось твердо обіперся на лопату й напружився, аж перекобочився, вона вже й не рада була, що почала оцю розмову, боялася людського поговору, боялася, що між сином і невісткою станеться щось таке, після чого їм буде непотрібний і оцеї колодязь, і оце обійстя, а може, й усе на світі. Бо ж бачила, яким зеленим блиском спалакнули очі в Клари, і як їй твердо склалися губи, й усе обличчя стало холодним, непримиренним, важким. І оті її слова: «І тобі теж», вони означали щось більше, ніж перев'язати в госпіталі рану та подати води, вони пролунали погрозово й застрашливо. Щоправда, Павлина не боялася Клари, більше боялася людського поговору. А він, почувала, починав нависати над ними. Й, мабуть, даремно. Всі ці дні Павлину пік сором. Перед сусідами, бригадиром, Лавріном і Даркою — перед усіма. Швидко, вельми швидко розвіявся чар Клариної безпосередності, невимушеності, а за тим відкрилося щось інше. Так, Клара й далі не почувалася чужою у їхній хаті, як деякі дівчата, яким довго, іноді все життя сниться батьківське подвір'я і справжнім є тільки те, що залишили там, і не ображала й Павлини, поки що не сказала їй нічого лихого, мовби навіть шанувала. Власне, вона почувалася в Павлининій хаті занадто впевнено, приглядалася до всього так, як приглядаються до того, що забирають собі у власність чи купляють. І Павлина губилася в здогадках, що те може означати: либонь, йшло воно од Клариної вдачі, але й не тільки од того. Павлина терпіла й шукала собі якоїсь

ради. Зараз вона заспокоювала себе й невістку, і водночас у її голові промайнула одна думка, виник хитрий, як їй видалося, планик. Павлина взяла обома руками невістку за плечі, повернула обличчям до хати й повела з собою, примовляючи:

— Ходімо краще та приготуємо переобідок. А з ланкою... Поки що перебудеш, а там знайдеш якусь іншу роботу. Не всім же справді в землі колупатись. А знаєш, що ми сьогодні на обід зготуємо? Вареники з сиром. Дарка дала трохи сиру. Треба й нам буде на корівку розживатись... Кларо, а як ти Миколу рятувала?

Клара стрепенулася й звільнилася від Павлининої руки. На мить уперлася в неї прямим поглядом великих зеленкуватих очей, та враз і відвела його. Вона відчула в цій простій жінці таку силу — силу правдивості, зібраності, чесності, що її пройняв страх. Ця сила не знає угод, не знає лукавства, вона може зцілювати або спалювати, вона веде до кінця, до ясності й відвертості, а оскільки таке було неможливе і небажане для Клари, вона вирішила бути обачнішою. Вона не сподівалася, що Павлина щось уловила, здогадується про щось і от щойно дала їй сама в руки кінчика. А ця нехитра жінка взяла й схитрувала.

— Як усіх, так і його рятувала,— сказала Клара, накидаючи сукню — в хаті було прохолодно,— доглядала, рани перев'язувала. Доглядала більше ніж когось, сподобався він мені...

— Видно, видно,— хитнула головою Павлина, і не відгадати, чого в її словах більше: згоди чи насмішки.

Микола з тривогою подивився вслід матері й Кларі і взявся за лопату. Але після довгого перепочинку відчув, що майже не годен працювати далі: ломило попереk і плечі, а руки немов поналивалися свинцем. Та ще понатирав на долонях водянки, одну вже й роздушив, і там пекло вогнем. Він постояв, подивився на розкоп. Роботи тут, либонь, тижнів на два, це коли б копав кожного дня. А так — вистачить до пізнього літа. В хату йти не хотілося, й не знав, куди приткнутися, тоді пригадав, що вже кілька разів збирався навідати Кліма, давнього товариша, і все не випадало, а сьогодні неділя, Клим, певне, дома; стежкою по обніжку рушив до нього. Власне, Клим йому не зовсім товариш, училися разом до четвертого класу, точніше, він нагнав Кліма у третьому, де той залишився ще на рік. Тоді ж Клим покинув школу назавсім. Надто важко давалася йому наука, і був слабкий здоров'ям: плос-

когрудий, тонкокостий, недорозвинений з дитинства, і хоч був у батьків одинаком і ті дуже хотіли його вивчити, проте впевнились, що наука йому не дається і що він аж слабе розумом від зубріння, оддали його в шевську майстерню. З нього й пшець вийшов кепський, так — латкар, та у війну всіх шевців забрали на фронт, і він обшивав півсела. І от тепер Микола йшов до нього. Чого він ішов? Чого шукав? Якоїсь розхитаності Климового духу, неузгоди з життям, щоб потаємно знайти собі відгомін у стражданні, йшов, щоб побачити, що не він один на світі скривджений долею...

Але... Він глибоко помилився. Клим був страшенно задоволений, задоволений до придуру. Жив він і справді добре — чоботар, та ще й допомагав батько — міцний жилавий столяр дядько Микита; одділивши сина, допоміг йому поставити по сусідству, в кінці власного городу, хату, хлів і клуню — ще й не з ліщини, а дощану, одна така клуня й була на куток. Батько та син мали на двох вельми міцне господарство. А ще Клим мав красуню дружину — Віру. Тілисту, пишнокоосу, яка вже народила йому двое хлопчиків-близнят, чим Клим страшенно пишався. «Як бачиш, діло не в широкій кості, — підморгував, — а в чомусь іншому...» Щоправда, Віра — то був один-єдиний штибик, на якому Микола уловив у Климіві непевність. І справа навіть не в тому, що падто жалюгідно виглядав біля Віри, а в тому, що Микола знав Віру за іншим: перед самою війною вона віддалася за міцного, циганкуватого, кучерявого коваля Зінька. Микола пам'ятав і весілля — був за боярина в молодого: три паровиці, вози високо викладені сіном і застелені ряднами, стрічки у кінських гривах, і незвичайна ковалева хитрість — нечувано голосні дзвінки. Зінько запряг передню паровицю кучо до воза, виставивши далеко вперед окований залізом дишель, і протаранив тестеві ворота, які красюківські (з Віриного кутка) парубки замкнули на два замки, ще й скрутили дротом, прагнучи з коваля великого викупу. Вони розлетілися від воріт, як курчата, а Зінько влетів у двір, неначе коршак. То був найвищий штиб, про те довго говорили в селі. Серед тих, хто замикав тоді ворота, був і Клим, Климко, як тоді його звали.

Зінько пішов на фронт і загинув. І Миколі чомусь дивно було бачити Віру з іншим, немов же нічого й не було в тому, що вона вийшла за Клима, і водночас було якесь нагадування, якась тінь, і Микола, ледве привітавшись з

Вірою і Климом, про те подумав, і, певно, подумали Віра та Клим, і мовби якась ніяковість промайнула поміж них.

Але Клим швидко опанував себе, забув за те чи вдав, що забув, мався вільно, навіть бравурно, вихвалявся хазяйством, статком, синами, аж Віра зо два рази почервоніла й надто голосно торигнула рогачами. А Клим і далі величався, аж Микола спочатку трохи розвеселився, а тоді озлився в душі. І коли до Кліма прийшла по чоботи судітка, й він повів її у ванькирчик через сіни, де чоботарював удома, й вони залишилися удвох з Вірою, зненацька запитав:

— А пам'ятаєш, як ми влетіли у твій двір на трьох паровицях? Як Зінько розстроїв ворота і трохи не перетолочив кіньми ваших красюківських парубків? Климко теж замки вішав...

Віра стояла біля печі, вона ледь помітно перемінилася на виду, склала на грудях руки й одказала так само гостро:

— Авжеж. А пам'ятаєш, як ви з Галею цілувалися в берегах, а ми вас лякали?

Ця відповідь тільки розворушила в Миколиній душі щось гірке, ядуче, йому захотілося вколоти Віру, зробити їй боляче, але він довго не знаходився. Врешті зухвало засміявся й сказав:

— Мало з ким я цілувався.

— Ну й як, котра цілується найкраще?

— Е, то вже мій секрет. Я ж не Климко... Каже, що він має найбільший чоловічий потенціал.

— А може, й має, — спалахнула до самих брів Віра. — А тобі що... Свого дивися. Тебе муляс, що обох не можеш забрати до себе в постіль? — пішла в наступ. Віра була не з тих жінок, яких можна збити з пантелику.

Вернувся Клим, видобув з судничка пляшку синього — первак — самогону, але Микола не захотів лишатися. То більше після такої розмови. Він почував мовби якусь провину перед Вірою, навіть забоявся, аби вона при Климові не стала продовжувати оту недоречну змагу, попрощався. Його провела до воріт Віра, бо Кліма нащось покликкала мати. Микола спробував вибачитись перед нею, а вона опустила очі й сказала, як казали тоді в подібних випадках:

— Війна усім нерви попсувала. І жизнь теж.

Вона якось враз, в одну мить стала задумлива й печаль-

на. Либонь, помітила щось у ньому; мабуть, через те, що й сама страждала, сказала тихо:

— Ти якийсь... мовби м'ятій душею. Може, в тебе щось на службі скоїлось? Така ж непевна робота...

Вона натякала на надзвичайну суворість законів, які карали за будь-яке недбальство чи недогляд за хлібом.

— Непевна, — сказав він, а в думці зависла хмара — він відчув справжній страх: перша-ліпша людина отак просто відгадала стрій його душі. — Для дурнів і роззяв, — додав поквашливо. Й подумав, що мусить не піддаватись настрою, мусить бути для всіх отим колишнім Миколою, веселим і дотепним, трохи безпечним, котрий може пожартувати над будь-ким, а найперше над собою. — Ну, мороки вистачає й мені. Треба ж портфеля купити — щоб на дві заціпки, і окуляри, бо який то начальник без портфеля і окулярів. А в портфелі, як у нашого колишнього завгоспа, півлітра, сковорода і сало.

Дотепу не вийшло. Микола посміхнувся й пішов. І знову подумав, що віднині стежитиме за собою.

6

Вдома на нього чекала несподіванка — довкола розкопу походжав Лаврін. Великий, як гора, ще й якийсь кособокий — не кособокий, а ходив так, правим плечем уперед, він був вельми схожий на ведмедя. На траві лежала його велетенська лопата, й жовтіла поверх чорнозему, який пакопали вони з матір'ю, глина — видно, брат уже повергав своєю грабаркою. І як він, подумав Микола, вправляється однією рукою. Те було для нього справжнім дивом. Лаврін дуже швидко пристосувався до свого одпоруччя, ще й пристосувався так, що рідко хто з тих, що мали обидві руки, міг позмагатися з ним. Мабуть, є у людині якась сила — звичайно, не у всякій людині, — яка може переключити її в інше русло, зосередити, зібрати; мабуть, і сама та людина, вільно чи мимовільно, хоче довести собі й світові — навіть не довести, а влитися в світ так, щоб не почувалося того ущербу, — що й вона як усі інші. І доводить. Він і столярував, і кував однією рукою: ворота зробив такі — з півниками й викрутасами, що хто не проходив повз них, обов'язково зупинявся; сам поробив і повставляв у хаті нові рами і двері й перекрив соломкою хату. Він і зараз якомсь вельми хазяйновито й спокійно походжав довкола розкопу, щось вимірював на око та прикидав.

У Лавріна все виходило до ладу; й просто якось затишно почувалося кожному біля нього, хоч і був він мовчуном і не вельми тягнувся до товариства. Він ніколи нікого не образив, не насварив, був з тих дужих тілом і духом людей, котрі завжди стають на захист слабкіших, котрих так люблять діти та немічні старі.

— Гей-гей,— посміхнувся Лаврін.— Такими темпами тобі й до спаса вистачить мороки. А цямрини й шатер уже маєш?

— Цямрини є, а от стовпів і дуба на шатер ще не дістав,— сказав Микола.

— А я й прийшов, брате, допомогти, більше в цій справі тямлю. Ти знаєш, на нашому кутку зараз усі ставлять цементові труби.

— Де ж їх узяти, тих труб? — ступив на земляний бурт Микола.

— Самі роблять. У Козла є така форма, склепана з бочок з-під бензину, проста вельми — один круг суцільний, а другий з двох половинок, на заціпках,— окреслив він на землі два кола,— всередину сиплють цемент з піском і щебінь. І добре утрамбовують довбнями. Цемент у мене є. А щебеню можна привезти з-під Клінкерного, там почали класти дорогу. І дешевше, й міцніше. Я й собі думаю переробити, тільки нехай пізніше. А це ж і мій колодязь. Наш, дідівський колодязь,— додав він поспішливо, мабуть, щоб Микола не подумав чого про цемент.— Сьогодні ми докопаємо до шатра, він же не глибокий,— закінчив Лаврін і поліз у яму. Він не любив розбалакувати, а коли вже починав яку балачку, то кінчав її ділом.

Яма була їм уже по шию; крізь трухляве цямриння синілась у колодязь земля, доводилося остерігатись, щоб не провалитись та не шубовснути у воду й самим. Миколі боліли руки, пекли водянки, але він нізащо б не признався в тому Лаврінові. Адже знав, що брат і так має його дещо за тонкосилого, тонконервого. Щоправда, Лаврін ніколи не дорікнув йому тим. Навпаки, може, навіть трохи пешався, що в нього такий брат — гарний на вроду, тонкий, з фантазіями і талантами,— до війни грав у клубному духовому оркестрі, був гарним шахістом і почитував книги. Взагалі їхні стосунки були не зовсім простими. Вони ніколи не розкривалися один перед одним, не випліскували себе, навіть не нудьгували один за одним, могли по місяцю й більше не зустрічатись (що не раз присмучувало матір),

але водночас обоє знали, що коли б з одним із них щось сталося, другий обов'язково б прийшов на поміч. Що то було: почуття обов'язку, совісливість чи справді приховані десь далеко-далеко іскри любові, хтозна, але про те відали обоє. Мабуть, більші вони були в Лавріновій душі, й то не дивно — він старший, Микола менший.

У цю мить він особливо відчув це. Надто їх єднала оця хвилинка, оцей колодязь — їхній колодязь, їхнього роду, хоч вони не сказали про це жодного слова, обоє вже мали свої родини, але це було їхнє, як початок, а водночас і як вічна нитка, яку усвідомлювали якоюсь любов'ю, якої мовби соромились.

— Гарна вода,— тільки й сказав Лаврін, витираючи широкою долонею уста.— Ні в кого такої немає. Тільки трохи пригрікла чи притхнула в останній час. Треба вичистити.

І в його словах Микола уловив ще один зміст: ось викопають, відновлять криницю, й має відновитися щось інше — колишнє, чого, може, вони не вміли цінувати, й простелеться воно далі, в майбутнє, аж у кінець їхнього життя, а може, ще далі — до їхніх дітей і онуків. Знав Микола й ще одну Лаврінову тасмницю й розгадував її повно та правдиво: подобалася йому до війни Галя. Дуже подобалася, був уже жонатим, мав дітей, а коли дивився на неї, йому аж світ одмінювався в очах; він заздрив Миколі, але й заздрість та була трохи незвичайна. Якби він навіть був неодружений, то й тоді б не образився — така дівчина, зрозуміло, могла полюбити тільки Миколу й тільки йому була рівня. Микола здогадувався, що Лаврін був майже ображений його одруженням, навіть осоромлений, він і зараз дивився на Галю майже завороженими очима, й Микола, потерпаючи в душі, чекав, що той колись заговорить про це.

Микола копав тверду глину й скрадливо поглядав, як вергає свою пудову лопату Лаврін. Той натискав ногою, одвалював брилу, а тоді, перехопивши рукою держак посередині, підважував лівою ногою і викидав брилу нагору. Микола знову не міг надивуватися, як то Лаврін так може. Коли вони сіли під яблуною на перший перекур, він не витримав і сказав:

— Ну й здорово ж у тебе виходить.

Лаврін не одразу зрозумів, а тоді посміхнувся й випустив угору хмару диму:

— Біда вчить.

— А де вона... з тобою приключилася? — сказав Микола. Й одразу ж поквапливо додав: — Ти пробач, може, тобі... той, важко. То ти...

— Ну, чого там,— просто відказав Лаврін,— черкнуло кулею, а я не перев'язав.

— Чому не перев'язав?

— Бо втікав. Сяк-так перебинтував на ходу... Це було по той бік, у німців.

— В оточенні?

— Ні, в розвідці.

— Хіба ти воював у розвідці?

Микола здивувався, що Лаврін служив у розвідці. Йому чомусь здавалося, що брат був понтонником або гармашем. І тому він не вгавав:

— У якій?

— В армійській.

Коли Микола почув, що брат воював у розвідці, йому в голові майнула якась думка, якесь неясне почуття — тривоги, неспокою — оповило серце і змусило його йти далі, допитуватися все наполегливіше:

— Тебе туди призвали?

— Сам попросився,— сказав Лаврін.— Та то ж найлегша служба! Їй-бо,— заборився щиро.— Хіба ж порівняти з піхотою. І житухою, і... ну, де більше уцілієш? За війну я ходив у тил до німця вісім разів — спочатку служив у мінометній батареї. І тільки двічі попадав у важкий перелібот.

— А оце? — вказав Микола на порожній рукав гімнастери.

— Оце один з тих двох разів. Другий.

— Розкажи,— попросив Микола, щосили намагаючись приховати хвилювання, яке невідь-чому охопило його. Він почував, що блукає біля чогось значного, що стосується і його таємниці, і його самого, що десь тут, в оцій Лавріновій відповіді, яка ж, знав, буде тільки щирою, у його розповіді, в самому Лавріновому бутті, нехитрому й звичайному бутті військового розвідника, брата, ховається відповідь на його пекельне питання чи хоч часточка відповіді, що почути її він може тільки од Лавріна, бо інші, чужі, розказували все те зовсім інакше, та інших він би й не одважився запитувати. Вмить він пригадав усіх трьох розвідників, з якими йшов у німецький тил, але пригадав якось так, наче вони були живі й сиділи отут, біля нього,

і він розпитував їх, і його аж обсіпало жаром, аж сперло подих, і він розстебнув комір гімнастерки.

— Ну, що там розказувати,— спроквола мовив Лаврін і ліг горілиць на траву, підклавши під голову свою єдину руку.— Послали нас по «язика». Перейшли ми вчотирьох передову, сховалися в ліскові, чекаємо дня. Ліски там ріденькі,— це вже в Германії було,— підчухрані, культурні, й схватися ніде. Ходили ми, ходили... І набрели на проводи — червоненький і синій. Перерізали червоненький, прив'язали обидва кінці до сосонки. Ждемо. Невдовзі смікають провід — з правого боку, ми пролізли трохи вперед і залягли на узліссі. Бачимо — йдуть. Четверо. Помалу йдуть, і автомати напoxваті. Лякані й вчені. І нас четверо. Позаду — фронт і лісок, як парк. Страшно. Ну й не витримав один... Петро. Дав чергу. Передній німець упав — трое тікати. Підбігли ми до того, що впав, схопив я його, а це хлопчак останнього тотального призову. Дивиться так перелякано... Трохи не помре зі страху. В плече його тюкнуло.

Лаврін подмаказ цигарку, сів і поліз до кишені за сірниками. В цю мить Микола так пильно вдивлявся в Лаврінове минуле, що навіть забув дати йому припалити. Він побачив велетенського розвідника в плащ-наметі, який тримає в руках жовторотого німецького вояка, побачив і пачіший переляк того пімчика, і йому стало моторошно. А Лаврін припалив цигарку й доказав, уже підводячись:

— Ну, ті троє отямились і чесонули по нас. Мої хлопці — по них. Вони підхопилися — й дьору, а за годину почалося. Та й не могло бути інакше. Ще коли б ми були покляли їх усіх... А то ж прибігли до своїх і розказали про нас. Півдоби гналися. Й загнули далеченько од передової. Ми тоді довго назад пробиралися. А мене на самому початку зачепило. Ну й... зараження. Одрізали в госпіталі руку.

Лаврін стрибнув у яму. За ним спустився туди й Микола. Копнув кілька разів і запитав:

— А німець?

— Привели. Йому нічого. Лежав зі мною в одному госпіталі.

Микола знав: за роботою Лаврін і зовсім не схильний до розмов. Вергав глину, сопів, а що він у цей час думав — хтозна. Найпевніше—нічого. А Миколина думка невпинно кружляла довкола Лаврінової розповіді. Вона то наближалася до чогось зачасного, грізного, то втікала, але тільки

для того, щоб по хвилі приступитися знову. Микола вже знав, що він тепер запитає, хоч знову ж щось мовби застерігало його від того, підказувало, що тоді він позбудеться й того, що має, розітне, розколупає свою душу, та так, що вже її не стулити. Але водночас сиділо в ньому й щось таке, що, знав, не дозволить не запитати, він буде мучитись і таки прийде до Лавріна з тим запитанням; це чимось нагадувало внутрішню приневолу, яка змушує дітей торкатися незагоєної ранки на собі, коли суворо наказали не робити цього.

Працювали довго, Микола ледве володів лопатою, кидав землю, а вона зсовувалась назад, сипалась на голову, він зціпив зуби й аж покрекетував з напруги та болю. Врешті Лаврін витер з чола піт і сказав:

— Мабуть, на сьогодні хопить.

Вибив збоку пічурку й підставив лопату:

— Вилазь.

— Лізь ти,— все ж здобувся на силі Микола.

Вони повилазили з розкопу, й Микола запросив брата до хати.

— Підполуднуємо, вип'ємо по чарці. Положено за труди.

Але Лаврін не захотів, і Микола здогадувався, чому: не бажав зустрічатися з Кларою. Не прийняв він її в свій рід і в серце, не подобалась вона йому, і він не вмів цього приховати.

— Покуримо під яблунею...— сказав.

Сіли на тому ж, що й перше, місці, курили давку Лаврінову махорку, мовчали. Лаврін — за звичкою, а для Миколи та мовчанка була сповнена внутрішньої тривоги, він аж задихався в ній, дошукуючись пляхів простих, але й непомітних, йому здавалося, що він скрадається в ній, добираючись до чогось важливого і небезпечного. Мабуть, саме так розвідники підбираються до вартового, що стоїть на чатах. Допіру він гадав, що відсуне це запитання на якийсь час: підуть до хати, а там будуть мати й Клара, вип'ють по чарці, і якщо випадє нагода — запитає по дорозі, коли проведитиме Лавріна. А може, й не проведитиме. Тепер оця сповнена тиші й задуми мовчанка сама накликає запитання.

— Скажи, Лавріне,— завмираючи і водночас прислухаючись до свого голосу, чи не видає він його, сказав Микола,— ти боявся там, у розвідці?

— Аякже,— знизав плечима Лаврін.

— А... коли ти найдужче боявся? — сподіваючись якоїсь одному йому відомої відповіді, запитав він. — Як те було?

Лаврін довго мовчав. Він згадував і не міг згадати. Він, звичайно, й не здогадувався, чому його запитують про це Микола, але вловив у його голосі зацікавленість, спрагло прохання й намагався відповісти щиро та чесно. Та інакше він і не вмів.

— Найдужче, мабуть, тоді, коли нас послали розвідати станцію, — мовив непевно. Але по хвилі заговорив переконано, пам'ять освітила йому той день, і він упевнився, що так воно й було. — Ми не знали, є там хтось чи немає нікого. Спочатку рвонулася туди кінна розвідка — двоє офіцерів на тачанці, хлопці були трохи напідпитку. Їх зупиняли — не послухались. Поїхали й не вернулися. Тоді командир послав нас: мене і ще двох. Станція на горбку, і дорога до неї гола, тільки з одного боку дерева — тополі білокорі. І поле голе. Йду я, а, значить, у душі все так і тенькає: а коли там німці — нам вірна смерть. Ще й не проста. А де їм бути, як не там, коли тачанка не вернулася. Відомо, затаїлися, мовчать, щоб живими взяти. Видно ж нас, як на долоні. Пройду трохи, стану, дивлюся-дивлюся й знову рушаю. А ноги до землі приростають. Оглянувся, тих двоє немає — одстали. Додивляюся — а один, Ібрагім, уперся другому, Саїду, автоматом у плечі й підпихає. «Твоя, — каже, — гад, не хоче помирати, а я хочу? Разом помремо». Ібрагім білий, і руки трусяться. Тоді мене зовсім страх обійняв.

Лаврін замовк, глибоко переживаючи ту свою розвідку. Мабуть, зараз він сам дивувався, що знайшов сили подолати страх і що взагалі було таке. Оцей мирний день, оця тиша, зелений садок навели його на думку, що він їх міг і не побачити й не сидіти отут ніколи. В одну мить Микола відчув те й поквапив:

— Ну?!

— Ну, пішли ми, — якимось знехотя, мляво, мовби стомлено закінчив Лаврін. — На станції не було нікого. Постріляних коней і тачанку знайшли на переїзді. Я порохував колії, і ми почесали назад.

— Порохував колії? — здивувався Микола. — Нащо?

— Щоб повірили, що ми там були. Могли ж і збрехати і наразити своїх на смерть. Доведи тоді, були чи не були. Німці одступили й знову прийшли. А так... Якби збрехали, наші б потім порохували колії і — нас до стінки.

Микола подивував Лавріновій кмітливості, простоті його розмислу над власною долею. Але, мабуть, для Лавріна таке рішення було найпростішим.

Ця розповідь не вдовольнила Миколу. Він відчув себе немовби розколотим по самій середині серця й запитав прискіпливо:

— А якби... повернули? Й сказали, що немає. Там же справді нікого не було. Ну... підійшли до самої станції на постріл і повернули.

Лаврін здивовано подивився на брата.

— Як повернули?

— Ну... Страх скрутив усіх. Як отого... Саїда.

Лаврін подумав,— він взагалі думав повільно й важко,— зсунув на потилицю кашкет, покуйовдив ріденьку чуприну і сказав:

— То страх уже такий... що коли його не побороти, то й жити ніяк. Себто страшніше жити, ніж не жити. Бувас, краще піти на смерть, щоб потім не жити.— Він помітив, як здригнувся і поблід від його слів Микола, бо в ту мить в його майже приспаній пам'яті знову зринув сломин і збурив, як ще жодного разу не збурював; а Лаврін казав далі майже без переходу, а лише силкуючись підкріпити думку прикладом з власного життя, бо тільки в такому випадку, мислив, вона й може бути зрозумілою.— Був у нас начфін, усе просився в розвідку. Розвідка на той час була легка, щастило хлопцям: то самі фріци здадуться, то відстане хтось із них — відступали вони, та й фронту суцільного не було — ордени і медалі на нас так і сипались. І захотілося йому теж ордена на дурничку. Й упросився-таки. А розвідка випала сурйозна і важка. Фронт стабілізувався, окопався, довелось нам лізти в дірку, яку прогризли сапери: два ряди колючого дроту, спіраль Бруно і мінне поле. Я ліз першим — у групі захвату, начфін — передостаннім. А всіх — аж дванадцять чоловік: четверо — група захвату і восьмеро — прикриття. Залізли ми на картопляне поле й причаїлися. Ракети злітають, і німець пострілює. Так, наосліп. А тоді над нами ракети — одна, друга, третя. І з крупнокаліберного як чесоне по картоплі, аж засичало. Може, щось і помітили, але вдарили знову не прицільно, протягли по всьому полю, туди й назад. І здурів од страху начфін. Хлопці його держать, а він кричить і назад рветься. Й таки вирвався. У дірку зосліпу не втрапив, налетів на дріт, наробив тарараму.— Лаврін змружив очі, мовби подивився кудись углиб, подивився й

замислився. В міжбрів'ї йому пролягла сувора борозенка, і чоло теж прокреслили дві глибокі зморшки, він враз постарів на кілька років, хоч Микола й не помітив того. Але казав далі так само рівно й мовби спокійно: — Всіх німці поклали. Я та ще один лишилися, він був навпіл перебитий кулями. Я його ледве дотягнув на плащ-наметі. Начфіна теж потім забрали, він упав під дротом, поранений був. До обіду помер. А якби не помер? Уявляєш його житуху: дванадцять чоловік своїм страхом на смерть віддав! Можна сказати, навіть тринадцять, бо начальника розвідки за те, що самовільно дозволив тому піти з нами в німецький тил, у штрафбат оддали. От і подумай: повезло начфіну чи не повезло? Ну, братухо, піду я, — покректуючи, раптово підвівся Лаврін. — За одне його можна осудити — не знав міри своїй душі, а поліз. Якби вже з приневолі... Е, що там... Ні до чого ці балачки. Я — одбувся губою. Не знаю за що. Ти того... Завтра під вечір до мене заглянь, цемент перевеземо.

Микола неначе сновиди провів брата за ворота, трохи постояв, подивився вслід високій, кремезній, трохи кособокій братовій постаті, що хилталася в кінці вулички, відтак вернувся під яблуню. Проїшов туди не через ворітчатка, а переступив вориння, яким садок було відгороджено від двору, він мовби скрадався од когось, і таки скрадався, бо оглянувся, зрадив, що його ніхто не бачить. В голові йому розсеченими кулями стриміли Лаврінові слова: «Буває краще піти на смерть, щоб потім не жити». Його безмежно вимучила Лаврінова розповідь, надто ж пригнічувала якась братова особлива житейська впевненість і переконаність у неможливості вибору; він воював, мовби виконував якусь найнеобхіднішу роботу, й іншого не мислив. Не менш глибоко розпанахали Миколі душу братові слова про міру, в них він знайшов і трохи виправдання собі, а ще більше осуду. Він і зараз доконечно не знав, чи був то вибір з його боку і чи мав він міру власного страху. З того поставало питання: а що б змінилося, якби мав?.. Либонь, багато... Бо навіть в отой останній момент... Ні, тоді він уже не міг розраховувати. Те сталося поза ним, і цим він намагався хоч трохи виправдатись перед собою і з жахом зрозумів, що не може. Власне, зрозумів давно, а нині ще раз упевнився в тому. Бо тоді б довелося виправдувати занадто багато. Власне, все. Все од того моменту, як не спромігся на силі сказати, що боїться, що не вірить собі, аж до кінця, до зустрічі з капітаном особливого відді-

лу. Якого так гаряче, так схвильовано, — аж виступали на очах сльози, аж вірив тоді собі, — а водночас обмислено, переконував і переконав. Звичайно, там було багато правди, щирої правди і каєття, яке було готове переплавитись у правду, а ще більше — страху, нелюдського страху за своє життя, за ганьбу, яка могла впасти на нього. Повів він капітана убік за собою з того моменту, коли... Ні, він ще раніше ступив убік... То був крок на майбутнє... Багато разів переповідав собі Микола те, що сталося з ним у Новому Бору, він пам'ятав ту ніч і свою страшну путь до останнього зітхання. Спочатку переповідав, щоб за щось зачепитися, щоб відшукати якийсь штурпачок, котрий хоч щось міг виправдати його або полегшити муки, далі — в покару собі, в тому самознищенні несвідомо шукав утіхи: «Ну що ж, отакий я: комаха, блощиця, а що ж робити, треба жити», — тепер же ці видива поставали раптово, од якоїсь розмови (як сьогодні), якогось слова, і за тим усім вставав усе глибший і від того ще страшніший зміст, мірою якому вже було не тільки власне життя, а й життя матері, брата, інших людей, кохання і ненависть, воля й неволя. З тими питаннями він неначе входив кудись, загрузав усе глибше й глибше — по кісточки, по коліна, по пояс... І не міг перепочити, й не міг забутись, бо... поруч жила Клара. І хоч поки що вона жодного разу не нагадала йому про те все, але він знав, що вона пам'ятає, та й він не міг забути сам. Вона не тільки пам'ятала, а допомогла вигадати вірогідну розповідь. Проте сьогодні Микола згадував усе те зовсім по-іншому. Тобто він ішов своїм справдешнім, а не обманним шляхом, ступав у справжні, а не вигадані сліди, але ступав якимось так, що почував поруч Лаврінову ходу, бачив себе його очима, а то й мінявся з ним місцями, і тоді виключалася будь-яка фальш, будь-яке домовлення з власною совістю.

Першим вузликом, який він зав'язав на довгій вервечці неправди, було те, що він утаїв, що вони ще по дорозі до санаторію заклали вибухівку під мостом на старій стратегічній дорозі. Міст не охоронявся, по ньому не їздили, й вони могли не боятися, що хтось її знайде. Її все одно довелося б десь заховати, а так у них було все наготові, а підпалити бікфордів шнур мав він один. Підірвати міст одразу вони не могли, пасамперед тому, що викрили б себе, та й вказували їм на пізніший термін. Розвідники тієї ж ночі вирушили далі виконувати другу половину завдання, про яку він нічого не знав, а його залишили в лісі.

— Замаскуйся на узліссі і спостерігай за дорогою,— наказав Желай.— Запам'ятовуй усе добре. Особливо танки. Якщо ж трапиться так, що ми не повернемося через два дні, підривай міст і йди в глиб лісу. Через лінію фронту не перебирайся, наші самі за тиждень будуть тут.

— Ех, мені б такий курорт,— і справді трохи заздро пожартував Шкурко, викладаючи просто на землю Миколу пайку харчів.

Микола наносив з стожарища сіна і влаштував затишне кубло. В ньому просидів ніч і наступний день. Його змагала нудьга і манило село. Там, за його спостереженням, чужих не було. А він би розвідав усе. Селяни знають, що діється довкола: де стоять німці, де їхній штаб, де розташовані укріплення, а оскільки ті, до кого він навідається, пам'ятають його, не боятимуться підступу, розкажуть усе. От він здивує хлопців! Просто-таки утре їм носа. Добуде даних не менше, ніж вони трое, і побачить Клару, й, може... залишиться у неї до ранку.

Так навіть сьогодні пам'ятав, що вело його й якесь бравування, бажання показати розвідникам, що він не боягуз (як у того начфіна, недарма Лаврінів присуд пачфінові був водночас присудом і йому), легкі триденні мандрі по німецькому тилу приспали в ньому і страх, і пильність. Саме тому він не пішов городами. Він і тепер, доходячи до цього місця, кожного разу аж похлинався у розпачі: пу чому не послухався першого поштовху! О, як багато важив той поштовх: ледь помітне хвилювання, а коштувало воно невідь-скільки. Для нього — майже все. Для тих трьох — все без решти.

Спочатку він ішов дуже сторожко. Ніч уже перехилилася на схід, з того краю по овиду було розсипано з десятків блідих зір, небо над його головою затягли рудуваті рвані хмари, і він не міг визначити, куди вони пливуть і на що воно повертає — на темінь чи на світло. Він хотів темряви. Бралось на мороз, під ногами вряди-годи перекочувалось мерзле груддя, й він ступав обережно, тримаючись ближче до хат та до огорож. І був увесь як струна, готовий зірватись й шелехнути вбік, у городи, й одстрілюватись, і одгризатись до останнього. Але коли йому за плечима пролунав грізний окрик (це сталося, щойно збирався постукати у вікно до рахівника), він навіть не тіпнувся, — розумом, серцем осягнув: інакше — смерть, надто близько вони стоять і цілять у спину.

— Кинь залізяку,— наказав низький басовитий голос.—
І руки... вище.

Микола, наче спаралізований, виконав наказ. У ту мить ним володів страх смерті, нагальної, щохвилиної, і більше нічого. І вже коли йому наказали повернутись, а далі йти вулицею, його обійняв розпач. Він досягнув усю глибину своєї помилки, й те, що з ним сталося, й що станеться далі, й страх наляв його всього, і гаряче запекло під серцем, а тіло стало неслухняним, дерев'яним, неначе він уже втратив себе, та, зрештою, він і почував, що втратив усе й що порятунку немає. Його вело двоє поліцаїв, двоє невисоких, значно нижчих за нього парубків у цивільному одязі — один у фуфайці, другий у домашньому півпальті, перший тримав наготові автомат, другий — гвинтівку. Вони про щось перемовлялися поміж собою, іноді покрикували на нього. Мабуть, аби застрахати його і підвеселити себе. Вулиця, якою прошкували, вела до центру, Микола пам'ятав її. Коли переплинула перша хвиля страху, він подумав, що треба спробувати одпроситись, спробувати якось викрутитись, бо коли приведуть на місце — в штаб чи поліцію,— тоді вже буде пізно, й він, не повертаючи голови, сказав:

— Хлопці, ви...

Але низький важкий басок одразу обірвав його:

— Ну-ну... Хочеш дев'ять грам у потилицю. Я тобі покажу хлопців.

Вони привели його в поліцію, яка містилася в приміщенні колишньої сільради — чепурному будиночку над самим шляхом. У маленькому дерев'яному коридорчику, освітленому газовою лампою, що стояла на підлозі, чергував поліцай; він здивовано поглянув на Миколу і його конвоїрів, прочинив двері. Далі Микола проминув теплий коридор з дверима ліворуч і праворуч і вступив у велику кімнату з двома вікнами на шлях.

У цю кімнату теж виходило двоє дверей — прямо і праворуч, ті, що прямо, як пам'ятав Микола,— колись він побував у сільраді,— вели до іншого коридорчика, а ті, що праворуч,— тепер вони опинилися в нього позаду,— до просторої кімнати, колишнього кабінету голови сільради. В кімнаті палахкотіла грубка, біля неї сиділо двоє поліцаїв. Один був босий, його чоботи стояли біля грубки, а онучі сушилися на чавунних дверцятах, великим дротяним совком він помішував жар. Кімнату освітлювала невелика лампочка, дроти від неї повисли униз до акумулятора.

— Ось, упіймали субчика,— сказав один з поліцаїв, що вели Миколу, худорлявий і тонкошій. І такий миршавий, аж Миколі болісно й тяжко, а втім, зовсім реально вперше за цей час подумав, що дався упіймати себе хтозна-кому. Правда, другий був хоч і невисокий, але міцний і, видно, дужий, з поглядом гострим і твердим.

— Ми його ще біля греблі помітили,— сказав він.— Розвідник. Ось його автомат.

Від грубки підвівся жиливий, теж молодий поліцай у чорній, накинутій на плечі шинелі з облямованими чорним хутром рукавами — мабуть, начальник поліції чи його заступник,— недобре подивився на Миколу й кинув кризь зуби:

— Обшукати і в кутузку. А ти,— до босого поліцая,— в школу.

Той швидко взувся й вийшов. Тонкошій поліцай обшукав Миколу й повикладав на ослінець всіляке нехитре начиння: куриво, алюмінієвий гребінець, пожик, дві гранати — і одщепнув з пояса запасний диск до ППШ.

Поки він невміло виловлював з Миколиних кипень той скарб, у Миколи в голові вироїлася блаженська думочка, а за нею виник планик, і він сказав:

— Я не розвідник.

— А хто ж ти? — здивувався й ступив уперед начальник поліції.

— Солдат, піхотинець,— не зовсім упевнено мовив Микола.— Я колись тут у госпіталі лежав. А тоді... попав у оточення й вирішив... того, втекти.

— Ти бачиш, він ще й бреше,— знову здивувався начальник поліції, і, освітлені полум'ям з грубки, у нього червоно заграли жовна. Він був довговидий, гарний з лиця, тільки в очах заचाївся вираз чи то злої іронічності, чи то патологічної жорстокості.— А це? — показав на автомат і на гранати.

— Лісом ішов, боявся,— сказав Микола, в ньому народилася надія, він відчув себе розкутіше, йому здавалося, що, стоячи на одному, він зможе переконати чи хоч заплутати поліцаїв, може, вони пошлють по когось із людей, хто пам'ятає його, і тоді... Він не знав, на що може сподіватися тоді,— звичайний полон, концтабір, він і далі казатиме, що «втік від Советів», так закликали німці у листівках, котрі не раз підбирав на стернях, і вже не бачив, що його викривають автомат, гранати й ніч, у якій скрадався, і вісімдесятикілометрова відстань від фронту.

— Ах ти ж сука,— якось мовби аж весело сказав начальник поліції, і в ту ж мить вогонь перед Миколіними очима стрибнув кудись угору, а він полетів униз, і гоїднулася кімната, й щось хряснуло у вухах. Він боляче вдарився потилицею об стіну, шапка злетіла з голови, він для чогось потягнувся за нею, та в ту мить його повалив другий удар у щелепу.

— Вставай! — наказав поліцаї. — Тепер пригадуєш, куди й чого йшов?

Микола покрутив головою, і підлога знову рвонулася з-під його ніг.

— Я з тебе з живого чи з мертвого правду витягну,— долинув до нього крізь дзвін у вухах голос. Проте Микола не злякався. Він сам не знав, чому не боявся в ту мить. Може, відчув, що такий біль витримає, може, що й били його якось так, як б'ють чи б'ються сільські парубки, і його зненацька заплеснула солона хвиля злості, аж він зціпив зуби й прошепотів пересохлими губами: «Бий, бий, гад, я тебе не боюся». За весь цей час він жодного разу не подумав про закладену під міст вибухівку й про тих, кого залишив у руїнах санаторію, та думка лишилася десь глибоко-глибоко, недоторкана, ненадщерблена, ціла. Микола й сьогодні добре пам'ятав: тоді він не збирався відкуплятися, й не тому, що знав — не відкупиться, а тільки відтягне на якийсь час смертну годину,— тоді він тієї думки просто не підпускав до себе близько.

Його перестали бити. Начальник поліції потер кісточки пальців правої руки,— мабуть, затяв,— сплюнув під ноги й сказав:

— Відведи.

Микола почав підводитись, і в ту хвилину до кімнати зайшло троє: тонкоший поліцаї, який обеззброював Миколу, і двоє німців: важкий, товстий, у сукняній пілотці та довгополій шинелі, і високий, худий,— такий худий, що в нього глибоко позападали очі й різко, кістками повипиналися вилиці,— в блискучих чоботях та сідластому кашкеті. Начальник поліції виструнчився перед ним, а тоді притьма посунав од грубки стілець, завбачливо витерши його рукавом гімнастерки. Його шинеля з облямованими хутром рукавами висіла на лутці вікна, видно, спала з нього, коли він бив Миколу, й хтось з поліцаїв почепив її на цях. Німець у кашкеті одразу сів на стілець. У нього був якийсь відсутній, байдужий вираз обличчя, мабуть, це був один з фронтівих старших офіцерів маршової колони,

яка йшла на фронт і стала на перепочинок у селі: офіцера, либонь, щойно розбудили, бо мав він ще й невиспаний вигляд. Товстий німець у пілотці спочатку підійшов до грубки й погрів біля вогню руки, відтак повільно рушив до Миколи. Тақ повільно, що в Миколи по серцю прокотився холод і виникло бажання кудись одсунутись, утекти. Так само повільно німець нагнувся й запустив велику липку п'ятірню Миколі під чуба (мабуть, чуб підплив кров'ю) й щосили сіпнув його. Був він неймовірно дужий: Миколі затріщало під черепом, а в очах застрибали маленькі червоненькі голочки.

— Ти не будеш дурнем і зараз розкажеш нам, скільки вас є, куди ви йдете і яке маєте завдання,— сказав він чітко, хоч трохи й з акцентом російською мовою.

— Я... я все їм сказав,— проковтнув Микола важкий давкий клубок і відвів убік погляд, аби не зустрічатися з очима німця, холодними, жорстокими.

— Не треба гратися... не треба,— примовляв німець, вдаряючи Миколу головою об стіну.— Бо я можу розсердитись. І тоді тобі буде дуже погано. Я вмю робити погано — ти віриш?

Він витягнув Миколу на середину кімнати й відпустив. Микола похитнувся, в ту мить він відчув себе маленьким і беззахисним. Несамохіть оглянувся й побачив на стіні свою тінь — справді маленьку й беззахисну, яку можна було змести помахом долоні. Він відчув важку, страшну силу цього німця, зіщулився, ввібрав голову в плечі, чекаючи чогось підступного й невідомого. Невідоме, неймовірне найдужче лякало його. І тоді вперше десь глибоко-глибоко ворухнулася якась невиразна думка про те, як витримати все й не сказати правду, якесь важке відчуття стиснуло серце, аж його обсіпало вогнем. А німець якусь мить свердлов Миколу розпеченими чоловічками очей,— його губи скривилися чи то в глумливій, чи в садистській посмішці,— й махнув рукою:

— Підтягніть це.

Певне, він забувся чи не знав, як називається лава. Двоє поліцаїв підтягли широку дубову лаву.

— Кладіть,— наказав так само коротко.

Поліцаї згребли Миколу, ревно виконуючи наказ. Один сів на ноги, другий тримав за плечі. Ще хтось закотив на голову кожуха й сорочку. Микола думав, що його битимуть. Він зіщулився, заплющив очі, чекаючи удару. Те чекання тривало довго, воно катувало неймовірно. Він то

стискував, то розтискував зуби, дихав важко, хрипко, а десь у голові стукали невидимі молоточки, які мовби відмірювали час. І враз люто запекло в спину, в очах зайнялися сліпучі вогні й біль скував усе тіло. Він чекав, що біль відплине, але він не відпливав, враз над ним щось зашкварчало й сморідний дух поплив по кімнаті. А спину йому шматувало, рвало на клоччя, в неї вгвинчувалось сотні буравів і забивалося сотні цвяхів. Вже потім він довідався, що то було. Німець набрав у дротяний совок жару й приклав до спини. Мабуть, то біль вселив у Миколу таку силу: він рвонувся і впав разом з лавою на підлогу. Микола не пам'ятав, кричав він чи не кричав, стогнав чи не стогнав. А як лежав на підлозі, пам'ятає й тепер. Поліцаї та німці видавалися великими-великими, вони, здавалося, напливали на нього з туману, а десь за їхніми спинами вставало щось червоне й жарке. А ще біля самого його обличчя жовто відсвічували важкі розтоптані чоботи.

Він ворухнувся, біль пронизав тіло, проте туман розвіявся, й він побачив звичайних поліцаїв і німців, і того, який тримав у руді дротяний совок з жаром, тільки не бачив, хто стояв над ним.

— Покладіть його ще раз,— наказав німець.— І тримайте добре.

Поліцаї почали повільно ставити лаву,— мабуть, вони ще не звикли до таких видовищ,— та в ту мить підвіся німець у сідластому кашкеті. Він постояв, одягаючи рукавички, подивився на вогонь, мельки — на Миколу й сказав:

— Ершіссен!..

Мабуть, йому був непотрібний цей розвідник і те, що могли витягнути з нього; його змагала втома, він хотів ще поспати й тому наказав розстріляти Миколу. В ту мить Микола нічого не зрозумів, він тільки бачив, що німці пішли, і йому трохи попустило на серці, хоч, звичайно, тепер уже не мислив собі рятунку. А може, й мислив, а може, й сподівався, що поліцаї його відпустять — цього пригадати не міг. Та він мало що й тямив з болю, в нього в очах мінився світ, а всі думки були поховані в тому пеклі.

Носком чобота, дулом гвинтівки його підвели з підлоги й повели надвір. Знову він не знав, куди й для чого його ведуть, хоч коли вступив у перший, темний коридорчик, щось у ньому насторожилося, спанікувало й вдарило на

сполах. У другому коридорчику вартовий поліцай відступив убік, пропускаючи його, але поліцай, котрий ішов позаду, — це був той самий поліцай, що сидів біля грубки босий, — зупинив Миколу.

— Роззувайся, — показав очима на ослінець у кутку.

Микола здивовано вперся в нього поглядом, він не міг осягнути наказу, не міг зрозуміти, що поліцай не хоче роззувати його мертвого, воліє перевзутись в теплі, він не міг того збагнути й тим спантеличив навіть поліцай. Той почервонів, одвів очі, й тоді в Миколіній свідомості потекла тоненька гаряча думочка, вона обпекла йому мозок, занурила в щось чорне, неймовірно глибоке. В цю мить за його спиною хрягнули двері, й бока, обминаючи Миколу та його конвоїра, пройшов низенький кремезний поліцай, один з тих, що ввіймали його, — поліцай, котрий говорив басом. Він натиснув клямку сінешніх дверей, уже напівпрочинивши їх, сказав:

— Дурень. Через п'ять хвилин задубієш. А так, може, й остався б живий.

Ті слова, прості, страшні, пропекли Миколі мозок. Це, мабуть, було схоже на те, як раптом випірнає на поверхню води людина, котра за мить, сонна, побувала в аварії. Микола враз побачив себе на землі — босого, задубілого, осягнув мертвим, і це було так жахливо, що він і справді помертвів. Й щось гаряче, пекуче одірвалося од серця й полетіло кудись у чорну безвість, перекреслюючи його. А поза тим, а може, й поза його свідомістю, десь з іншої глибини випірнуло щось живе, смертельно налякане, воно рвонулося вгору, кинуло його кудись уперед, в якусь моторошну невідомість. Можливо, й у нову смерть, але не в цю, близьку, яка стояла за спиною з гвинтівкою в руках, яка плескалася за чорним віконечком вічно холодною тишею.

— Я скажу!..

Він і пізніше не міг пригадати, як вимовив ті слова. І хоч як би потім не обманювався, знав: вони лежали десь близько, їх щось тримало напихваті, як останню рятівну соломинку. Чим вони були, яка сила тримала їх напихваті й кинула в рятунок, того не знав ні тоді, ні пізніше, ні тепер. Мабуть, то була сила зберегти себе, сила вижити. Не усвідомлена до кінця, тобто частково усвідомлена, але не відкарбована чітко, ця думка мовби обтікала мозок, мовби проскакувала крізь нього, навмисне робилася неясною, нечіткою, розмитою, хоч і була страшенно дужа,

бо ставала часткою самого буття. Саме так — часткою буття. Поза нею його вже не було. Він її не міг виключити з себе і це вже незабаром усвідомив. Либонь, він і тоді не думав про наслідки і взагалі не міг мислити чітко та ясно, не мав коли думати, і щось йому ж на користь не давало помислити. Те, що буде потім, майнуло грізною тінню й зeszло: хтозна, яке воно буде. Коли б, думав він пізніше, його оточили разом з тими трьома, він напевне витримав би й, мабуть, загинув разом з ними, переживши страх і розпач, але загинув би разом; а тут стояв сам посеред чорної зграї, й мороз обпікав його ще взуті ноги, які за п'ять хвилин стануть неначе крига. Й тіло вже лежало розпластане на землі, і серце не билосся.

Він пішов назад слідом за поліцаєм і вже шукав рятунку собі й тим, з ким три доби ділив хліб-сіль, страх і надію. Він прикидався, стогнав дужче, ніж йому боліло, вдавав, що губить свідомість, аж поки поліцай почав втрачати терпець, і тоді йому здалося, що він знайшов вихід: сказав, що прийшов сам, його послали підірвати міст на старій стратегічній дорозі. Поліцай не повірив, і він сказав, що вже заклав вибухівку й вони можуть перевірити. Його замкнули до поліційної каталажки — колишньої сільрадівської, у яку садовили тих, хто напивався та починав бешкетувати, і він гаразд не пам'ятає, скільки просидів там. Його допитували ще раз, знову били, він втратив свідомість, а з нею лік часу. Він якось чи отупів, чи збайдужів і вже не думав, що буде з ним і що відбувається довкола нього, чому така тиша, чому його більше не ведуть на допити.

Тільки значно пізніше з Клариної розповіді Микола склав собі уявлення про те, що сталося там, на волі. Мабуть, по кількості вибухівки, а може, ще по чомусь поліцаї здогадалися, що Микола прийшов не сам, і влаштували засідку.

Розвідників помітили у лузі по дорозі до мосту. Поліцаї, у яких був кулемет, перебили їх. Там, у кюветі при дорозі, й поховали всіх трьох в одній ямі, яку копало четверо дядьків з Нового Бору. Дядьків пригнав туди поліцай, за його наказом розвідників і закопали в кюветі, у якому весною проступає вода.

Миколу розстрілювали наступної ночі. Він достеменно не знав, куди його ведуть, хоч і здогадувався: глупа ніч, і поліцаї якісь прикидали, насторожені. Вони курили, й димок од їхніх цигарок звівало на Миколу. На той час на

нього найшло чи отупіння, чи збайдужіння, його весь день катував пекельний біль у спині, й голова була важка, в ній стояли туман і дзвін, а крізь них — тяжкі думки та спомини, що катували не менше за біль. Йому тільки страшенно хотілося курити, — курити хотілося так, що за одну зтяжку ладен був оддати життя, — і коли один з поліцаїв кинув недопалок і він упав під ноги, Микола нагнувся, і поліцай, котрий ішов збоку, ледве не застрелив його. Микола затягнувся, й світ загойдався, й ще більше збайдужіння найшло на нього. Його вели до глинища, але чомусь не довели. Зупинили в долинці біля якогось хлівця, наказали йти, і він пішов, і коли залишалось два чи три кроки, позаду розколовся світ і якась велетенська сила вдарила в плечі й кинула вперед, на мерзлу землю.

По якомусь часові — він не знав, скільки пролежав у непам'яті, — Микола опритомнів. І в одну мить пригадав усе. Й здогадався, що поліцаї пішли, вирішивши, що він мертвий, залишили його тут до ранку. І тоді в ньому знову пробудилася жага життя, можливість несподіваного рятунку підхльоснула, немов батіг. Перемагаючи біль, затискаючи руками прострілені груди (куля пройшла навиліт), він підвівся й пішов. Його бив холодний дроз, але свідомість працювала чітко: він знав, що йому треба десь сховатися, треба, щоб його перев'язали, інакше він помре, і йшов туди, де колись жила Клара, де його знали і де сподівався знайти притулок. Це було недалеко, але й на ту відстань у нього не вистачило сили. Він кілька разів падав, потім підводився знову, світ то примеркав, то засвічувався, й кожного разу по-різному — разів зо два гаснув, неначе потушена лампа, а інші рази — повільно, наливаючись червоної сукровиці, яка все густіла й густіла, аж поки не застирала зір і не кидала його на землю. Востаннє на тій путі червона багрянниця заслала йому зір біля хати, він тримався за стіну і, вже хитаючись, уже провалюючись у червону нудотну яму, шкрябався у шибки вікна.

Знову опритомнів уже в хаті. То була хата бабці Прахової — бездітної вдови, яка жила через город од Безпалових, в котрих квартирувала Клара. Прахова, дрібненька сухенька бабуся, метушилася біля нього, як маленьке пташеня біля великої підбитої птахи: то підскакувала до нього, то відбігала, щось шукала (каганчик уже стояв засвічений під лавою), стогнала, схлипувала, щось приказувала, а тоді зірвалася й, мовивши на бігу: «Фельдшерку...

я покличу фельдшерку», побігла з хати. Вона привела Клару. Бабця Прахова страшенно боялася — стиха приголошувала і приказувала, що це прийшла її смерть, що її або вб'ють, або закатують, і вмовляла Клару, щоб та забрала солдата до себе, а та посилялася на те, що сама живе у чужих людей, під наглядом, і наказувала старій мовчати й думати, де краще прилаштувати пораненого.

Коли Микола остаточно прийшов до тями, Клара похитала головою і потайки приклала до губів пальця, й Микола зрозумів, що мусить мовчати, що вони знайомі. Вона перебинтувала Миколіні рани; була зосереджена, суворо-замкнута — Клара вміла, коли потрібно, триматися так. Вдвох з Праховою вони влаштували в запіллі кубло, перетягли туди Миколу й закрили вхід в'язками рубанців та хмизу, що лежали в старій під піччю та в сівях. Тепер добуватися до Миколи можна було тільки з другої кімнати — напівхолодної, котра правила за чулан. Там стояли ночви з квасолею, порожній кадівб, висіли вінки цибулі та низка сушених лісових яблук-кислиць, валялося всіляке шмаття. У запіллі Микола пролежав два місяці. Доглядала і лікувала його Клара; стара й далі боялася страшенно, вона рідко навідувалася додому, жила в сестри у Старому Бору. Пізніше, перед самим приходом наших, Клара перебралася в хату до старій. Микола швидко одужував, проте вже ніколи не одужав душею. Того, що він передумав, лежачи у запіллі, вистачило б на кілька життів, на кількох людей, можливо навіть міцніших духом, ніж він.

Коли він остаточно прийшов до тями, коли вгамувався біль, його приголомшила неймовірність того, що сталося. Він по рисочці, по часточці усвідомлював його, обмислював з усіх боків, залишаючи за полем мисленого зору власну відповідальність за трое життів і за невиконане завдання. Відтак його охопив страх, звичайний страх, що поліцаї і німці можуть розшукувати його, вчинять трус на все село, придуть і сюди... Він переполошився, почав розглядати свій сховок, хотів запитати Клару, чи надійно вони замаскували його...

Той страх швидко минув. І тоді йому, якимось мовби випадково, мелькнуло в думці, що він сназав поліцаям... Він не прийняв у свідомість конкретної вини, але стало йому особливо тужно й видався собі якимось несправжнім. Це почуття вже не полищало Миколу. Воно знебарвило все його єство і всі його інші думки. З ним прийшли втома і новий біль. Біль душі. Дедалі це почуття ставало дужчим,

він почав впадати в апатію, навіть у непам'ятство. Думка напливала за думкою, вони катували, обезвольовали, він втрачав снагу до життя. Він мовби пішов кудись углиб, життя летіло поверх його голови, не торкаючись душі. Бували хвилини, коли він зовсім переставав боятися за себе; якби на ту мить знайшли німці, він би не злякався, не став чіплятися за життя, можливо, лише волів би, щоб його вбили на місці. Щоб не тягли кудись знову, на якісь допити...

Майже три доби після Клариної розповіді про смерть розвідників мучили його страхітливі видіння, тоді він насправжки хотів смерті.

Поруч, за кілька кілометрів від нього, лежало знайоме йому болото — вони вчотирьох перейшли його. А далі — і міст, і гребля, і зарівняна могила під нею.

Микола бачив той бік так ясно, непаче сам побував у ньому багато разів... І чув посвист куль, і бачив чорні по-статі поліцаїв на греблі, і груди йому ломила смертельна туга.

Вони попадали посеред болота просто на лід. Але купини не прикривали їх, були низенькі, малі, а поліцаї обстрілювали їх з горба. Він чув, як застогнав хтось позаду — Басов чи Шкурко — і як вилаявся крізь зуби Желай. Здасться, він назвав його ім'я... Назвав страшно. Желай знав, що поліцаї не могли так просто прийти сюди. Їм вказали місце... Вказав — той... А вони вірили йому. І Желай вилаявся ще раз і сказав Шкурку та Басову, через кого вмирають отут на льоду. Проте Шкурко та Басов здогадувалися про це й самі.

Кулі стинали пожухлу осоку, рикошетили від льоду. Розвідники примерзли до криги. Вони знали, що відступити до лісу їм не вдасться. І тоді Желай сказав, що вони спробують добутись кидком до мосту. Всі знали, що означали ті слова: їм уже не вирватись, але, може, вдасться підірвати міст. Підірвати разом з собою. Поліцаї кричали щось з греблі — мабуть, пропонували здатися, — але вони не вслухалися в той крик. Нікому з них навіть мимоволі не закралася в голову думка про те, щоб здатися.

Вони підвелися всі разом — хтось, Шкурко чи Басов, стогнав — і побігли до мосту. Вони віддавали життя за спалах сірника, щоб підпалити ним бікфордів шнур. Всі троє на бігу стріляли з автоматів по греблі. І тоді звідти вдарив кулемет, і гиркнули автомати, і забахкали гвинтівки.

Далі Микола нічого не бачив, він вертався до себе. Знову й знову, десятки разів вставало в його голові одне й те ж запитання: «Як це могло статися? Як же все це сталося? Я не прощу собі».

Він і справді не міг сказати, як усе сталося. Як він, котрий одступав з України, яку топтали фашисти, яких він всім серцем ненавидів, як же він... зрадив цю землю, й тих, кого на ній залишив, і тих, хто послав його в розвідку,— всіх. Як же це сталося?

Можливо, саме цих ясних, як тепер, слів не було. Не було саме такого усвідомлення — з вершини сьогоднішнього дня; зараз, дивлячись на мирне життя, яке було завойоване такою ціною, бачив свою провину, мовби висловлену якимось вищим судом, тоді ж йому кричало серце: як це сталося? І як ти після цього будеш жити?

Йому знову страшенно боліла рана, він марив, увесь час кудись поривався, намагався йти — кудись у ліси, в сніги (ті кілька ночей Клара була біля нього невідступно), то забивався в якісь нори, в якісь темні суточки й неохоче з них виходив. Щось велике, страшне стояло за порогом його одужання, чатувало попереду, він здогадувався — воно навалиться на нього, ледве встане з оцього сінника. Поки він хворий, поранений, розстріляний, його не відпускає жалість; жалість до самого себе була йому й карою, і рятунком, вона полегшувала його муки, він мовби очищувався в ній, мовби знаходив сили до життя. А воно, йому самому на подив, не вгасало, він почав одужувати. Мабуть, жалість кинула його в обійми до Клари.

Він до болю, до крику хотів, щоб його пожаліли, щоб хоч одна людина в світі зрозуміла, який він нещасний і стражденний.

В одну із сніжних завірюшних ночей він і розповів Кларі всю правду. Микола сам не знав, як те сталося. Упкорений ласкою, розтривожений каяттям і Клариною любов'ю, вихлюпнув з душі в широко відкриті, блискучі Кларині очі криваву правду — з слізьми, з мукою і болем, шукаючи співчуття і полегшення своїм мукам; співчуття на той час знайшов, але муки тільки побільшало. Сталося це тоді, коли Клара фактично вже була його дружиною. Спочатку йому здавалося, що, після того як прийдуть наші, він піде в штаб і розповість усе, як було. Може... не зовсім усе, може, він і не признається про вибухівку (хіба поліцаї самі не могли вистежити розвідників) або

скаже, що проговорився в маренні. Але Клара порадила не казати їй того.

Коли Новий Бір визволили радянські війська, Клара одвезла Миколу в Ольховицю в госпіталь і поступила туди на роботу сама. В той час він мовби жив у кількох вимірах, дуже часто переходячи з одного стану в інший. І визначав ті стани страх. Він розпинав його на кількох багнетах. Диво, катуючись тим, що сталося, жахаючись содіяного, він водночас не менше боявся, щоб його не викрили, що в штабі і особливому відділі стане відомо, через кого загинули розвідники. От упіймають когось з поліцаїв, викриють ще якимось чином, — він ставав недовірливим, підозріливим, контролював кожне своє слово. Щоправда, в хвилини розпуки він позбувався того другого страху, бували хвилини, коли він хотів, щоб прийшов хтось з особливого відділу й запитав чи висловив підозру, і він би тоді сказав усе.

Цей його настрої швидко вловила Клара, не раз і не двічі вона присоромлювала його поглядом, коротким владним жестом, іронічною посмішкою; їй навіть вдалося ізолювати його від інших поранених — його ліжко поставили в коридорі за дверима, — вона боялася, що він може викрити себе в сні. Він був вдячний Кларі і був млявий, апатичний, заглиблений у свої думки, у своє страждання, він не хотів ні з ким розмовляти, надовго поринав у сон, він взагалі тоді спав неймовірно багато, то теж був його особливий стан, до якого привчив себе.

Проте оті його бажання відкритися, розказати правду були несправжніми, породженими розпукою, миттю, бо коли прийшов капітан з особливого відділу, він відповідав хоч і схвильовано, але стримано, продумано, виважуючи кожне слово. Він перебільшено вболівав за розвідниками (вболівав і по-справжньому, але не в той час, тоді все те витіснив страх), співчував Морозову, про своє ж поранення розповів суворо, сучпо, мовби із скромності. Особливо допомогло йому Кларине свідчення (Клара прийшла сама й розповіла їм про Миколу, мовляв, усе це відбулося на її очах, тобто розповіла оту, першу, нею ж придуману версію). І капітан, і Морозов, мабуть, повірили в те одразу, бо до Миколи більше не приходили. Їхні дороги розійшлися назавжди й, либонь, не перехрестяться ніколи. Можливо, вони погинули на війні, можливо, живуть десь, — Микола іноді думав і про те. Зате міцно, назавжди сплелася його дорога з Клариною, вона стала мовби стеж-

кою па обочині Клариної дороги. І не могла та стежка загубитися десь у травах, повернути вбік.

Клара знала його адресу, та й він не робив спроб сховатися од неї. Спочатку, як йому здавалося, поміж них все було інакше. Він мовби приріс своїм бодем, своєю мукою до Клари, і хоч ніколи про те не говорив, але почував і вдячність до неї, і аж якусь пошану. І навіть почувався мовби захищеним біля неї. Після остаточного одужання він ще якийсь час служив у армії, але на фронт не попав, а по демобілізації обоє виїхали в Крим, куди на той час гаряче кликали всіх вербовщики. Жили біля Феодосії, Микола працював у дорожньо-ремонтній бригаді, Клара — кастеляншою в будинку відпочинку для інвалідів війни. Не могли вибитись із скрути, майже всі жили із присадибних ділянок, із власних господарств, тільки вони — на зарплаті, й все частіше у них заходила розмова про Чисті Лози, про вісімдесят соток городу, курей і кабанчика (Павлина писала їм про те) і про власну хату. На подив, більше за Миколу того прагла Клара, й то зрозуміло: після всіх злигоднів та мандрів їй хотілося якоїсь сталості: власного кутка, господарства, хоч вона мало уявляла, що воно таке й скільки клопоту біля нього.

7

Усе це Микола передумав багато разів; він ходив по власних слідах, немов по розпеченому вугіллі, проте щоразу обпікався по-різному. Спочатку в нього була якась хитавиця. То він вірив, що все забуде (о, як йому пощастило — ніхто нічого не знає і не визнає ніколи!) й житиме собі, як жив колись, до війни, він навіть намагався радуватися: «Я живу, а то гнів би в землі, такого не буває, щоб двічі вилазив з могили; перший раз вони б не схибили, уклали навечно; і взагалі ні перед ким я не в одвіті, це тільки тимчасові муки, я їх подолаю, все залежить од мене, нема чого розсмикувати душу, все вляжеться, обзвичається, війна забудеться».

То починав знову боляче, майже реально пригадувати кожен свій крок, уявляючи весь хід подій у найкрутішу хвилину по-іншому, так начебто він мовчав у землянці, коли офіцери шукали на карті Новий Бір, підходив до хати не вулицею, а городами, втівав від поліцаїв у ніч, переживав усе заново, гаряче, аж поки не став помічати, що ті марення вимотують його до краю. І почав здогадува-

тись, що то попуск собі, що люди суворі, мужні тими стежками не ходять, що таким робом від правди не втечеш. Що це тільки отрута, ядуча отрута на рану, й що розради треба шукати в іншому.

Він змушував себе забувати минуле, запевняв, що вже забув, впадав у веселощі, закипав енергією, але по якомусь часові починав розуміти, що та енергія — з примусу і що й тоді, коли він веселиться, по краю веселощів ходять три чорні тіні, і основне, він сам не такий, як був, і вже ніколи таким не буде. А потім знову починав шукати виправдання. Він казав собі, що нікого не видавав, що все сталося випадково і що заговорив він мимоволі, майже не усвідомлюючи нічого перед страхом неминучої смерті, він будував собі оборону, серце було йому захисником, воно просило, молило, але холодний прокурор — розум — вимагав кари. Захисник міг сказати тільки одне: це він зробив не з власної волі, а з примусу, в хвилину розпачу, в стані афекту. Мовляв, він же не зрадив когось, не виказав з користі, він тільки рятував життя. Життя за життя. Ну... тряс за одне, але при чому тут лічба, світові байдуже, які життя залишаться, які щезнуть. То хіба він винуватий, що так упав вибір? Ті — кращі життя? А хто знає, чи вони кращі? Хіба вони побували на його місці? Хто знає, як би повівся кожен з них?

Та не тільки це служило виправданням. У нього не було виходу. Він попав у чорний глухий кут. Попав, а не пішов сам. Ким він був на війні? Комашкою, яка не знає, звідки її обпалить блискавиця!

І тут він починав роздумувати над тим, що є люди, які нищать чужі життя просто так, які заганяють на той світ тисячі людей і живуть, ще й як живуть, їх навіть шанують, вписують у книги. І, мабуть, вони не караються. Але одразу ж починав розуміти, що то щось не те. А є троє людських облич, які він не може стерти з пам'яті, є його провина і є його мука. Але ж він не задумував нічого злого, він зробив те у хвилину, коли не володів собою. Так, ось воно, повне виправдання! Він не володів собою, був зболений, змучений, і то саме життя вигукнуло ті слова.

І все ж він помічав, що навіть у цих розмірковуваннях не все гаразд. Існувало в житті ще щось, велике, необмірне, чисте, й будь-яка щербина в ньому одразу впадала у вічі. Те, велике, було несумісне з одими міркуваннями. Воно вбирало в себе не тільки його життя, а тисячі життів. Він боявся навіть подумати про нього отако прямо: рідна

земля, Вітчизна, синівська вірність — до цього він думку не допускав, вона борсалась у дріб'язку. Часом з того дріб'язку вибирала найвірогідніші виправдання, але вона твердо знала, що ті виправдання несправжні.

І тоді в ньому то зринав протест, то починав промовляти злий, сардонічний голос: усі б зробили так! І той, і той, і ті, й ті... Але одразу перед очима поставало троє обличч... Принаймні Желай пішов би на смерть, але не зронив жодного слова. Та, либонь, і Шкурко. І... і Лаврін теж. Він здогадувався про це давно. Але була й якась надія: Лаврін — тюхтій, селяк, як і він, що він бачив, окрім гною і ріллі?

Микола не випадково так доскіпливо допитувався в нього про страх. І сьогодні впевнився остаточно: Лаврінова душа, Лаврінове єство великі й чисті, дарма що прості, він би помирав важко, але без шарпанини, він би пішов на смерть, як на велику, без якої не можна прожити, роботу, то був триб його душі, його життя. І не було в ньому ні відчайдушної хоробрості (він навіть колись, у селі, уникав бійок, хоч багатьох забіяк повалив би пальцем), ні намагання показати себе, вийти в перший ряд, зате було щось значно більше, тривкіше. Так, він без вагання ступив би свій останній крок. А Микола не ступив. І були інші, котрі ступили б, оті, про кого читав у школі й знав, що саме на них тримається людський рід. Тоді він починав переконувати себе, що ті люди якісь не такі, а він звичайний. Але ж на фронті було багато звичайних. Власне, всі... І Лаврін теж звичайний.

Тоді він, Микола, не такий, як усі...

Вишикало нове, підступне запитання: «Чому ж вони змогли, а я ні?»

Він намагався заглядати в минуле й бачив — неясно, ледве чи й зізнаючись собі, а таки бачив, — що вже там був трохи не такий. Йому за столом перший пиріжечок — меншенький же, — і кращі, ніж Лаврінові, штанці. А в клубі та на вулиці теж — і шахіст, і кларнетист у духовому оркестрі...

Він і сам вже тоді думав, що має на все те більше прав.

Часом його поймала думка: а може, він потроху звикне й не буде каратися? Переборе, перебуде... Проте здогадувався, що коли й переборе, то вже однак не буде справжньою людиною. Звичайно, могло статися й таке: він би звик до мук і знаходив у них утіху, він помітив за собою й таку схильність — націджувати зі свого серця жалоців,

ще й упиватися ними, — то теж життя, теж насолода, гірка, страшна, але насолода. Проте, добре знаючи себе, знав і те, що таким не стане, що для нього оця хитавиця не скінчиться ніколи. Він заздрих тим, кого обійшла ця мука, — он живуть навіть приховані поліцаї та інші вбивці, вони тільки корчаться страхом, а йому випало корчитись ще й совістю. Далі, мабуть, буде ще гірше, бо справжнє життя — це чекання чогось, чого, може, й немає і ніколи не буде. Один чекає удачі, інший — великої любові, ще інший — щастя своїх дітей. Вони живуть для когось і для чогось — хоч поле виорати, хоч деревце посадити, а кожному та світить якась мета. Підсвідомо Микола відчував, що життя — це щось більше, ніж травлення їжі або спання з жінкою, але він того більшого не має, він ітимає і йтимає... до того, до чого вже один раз привела доля.

На ганок вийшла Клара, але вона його не бачила за куцем смородини, й він відчув полегшення, що вона його не бачить. Він зачекав, поки вона вийшла з двору, — мабуть, пішла до нової завклубом, з якою заприятимли недавно, й аж тоді вернувся в хату.

Другого дня Микола з Лавріпом перевезли од Лавріна цемент — вісім мішків — і до вечора возили з Крукового глинища пісок — обернулися три рази. Мабуть, встигли б обернутися ще раз, але Лаврін випряг гніду конячину й попросив матір підгодувати її; мати внесла у відерці картопляних лущайок і зо дві жмені ячмінного посліду, а Лаврін укусив у садку трави; коли Микола запитав його, нащо той це робить, брат трохи ніяково, а трохи мовби й у науку сказав:

— Отако кожний: виганяє худобину — і в стайню, нехай гризе драбини.

Поки гніда їла, вони знову оглядали колодязь, угадували, скільки йому віку, де джерело і як воно прямує. Дворище їхнє давнє, й колодязь копав ще далекий пращур, пересипав дід, частину цямрин і шатер міняв батько, він же поставив і звода, соха й досі була міцна, а звода треба було міняти, і цебер теж, а тичина ще могла послугувати. Цю тичину Лаврін пам'ятав одмалку; вишмульгана за десятки років, вона була гладенька й лискуча й аж дзвеніла. Поки що вони обкопували колодязь з трьох боків — од садка й городу, підступ од хати залишили (щоб можна було брати воду) й збиралися не рупати його до кінця.

Весь цей день, працюючи поруч з Лавріном, Микола не забував учорашньої розмови. Спочатку, ранком, він потерпав — чи, бува, не розкрив себе чим-небудь, не навів брата на яку думку, але швидко впевнився, що Лаврін про те не думає. Лавріна взагалі не змагали ніякі вагання (хоч це й не означало, що мав глуху душу), просто він скрізь і всюди намагався знайти найкоротший, найпростіший шлях, той, мірилом якому були власне серце і все те, що одмалечку всотав у себе. З усього, і з оцієї криниці також.

Микола відчув, що ще ніколи не розмірковував отако дивно. Адже він теж пив з цієї криниці і вбирив у себе все, що ввібрав Лаврін; раніше, до війни, йому навіть здавалося, що він вбирає більше за Лавріна, що й призначення його більше і звершити має щось значніше. Ну, так прямо він не думав, але Лаврінові було одне призначення — рілля, а йому... Микола не знав свого призначення, але йому посміхалося більше зваб і можливостей. І вчився він краще, й музику любив, і в шахи грав. Мав усього потроху...

А може, подумав, людська душа, її сутність не залежать од того, скільки світу вона захопила? Тоді що ж воно таке, людина, її душа? І чи завжди вона однакова? Мабуть, завжди. Іноді можна й померти, не пізнавши себе до кінця. І тільки сліхий випадок одкрив їй на себе очі. Так, коли б він не пішов тоді в розвідку, може, й не знав би собі справжньої ціни. Звичайно, думав, ми трохи здогадуємось, які ми, але не міряємо тим себе глибоко, частіше відмахуємось від нього. От тепер він побачив себе до дна. Й глибше бачив інших. Майже всіх. Як оце побачив Лавріна.

Він заздрив Лаврінові, протє заздрив без злості, а з тугою, зсотоною у важкий клубок. І пошкодував, що раніше, колись, не подивився так на брата, не приміряв себе до нього; може б, це втримало від останнього кроку в ту круту хвилину!

Микола йшов стежкою, що звивалася в берегах (відводив на бригаду коня, напросився сам), і тягнув за собою нескінченну чорну питку думки. Він не зразу зауважив у голубуватому вечірньому присмерку постать попереду, але, й зауваживши, майже несамохіль відступив трохи пабик, у картоплю, коли до неї залишалось два чи три кроки. Йому аж перехопило подих, і ніби струм ударив від серця в мозок, залляв гарячою хвилею. То була Галя. Звичайно, він знав, що може зустрітиса з нею, й навіть виробив якусь

лінію поведінки на той випадок, але не сподівався, що це може статися саме отак.

Для Галі ця зустріч теж була несподіваною. Вона збилася з кроку, мимовільно піднесла ліву руку до грудей і теж оступилася зі стежки.

— Здрастуй...

Мабуть, вона привіталася все з тої ж несподіванки. За кілька кроків зупинилася, немов напшовхнувшись на якусь перепону, а тоді пішла швидко-швидко. Микола навіть не встиг роздивитися її. Тільки майнув знайомий, довгастий, з прямим рівним носом, профіль та тріпотіла на вітрі голуба косинка на плечах поверх жакетки.

Микола широко ступав стежкою. За кілька кроків оглянувся, але позаду в теплому вечірньому мороці жовтіли соняшники й німо, немов чар, стояли латками пшениці та жита. Його поійняла тривога. За хвилину відчув справжній страх. Здавалося, чому б то, — випадкова зустріч з тим, що минулося й забулося, — а от же ця стріча схвилювала його. І коли б уже він хоч заговорив з Галею. Він не знав, що вона могла сказати. Кипучі гнівні слова, образити, пройти погордливо, незворушно. А вона... вона злякалася теж. Тільки це він і встиг помітити. Й це розтривожило його. Миколі аж защеміло в грудях, там озвалося щось болюче, ніжне, дороге. Озвалося, хоч він того не хотів, навіть боровся з ним і, сподівався, подолав. А виходило, воно живе в ньому й досі. Йому від того стало й радісно і страшно водночас. Бо таки не знав, чим воно вибухне в ньому, куди поведе, але куди б не повсло — скрізь перед ним прірва. І все ж... що вона думає про нього? Чи згадує колишнє? І як згадує? Зі злістю, каяттям... Звичайно, вона не може згадувати зі злістю все. Адже вони знайомі з дитинства. І з дитинства були зв'язані якоюсь невидимою ниткою. Відколи точно — він не пам'ятав. Може, відтоді, як пасли разом корів на Далекому? І... як їх повінчали.

...Літній день — як вічність. Їхні грища починалися, коли нагрівалася земля. Вони, пастушки, знали сотні забав. І вигадували нові, й гралися в них натхненно. Так, одного разу їм заманулося повінчати Миколу з Галею. І Галя та Микола охоче віддалися забаві. Все там було, як насправді. І піп, і півча, й весільний банкет. За аналою правив куц лози в долині — із зв'язаними руками їх водили довкола нього, — вінці поплели з ситнягу. Молодий по молоду їхав верхи на корові. Розгулялися, мов на справж-

ньому весілля. Ї не хотіли зупинятися, коли переграли всі весільні звичаї та придибеньки. Ї тоді в молодих господарів знайшлася дитина; її охрестили, а небавом дитина померла, і її ховали під тим же кущем лози, й знову співала півча, й кадив кізяком з дерев'яного кадила піп...

На другий день діти почали дражнити Миколу та Галю. І Галя плакала, а він кидався на них з кулаками й ходив у синцях. Але навіть тоді вони не розсердились одне на одне, носили в собі щось хороше, якусь таїну, яка гріла їх. І не розвіялась вона в школі — хоч там вже було всього: і списаних задач, і сварок, і докорів,— і визріла у щось більше, й розквітла в серцях любов'ю. Їхня любов була тиха і якась мовби призначена їм одвіку; хоч Галя подобалась багатьом хлопцям, ніхто по-справжньому не важився одбити її в Миколи. Так, намагалися проводити, один хлопець писав в армії листи, та коли вона одписала, що покаже їх Миколі,— перестав. Щоправда, Микола був не такий відданий їхній таємниці, один час йому подобалась Діна — дочка танкіста, що загинув на маневрах, її забрали до себе матеріні батьки, Дініні дід і баба, після того як мати вийшла вдруге заміж. Діна ходила в червоній шапочці з білим помпоном і в білому, схожому на матроський, костюмчику; дітвора дражнила її за помпон, і Микола намагався захистити дівчину; пізніше, трохи розсварившись з Галею, кілька разів проводив Діну й навіть цілувався з нею, але все те було несправжнє. Справжньою була любов до Галі і навіть нечасті сварки, й ревності — теж справжні...

8

Миколі страшенно не хотілося йти до хати, вперше за довгий час відчув солодкість, а не гіркоту спомену й хотів потримати його в собі, але помітив за освітленим вікном чоловічу постать і прочинив двері. На ослоні, мнучи в руках сірого, ще довоєнного, з величезним козирком кашкета, сидів бригадир дядько Кузьма. Він ходив у бригадирах ще до війни, Кузьма недовго побув у армії, його демобілізували за віком. Нині Кузьмі йшов шостий десяток. Микола привітався, сів поруч, він не важився, за звичаєм, одразу допитуватися у бригадира, чого той прийшов, але Кузьма, котрий, либонь, уже засидівся, очікуючи господаря, сказав сам:

— Ти, Миколо, не обижайся — й фронтовик ти, може, й заслужений, того не знаю, тільки ж і в дуже заслужених, як, приміром, Кривошапки і Пантелієнка, жінки пішли в ланку. А в мене запитують і голова колгоспу, і голова сільради, й наші жінки ремствують: врем'я, кажуть, таке, що треба усім робить. Її зараз нема, втекла, нагруб'янила мені, так я тобі кажу: будемо передавати в суд. Воно, може, й не зовсім по-людськи, по довоєнному времені хай би сиділа, а таки ж приклад поганий, і тільки через те...

Микола важко мовчав, хмурих чоло, і Кузьма, мовби вибачаючись, додав:

— Воно якби в городі, то й зараз нічого б. А то ж сам понімаєш — село.

Останні слова Кузьма сказав так, мовби сам був не з одвічних селяків і йому було байдуже до чийогось неробства.

— Звиняй, Павлино, — сказав він у порозі, — мені самому, понімаєш, це незручно. І ти, Миколо, звиняй, бо скажу тобі в очі: жінка в тебе сибірна.

Й пішов.

Павлина одводила очі. За хвилину в хату вступила Клара. Мабуть, перечікувала у вишняку. Її очі палали, кулаки були стиснуті.

— Я вийшла, щоб не повидряпувати йому очі, — сказала.

— Клара, — стримуючись, бо почував, що майже ненавидить її за оцей зеленавий блиск у очах, за стиснуті губи, сказав Микола. — Він ні при чому. Зрозумій, ну... всі працюють. Людей у колгоспі на цю землю хіба що третина. Треба щось думать.

— То й думай, — сказала Клара так само незворушно, але за тією незворушністю Микола вгадував отой вічний для нього крижаний пласт, — запиши до себе в лаборантки. Тобі ж потрібна друга лаборантка?

— А що на те люди скажуть? — гукнув Микола.

— Плювала я на них, — презирливо скривила губи Клара. — Хто ті люди? Оцей старий козел, ота задрипана тітка, — тицьнула пальцем у бік сусідського подвір'я.

— Та вони... та вони... ти не варта їхнього мізинця!

— Я не варта? — ступила крок Клара. Тепер її очі були зіжмурені, у вузьких щілинах світився зелений вогонь. — Це ти так про мене? Чим же вони вартіші? Яка їхня ціна?

— Працею, якої ти не знаєш. Ти он і зараз... Думаєш, у гамазей не треба нічого робити? Це тільки поки що. А почнуть возити зерно...

Його поймала злість, йому було соромно перед матір'ю, і, мабуть, сам отой сором і кинув його вперед проти Клари.

— Хто робитиме? Знову я, а ти лежатимеш, як оце лежиш дома? Вже он очі жиром позапливали... Вже он...

І тоді з запілля вийшла Павлина. Знову вона відчула, що їй треба втрутитись, треба рятувати сина, хоч і не знала, від чого. Мабуть, те їй підказувало сердце. Але водночас вона відчувала, що довго так тривати не може, що вона сама починає запікатися злістю проти Клари, й боялася того. Прожила вік у злагоді з чоловіком і дітьми, й з сусідами не входила у великі чвари, і от тепер могло статися, що в її власній хаті з'явиться ворог. Того боялася найбільше. І ще раз стала на невістчин бік:

— Може, запиши її, Микола.

— Там, мамо, кажуть, в уборошну роботи буде стільки, що й дві не впораються, — похмуро мовив Микола. Йому й справді було не просто взяти Клару лаборанткою (вже кілька чоловік просило — той за дочку, той за дружину), боявся парікань, та й не хотілося йому, щоб Клара й там була біля нього. За ці дні він відчув, що там, на роботі, мовби відпочиває од неї, що йому тепер якось спокійніше й певніше, коли вона далеко. І от тепер навіть через ту річечку мав прослати під Кларині ноги кладку. Мусив погодитись. У ту мить він відчув, що одступив ще кудись далі, що ще щось зруйнував у душі й що це не кінець, та руйнація триватиме, і хтозна, чим усе скінчиться.

...Кларі на пункті сподобалося: насамперед — станція, там завше багато людей, і якось ніби святково, й місце гарне, за станцією ліс, під лісом став. От тільки пасажирських поїздів мало — чотири на добу; вона ставала на високому рундуку гамазею і піднімала руку, мовби з прапорцем, і провідники — молоді — піднімали руки з скрученими жовтими прапорцями, й махали з вікон пасажири. Клара була жінка помітна, в очі впадала одразу. Микола зауважив, як пасли її очима теслі, що ремонтували другий гамазей, особливо двоє — двоюрідні брати Деркачі: високий, кремезний Павло і верткий, балакучий Сергій, обом пежонаті, обом нещодавно демобілізовані з армії, з Далекого Сходу, де кінчали війну, якої ледве й захопили, і той і той — народження двадцять сьомого року. Вони зачіпали

Клару, розповідали анекдоти, які Микола ніколи не одважився б розповісти при жінці, а Клара тільки реготіла.

Звичайно, все те ішло од неї самої, коли б вона на самому початку повелася інакше, вони б не насмілилися залицятись до неї і розповідати такі анекдоти. Микола ніколи не сподівався, що його так глибоко може розтривожити Кларина легковажність, пехай усе те й в жарт, але як же негарно. Він не витримав і сказав Кларі. Вона здивовано округлила очі й одказала йому гаряче, як уміла казати тільки вона:

— Колю, а що, мені у вічі їм плювати? Жирують хлопці. Ох ти ж, мій дурненький. Та чи я проміняю тебе на кого-небудь. Ти ж мій котунчик, мій кучерявчик...

Микола поспішив геть з темного закутка, де спробував з'ясувати стосунки з Кларою. Оці примовляння, оце котяче вуркотіння на людях шокувало його не менше, ніж загравання з хлопцями; Клара могла досить хтиво притиснутись до нього, могла безневинно, наївно цмокнути в щоку. І те його немало непокоїло. Він бачив, що гаразд не знає Клари. Та що там гаразд, не знає зовсім. Задумувався, яка вона, й не міг відгадати. Либонь, всього в ній потроху. Й мстива, й нещадна, і любить його, бо придбала навіки, і може зрадити, і є у ній якась простота, якесь підкорення миті, в яку, мабуть, і сама себе не знає. Проте є в ній і сталість — дивиться на життя й на світ як на щось таке, що тільки для неї, і хоче проплисти по ньому, як по пещивидкій річці у легкому човнику. Тим човником — і це Микола зрозумів давно — був він сам.

Та врешті приспів час, коли розмірковувати йому стало ніколи: почали засипати зерно. Він крутився день і ніч, і майже не спав, почував безмір відповідальності, й не мав за роботою часу ні оглядатися на минуле, ні приглядатися до Клари. Зерно возили просто з поля од комбайнів (всього шість їх було на весь район), од молотарок, — ще вогкувате, цього року спеціальним наказом підвищили при прийомці норми вологості, — біля гамазею не втихав гомін і не влягалась курява. Хліб приймали в один, більший, гамазей, але на двоє дверей; до одних під'їздили підводи, до других — машини. На одних вагах важив він, на других — Купріян Голик, невисокого зросту чоловік з гострим дзьобатим носом, з більмом на лівому оці, по-вуличному Гривеник, прозваний так чи то за малий зріст, чи за те більмо, схоже на срібний гривеник. Він вагарював, скільки його й пам'ятали: і в колгоспній коморі, і на

току, і в млині — здавалося, Гривеник і народився при вагах; на око міг сказати, скільки кілограмів у якому мішку, в безтарці, на око визначав, скільки тонн у заєїку і якої кондиції зерно. Він вказував, як краще під'їжджати до гамазею, де покласти дошки — трапи, куди спершу зсипати, — Микола не знав, що й робив би без Купріяна. Той погукував на їздових і вантажників, та все таким голосом, що виключалося будь-яке заперечення; він навіть Клару приструнив, і вона бігала од воза до воза з блискучим щупом та мішечками й майже не огризалася. Ніби й незлоливо, ніби й по-доброму, промовляв Купріян, а слова його дошкуляли дужче лайки:

— З твоїми, Кларо, потужностями і кузовом тільки й побігати.

Або:

— Що ви там притаїлися в кузові? Щупай, Кларо, ти, а не навпаки.

Іноді, коли Клара вхекувалася і кидала щупа, в кузови машин лазив Микола. А збіжжя сипалося потоками, й росли в гамазеї житні та пшеничні гори, на вершини яких з мішками на плечах ішли вантажники. Чимало поміж них було жінок і підлітків, надто серед тих, котрі возили підводами, й мороки з ними було багато. Йде хлоп'як чи молодиця, а на горбу німецький лантух з орлом, центнер ваги, розплився по голові, по плечах, тільки й видно босі, з закачаними до колін холошами ноги, йде й хитається з боку на бік, як маятник, дигає по засипаних зерном щаблях, додибує десь до половини, а тоді мішок починає гнути його вперед, і обоє падають з трапу. Купріян тоді гукає:

— Куди за чуба смичеш? Тягни нагору, кат я твоїй матері. Поприсиляють сопляків, і вергай лантухи за них.

Іноді Микола «вергав» за хлопчаків та молодиць — допомагав витягати лантухи нагору, іноді зерно засипало проходи, й вони одгортали його лопатами та носили ящиками. Своїх, заготзернівських вантажників було тільки двоє, й носити доводилось і Миколі, і Купріянові, й Зіні — ще одній лаборантці, і навіть Кларі. Микола страшенно хвилювався, йому скрізь ввижалася нестача, він по кілька разів на день бігав у маленьку кімнатку при станції, де сиділи дві справжні лаборантки, що визначали якість зерна, й то прискіпувався до них, то просив, щоб не знижували вологість, щоб давали повний процент, отой, що визначено на цей рік. Дівчата відповідали, що їм була вказівка

за тим процентом давати дозвіл приймати тільки перше зерно, а це вони визначають за всією формою. Миколу заспокоював Купріян, казав, що все буде гаразд.

Незабаром мороки їм додалося майже вдвічі: з другого боку гамазею на запасну колію подали шість вагонів, наказавши завантажити їх за дві доби. Микола запанікував, не знаючи, як їм тепер бути — приймати зерно чи відвантажувати вагони, але справу знову владнав Купріян: він сказав, що вони тільки наглядатимуть за відвантаженням, бо там сидітиме ще один вагар, станційний, «а йому немає роцоту насипати зерна більше ніж треба. Та й хлопці лічитимуть ящики». Вантажників погодили по найму, — парубків та дядьків, що жили ближче до станції; люди йшли у вантажники охоче, бо на половину зароблених грошей колгосп був зобов'язаний продати зерна. Прийшли і стали до новенького соснового ящика й обидва Деркачі. Бігаючи од одних вагів до інших, порядкуючи з двох боків, Микола якимось подумав, що тепер його гамазей нагадує бочку з шкільних задачок, у яку в один отвір воду наливають, а в другий виливають. Він боявся, щоб часом не перелити, але й не вилити зайвого, нервувався, по кілька разів перераховував стовпчики цифр у блокноті, звіряв їх із стовпчиками у розрахунковій книзі станційного вагара й взагалі не знав спокою ані хвилини. А тут ще страх, щоб не попріло зерно, він те й знай вилазив на гори збіжжя і обмацував повстромлювані глибоко в зерно палиці — чи не нагрілися. Одну житню гору вже довелося розсовувати й пересушувати. Хоч і страхала відповідальність, і втомлювався страшенно, проте подобався йому цей крутіж. Микола був діяльним од природи, любив людську круговерть, умів робити сам — щось викінчувати, вивершувати, щоправда, не стільки любив сам процес роботи, як оте викінчування, вивершення, яким можна похвалитися або втішитися бодай перед собою; проте любив і саму роботу. Й нині йому вельми подобався напружений робочий ритм, подобався гамір, веселе борюкання хлопців та дівчат у горах жита, й жарти, й кпини, і навіть суворе начальницьке покрикування Купріяна. Іноді його кликали на станцію до телефону — з району запитували, як іде відвантаження, скільки зерна прийняв і на скільки процентів виконав план той чи той колгосп. Тоді Микола почував особливу відповідальність і проймався особливою повагою до своєї посади. Але чи не найбільше йому подобалося вечірнім часом блукати по величезному

гамазею. Денний гомін тоді затихав — вряди-годи загуде за стіною машина, освітлені слабенькими, що ледве жевріли, лампочками житві та пшеничні гори здавалися ще більшими й якимись тасмничими; Миколі ледве вірилося, що всі оці еверести збіжжя перейшли через його ваги, що під його поглядом і доглядом отаке багатство, й тоді оці гори видавалися йому незвичайними.

Одного такого вечора, чалапаючи в дальньому кутку гамазею по житньому бархану й розмірковуючи, як краще приладнати тут дошки, щоб гора не розсовувалась далі, почув шамотіння і сміх. Сміх був гарячий і здавлений, здавалося, його гасили силоміць і водночас під'юджували когось; Миколі він видався знайомим, і йому сполохано скинулося серце. Тихо, намагаючись не шарудіти, спустився донизу, повернув ліворуч за кучугуру і враз трохи не наштовхнувся на двоє тіл на купі порожніх мішків. Мабуть, він не побачив їх одразу через те, що дивився в куток, у темряву, а вони сиділи ближче, на проході, майже на видноті, тільки їх було важко помітити на тлі мішків. Вони помітили його теж, точніше, помітила Клара, — й рішуче одірвала од грудей розчепрену чоловічу н'ятірню, й одіпхнула Сергія Деркача. А він і далі не бачив Миколи, намагався вхопити Клару за плечі, повалити її. Кларині очі кругліли, як дві пом'яті сливи, обличчя пашіло — це було видно навіть у присмерку закутка, спідниця була закована вище колін, і на тлі мішківини біліло стегно та виглядав крайок синіх штапців.

— От дурний, — сказала на Сергія, силкуючись підвестись. — Перечепив, лобуряка... Все йому хахоньки.

Микола, важко грузючи в житі, пішов до дверей.

9

Павлина дрімала, коли повернулися син і невістка. Їй здалося, що вони повернулися не разом, але так це було чи ні, точно сказати не могла. Проте вона чула виразний шепіт за дверима, який почав стихати, а тоді поновився знову. Шепіт перейшов у розмову — напружену, голосну, окремі слова лунали, як виляски батога. То виляскувала Клара, а Микола щось вигукував, і голос його лунав, немов притишений бубон. З Павлини сон немов вітром звіяло. Вона напружилася, насторожилася, хоч дуже в розмову не вслухалася. Вона взагалі намагалася не втручатися в синове й невістчине життя й нічого не розповідала

про них у ланці та на кутку, осуджуючи тих жінок, що виносять на людський суд свої і чужі таємниці, дивацтва та примхи близьких, як, скажімо, її папарниця по ланці Совиха, чий син привіз «городську» невістку, за котрою Совиха просто-таки шпигувала й розказувала жінкам таке, що Павлина червопіла з сорому. «Ой, якби ви знали... Вона така гуляща, така гуляща — гола до Василя лягає в постіль. І каже: «Цілуй отут, і отут, і отут...» Павлина про Клару не розповідала нічого. Пригадувала власне життя зі свекрухою — важке, круте, майже в підданстві, що й з'їсти могла тільки тоді, коли поїли всі, і піти кудись лише за дозволом свекрухи, свекруха навіть спати іноді клала їх нарізно: «Завтра тра жати просо». Але хоч як намагалася не брати близько до серця Кларину сваволю, почувала, що починає запікатися проти неї злістю. Вона боялася того, розраювала себе: «Либонь, життя їй нелегко склалося, і в війну натерпілася», — а тверда скалка в серці ставала гострішою й гострішою, надто її присмучувало й аж дивувало невістчине попихання сином. І тут мимоволі в ній повставали родинні гордості, і в думці не раз обстоювала свою просту й чесну родину.

А сварка в кімнатині набирала сили, Микола вже кричав, торигаючи стільцем, аж дзвеніли шибки:

— Я знаю, знаю... Знаю все... І того смердючого козла пам'ятаю. Ти думаєш...

Далі його голос забулькотів нерозбірливо, та й заговорила Клара, вони лементували, мабуть не слухаючи одне одного. Такого ще не було, Павлина переполошилася, встала з ліжка й, не знаючи, що їй робити, засвітила лампу. «Може, побачать, що я не сплю, й вгамуються?» Та враз за дверима щось забряжчало, щось глухо гупнуло, почувлися виляски, а далі знову брязкіт, і вереск Клари, й глухий чоловічий войк; Павлина кинулася до кімнати, та в ту мить з тріском розчинилися двері й вибіг Микола. Ліва щока в нього була заюшена кров'ю, права рука — теж у крові, а обличчя — бліде, аж синє, й вигляд стражденицький, розгублений і лютий водночас. Павлина зойкнула, метнулася до сина, але він побіг з хати. Тільки на порозі на мить затримався, чомусь поглянув на матір і чи то в гніві, чи в гіркоті махнув рукою, пожбурив скалки.

Павлина так ніколи й не дізналася, чи то Клара вдарила Миколу гранчастою склянкою, чи Микола роздушив гран-

чака в руці, а тоді ненавмисне черкнув себе по щоці. Коли вона зайшла до кімнати, Клара сиділа на ліжку, губи її були стиснуті, а в очах стояла чорна заволока, крізь яку, мабуть, не проглянув би ніхто. Павлина хотіла щось сказати, але Клара перша розімкнула уста:

— Йдіть, мамо, і спіть. І не розказуйте нікому!

Вона сказала це так, як, мабуть, кажуть приреченому на смерть, відпускаючи його раптом на волю. І оце «мамо», яке Клара вимовляла так часто й що вельми подобалося Павлині, теж пролунало як наказ змовникові, котрого можуть притягнути до відповідальності. Павлина виступила з кімнати, але спати не лягла. Перед нею стояли божевільні Миколині очі, бачила його ошцирений рот, тривожилася, куди він побіг. Павлина вийшла надвір. Ніч була зоряна, ясний серп місяця повис над Тарасиковою хатою, над самим її димарем, і здався викуваним з цинкової бляхи, якою ще перед війною почали вкривати у селі дахи. На тому ж краї, за хатами, за старою левадою з розсохатими вербами заясніло рожевувате світло, налило край неба й потім знову повільно погасло — там пролягав шлях і, певно, пройшла машина. Село спало. Воно мовби провалилося на дно теплої вологої ночі й марило в сні. Вона постояла, прислухалася — ніде ніякого згуку. Повільно пішла межею в кінець городу. Їй щось підказувало, що Микола там. Ще дитиною завжди шукав сховку біля сажалки; нашкодивши чи скривджений, ховався у верболозі або зачаювався в траві й не обзивався. Тепер там уже й сажалки немає — висохла, тільки весною іноді довго стоїть вода, через те місцину й не орють, там лишився лужок, по краю якого росло кілька кущів лози.

Микола сидів на горбку під кущем. Павлина присіла поруч, підібгавши під себе ноги, мабуть, всі жінки в селі сідали так, швиденько й легко, звикли на тютюні та на буряках. Микола навіть не оглянувся на материні кроки. У Павлини стиснулося серце, біль пройшов по ньому. Вона повела рукою, немов птаха перебитим крилом, і опустила в безсиллі. Їй хотілося приголубити сина, втішити, й не знала як. Якось так уже склалося в них у родині, та й не тільки в них, що діти не знали материнської ласки. Вона носила її в серці, любила їх, переривалася для них, ладна була з-за них піти на найбільшу муку, але жодного разу не виказала того. Чи то нелегке вдовине життя наклало той карб — робота й робота, ніколи за-

глянути дітям в очі,— чи й сама трохи настроювала себе на те — нехай ростуть у праці, в суворості, так їм буде легше, з давніх-давен відчувала мовби якусь сором'язливість перед нижнім словом. А може, ще й хлопці, надто Лаврін, як на свої роки, несли з пастівника, поля й вулиці ту суворість і стриманість. Хоч вона знала, що вони для неї теж пішли б на найбільшу жертву і скривдити її не дали б нізащо. Це була мовби внутрішня домовленість, угода, про яку всі знали, але ніколи не казали. І от тепер їй страшенно хотілося порушити її, хотілося пригорнути вже дорослого сина, проте вона не зважувалася. А ще їй хотілося випитати в сина його таємницю, але зовсім не з цікавості, а щоб полегшити йому страждання. Їй здавалося, що в людській душі немає вузлів, яких би не можна розв'язати. Вона давно не вірила в бога (хоч і молилася, але те вже було майже звичкою) і знала, що в спокуті перед богом очищення немає, але завше покладалася на силу людського серця, якусь глибинну його людяність, яка може розраяти, простити, допомогти. Звичайно, не можна обманювати себе, не можна шукати виправдань, але життя — воно більше, ніж мука й кривда. В його огромі вони маліють, якщо без самообману, щиро, усвідомлені й затавровані.

— Миколо,— доторкнулася вона до синового плеча,— може, в тебе немає до неї підходу? Може, ти кривдиш її якось? Вона, звичайно, жінка не проста, вйортка... Ні, не вйортка,— похопилася, злякавшись того слова,— а не наших звичаїв і понять...

Микола на мить повернув голову й затуманеними очима подивився на матір. Він не осягнув до кінця її слів, але оті, про підхід, затрималися в голові й враз вибухнули вогненним роєм. До неї треба особливого підходу! Якого ще підходу! Він і так... Звичайно, якби він потурав усім її забаганкам, якби дав волю сісти собі на карк, пішов у доконечне рабство, на все, навіть на таке, що сталося сьогодні в гамазеї, дивився крізь пальці, вона б, може, теж була інакшою, але він того не міг. Та й хтозна, чи стала б вона іншою. А якщо й стала, то якою? Її душа й так була неначе з кількох клаптів. Не менше за те, що він побачив сьогодні, його розлютило, що, прийшовши додому, Клара почала до нього ластитись, але якось так, що він подумав, що вона не стільки замолює свою провину, скільки тиснеться до нього, розжохана Сергієм. І він відштовхнув її з огидою, яку вона відчула й на яку закни-

піла злістю. З того й почалося, а далі він не втримався й зацідив їй по щоці, а вона йому в скроню.

Одна згадка про все те налила його серце люттю, і він відказав матері майже сердито:

— Не в тому річ.

— А в чому ж, сину? — тихо спитала Павлина. Й, не почувши відповіді, тихо казала далі: — Ні мукою, ні злом жити не можна. Я розумію тебе: не так склалося, як, мабуть, думав. Галя... вона дуже гарна. Аби ти знав, моє серце ще й нині плаче за нею. Але, знать, не судилося. Й треба примиритись. Або вже не примиряться. Тільки тоді — один раз. Бо, може, й ти, сину... Може, й твоє серце на трьох ружах лежить. Таке в світі буває. Але то теж не щастя. Ти спитаєш, у чому щастя? А я, мабуть, і не скажу. Моє щастя — у вас, дітях. А в чомусь іншому... Ти ж, Микольцю, й не знаєш, як я виходила за твого батька.— Вона говорила, аби заповнити чимось оцю мовчанку, аби одволікти сина од чорних думок, а може, чомусь і навчити.— Дев'ятеро нас було. А пужда, а голод... Тож тільки сповнилося мені шістнадцять, і нарадили Дениса, вдівця. Я й не бачила його ні разу. Везуть у Чисті Лози, до вінця, а я плачу й молю бога: пошли, щоб був не зовсім старий і хоч трішки красивий. Тіко привезли, глянула я й аж засміялася — гарний. Не зовсім молодий, а гарний.— Павлина й тепер осміхнулася в темряві, й та усмішка м'яко й щемко торкнулася Миколиного серця.— Й почали ми жити. Ет, яке то було життя! Ні, Денис не зобижав мене. Зате його мати... І вся батькова рідня. Отруїли вони мені світ, і то тільки за те, що я бідна, без приданого.

Павлина похилила голову й на мить замовкла. Миколі стало невимовно шкода матері, адже він знав, яким безрадісним, яким важким було її подальше життя, до останку віддане їм, дітям, і водночас якась тривога оповила його серце. Тривога за матір, а разом і ще за щось. Він відчув, як його здушує щось зсередини, як розколює серце жалість, подумалось, що він ще нещасніший за матір, і йому захотілося розказати їй геть усе. Отак уткнутися обличчям у коліна, й розказати, і виплакаться, бо це єдина в світі душа, яка зрозуміє його, може, й не простить, а зрозуміє, вміється слізьми від його болю, й увійде в той біль, і шукатиме якоїсь розради, хоч, мабуть, і не знайде. І слъози, й слова бриніли йому під горлом, він над силу стримував їх. А мати тим часом оповідала далі:

— Як він помер, думала, й не прощу їх, і ніколи на поріг не пущу... А от же й простила... Хоч, може, не зовсім до кінця.— Павлина зітхнула, чи то осуджуючи себе, чи шкодуючи за чимось.— І родичалися. А Герасима ще й трохи рятувала од погібелі.

— Якого Герасима? — запитав Микола.

— Герасима, дядька твого, що зараз у Чернігові на фабриці.

— Коли рятувала, як? — знову запитав Микола.

— У війну. В партизанах він був і якимсь уночі зайшов до мене.— Павлина знову осміхнулася якійсь своїй мислі, зовсім іншій, не тому, про що розповідала.— На заданіє вони йшли. «Дай мені, каже, Павлино, чогось такого, щоб полегшало. Канудить мене, й дихати нічим». А я саме самогону вигнала — на продаж,— Дарка з дітьми горювала вельми; налила я йому склянку і подала, бо ж лікарств у мене ніяких не було. Він випив, прихилився до теплої лежанки та й заснув. А тоді його трусити почало, занедужав зовсім. Ну й... поклала я його на печі. А ранком — шість поліцаїв у хату. Думала, по нього. А вони — по самогон, хтось доніс, що гнала. Бувало тоді й таке — щоб самому одкупитися, спроваджували до судів. Я спочатку відмагалася, а коли начальник наказав: «Шукайте», полізла на хату й повиягала з полови сулії та пляшки. Добре, що хоч гвинтівку й чоботи перед тим у сінях заховала.

Павлина все дужче заглиблювалась у свою розповідь, вона аж раділа, що ухопила цю нитку, бо не знала, про що далі говорити з Миколою, а тепер сподівалася розряти його, розвеселити, розказувала, іноді додаючи жартів:

— Вони тут же й пиячити сіли. Кажуть, давай сала, а я кажу, давайте мені спочатку свиню. Внесла капусти та огірків, вони й мені налили чарку, пий, кажуть, бабо, за успіх твого підприємтя, я випила, а сама біля печі стою, регочу, як дурка, бо боюся, щоб не почули Герасима. Не знаю, в непам'ятстві він чи все чує, якщо чує, то притаївся, а як у непам'ятстві, то може видати себе стогоном. Вони щось були помітили, бо один підступився до печі, хотів мене одіпхнути й заглянуть, а я його не пускаю... А тоді хтось гукає: «А що, бабо, в тебе там задєл на другий раз?» — «Задєл, кажу, приходьте через три дні».

— І прийшли? — з тривожною цікавістю запитав Микола.

— Прийшли. Довелося купувати самогону, бо той, що не допили, забрали.

— А дядько Герасим?

— У мене остався. Я, коли вони прийшли, його на хаті ховала. Після того йому знов погіршало. Два тижні ще на печі провалявся.

— І ви... Вас же могли вбити! — сказав Микола, й голос його затремтів.

— Така б уже була моя планида,— мовила Павлина.

Вона не сказала більше нічого, але Микола розумів, що іншого вона не могла собі й помислити і що ні в який інший бік, навіть мимовільно, її думка не прямувала. Він відчув, як та розповідь приморозила всі його чуття і як його серце мовби оповив крижаний панцир. У ту мить він уже знав, що ніколи нічого не розкаже матері. Оті її слова про планиду були немовби присудом йому. Він ніколи не думав, що його матері теж довелося пройти по тій ливні, по якій пройшов він, і вона пройшла, не похитнувшись, не розглядаючись, а він зірвався і впав... Він тепер аж зрадив, що нічого не розповів матері. Звичайшо, він знав, що вона не змогла б проклясти його ані відкинути назавжди від свого серця, але знав і те, що він би завдав тому серцю такого болю, що воно чи й витримало б, і зовсім не polegшив мук собі. Нехай лише вона нічого не знає, нехай вболіває за нього, за його невдале життя, але цей біль менший, ніж той. Опріч усього, вона б бачила в цьому тільки страждальця, винуватого страждальця, й хтозна, чи могла б вдруге зріднитися з ним душею. В цей час він відчував себе рішуче відособленим від інших людей, надто від матері і брата, він почував свою самотність, одірваність од них, навіть якусь свою іншу сутність.

У долинку набирався туман, він обіцяв прохолодний ранок. Микола повів плечима, удав, що йому холодно.

— Ходімте, мамо. І не сушіть собі серця. А до Клари я підберу якогось підходу — лозового чи макагонового,— пожартував силоміць. Підвівся й тихо рушив по межі. Павлині здавалося, що він не йде, а пливе поміж картоплів, і плили головаті соняхи й мак, що вже одквітував. Посаджений власними руками город, де кожна стеблина промацана од корінця до верхечка, здавався їй таємничим і незнайомим.

Микола сказав, що ляже у хліві. Мати винесла йому ряденце, шинелю й подушку, і він поліз на вишки, де ле-

жало кілька оберемків накошеного в тій же долині та в саду сіна. Не спав. Привілей на сон втратив давно, а тепер, знав, його знову мучитимуть спомини. Можна б спробувати втекти від них, але куди? Та й не втече. Спочатку, переповідаючи минуле, він мовби боровся з ним, сподіваючись, що, може, таки колись подолає. Але незабаром зрозумів, що та боротьба затяглася й стала вічною, а він — усе сумирнішим, усе упокоренішим долі. І куди б він не йшов, що б не робив — за ним, у ньому піде й содіяне, яке вросло в нього, стало його частиною. Це — як хвороба, вона не залишається в лікаря, а йде з тобою, і він зрозумів, що не зміг і не зможе залишити її біля матері чи біля Лавріна. Іноді — дедалі рідше й рідше — повставав, почував, як у ньому щось бунтує й піднімається проти Клари, в такі хвилини йому навіть здавалося, що він може звільнитися, але тут же в мозок било запитання: якою ціною? Ненависті! Безпощадності! До кого? До всіх і всього? Але на те не мав сили, й душа його була зовсім інша. Звільнитися ж від чого? Від людей? Яким чином? Стати понад ними?.. Почував, не може того.

Все життя торопів перед людьми, їхнім розумом і працею, почувався меншим, недосконалішим за багатьох односельців, а щось більше йому й на думку не спадало.

Микола відчував невідворотність долі, її присуд пролунав над ним, як поховальний дзвін, і він не міг ні зупинити тих ударів, ні втекти од них. Тепер не міг. А тоді? Тоді, звичайно, міг зупинити. Ціною власного життя.

Виходить, долю можна відвернути тільки ціною життя? Що ж тоді життя й що таке доля? Що важливіше для нього? Доля — це обставини, які складаються проти тебе. Світ — це обставини... Хто ж їх створив? Хто в них винуватий?

Він бачив, що крутиться в замкненому колі. Хоче перекласти вину на когось, але їхня вина — їхня, а його — його. Може, коли б ще не Клара. Клара — то лихий посаг долі. Чому вона причепилася до нього? Чому він має все життя її ненавидіти?

Він відчув: у його житті, у його безконечних сумних мандрах був і інший шлях — не думати. Покоритись один раз... долі та Клари — й не думати. Але того не міг. Він якось дивно відчував час — минулий і теперішній. Отой минулий, що мільйони учнів тисячі років відміча-

ють у зошитах: «Мин.». Минулий — коли ти безсилий, коли вернутися не можна, він — як смерть, у якій нічого не можна змінити, він — небуття і невідворотність воднораз. Так, можна переорати і наново засіяти поле, можна зруйнувати будівлю і поставити іншу, але не можна вдруге по-іншому пройти повз смерть, не можна сьогоднішньою відвагою, навіть викликаного віро, замінити колишній страх, як не можна вибрати з роси краплі пролитої крові, бо вона й випарувалася разом з рососою. Микола запитував себе, що було б, коли б усе сталося другий раз, тобто нині, в теперішньому або майбутньому? Тепер Микола достеменно знав, що повівся б інакше. Але в тому й неспівмірність минулого й теперішнього, що нині він знає ціну. І тепер вона для нього неймовірно велика. Більша за життя. Може, для когось і не була б такою великою (для того, хто не карався б так), але він виміряв її серцем. Ні, він би тепер наклав життям, сконав у муках, але не купляв волі, яка коштувала стільки мук. Ця ціна обіймала все: зраду, три смерті, презирство до себе, сором перед людьми, які хоч і не знали нічого, але знав він, і сором та каяття ще перед чимось, чого не називав і в думці, але що було й справді великим, безмірним, тим, що увібрав у себе з соками цієї землі, з матеріною піснею, з одним нинішнім життям села, важким, безхлібним, таким важким, аж страшно, але так вже судилося їм усім. Він знову подумав про власне життя, як про щось непотрібне, зайве, чому немає продовження. А втім, продовження є, тільки вже інше, не таке, як треба, не справжнє. В цю мить, зовсім не відповідно до своїх попередніх думок і взагалі не відповідно ні до чого, він подумав про Галю й відчув неясне, давно забуте хвилювання та якесь тривожне тепло під серцем. З цим і заснув.

10

Прокинувшись ранком, Микола, не заходячи в хату, пішов на станцію; це була не перша його сварка з Кларою, він знав (і знала Клара, можливо, не знала тільки Павлина, вона одна тривожилася по-справжньому), що все залишиться як і колись, без особливої запеклості й примирення, хіба що в ньому самому щось дужче затужавіє. Але й роздумувати над цим йому було ніколи: вони знову не тільки приймали зерно, а й відправляли де-

сять вагонів. А термін був ще купіший — дві доби. Вантажники бігали з мокрими чубами, нервувався станційний вагар, первувався Микола й сам ставав у поміч, вергав важкого, у центнер, ящика на двометрову висоту. Особливо важко було вантажити, коли кінчали засипати вагон, не мали ніякого пристрою, доводилось руками піднімати ящика над головою і висипати зерно в люки. А тут ще для Миколи нова тривога. Вона прийшла, коли закінчували вантажити восьмий вагон. Вантажили з купи, яку насипали в перший тиждень, з першого умолоту; Микола і всі, хто працював на пункті, розуміли, що цю пшеницю треба відправити найперше, бо вона надміру волога й може «згоріти». Хоч який малий мав Микола досвід, але бачив, що пшениці в куші більше ніж на два вагони, а за накладними її мало бути якраз на два. По тому, як меншала купа, розросталася його тривога, вона переростала в розпач, штовхала його з кутка в куток гамазею, змушувала вдесьте пересвіряти квитанції та перераховувати тонни пшениці. Рахунок був проти нього. Врешті, не витримавши, влучивши момент, коли станційний вагар Петро Харитонович Залізний, — літній чоловік у окулярах, далекий Миколин родич, — залипився сам, запитав, намагаючись вдавати байдужість:

— Скажіть, Харитоновичу, а що, коли зерно лишається?

Харитонович поправив окуляри із скріпленою білою ниткою дужкою, хитро примружив око:

— А що, таке накльовується?

— Та хто зна, — знову вдаючи байдужість, потиснув плечима Микола. — Мо', й буде трохи.

— Та що, — сказав вагар, — висиплеш у вагони поверх норми, й квит.

— Таке... вже бувало? — майже одкриваючись, запитав Микола. — А що там?

— Бувало. А там, — засміявся Залізний, показуючи великі, рідкі, ще цілі зуби, — жодного разу не поскаржились на надлишок. А нестачу вказують майже на кожен вагон. Пожди, почнуть приходити твої квитанції — побачиш. Кожного разу так. І торік, і позаторік. І де воно дівається... А може, й не дівається ніде, бо нам же нічого. Кажуть, іноді для контролю переважають вагони: брутто й нетто. І все сходиться. А з місць прийому все одно санкції йдуть. Кумедь якась, — махнув він рукою. — Та ти не

переживай... Конєшно, і лишки — неприємність... але по-правима. А от нехватка — тюрма.

Микола відчув, що йому одлягло од серця. Й враз помітив, який гарний сьогодні день і які гарні люди працюють у гамазеї, а Залізний видався йому людиною просто чудесною. Постоявши мить на сходах, провівши очима цятку далекого паровоза з пір'їнкою диму над ним, Микола пішов до сусіднього гамазею, де приймав зерно Голик. Одвівши його вбік од вагів, сказав, тримаючи в пальцях гудзика сукняного Голикового піджака:

— У нас там пшениця залишиться.

Гривеник якомсь незвично швидко мацнув його своїм єдиним оком і враз відвів погляд.

— Я вже давненько побачив. Ти, Миколо Денисовичу, не хвилюйся. Не твій це клопіт. Я сам розкасірую.

Микола хитнув головою на згоду. Але ледве дійшов до першого гамазею, думка погнала його назад. Йому здалося, що Голик має на думку щось інше, ніж Залізний, що й погляд його був якийсь злодійкуватий, і в словах щось крилося. Тому, ледве зійшовши на поміст і побачивши, що Голик сам, сказав:

— Сьогодні ввечері засиплемо в вагони.

Купріян знову микульнув оком, повів гострим обличчям туди-сюди, неначе винохував щось, і сказав голосом, у якому було стільки ж прохання, скільки й страху:

— Не треба у вагони. Кажу ж — я сам. Ти ще й подякуєш. Повір мені.

— В що повірити? — тепер уже із справжньою підозрою запитав Микола.— Щось ви, Купріяне Івановичу, не те кажете. Тоді — куди ви його подінете?

— Не перший день... Маю голову.

В Голиковому голосі чулися роздратування й запобігливість водночас. Тепер уже Микола не вагався.

— Сьогодні ж у вагони,— сказав і пішов униз по дерев'яних сходах.

Голик наздогнав Миколу під стіною гамазею. Але це вже був не той Голик — солідний і розважливий, хоч і крутий на слово Купріян Іванович, батько чималої родини — три дочки та син,— а третій Гривеник, про котрого в селі ходило чимало всіляких чуток, в які Микола не вірив до цього дня. Вигляд у Гривеника був стривожений і рішучий, і виповів він Миколі своє прохання одним гарячим подихом.

— Послухай мене, Миколо... Миколо Денисовичу,—ше-

потів Купріяв просто в обличчя Миколі. Його очі мовби обледеніли, і в тому льоду горів вогонь жадоби. І обличчя було якесь незвичне, воно не мінялося, як міняються обличчя людей, а було немов зведено судомою.— Це — вперше і на всю жисть. Я всю жисть чекав такого шансу. Далі, у всіх інших купах буде пуд у пуд. Ну, може, трохи не зійдеться. А тут... Я ще завищував процент... Двадцять тонн — мені й тобі по півмільйона. На всю жисть. Другого такого моменту не буде до смерті. А тут... Не будь дурнем... І ніхто не знатиме. Ти вообще нічого... півмільйона в лапу — й до смерті. Грузитимемо вагони... й прийде ще один. По накладній, по накладній... Ніхто не знає. Є в мене один знайомий. Колись вагарював, а тепер значний чоловік... Млином великим управляє. Казав якось мені — на всяк випадок. І ось він підійшов, той випадок. Вдруге такому шансу не буде ніколи — щоб і чоловік, і вагон, і зерно... А не то... — І Купріянове око хижо зблиснуло.— Заплутаєшся — не виручу.

Купріянове признание приголомшило Миколу. Це було як наглий постріл з-за рогу, як дуло пістолета виринуло до скроні. Він стояв, лупав очима й не міг здобутися на слово. Думки закручувались у божевільний вир, переплутувались, перемішувались, летіли шквалом, обганяючи одна одну. Насамперед — з ким він працює і за кого Купріяв має його, а далі — що б могло бути, якби він не побачив небезпеки перший, ще далі — зваблівість, страшна зваблівість Купріянової пропозиції, при якій він ні за що не відповідає і навіть може не прийти того дня на роботу, а тільки одержить півмільйона карбованців у руки. З тим півмільйоном...

Але та думка одразу обірвалася. І навіть справжньої втрати він не відчув. Ще був страх, але й він розстанув у гніві, в щирому презирстві до Гривеника.

— Ви, Купріяне Івановичу, стеряли розум. Якби ви не були вдвічі од мене старші, я взяв би оце вас за петельки й так... так би трусонув, що у вас душа зателенькала б, як дзвін... Ідіть, поки... поки не вийшов із себе. А вагаря я знайду іншого.

В Гривениковому оці зблиснув скажений вогник, аж Микола здивувався, що отакий миршавий чоловічок може бути таким лютим, а далі опустив голову й сказав глухо, з погрозою і проханням:

— У мене три дівки і шкет. Що ж, одбирай у них кусок, одбирай. А грозисься даремно. Я не крав того

зерна — само так сталося. І хіба не все одно, хто його забере?

Микола не відказав нічого. Ці слова трохи охолодили його. Справді, сталося це не із злого Купріянового умислу й вини. Можливо, трохи й з Купріянної, а трохи, либонь, і з його власної.

Микола почав квапити вантажників. Він хотів, щоб до ночі повантажили останній вагон — п'ятдесятитонний пульман, а тоді, вже поночі, всипати у кілька вагонів те, що залишиться. Поки не було машин і підвід, допомагав сам, потім приймав зерно, потім знову тягав зерномір і, втомившись, сів на високому ганку, підставивши свіжому — з луків і лісу — вітерцю обличчя. На дорозі, що петляла поміж болітець і бігла на далекі пасовища, мріли в хмарах куряві табуни корів — верталися додому, і йому згадалося, як і він колись гаяв на пасовисько корів і як вони, пастушки, тривожились он там на переїзді, боялися поїзда, який і справді одного разу збив корову, тільки не з їхньої череди, і як ловили по болітцях карасів та маленьких вертлявих рибок, званих тут заде-сенками, і як їм довгим видавався день — міряли його кроками сто разів по власній тині, і як боліли ноги, і як засинав, ледве торкнувшись щогою подушки. Той час видався йому якимсь аж нереальним; якби не оця дорога й не корови у куряві, він би ледве й повірив, що те було з ним, з оцим чоловіком, котрий учора сварився з чужою, вже майже ненависною йому людиною, що поселилася в тій-таки, його пастушого дитинства хаті, а сьогодні має рятуватися од іншого лиха. В ту мить не зовсім реальним видавалося йому і його теперішнє життя, й він аж здригнувся, коли на ганок зійшла Клара і сіла поруч нього. Він думав, що вона говоритиме про вчорашнє, й настроївся на іронічний лад, чим іноді рятувався од Клари, надто в таких ковзких справах, як кохання і залицання. Він їй скаже... Скаже, що сам наймав для неї залицяльників і може їх поміняти за Кларинною згодою або найняти ще кілька, крапших. Але Клара сказала таке, що знову вкинуло його в сум'яття.

— Миколо, Купріян Іванович каже правду: не будь дурнем. Воно ж пропаде. А нам — на півжиття. У нас нічого немає. Одяглися б, корову купили б твоєї матері...

Ця хитрість, що межувала з підступністю, різонула Миколу незгірше ножа.

— Значить, для моєї матері?.. Ах ти, стерво! І звідки в тобі оце все!.. Де пройшла школу? — сказав з таким єхидством, аж щось ядуче скільчилося на серці.— З Купріяном знюхалася! Одна згряя.

Либонь, чи не вперше Кларара не відповіла образою на образу. Заглянула знизу вгору в його обличчя, й така щирість, така любов і ласка стояли в її очах, що коли б Микола не знав, що за ними ховається, відгукнувся б душею. Навіть тепер його злість помаліла.

— Колю, нащо нам Купріян,— зашепотіла.— Він справді чоловік поганий. Але ж... Ми просто скористаємося ним один раз. Один тільки раз. І — на все життя. Ніхто не знатиме. Вагон, накладну — все той чоловік візьме на себе. А ти й на роботу не прийдеш.— Кларара передихнула й сказала крізь схлип: — Воно ж пропаде, пропаде...

— Кларо, це нечесний шлях...

— Чесний — нечесний,— дратуючись, перебила Кларара.— Чесні у дірявих штанях ходять.

— І тобі не страшно? — враз з цікавістю поглянув на Кларару Микола.

— Тут нічого боятися... Та й... — Кларара махнула рукою, мовляв, є чим ризикувати.

— Ні, Кларо, я на таке не піду,— рішуче сказав Микола.— І не проси, не трать нервів. Забудь.

Кларині губи ледь побіліли, а в очах зайнялися недобрі вогники.

— Чому не підеш?

— Я не злодій.

Він подумав, що коли піддасться, це буде на весь вік. Нехай це й менше за те, що вже лежало на його совісті, але воно буде як остання гиря, воно перетягне життя.

А він зараз хотів жити. Хотів жити спрагло, як ніколи раніше. Оця робота, череда на дорозі — покликали щось давнє, майже забуте, воно просмокталося в серце й сповнило його жаги життя.

Вогники в Клариних очах стали зовсім злостиві, а губи аж побіліли, й рука, якою тримала його вище ліктя, стиснула з незвичайною силою, аж Микола з болю повів плечем.

— Ти... Ти ж знавш, хто ти такий!

Це було як смерть. Він почув, як розколюється серце, як горить мозок, як світ меркне перед очима.

— Ти ба, він не піде!..

Микола зрозумів: ще слово — і все. І щось обвалиться, впаде й поховає його. «На те пішов, а на це не підеш?» — ось що хотіла сказати Клара.

Микола скочив на землю, був блідий, аж білий, очі його жажтіли, голос тремтів і переривався, його перепалював жар.

— Що ж, доказуй. Кажі всім! Хочеш, я сам скажу. Всім. Зараз піду й скажу.— Він рвонув гімнастерку, й вона тріснула по шву. Клара побачила, що він і справді може сказати, й злякалася. Окрім того, вона помітила, що на них дивляться од дверей вантажники, скочила на землю й собі, стулила руками на Миколиних грудях сорочку, мовила голосно:

— Сказала ж — пришию. Чи треба ото психувати з-за якогось гудзика. Ну, забула. От ще мені...

Люто подивилася Миколі в обличчя й пішла. А він стояв і дихав так, немов зніс на найбільшу житню гору центнерний лантух. В очах мерехтіли вогниці, гоїдалися якісь плями, і він не бачив ні Клари, ні людей, які стояли на ганку, нічого. Так тривало хвилини три. Потому свідомість помалу почала вертатися до нього, він зрозумів, по краю якого провалля щойно пройшов, і страх струснув його тіло гарячим дрожем. А ще він збагнув, що, либонь, вперше переміг Клари. Це було пеначе бій, він взагалі вперше вистояв проти чогось, може, й проти самого себе, неймовірною ціною здобув перемогу. Вимушено посміхаючись, він пішов у гамазей.

Вночі Микола, Купріян, Зіна і четверо заготзернівських вантажників, не важачи, засипали у вагони рештки пшениці. Клара допомагала теж — насипала зерно в ящики. І більше про той випадок Миколі не нагадувала. Хоч він і почував, що в їхніх стосунках щось перемінилося; може, не перемінилося, а просто поменшало доброти й зичливості. Клара не пойнялася до нього повагою, навпаки, в її душі побільшало затаєного презирства, його відмову віднесла тільки на рахунок боягузтва. Він ще далі відійшов від неї, замкнувся в тужному колі своїх думок. Він затаївся на скаргах й стражданнях й крізь них дивився на весь широкий світ. У цьому світі він не жив, усі — мати, Лаврін, сусіди — вважали, що він живе разом з ними, а він жив осібно од них, вийнявши з того світу щось особливо важливе — серцевину, смисл; колір і запах залишилися (хоч теж не такі, як раніше), а смисл загубився. Він його втратив колись, давно, тоді, як втратив себе, ко-

ли втратив одну свою сутність і перейшов у іншу, перейшов у інший людський стан (якщо таке буття можна назвати людським станом), переступив зі світлого струменя в темний і залишився в ньому назавжди; той струмінь забарвив у темне його душу, його самого і все, на що він дивився.

Тепер тієї темної барви ще побільшало. Либонь, те помітила й Павлина. Їй розповіли про сварку біля гамазею поміж сином і невісткою, ніхто не знав причини, а вона не допитувалася, тільки сказала Миколі, мабуть, трохи підозрюючи щось:

— Ви тут, дома, Миколо, як хочте, а там, на роботі, ти себе слухайся. Робота ж бо така, не дай господи... А тут — як хочеш, — додала по хвилі. — Я, мабуть, переберуся до Дарки. Кличе вона мене...

Подивилася на нього, нічого не сказала й пішла. Тільки в її очах стояла чорна туга.

Отак вони й жили усі троє: він — таємниця, мовчазний, мовби закам'янілий, Клара — співучасник таємниці, який вирішив ні про що не казати, бо та таємниця — на її користь, мати мовчала по своїй природній делікатності і тому, що мовчав син. Вона дедалі більше втрачала спокій, хоч намагалася не показувати того; тепер їй здавалося, що їй стало гірше, ніж тоді, коли не мала звістки про Миколу. Тоді було горе, а тепер теж горе, незрозуміле їй, і якийсь страх, якась небезпека, що могла проявитися в кожную хвилину. Таке життя зморило її. Вона почувала, що ненавидить невістку і що тій це відомо. Клара в її присутності здебільшого мовчала, але в душі шаленіла теж, бо почувала в Миколиній матері протидійну силу, й силу немалу, міцну своєю неущербністю, чистотою і переконаністю. На Павлинині зауваження (то здебільшого були зауваження дрібні, які стосувалися Клариного нехлюйства) мовчала, але так, що й Павлині пропадало бажання говорити. Життя для Павлини стало нестерпним, і вона справді одного дня перебралася до Лавріна й Одарки, поки що не назовсім, майже весь одяг лишила в скрині, та й не хотіла людського поговору, сусідам сказала, що хоче допомогти Дарці з осінніми роботами, а тут вправляться менший син з невісткою. І ще й тому пішла Павлина з рідної хати, що не давали жити згоди, що все дужче мучили сумні підозри. Намагалася ні про що не думати, а вони зривалися, як птиці в лузі з густої трави. А то сама мимоволі починала спостерігати за сином та

невісткою. Вийдуть вони разом з кімнати, а її погляд уже й летить до їхніх облич. І відмічає якісь рисочки, якісь тіні в очах, ловить душею настрої сина. Він здебільшого в такі хвилини відвертається, вдає заклопотаного: хапає відра і йде до колодязя, або починає голитися, або вертається в кімнату й переглядає якісь папери. По Клариному виду Павлина майже нічого не могла відгадати. Клара сонно і сито мружилася проти сонця, безсоромно розглядалася в старе, поцяткове дзеркало в облупленій рамі, що висіло в простінку між вікнами. І здавалося Павлині, що невістка мовби насміхається з неї, а то й втішається її страхами, що мається вона тут надто певно, й чуває якусь Павлинину і Миколину залежність від себе, й не приховує того. «Не можете інакше,— мовби промовляли її очі,— скнійте, пидійте, мстусіться, а я житиму, як мені хочеться».

До якоїсь певної думки Павлина прийти не могла. Одне їй стало зрозумілим: щось там було. І одразу вихоплювалося питання: з ким? З Миколою чи з ними обома? Що вони зробили? Вкрали? Вбили когось? І, ціпеніючи од страху, одмітала ті думки. Втікала в роботу, в Лаврінові та Дарчині клопоти. Бо знала, що ті думки не принесуть добра і спокою. Покладалася на час, сподівалася, що він змиє все, як змивають довгі дощі весняний сніг.

11

Клопоти по хазяйству перебрав на себе Микола. Клара ще спала, а він прокурював у печі— не щодня, а через день, і то тільки тому, що доводилось годувати кабанчика, якого Павлина залишила їм. Щоранку він годував курей, кабанчика, прибирав у хаті, а тоді біг на пункт. Вертаючись назад, рвав у полі зілля (мішок носив, або загорнувши в газету, або в портфелі, над чим уже піджартовували на станції і в селі) і поспішав на город. Треба було зрізати соняшники, ламати кукурудзу, обривати біб і квасолі. Іноді йому трохи допомагала Клара. Але й у Миколи часу тепер побільшало— колгоспи вже кінчали виконувати державні поставки, деякі виконали зовсім, молотили хліб на посівний фонд і в оплату на трудовні.

Цього дня Микола прийшов додому раніше, ніж завжди, щоб, попоравшись, устигнути на весілля; виходила заміж Зіна— лаборантка, просила так, що відмовити не міг. Клара пішла просто од гамазею— од самого ранку

жила розмовами про весілля, й на роботу прийшла в святковій сукні. Любила вона всілякі вечірки, святкові гулянки, почувалася на них, як риба у воді, й Микола не знав, радіти йому з того чи сердитись. Щось його й радувало — таки ж були в Клари й цирість, і веселощі, — а сердило, бо не завжди знала своє місце й межу.

Уже впоравши господарство і замкнувши хату, постояв у дворі. Муляв йому душу розкиданий, розруйнований колодязь, він устиг збити тільки дві труби, а треба було зробити ще чотири, він не мав часу, а колодязь замулювався, скоро вже й води не набереш. Лаврін не приходив теж. Микола вгадував у тому навмисність, либонь, Лаврін щось мав на думці, хотів, щоб Микола одживив дідівський колодязь сам. Миколі таки й хотілося завершити роботу, він чув, що тією роботою виконає якийсь свій обов'язок, звершить щось, нехай не велике, але потрібне, проте все не доходили руки.

Микола прийшов на весілля, коли вже там засвітили каганці. Весілля справляли на далекому кутку — Горбах — у Зіниній хаті (вона приймала приймака), старосвітській, великій, хоч і під соломою, на дзвінких кленових мостинах, з різьбленим соломою і мальованою піччю. Ревли два трофейні баяни, два нагріті над каганцями бубони вигехкували й вигьохкували брязкальцями, а танцювало всього дві пари, всі сиділи за довгими столами, заставленими холодцями, мисками з ряжанкою, пляшками й суліями з самогоном. В хаті було вже добряче накурено, й Микола не одразу розглянувся. Трохи ніяковів під зверненнями на нього поглядами, але його зненацька виповнило інше почуття, міцніше, дужче, й він майже віддався на його волю. Ще здалеку, коли зачув баяна і бубна (вікна в хаті були розчинені), його почав опановувати якийсь дивний настрій. Може, щось прокинулося в ньому, а може, щось пригадалося, одживилося, й він враз відчув себе молодим і дужим, таким, як був колись. А колись він був і веселим, і бешкетним, парубок, як і всі парубки, тільки ще й гарним на вроду й легким на пісню. Саме таким він відчув себе в ту мить. І, мабуть, відчули майже всі, тут було чимало старших людей, котрі саме таким і пам'ятали його, й милувалися ним, статурним, гарним, усміхненим, і чекали чогось од нього. Здавалося, зараз ударить він кашкетом по лаві, й піде вихиласом, й застукотить підборами, аж заплачуть і засміються кленові мостини. Йому самому так здавалося.

У ту мить він зустрівся поглядом з Кларою. Вона сиділа в самому центрі великого столу поруч молодого, розчервоніла, весела, вже трохи п'яна. Мабуть, нещодавно співала, ще й зараз була в центрі уваги, в центрі уваги вона була весь вечір — як жінка Миколи, Зіниного начальника, і взагалі як видна жінка, їй виявлялися немалі почести, але їй висловлювалося чимало іронії та насмішки, чого Клара, звичайно, не помічала і що завше пасіювало Миколу.

На мить у хаті запанувала тиша, і враз пролунав високий, вищий, ніж звичайно, — либонь, од збудження і випитої горілки, — Кларин голос:

— Дома порядок? Ти курочок загнав? Оба петуха?

Клара, мабуть, хотіла показати себе господинею й не підозрювала, що ввергає чоловіка в безодню глуму. Микола почервонів і в тиші, що стала аж крихкою, буркнув:

— Обидва.

— А скільки курочок завтра знесеться?

Й тоді тиша прорвалася. Правда, старші, статечніші гості стримувались, а молодь реготала, аж лампа-дванадцятерик гоїдалася на дротині під стелею.

— Був чоловік, а став курощуц, — виголосив Сергій Деркач.

Мабуть, щоб заглушувати неприємний момент, батьки молодії і сама молода почали кликати Миколу на почесне місце за великий стіл, але він, засоромлений, відмахувався й сів за меншим, поставленим уперек. Сів, і в цю мить його немовби обсіпало жаром. Поруч сиділа Галя. Вони обоє сиділи на розі столу, опинилися одне від одного так близько, що торкалися плечима; в першу хвилину він хотів трохи одсунутись, але не було куди, й він безнадійно уткнувся поглядом у полумисок з капустою. Він зрозумів, що став жертвою чиб'єсь підступності, адже, коли, оглушений соромом, відмовлявся сідати біля молодих, хтось його легенько підштовхнув на оце місце. Хтозна, що б робив Микола далі, але в цю мить перед ним опинився гранчак, він вихилив його, а за хвилину підійшов молодий, теж колишній фронтвик, і налив «з запасу головного командування» півсклянки спирту, роздобутого хтозна-яким коштом для такого, особливого, випадку. Миколі перехопило подих, він хапав ротом повітря, і хтось гукнув аж з другого кінця столу:

— Закусой. Сирим яйцем. Галю, подай.

Галя посунула до нього мальовану полив'яну миску:

— Це в рахунок тих, завтрашніх.

Микола яйця не взяв, закушував ряжанкою-парухою; він почував роздратування, ба навіть злість, шукав якоїсь відповіді й не знаходив. Слова на мислі крутилися колючі, їдкі, але не в'язалися в одне; він навіть не знав, звідки в ньому взялося роздратування й чому йому особливо хочеться дошкулити Галі. В помсту за цей вечір, за всі інші вечори, які не збулися? В ту мить він забув, що вони не збулися й для Галі, либонь, тільки з його вини, й вона мала запектися на нього образою і вічною помстою.

Він з того й виходив: вона ненавидить його, помщається йому, — і, як йому здавалося, мусив оборонятися.

Брепенисто загув баян, мовби боячись відстати, заторохтілі бубни, й легковажна «сербіянка» пішла кругом по хаті. В середині круга виляпував по хромових халявах з закотами (пішла така мода) тупоносих джимів Деркачів Сергій, а довкола нього мелькали пари — більше дівчата; хлопців на весіллі було мало, та й майже всі не вміли танцювати. Зненацька біля Миколи опинилася «сербіяночка» — ще зовсім молоденька, смаглява, молодша Зініпа сестра, розрум'яніла від власної зухвалості, що межувала з одчайдушністю, виляпувала долоньками, запрошуючи Миколу до танцю. Микола чомусь почервонів теж, розводив руками, трусив головою, намагався перекричати музику:

— Це вмію.

Засоромлена дівчина шаснула в запілля.

— Колись, здається, ти добре танцював, — сказала Галя.

— Колись... колись, — думаючи своє, мовив Микола, —

Розучився.

— Нащо ж було... розучуватись?

— Так схотілося, — з викликом сказав Микола, відчуваючи, як його знову поймає роздратування. — Було, минулося, й не шкодує.

— Шкодувати, може, й не треба, — тихо всміхнулася Галя. — А тільки ж минуле — воно не завжди минає. Минуле — це теж ми.

Микола вдавав, що дивиться на танцюристів, а насправді вже кілька разів швидко поглянув на Галю. Відводив очі й намагався якомога довше втримати її образ; йому здавалося, що він весь час дивиться на неї. Тільки тепер, уже зрілим чоловіком, набачившись по світу жінок і дівчат, міг оцінити її красу. Галина краса була особливо виразна, ще й якась лагідна, ніжна. Смоляні, чорними

дугами брови, високе чоло, рівний ніс, чіткі губи (які він колись стільки разів цілував), спокійний погляд, тільки підборіддя — гостреньке, точене, та, либонь, ті ж таки губи й свідчили, що і в ній була гостра рисочка, що й вона мала характер. Але, на подив, і її краса дратувала його. Йому тому відказав майже з запеклістю:

— З минулого рукавиць не пошиєш.

— О, ти став хазяїном. Недарма ж ото... курей загавляєш на сідала. Колись я такого за тобою не помічала.

Музики грали «Місяць на небі». В хвилих розлогої мелодії Миколі защеміло серце, й він сказав:

— Колись... я був дурний.

— Не будемо змагатися, хто кого перевершив у цьому плані.

— Де ж набралася... такого розуму? Хто навчив?

— Я собі вчителів не шукала...

Зненацька вона повела очима в той бік, де за столом, розчервоніла, розкуйовджена, реготіла Клара. Клара, либонь, сьогодні перебрала міри — і у веселоцах, і в чарці — двічі пробувала співати й двічі пускала півня (хоч голос таки мала), тягла танцювати молодого, намагалася порядкувати на весіллі, і її вже кілька разів осмикував батько молодой, що сидів під образами суворій, неусміхнений.

— Ти краще на себе подивися, — злостиво порадив Микола. — В оте своє минуле. Тільки недавно.

Це був грубий натяк, такий грубий, що в Галі на очах виступили сльози. Крізь сльозу зблиснула іскра. Галя хотіла щось сказати, не сказала, тихенько підвелася й вийшла. На щастя, того ніхто не помітив, на той час сталося щось схоже на перерву в гулянці, з-за столу вставало чимало людей.

Микола збагнув, що сказав щось надто болюче, в грудях йому ворухнулася гостра скалка, але він не шкодував. Навпаки, йому здавалося, що чогось не доказав, що йому конче треба відшукати Галю й сказати їй ще щось. Він вийшов з хати. Обличчя йому обвіяло прохолодою. Йому відчув, що хмільний. Предмети, окутані нічною млою, розпливалися, а великі білі зорі ніби погойдувалися. Широкою стежкою, з обох боків обсадженою кущами порічок, Микола пішов у сад. Це був старий, по межі огорожений низеньким тинком сад, в котрому все росло вперемішку — яблуні й вишні, груші й шовковиці. То там, то там під деревами чорніли тіні — стояли пари. Микола, не затри-

муючись, пройшов у кінець саду; далі стежка круто повертала ліворуч, а потім — праворуч, на межу, й збігала в береги.

Крізь хмільну каламуть Миколі думалося, що Галя могла піти додому тільки цим шляхом. Ступив кілька кроків, а потім щось змусило його повернути голову, й він помітив позаду якусь тінь. Серце йому тенькнуло, він підійшов під яблуню. То справді була Галя. Зараз він не міг відгадати, та й не думав про те, чи Галя втекла від нього, чи пішла в надії, що він піде слідом; Микола навіть не бачив гаразд її обличчя, затемненого листям, а тільки постать, таку знайому постать в сірій жакетці й ладних чобітках, що ледь поблискували в темряві. Й не знав він, і не намагався відгадати, що коїться в неї на серці, які думки, які почуття змагають її. Йому просто хотілося продовжити почату в хаті злу розмову. В оглупленому горілкою мозкові спиналися думки про те, що Галя, колишня його Галя, нагуляла дитину, а отже, взагалі гуляла, мала багато коханців і, може, має зараз, через те й кпить над ним. Йому хотілося вказати все те, а разом і ще щось, особливо кривдне, що вже більше стосувалося його, а може, тільки його, проте не міг охопити його думкою.

— Ти знаєш, Галю,— сказав глухо і важко,— ти ото даремно... даремно так...

І раптом йому перехопило подих, а в грудях і в голові стало гаряче, й груди стиснув біль, і він заплакав. Це було зовсім несподівано. Несподівано насамперед для нього.

Хоч які муки змагали його, хоч які жахи катували свідомість, але він не плакав ще жодного разу. Навіть тоді, коли особливо жалів себе. Й через те ці сльози були щирі, либонь, щиріші за все: і муку, й каяття, і біль.

— Пробач, Галю,— по довгій хвилі витиснув він.— Пробач за все.

— Нема... за що пробачати,— в тривозі притиснувши до грудей руки, сказала Галя.— То пусте... всі оті колючки.

— Колючки — правда, пусте.— Микола відчув, як йому трохи проясніло в голові, й зрозумів, що то було, що вкинуло його в ридання. Проте каяття не почував, а тільки мовби обтяв свою думку й свій біль.— А все інше — ні. Тільки ж... душу не розіпнеш і не винесеш на перехрестя.

— А може, й не треба,— тихо мовила Галя.— Так склалося.

Звичайно, вона не могла зрозуміти його. Вона думала, що він говорить тільки про своє одруження, ще й думала

під враженням того, що їй тоді розповіла Павлина: Микола був поранений, і його врятувала Клара. Отже, він її вічний боржник, вічний її підданець. Бо — совісливий, бо — чесний.

Галю заповонила хвиля гарячої, аж моторошної радості. Й не тільки за те, що, як зрозуміла, Микола не забув її, любить, а що ж не помилилася, що є в світі щось таке, задля чого треба жити, чесно дивитися людям у вічі і вчитися цієї чесності свого сина.

Вона нахилилася до Миколи й доторкнулася рукою до його хвилястого чуба. Погладити, як колись, не одважилась, а тільки провела пальцями од чола до скроні. І він знову відчув хлипкість у душі й гарячу руку жалю на горлі, йому до болю, до крику захотілося її жалості, її людської ласки. Він на мить уявив, що було б, якби сказав їй все. Вона б... злякалася. І осудила. І — простила. Любов прощає все. Вона б осудила його колишнього, отой час і отой момент і простила його нового. Вона повірила б, що таке може статися тільки один раз. Їм би обом було страшенно важко. Вони б на двох ділили вічне горе, вічну його муку, а горе на двох — то вже півгоря. Але це — неможливо. Він зрозумів, що нині вони — неначе по два боки прірви.

Микола й справді стояв немов пад прірвою, сумно опустивши плечі, сховавши обличчя в яблуневому листі. Воно шорстко пестило обличчя.

По тому, як ще й досі здригали його плечі, по голосу й подиху Галя відчувала його муку. Хоч і не розуміла її до кінця.

— Не треба... Так сталося, — тихо мовила вона, не знаючи, що їй робити. Їй і хотілося пригорнути до грудей велику Миколину голову, й чомусь не могла. В цю мить її покликали.

— Галю, де ти? Галю, йди сюди!

То гукала молода. Галя була її двоюрідною сестрою і допомагала готувати на весіллі. Мабуть, там зараз не могли чогось відшукати, чогось не знали й шукали її. А може, зірката й кмітлива Зіна щось помітила й хотіла застерегти їх.

Галя схитнула головою й швидко пішла через тіні, що прослалися в саду.

За хвилину Микола теж підійшов до хати, закурив біля чоловіків, що сиділи на ганку. Йому не хотілося вертатися до хати. Сказавши, що хоче перевірити сторожу (так, на всяк випадок, щоб не шукали), пішов на станцію.

Всю дорогу думав про Галю. Його схвилювала розмова, яка відбулася допіру, і він раз по раз вертався думкою до інших розмов, до інших стріч, хотів уловити якийсь зв'язок між тією, колишньою, Галею і цією й не міг. І взагалі не міг одразу скласти думку про неї. І загубилися всі минулі стрічі. Може, тому, що знав її одмалку, що її життя пройшло перед його очима, а чогось особливого, якихось особливих подій не було... До четвертого класу вони ходили разом до школи. А потім сталося так, що Миколу перевели до іншої школи, слобідської, де на той час не набралось достатньої кількості учнів. Тоді на якийсь час він мовби загубив Галю. І знову побачив її у восьмому класі — побачив по-іншому, дівчиною, про яку почав думати. Він гаразд запам'ятав ті перші дні у восьмому класі. Майже всі учні там були з Галиної школи, міністерської, як її звали ще од давніх дореволюційних часів, відповідали уроки вони надміру голосно, майже кричали, це на якийсь час аж приголомшило Миколу; йому здалося, що нічого не знає, а потім урок почала відповідати Галя, вона говорила дуже тихо і якимось надто задумано. Учитель поставив їй «дуже добре».

Додому Микола йшов із Василем Глушком. Дорогою Василь кілька разів заводив мову про Галю. Другого дня він і пересів на парту, що стояла позад тієї, за якою сиділа Галя. На фізкультурі Василь теж намагався стати поруч Галі. А що вже він викомарював, а що вже ліз із шкури, щоб розсмішити її! Василь і справді був хлопець веселий і дотепний. Либонь, грубувато-дотепний, часто перебирав міри, і хоч дівчата реготіли, Микола якимось помітив у її очах глумливі вогники. А тим часом клас уже єднав Василя і Галю. На натяки і жарти хлопців з цього приводу Василь удавав, що гнівається, але всі бачили: той гнів не справжній. Бачила те й Галя, і Микола також.

Незабаром по тому вони писали твір на вільну тему — кожен про себе. Чого тільки не понаписували хлопці й дівчата. Більшість — повігадували; написали про когось іншого, а не про себе, дехто сповідався не зовсім щиро, називав малі гріхи й втаював більші, одна дівчина написала

циру правду — геть чисто все, що думала, й з неї потім сміялися. Галя написала одне речення: «Я ще не знаю, яка я». Він підглянув те речення й написав подібне. Учителька зачитала їхні відповіді разом. Микола пам'ятає, як тоді на нього подивилася Галя. Він не раз потім згадував ту свою відповідь. Він тоді збрехав, адже вважав, що знає про себе все: який він товариський, некорисливий, настійливий, сміливий. І тільки пізніше зрозумів, яких мук коштувало оте зізнання Галі і як легко, не вдивляючись у себе, не провівши себе по тернах думки, написав він. Галя не знала, на що здатна, й намагалася виміряти глибину свого серця, він же просто злегковажив. І тоді, й пізніше — він жодного разу не подивився на себе тверезими очима. Він легко плинув по життю й, мабуть, мав би себе за доброго плавця, якби не війна. Він грав у духовому оркестрі — на кларнеті, брав участь у роботі шкільного драмгуртка, був записаний до трьох бібліотек — сільбудівської і шкільних, хоч читав небагато; все йому давалося легко та просто, й так само просто прийшла любов, він навіть сьогодні не може пригадати, коли саме посправжньому закохався в Галю. Здається, провів після репетиції додому, й звідтоді почав проводити щовечора. Справжньої муки звідав трохи пізніше. Того вечора він був дуже веселий і в жарт, але й не зовсім у жарт, сказав, що йому написали записки одразу двоє дівчат — Віра та Оля. Він навіть хотів показати Галі ті записки, але вона не стала їх читати, пішла і потім дуже довго, майже два місяці, уникала Миколи. Він зрозумів, за що вона образилася — не за записки, а за те, як розповів про них: мовляв, ось які дівчата припрошують мене до себе, а я... Одне слово, вона мала те поцінувати. Галя й поцінувала. Він потім багато разів вибачався, довго ходив назирці, трохи аж підлякав її, і вона вибачила йому. Микола пам'ятає той день: ще дома написав листа, саме йшлося до якихось свят, він малював на стіні гасло, і коли Галя проходила повз драбину, на якій стояв, кинув згорнутий учетверо аркушик до її ніг. Микола писав у листі, що збирається покинути школу. Повернувшись у клас на четвертий урок, прочитав у Галиних очах, що сьогодні зможе з нею поговорити. Тоді він і зрозумів, що в Галиній душі поруч тихого й лагідного лежить і якийсь інший пружок — можливо, тоненький, можливо, й непомітний і навіть такий, якому вона не надає значення, проте дуже міцний, і з ним йому доведеться рахуватися.

Зрозумів і те, якщо образить її, обдурить чи поведеться якось не так, як треба, Галя не скаже нічого, але піде й це подивиться на нього більше ніколи. Нині він знав, що та любов важила для нього немало. Що він не раз гасив у собі недобрі пристрасті й порухи, аби не відштовхнути від себе Галю. Часом те його навіть трохи дратувало, часом сердило — що вона з себе строїть, ну, випив трохи, а вона не хоче йти з ним на плях! Інші дівчата йдуть зі своїми хлопцями! Але навіть спровокувати Галю на сварку йому не вдавалося. Проте, мабуть, не вистачило для нього Галиної любові за війну. Либонь, не зумів він її поцінувати, не зумів обіпертись на неї у найкрутішу, вирішальну хвилину. Якби він весь час думав про неї, як зустріне його вона, то, може б, і не карався нині.

Але про те пізно думати. А думати хочеться. Вже не про те, а просто про Галю. Й вгадувати, що вона думає про нього і як би все склалося, коли б з ним не сталося такого, як би вони жили...

...Його думки обірвав важкий окрик сторожа. Вартував Ничипір Гусочка, Миколин сусід через город, чоловік простий, нехитрий, що аж нецікавий. Всі собаки в нього називалися Рябками (навіть ті, які не були рябі), а коти — Лиськами, співав він тільки одну пісню, та й то од слів: «Гей, хто в лузі, озовися», а частіше лише ці слова, рідко коли доходив до «не журися». В роботі Ничипір Гусочка — чоловік справний, пив рідко й ніколи не напивався, господар з нього запопадливий і тямковитий, і вартівник теж.

— Чуть я тебе не вривав, — сказав після вітання Гусочка, й справді викидаючи з патронника патрон. — Ти так скрадливо йшов, та ще й од посадки. Чого тебе тудою понесло?

Миколі вже наполовину розвіявся хміль, але сказати, чого пішов через посадку, й справді не міг. Мабуть, замислився, мабуть, гарно йому було, що не помітив, коли зійшов зі стежки.

— А якби вривав? — сказав Микола, з цікавістю приглядаючись до Гусочки, хоч в округлому, м'якому обличчі того не було нічого особливого: обличчя як обличчя, як сотні облич у селі — темне од вітру, давно не голене, трохи втомлене. Нічого особливого, а от же перед самою війною Ничипір убив чоловіка, сусіда. Помітив, що пропадають в'язки хмизу під хлівом, засів з мішалкою й поклав на місці. Одсидів шість років, позаторік вернувся. Й жив,

і мався, мовби нічого й не сталося. Ще й якийсь сказав: «А може, я собі там жисть урятував, не попав на фронт». Миколу це давно й гостро цікавило, але все не випадало поговорити з Гусочкою. І тому чекав відповіді з хвилюванням.

— При спольненії... при спольненії, Денисовичу. Не лізь, звідки не треба.

— Ну, це по законній лінії, а якби я почав до вас приходити? У снах, у мислях...

— Якого чорта,— аж обурився Гусочка.— Мені ще молодиці святяся. Я, так сказати, у лагерьх зберіг свої можливості.

Миколі чорна пасмуга впала на мозок. Його аж злість ухопила на Гусочку, й пошкодував, що той викинув з патронника патрон, а не гільзу. Його власна пам'ять була як кривава рана, тисячу разів пробита, прострілена споминами.

...Він пам'ятав їхні обличчя до останньої рисочки. Усіх трьох. І весь похід. Тільки початок трохи стерся з пам'яті. Та й то не весь. Те, як провалився, як злякався (знав, що може задубіти на морозі), як стояв на купині, і як на сусідню купину сів Желай і почав роззуватися, й як на нього подивився Басов, і всі зрозуміли, що той погляд означав: «Дурний, нащо ризикуєш через цього пенька», але то була тільки мить, бо ж саме Басов виїняв баклажку зі спиртом і дав йому ковтнути, й ще налив у жменю та розтер ноги.

Йому чомусь найдужче запам'яталося все добре, зроблене розвідниками. Як брели снігами, і він найдужче підбився, й вони забрали в нього мішок, і як обідали, і як Шкурко подарував ножика... Ці спомини катували найбільючіше. Вони повірили в нього, поклалися на нього, прийняли як рівного, як свого. Желай і потім погукував на нього, й під'юджували Шкурко і Басов, але теж уже інакше, знову ж як свого. Вони й один одного під'юджували, й між ними були складні стосунки, складні, проте чесні. Вони не раз говорили про якусь Лїду, й Миколі здавалося, кожен щось затаював у серці. «Оце казала, повернешся і... приходь на ніч до мене»,— якийсь похвалився Басов. «Уже тричі казала,— хмукав Шкурко.— Ти роби на прикладі зарубки».— «Брехня... це вперше... Ми на оцей, сьогоднішній день домовились з нею поїхати в Салинськ. І поїхали б, якби не пішов сюди». І хоч було видно, що Басов казав правду, Шкурко не вгавав: «Тебе водить за носа, а всім офіцерам стелеться».— «Не бреши,

бо повибиваю зуби». — «Гарімову повибивай, а не мещі». — «Й справді, не бреши», — втручався Желай і відводив очі. Й Миколі здавалося, що честь тієї невідомої Ліди він захищав щиро, а словам Басова не радів. Мабуть, Ліда і в його серце закинула іскринку. Проте Микола знав і те, що ніякі ревності, ніяка заздрість не могла бодай найменшою хмаркою притемнити стосунки розвідників, що не було поміж ними шпарини, в яку просунулось хоча б лезо ножа. Кожен з них пішов лиш на самопожертву для іншого. А він... А він не зміг піти. Й носить їх трьох у серці і пам'яті, як три кулі.

«А може, — і думка пройшла через мозок, як холодна голка, — за трьох — одне. Отако піти з темряви — і все. Бо хіба це життя — у вічному страхові, без радості, без надії? А тут... одна тільки мить».

Проте чомусь було страшно. І тужно. Й було шкода себе... Піде... й вже ніколи не пройде пошід зорями, не вернеться в оцей зелений сад. І не побачить Галю. Не поговорить, не загляне їй у очі.

В цю мить він подумав про життя, як ще не думав ніколи. Мовби збоку. Справді, якби не було отого страшного, він би зумів увібрати оцей сад, оцей світ у себе. Він би наповнив ними свою душу... А так...

«А матері тоді — край», — подумав зненацька і в ту ж мить помітив, що все ж розмірковує холодно, розсудливо, бо насправді ще й зараз не мислив смерті, що принаймні все оце — трохи на пізніше.

Микола вернувся думкою до Гусочки. Звичайно, таке, як содіяв Гусочка, теж страшне, проте там немає отого великого, заради чого пролито стільки чесною крові і віддано життів. На місці Гусочки він би карався, але не так, там би він був віч-на-віч з совістю, з мукою, був би гидким собі, мабуть, пив би, а може, й ненавидів людей, але не боявся їх.

Проте Гусочка, видно, ніскілечки не карався, й совість його не мучила. Щойно ледве не застрелив людину, а зараз спокійненько сидів на ганку, звисивши ноги, плюхав соняшникове лупшиння.

Миколу вперше зацікавило, про що може думати отака людина. От якби був такий прилад, що зупиняє і заморожує думку, — розпилати Гусоччин череп і заглянути. А може, там і думки тієї тільки на кишеньку насіння? Безконечний світ, безконечна ніч під зорями... а думки на кишеньку насіння та хуру дров!

Миколі стало незатишно й аж холодно. Він попрощався з Гусочкою й пішов. По дорозі додому роздумував, що то таке вбити людину. І усвідомлював, що має воно безліч значень. Можливо, стільки, скільки на світі людей. А також — кого вбити: просто людину чи ворога, за яких обставин, навіть з якої відстані. Адже й він убивав на фронті й не карався тим, бо то були вороги. Щоправда, зблизька побачив убитого власною кулею тільки раз. То було десь за Черніговом. Вони вибили з сільця німців, з кювету біля мосту. Микола стріляв по шкільному подвір'ю, де за купою цегли біля хліва залягли німецькі кулуметники, прикриваючи відхід. І тоді один побіг, і Микола прицільно вистрілив з гвинтівки (в ту мить більше не стріляв ніхто), й німець упав і залишився лежати на тому самому місці під шкільним бумом. Після Микола підійшов до бума. Німець лежав, підігнувши під себе ліву ногу й викинувши вперед обидві руки. Був молодий — Миколиних років, білявий, з перяним засівом блідавого ластовиння на обличчі. На спині в німця був тугий ранець з телячої шкіри. Підійшов ще хтось з солдатів, вийняв фінку, перерізає лямки ранця й розчепнув його. На спину німця, на землю посипалися тверді, схожі на бомбочки грушки. Видно, німець напелешкав їх у шкільному саду. Оці грушки чомусь найдужче зам'яталися Миколі. Але ні страху, ні каюття не було. Він убив ворога, який годину тому стріляв по ньому з кулемета, який прийшов за тисячу кілометрів, щоб вигнати зі школи дітей і нарвати в телячий ранець недозрілих чужих грушок.

То був ворог...

Але коли ти став причиною смерті друзів, тих, хто боровся з ворогом... Ох, як це страшно!

Він поспішав, ішов швидше й швидше, перечіплювався на грудді, і в лад його ході поспішали, бігли, перечіплювалися одна за одну думки. А може, все було навпаки?

Колись він не міг уявити, як важко жити з випою, коли її відчуваєш. А через що її відчуваєш? Майже в кожної людини є якась вина, здебільшого дрібні провини. Люди їх забувають. Деякі — не забувають, щоразу вони приходять і печуть соромом серце. Проте, мабуть, через те, що вони дрібні, вони не переважають життя. А великі провини? Які вмістили в себе ціле життя? Їх не забувають слабкі люди? Тільки слабкі? А сильні? Вони... переступають?.. Так, переступають. Але то — садисти, пац-

люки, виродки. А може, й вони корчаться, може, і їх у снах душать їхні жертви... Ні, хоч те тебе обминуло. Ті троє в снах не приходять. Вони... навіть у цьому великодушні. Проте хтозна, на скільки вистачить їхньої великодушності. Може, вони почнуть приходити теж...

Отже, ти не сильний. І не падлюка? Утішся, що так думаєш про себе... Проте Гусочка теж не думає про себе як про злочинця.

Чому ж все-таки відчуваєш свою провину? Що не дає її забути? І як... її забути?

Забути, почував, не можна, те — не в його волі. І зняти теж, і полегшити... Сказати... Сказати... що я не винуватий... Я хотів жити, я не знаю, як те сталося... Таким ти сотворив мене, отже, й відповідай... Мабуть, так?

Відповідати мусив сам. Довічно. Тобто поки вистачить душі і серця.

Склася так, що знову він побачив Галю через два дні. Вертався підводою з міста й наздогнав її за цегельним заводом, звідки починалися поля. Він помітив її ще здалеку — день не базарний, час пізній, її постать одиноким мріла на шляху; було після дощів, і вона йшла стежечкою, що виляса по узбіччю. Микола розхвилювався неймовірно. Як йому бути: проминути, не привітатись, привітатись і їхати далі? Але ж то якось... У них у селі так це водиться. Запросити на воза? А коли вона не сяде, або відвернеться, або скаже щось образливе, мабуть, носить під серцем якісь слова проти нього, надто після позавчорашнього?.. Ще можна було вернутися і поїхати кружним шляхом, через Бабинці. Але він не поїхав. Покивав собі: нехай буде, як буде. Порівнявшись з Галею, навіть трошки поминувши її, натягнув віжки. І щось наструнилося у його душі до краю. Сяде — не сяде. Хотів, щоб сіла, й хотів, щоб відмовилась. Відмовиться — то вже буде повний одруб назавжди, сяде — якась тривога, якась невідомість. Чому — не знав сам.

Вона мить повагалася й підійшла до воза. Поспішаючи, щоб якось обминути позавчорашній вечір, не зачепитися за нього, він запитав, куди ходила й чого повертається так пізно. Вона відповіла коротко: викликали. А хто й для чого — не сказала. Мабуть, у народвіту? Вона відповіла — так.

Вони таки не згадали позавчорашній вечір. Удали, що його не було. А може, не було й справді? Принаймні Микола сприймав його як щось випадкове, народжене з

миттєвої досади й злості. І почав розпитувати про школу. Які тепер діти, що вивчають, чи є книжки. Поволі Галя розбалакалася. Мабуть, школа — то її справжнє покликання, вона любить дітей, любить свою роботу. Підручників майже немає, один на п'ятьох-шістьох чоловік, пишуть на обгортковому папері, але діти спрагли до знань і вчать без принуки. Надто старші, ті, котрі пам'ятають окупацію, вони зрозуміли, що, залишся під нею, й залишилися б на віки вічні наймитами й неукми. Розказувала ще про якогось хлопця, бешкетного, але дуже здібного, він пише вірші, і їх друкують у районній газеті. Може, буде поетом. Перший поет з їхнього села!

Галя говорила, а в нього все дужче поставало бажання повернути коня й поїхати кудись у невідомість, у ніч, яка налягала за плечима, забрати Галю, забрати оцю розмову, а з ними далеке та чисте минуле. Галя зрозуміла б усе. Він думав про далекі дороги, ясні, незадопілі поля, а конячина поволі плелася до села, тягла воза і його на возі — до хати, в якій чекала Клара, без вечері, сподіваючись повечеряти гостинцем з міста (і віз він такий гостинець, і думав про нього, й хотів почастивати Галю, а тоді відчув, що тут щось не зовсім гаразд, Галя знає, кому він везе гостинець), до людських пересудів, до своїх скрушних дум. Он вже колодязь і горбок під вербами. Там стояла будочка з огорожею з пофарбованих в зелене штахетин, з побіленими вапном цеглинами довкола клумби. Той горбок, ті верби — то вічний вододіл радості й горя їхнього села. Там прощаються, вирушаючи у світи. І вони з Галею прощалися там. Цією дорогою він пішов на війну. Тоді, пам'ятає, був у серці щем розлуки — не щем, а крик, і смуток, і страх, і очікування чогось. Так, очікування. Якоїсь страшної невідомості, новизни. Й передчуття чогось далекого-далекого, про що вони до війни співали в піснях. Повернення із славою. Він довго тим жив на війні. І от повернувся... А з чим, і сам не знає. Пам'ятає вона про те прощання? Напевне пам'ятає. І про останні проводи, і про все інше. Он на тому полі в останній перед війною рік вони разом працювали біля молотарки. Він тягав рублем соломку до скирти. І вони борюкалися в соломі. Й потім опівночі, коли молотарка зупинилася, ходили вдвох у стерні. Отож пам'ятає напевне. Недарма втекла поглядом од скиртовища. Але вдає, що все забула. Мабуть, так найкраще.

Й справді, все забулося. А вони — просто двоє випадкових подорожніх, що разом вертаються до села.

Вони й справді цього разу були як двоє випадкових подорожніх. У кожного своє життя, своя хата, своя сім'я, тільки спомини спільні. І лихо, якщо вони й пам'ятають усе однаково!

Галя попрощалася на краю села й берегами пішла до своєї хати. Мабуть, не хотіла, щоб їх бачили разом. А йому, навпаки, чомусь того разу хотілося, щоб усі в селі побачили його з Галею і нехай хоч жартівливими розмовами наблизили до минулого.

Тієї ночі він знову довго не міг заснути. Клара солодко спала, пригорнувшись під його руку, а він вперше подумав про неї так, немов вона від нього далеко-далеко. Він уперше до кінця повно зрозумів, що вони — геть чужі люди, доля химерно звела їх, непотрібних одне одному, мовби посміялася над ними. Вони будуть чужі все життя, вже ніщо не зможе наблизити їх одне до одного. У повній темряві він проглянув розумом дуже далеко й побачив, що таких сімей дуже багато. Тільки все те приховане від інших, замасковане чимось. Кажуть, муж і жона — одна сатана. Сатана — одна, але одна добра сила — рідко. Часто вони як змовники. А заставщина — їхнє спільне господарство, добра (а іноді й лиха) слава про них серед людей. Так і проходять усе життя. І потім, мабуть, не гріє їх і спільна постіль.

Але він і Клара — муж і жона особливі. Чим це може скінчитися? Ні, не скінчитися — як вони житимуть далі? Певно, могли б жити й по-іншому. Якби... він випростався, скинув важку ношу, оддався господарству, Кларі, тоді, либонь, і вона б наблизилась до нього. Він би водив її по гостях, потурав її забаганкам, просто жив нинішнім днем, як вона. І, може, вона б не згадала того дня до смерті. Але лихо в тому, що він так жити не може. І що Клара якось дивно, якось химерно відкарбувалася на тому дні, вона мовби принесла його з собою, одне немичуче нагадувало про друге.

Він намагався уявити, як би склалося його життя з Галею, й не міг. Тільки почував, як щось мовби притягує до неї всі його думки. У ньому зринула певність, що й вона зараз не спить. І перебирає в пам'яті їхнє минуле. Що вона думає про нього? Що? Він аж підвів голову, аж прислухався в ніч. Немов та думка могла пролінути в повітрі, немов він міг відчутти її, доторкнутися до неї

свою мислю, відгадати. Навіщо? Мабуть, не знав і сам. А тільки почував, що їхнє з Галею кохання, можливо, було тією єдиною силою, яка могла або звільнити його, або осудити коротко й суворо, без вагань і мук. Але, мабуть, немає тих доріг, якими б могла повернутися до нього.

13

Увечері прийшла Павлина. Вона тепер навідувалась не часто — раз або двічі на тиждень. Принесла свіжу паляницю — спекла в обід — і горщик сметани. Павлина намагалася не втручатися в синове та невістчине хазяйнування, але мимоволі не могла втриматись.

Побачивши, які закіптюжені карнизи печі, взяла гусяче крило, заслінку й обмела їх, сіла на лаву, але не могла дивитися на неприбраний стіл — крихти хліба, ніж у повидлі, лущиння — прибрала; далі винесла помийницю, замела в хаті, познімала рушники — час уже було випрати їх. Клара майже демонстративно вийшла до кімнати.

Знімаючи в кутку завіску, за якою висіли ікони (її ікони, Микола хотів їх зняти, але Клара не дала: «Нехай, вони наче картинки»), раптом сказала:

— А Грицькову Галю в райвоєнкомат викликали.

Микола здригнувся, сидлоба поглянув на матір. За весь час, одколи вернувся, це була перша і єдина нетактовність, якої вона допустилася, і він не міг відгадати: свідомо чи несвідомо? Так ось чого вона їздила в місто. А йому не призналася.

— Медаль якусь дали, — мовби не помічала його погляду, провадила далі Павлина. — Партизанську.

— Хіба Галя була в лісі? — запитав Микола.

— Ні. Вона од тих, що в городі потаємно проти німців воювали, партизанам папірці у ліс передавала, — з якоюсь аж гордістю розповідала Павлина. — А од партизанів — у город. Тільки цього ніхто не знав, а вона не хвалилася. Аж тепер вернувся з армії якийсь командир партизанський і розказав. І в газеті пропечатали. Не саму її, але й про неї сказано. А у нас у селі ніхто того й не знав. Трохи про щось здогадувались... Бо під кінець, значся, протримали її тиждень у поліції. Всі тоді дивувалися — за

що б то. Дехто казав — за самогон. Аж воно... І били її, а доказати нічого не доказали й випустили.

— Подумавш, медаль,— обізвалася з кімнати Клара, й Микола знову здригнувся, він не сподівався, що Клара слухає Павлинину оповідь.— У мене он аж три...— І стала на порозі.

— Воно... і в тебе,— підтиснула губи Павлина, а по очах було видно, що вперше не хотіла піддатися невістці.— Тільки кажуть, дуже важна та медаль.

— Всі медалі однакові,— сказала Клара й вийшла в сіпі.

— Однакові-то однакові...— мовила Павлина.— Не всім вони однакові.

— А хоч і не однакові,— підвів голову.— Нащо ви це мені розкажете?

— А так... Мені розказали, і я розкажу. І не тільки тобі... Нехай... твоя не хвастає на весіллях. І в нас були люди. Й не такі, як вона.— Павлина почекала, поки в хату вернулася Клара, й казала далі:— Впіймали німці і поліцаї в Троспольщині Шерстюкового Гната, партизана, закопали десь в окопі й місце зарівняли, а наступної ночі на сосні, оббілованій кулями, хтось повісив вінок. Скинули вінок, розтоптали, наступного ранку приходять — висить знову. Зрізали сосну. На ранок на пеньку лежить букет. Зпали вони, хто квіти носить, а засісти в лісі боялися. І всі у селі знали, чиї то квіти,— Соньки Кучерявкової, любилися вони з Гнатом дуже. Поліцаї прийшли до неї і кажуть: ще раз квітки покладеш — хату спалимо. Ранком сам начальник поліції на велосипеді у Троспольщину поїхав, дивиться, а на пеньку три півонії жаром горять. Спалили хату й пригрозили розстріляти Соньку. Півонії і жоржини на пожежі згоріли, так вона у сусідів нарвала. Й розстріляли її.

— Ну, і?..— майже байдуже поцікавилась Клара.

— Квітки знов лежали,— тихо мовила Павлина.— Вже хтось інший поклав. На поліцаїв тоді наче сказ найшов. Проте й боялися вони одтоді почали — страх.

Микола рвучко підвівся й вийшов надвір. Йому було жарко. Віп не знав: розказуючи про Галю, мати хотіла тільки похвалитися, а чи зауважила щось у ньому самому, розказали їй щось з весілля, й захотілося їй побачити, як він реагуватиме на принесену нею новину, а може, навіть підтримати щось у ньому. Так чи так, але й вчинок Кучерявкової Соньки, яку пам'ятав, і стійкість та скромність

Галі ввійшли йому в душу якимось новим, невідомим досі болем. Надто її підпільництво — про Соньку він уже чув раніше. Але не тільки болем. Він відчув якусь особливу цікавість до того, мовби побачив у Галі щось нове, — чи ще не побачив, а хотів побачити, — вгадував у ній якусь силу, яка вабила й тривожила, силу якоїсь особливої цільності, біля якої й самому можна зупинитися, перевести подих, оглянутися й знайти правильне рішення, а може, й самого себе. Цю силу ніс у собі не хтось чужий, невідомий, дужий, несхитний, — усіх тих він бачив тільки суворими суддями, які судять людину не за законами душі, а за холодними фактами, — а Галя, колишня... й не зовсім колишня, його Галя, суд її душі має бути справедливий, чистий і... спочутливий. Та й до чого тут суд? Не суд, а голос серця.

Глибинними чуттями вгадував надзвичайну силу співчуття й прощення, які ховає в собі любов, і своєю мукою тягнувся до них. Коли пішла Павлина, Клара сіла біля Миколи на призьбі, сказала:

— Давай зваримо польову кашу. Удвох. Отаку, як ото варили напочатку.

Мабуть, це мало означати щось більше, ніж просто зготувати вечерю. Адже оті перші дні після приїзду в село обоє й справді пам'ятали як найщасливіші. І оті вечори біля вогнища в кінці городу.

Микола вирубав нові рогачики — старі десь запропали — й жердину, підніс у кінець городу дрова. Там ще лишилося випалене місце, на ньому й розіклав багаття. Понад високими — на пониззі — картоплями, понад кукурудзою і соняшниками слався пахучий димок, потріскували сухі соснові дрова, шкварчало на сковорідці сало. Басовито прогук у вечірньому присмерку жук, той звук розтанув у чистій темені саду. О такій вечоровій порі сад видається таємничим, таємничим і замріяним, щось вічно, мирне ховається у його густому вітті, й повіває звідти спогадами, які линуть з дитинства, а може, й з якихось снів, твоїх чи й не твоїх. Десь на вулиці загомоніли парубки, потім один голос затягнув розкотисто, дзвінко: «Ой зійди, зійди, ясен місяцю» — і обірвав, чи то хизувався, вслухаючись у власний пущений понад селом спів, чи засоромився, що потривожив оцей нічний п'янкий спокій. На скошеному лужку біля сажалок сюрчали коники, здавалося, десь видзвонюють невидимі ковалики.

— Думали ми... — раптом мовила Клара, — що не доживемо до такого... раю. Отоді, як приповз ти облитий кров'ю. Здавалося, вже не буде життя. І от — минулося. Наче й не було нічого. Й справді не було. А коли й було, то для того, щоб дужче пізнали смак отаких вечорів.

Микола відчув, як у ньому щось скинулося, повстало проти одних її слів, але по хвилі упокорилося. Він подумав, що вона хоче поєднати оцей вечір і всі подальші вечори з чимось взятим з отого минулого, але поєднати якось мовби й необразливо для того минулого, взявши з нього тільки те, що на власну, її, користь, і якщо він буде відданий їй, вона подарує оці вечори йому. Але вона не візьме нічого з того, що несе у душі він. Вона про це не сказала, може, й не думала, але він душею вловив саме такий зміст. І його думка несподівано обстала тих, хто вже ніколи не почує цього вечора. Він не знав, звідки те вяслося, й аж злякався. Мабуть, од того, що сам довгий час був з ними й міг не прийти до оцього вогнища, а теж лежати в землі, і його також хтось би виключив зі своєї пам'яті. А що не міг стати на вічній сторожі їхньої правди, злякався. Його минуле мовби відокремиле його від усіх, і мертвих теж, і лишився він без будь-якого берега. І ніхто не подасть йому руки, ніхто не візьме до себе в човен, він борсатиметься, поки не потоне. А він сам... простягнув кому-небудь руку? Забрав до себе в човен?

Гарячково шукав у пам'яті й не знаходив. І раптом... Він ще сам не знав, нащо витягає той спомин, а вже почав розказувати:

— Був у мене на фронті товариш — Полікарп. Сиділи ми якось з ним у землянці, кашу розігрівали в грубці. А в нього в черевіку цвях виліз, ногу дряпав. От Полікарп поставив черевик на чурбак, узяв за дуло правою рукою автомат і як гупне по підшві. А автомат — торох, вистрілив. Добре хоч одиночним, а не чергою. Пробило йому долоню навиліт. Полікарп зблід, кров йому з руки цебенить, а він на мене дивиться. «Це ж, — каже, — трибунал». І справді, як докажеш, що не самостріл. Він так розхвилювався, що мовби й розум втратив. Ледве я його трохи заспокоїв. Перев'язав, а тоді й кажу: «Мовчи й не показуйся начальству на очі. Аж поки загоїться». І — обійшлося. Я за нього в наряди ходив і на варту... Аж поки не зажило. Все мені боживея: «По гроб житні пам'ятатиму...» Тіко гроб його житні настав через два місяці.

— До чого все це?— одсунулася од вогню Клара.

— До того,— якось уперто сказав він,— що отой гроб мені призначався. Взводний мене послав по воду, а Полікарп замість мене вирвався. Німецький снайпер його зняв, у поруйнованому млині, гад, сидів. Мені та куля законно призначалася.

— Дурний ти, і дурний твій розговор,— по-їхньому, польсьському сказала Клара, але так, мовби не бажала розуміти потаємного смислу, який укладав Микола. Опріч того, що Микола насправді шкодував, що загинув Полікарп, а не він сам, у його розповіді відчувалося ще й таке: ось кому я зміг би розказати все, ось хто зрозумів би мене і розділив моє горе без злості й користі. В його душі несподівано спалахнула злість, він ще раз, і вже востаннє, побачив, що його біда ніколи не стане Клариною бідою і муку свою він не розділить на двох. А почала розмову вона. І якось так, що він уже подумав, що в Кларі щось зрушилося, що вона пожаліла його оцією тишею, оцим вечором, хотіла подарувати їх, очищені од болю й крові. А то в ній промовила втіха, жорстока втіха байдужої і здорової жінки.

Вже в хаті він виказав їй усе. Може, уперше в житті. Вона вислухала спокійно, мабуть, через те, що знала й так, і сказала холодно:

— Ти обпиваєшся трутою, яку сам же й колотиш. Що ж, обпивайся, коли дурний. А мені не піднось... Я тебе од смерті рятувала? Рятувала. А це — твоє власне. Я не піп і не бог...— У тоні, яким це мовила Клара, він уловив погрозу. Хоч насправді погрози не було, а тільки роздратування його варюванням, яке, як їй здавалося, Микола міг зупинити.

— І не прокурор?

— Не прокурор,— рішуче сказала, стоячи посеред кімнати зі складеними на грудях руками.

— І ніколи не скажеш прокуророві?— зареготав він важким, майже божевільним сміхом.— Чи тільки до часу?

У неї крутилися на мислі якісь слова — це він бачив по очах, по вогниках, які спалахнули в них, він відгадав ті слова так: «Від тебе залежить, чи прийде той час», але вона не сказала нічого. Й не могла сказати. Вона вже не знала, як їй бути. І не була такою жорстокою, якою робив її в мислях Микола. Просто вона не розуміла його біди і муки, видавалася їй якась його нарочитість у них, може, насолода самокатування а чи докір їй (за що — не знала),

й сердилась на нього. Вона зовсім інакше дивилася на світ, на його застороги і вади, не хотіла брати до уваги тих засторог, отих чорних крил, що висіли перед Миколиним зором. Клара хотіла жити. І нащо всі оті спомини, і крик, і сльози? Минулося, нехай не вертається, й нічого собі вигадувати всілякі лиха. Доволі тих, справжніх, колишніх. А він, дурень, цього не розуміє.

Клара повернулася й пішла у велику хату, де засвітила каганець і довго торигала чимось на суднику.

А він якийсь час сидів за столом без жодної думки, з важкою головою, потім підвівся й через інші двері вийшов на ганок. Опустився на тонку скрипучу лавочку й незрячим поглядом втупився в ніч. Його привів до тьми запах матію. Солодкавий, аж давкий,— квіти посіяла весною мати. Й одразу ж вернувся до того, що сталося допіру. Він подумав, що вже не звільниться од своєї муки ніколи. Що й сподіватися немає на що. Тільки невідомо, скільки витягне душа. І здивувався цьому холодному розмислу, схожому на вирок. Здивувався через те, що зовсім недавно бачилося йому все трохи іншим. І вечір, що починався так хороше, нагадував усі інші вечори. А він, виявляється, зовсім не такий. Що б він віддав за ті, колишні?

І знов йому здавалося, що нічого не змінилося. Він був колись і є тепер. І в селі не змінилося нічого. І таке ж, як колись, небо.

А може, піти й покаятися? Спробувати звільнитися карою? Бо, почував, нести такий велетенський камінь у нього не стає сили. Він мовби вгрузає під ним у землю й дивиться тільки в землю. Але перед ким покаятися? Щоб покаятися перед законом, спочатку треба покаятися перед кимось. Тільки людина може звільнити людину, й не обов'язком, а щедрістю і спочутливістю власного серця. А він такої людини не має. Брат?.. Од одної думки про Лавріана йому стало важко. Мати? Тільки мати. Вона найближча за всіх, хто був, є й буде в світі. От мовби й не знав од неї ніжності і сам не відчуває до неї отієї щемної любові, але є щось інше, що змикається десь там, над ними, і це слово лежить біля таких слів, як добро, совість, обов'язок, честь. Він зрозумів, що хоч вона пішла од них і рідко коли навідується, а він увесь час відчував її погляд, її думку, її тривогу, а його власна тривога йде від нього до неї, й пов'язана вона найбільше з нею. Саме тим, що тоді станеться з нею. Це і йому буде пережити важче, ніж смерть. Отже, і перед нею він не може покаятися. Мати не мусить

нічого знати,— вирішив уже остаточно, востаннє. Вона приходила сьогодні, щоб підтримати його і оборонити від Клари. Либонь, вона про щось здогадується, але не до кінця. Треба якось відвести її від цих думок.

Скрипнули двері, на ганок вийшла Клара. Постояла мить, послухала, як співають дівчата, позіхнула.

— Ходімо вже,— сказала, мовби й не було нічого. І він не міг збагнути, чи вона й справді забуває все в одну мить і не таїть проти нього зла, чи це зумисне хитрий хід, щоб приспати його пильність.

— Заливаються як,— послухавши дівочий спів, знову мовила Клара.— Хлопців закликають. Така і я колись була. Ждала чогось...

І не збагнути, шкодувала за чимось чи втішалася, що вона своє знайшла.

14

Микола та Клара снідали юшкою (яку Клара пазивала супом), що її зварив Микола, та солоними огірками. В селі всі снідали юшкою або хіба ще товчкою— кашею, звареною у печі, й Микола звик до цього, а Клара з'їла дві ложки й відсунула тарілку.

— Обрид мені цей суп.

Микола зпизав плечима: «Що я зроблю! Адже м'яса немає, а щоб його купувати в місті на базарі, треба десять таких зарплат, як моя. Та й... Хто зараз у селі живе краще? Ще скрізь руїни, ще скрізь чорні дірки, і хтозна, чи їх залатають».

Клара підтиснула губи, відвернулася. Вона вмiла якось так підтискувати губи, мовби думала щось своє, а насправді воно стосувалося його.

Клара й справді сердилася. Її дратувала оця юшка і те, що Микола рано збудив її та ще й хоче, щоб поприбирала в хаті, а сам лазитиме біля того дурного колодязя. Дратував її й сам Микола, ота його селянська зграбність, оте уміння їсти — ложку несе, як лялечку, й те, як витирав після їжі рота, як виставляв рядочком на суднику тарілки, скрізь і в усьому дотримувався порядку. Це, мабуть, було в ньому змалечку, вона пам'ятала, як він і в госпіталі, одужуючи, добровільно ходив на кухню рубати дрова, й перекидав там пічку, й повкопував лавочки під берегами, тоді їй це подобалося, а тепер бачила, що все те — дрібне, що Микола жити не вмів. І, мабуть, не зумів ніко-

ли. Немає в ньому отієї... масштабності або й... отого, з чим теж деякі люди уміють прожити. Легкості, практичності.

Клара поклала ложку, несамохіть кришила пальцями хліб. Вона подумала, що отой Миколин переляк не пройде, що він у його душі сплівся ще з чимось, що їй колись подобалось, а тепер теж поверталось проти неї, що надалі це виллється і зовсім у щось несподіване. Спочатку вона сподівалася, що візьме його в руки й поведе за собою куди схоче. Отак — струсоне, висміє, перекує на свій лад. Тепер починала здогадуватись, що душі не перековуються. Вони легше ламаються. А якщо й перековуються, то не в те, що сподіваються ті, хто береться перековувати. Про те ж, що вони шукатимуть щось разом, доходитимуть якоїсь середини, не думала ніколи — ні раніше, ні тепер. Вона й взагалі ніколи не сушила собі голови таким клопотом, — що то шукати якоїсь спільності, якоїсь спорідненості душ, — вона брала за себе чоловіка, та й годі. Щоправда, мало хто в молоді літа, одружуючись, думає про гармонію душ, повагу до чийхось уподобань, нахилів, звичок. Усе те здається неважливим. Тільки пізніше, в буднях, воно постає в усій серйозності. З тим якимсь миряться. Чи не миряться — вічно ворогують, якісь риси поважають, в якісь навіть залюблюються, якісь терплять, але тут все було інакше. Клара сподівалася зробити з Миколи спільника, втішатися тим добрим і благородним, що лишилося в його душі, доконечно зламати Миколине честолюбство. Честолюбства в Миколі майже не лишилося, а все інше повністю перейшло в муку, якусь маячню, яку вона почала помічати, благородство стало карою, колишня гордість — важкою тінню минулого і все те неухильно кудись падало й хтозна до чого мало привести. Воно не те щоб дуже лякало Клару, навпаки, викликало досаду й роздратування. «Ну, якого дідька, — думала. — Отак пощастило... Жити б і жити, наплювати на все... О, як би ми могли жити! Та коли б на Миколиному місці хтось інший!»

І тут її думка зупинялася. Хто знає, яким би був інший. Та й звідки тому іншому взятися?

В цю мить Кларі навіть стало шкода себе й здалося, що доля позбиткувалася над нею, обдурила її. Що, може, вона й поспішила, що, може, й не треба було їй хапатися за Миколу, почекати когось іншого... хоч, знову ж, де вони — інші? Скільки їх залишилося? І скільки залишилося по містах і селах дівчат — і молодших, і красивіших за

неї. От і в Чистих Лозах... Їй показали на весіллі Галю, колишню Миколину любов. Мусила Кларка зізнатися — Галя гарна. Складні почуття тоді володіли нею: гостра цікавість, і погорда, й навіть трохи страх. Але боятися їй нічого. Миколу вона втримає. Він прип'ятий до неї навечно. А отже — немає вороття і їй. Просто... доведеться взяти Миколу в руки трохи міцніше.

Кларка чомусь подумала про матір. Вона часто вела в думці з нею суперечки. Мати оддавна пророкувала їй погане заміжжя, мала її за несерйозну, за таку, що ганяється за хлопцями й не вміє того приховати. Кларка не любила матері, проте не могла не зізнатися собі, що було в матері щось таке, що змушувало її поважати. Її життя не милувало, тільки ж і вона не дивилася мовчки в його підступні очі. Материні батьки були багаті. Єдину дочку свою оддали вчитися в інститут, але вона його не закінчила, її звідти виключили як дочку куркулів, що експлуатують найману працю (пізніше, коли їх розкуркулили, відреклася від них зовсім). Проте вона встигла вийти заміж за викладача математики, який під її впливом і натиском поміняв математику на комерцію, і вони до самої війни жили заможні і щасливі. З тих часів у Клариній пам'яті залишилося багато чого, зокрема перукар, який приходив до матері додому, праля, крєдешини та капелюшки, патефон і пісня «У самовара я и моя Маша». Не розгубилася мати навіть під час окупації, коли загинув батько, примудрилася вийти заміж за якогось чи то сабзаю, чи завідуючого базаром. Кларка її й осуджувала за те, й схвалювала.

Її не раз гостро цікавило, як би подивилася на її заміжжя мати, але про це вони ніколи не говорили, бо майже й не родичалися. Мабуть, не схвалила, мабуть, посміялася б. Від тої думки в Клариній душі пробудилася ще більша злість, і вона гостро одказала подумки матері, що не все погано в її житті, що вона взяла собі чоловіка, над яким має безмежну владу, і чоловік у неї красивий, роботящий... коч, може, й не зовсім тямковитий. Але те вона надолужить сама.

Поспідавши, Микола залишив посуд немитим, а сам таки пішов до колодязя. Щебеню набив ще вчора, тепер усипав у дебер півмішка цементу, лив воду, робив заміс. Розігнувся й передихнув, коли заміс був готовий. Стояв і дивився в сад, де на гілці старої, з засохлою верхівкою яблуні сиділа іволга, сторожко повертала то в лівий, то в

правий бік красиву сизу голову. Й сама була красива, надзвичайно красива, й чимось таємничча. Микола не міг сказати чим, але іволга була таємниччою для нього завжди. Може, що важко було знайти її гніздо, може, що прилітала з лісів і здебільшого ховалася в гушавині саду й звідти долітав її чистий і ледь тягучий спів.

Перепочивши, Микола висипав у форму троє відер цементу з піском, досипав піввідра щебілки й, вхопивши дубового кілка, почав утрамбовувати. Кілок глухо гунав по цементу, гуділа форма, деренчали заціпки на ній, хекав Микола, повільно й важко, як ведмідь, псуваючись довкола майбутньої труби. За тим робочим гамом він і не почув кроків позаду. Купріян Голик оббіг за його спиною й зупинився по той бік форми. Він був чимось дуже стривожений, його кругле обличчя видовжилось, стало зелено-сірим, губи нервово смикалися, з очей випліскував страх. На Миколине німе запитання Голик витягнув шию, вхопившись обіруч за форму, нахилився вперед:

— Кліщ!

Микола не зразу втямив, що за звістку приніс йому Купріян. А коли втямив, злякався страшенно.

— Де?

— У коморі на бригаді. Тонн двісті... Ворушаться... Наче живі...

Забувши витерти руки, Микола кинувся до воріт. Голик поспішав за ним.

— Я з конем,— скоромовкою кидав він.— Узяв на бригаді... щоб, значить, швидше. Хоч... і спішить пікуди. Що ми зробимо? Двісті тонн!

Микола сам ухопив віжки й хльоснув ними гніду, пузату, з білою латкою на шиї кобильчину. Та з несподіванки вихльонула задом, рвонула воза. Микола хльоснув удруге, втретє, й гніда помчала возика, аж його загойдало, наче човна на хвилях. Микола подумав, що треба б попустити черезсідельника; Голик підтягнув його занадто високо, й кобилі було важко бігти, вона неприродно високо тримала голову, кидала передніми ногами, але не захотів зупинитися.

Вони швидко домчали до третьої бригади. На горбі під соснами стояли три колгоспні комори, одна з них, крайня зліва, була тимчасово віддана для заготзерна. Голик одімкнув комору — в Миколи мелькнула думка: чого той приїздив сюди, але одразу ж полетіла кудись углиб, згубилася; вони пішли поміж двома рядами вузьких,

побілених крейдою засіків у другий кінець. Жито лежало за широкою, через усю комору, дерев'яною перегородкою, майже під стелю. Микола вихопився на засік з ячменем, зблизька подивився на жито. Воно справді ворухилося, неначе живе. Без шуму, без шелесту, здавалося, зернини перекидаються самі. Миколі здавалося, що в нього на голові ворухиться чуб, а по спині течуть зміясті холодні струмінці. Він не бачив ніяких кліщів, перед його очима стояв німий рух, і від того було ще страшніше.

Він скочив на поміст:

— Все? Пропало?— запитав і не впізнав свого голосу.

— Його ще б можна провіяти. Й одразу одправити. Тільки ж — двісті тонн,— чомусь пошепки одказав Голик.— Треба носити через усю комору. Ми не подужаємо.

Микола довго мовчав, утупившись поглядом у засік. Нараз підвів голову.

— А віалки є?

— Є. Отам вони, під ганками колгоспних комор. Чотири чи п'ять.

— Ідьте, Купріяне Івановичу, скликайте людей,— наказав Микола.— Тільки швидко. Скажіть, заплатимо добре. Я свої гроші віддам... Треба б ще брезент...

— Брезент в колгоспі теж є.

— Тоді не гаймося!

Микола сам не знав, звідки в ньому взялася така рішучість і певність. Але план у голові уклався швидко. За хвилину він уже тягнув з колгоспної комори цупкий авіаційний брезент і розстеляв його в траві під дверима. З того боку не було сходів, не було ганку, двері слугували як запасні. Потім узяв сокиру й спробував розхитати та витягти штирі, на яких трималися завіси. Він возився довго й безуспішно. Забиті в дуб, штирі стояли незрушно. Микола зламав топориче, взяв у бригаді ломика, але теж не міг нічого зробити. І саме тоді підійшов німий Дронь. Перший з тих, кого прислав Голик. Високий, плечистий, худий, довгорукий, незграбний і дужий, стояв і посміхався дерев'яною посмішкою. Відтак його посмішка стала осмисленою, очі зайнялися вогнем — веселим вогнем руйнації, він вихопив з Миколиних рук лом, заклав між луткою і штирем, уперся лівою ногою в плаху і потягнув лом на себе. Заскреготіло залізо, штир вилетів з дірки. За хвилину Дронь вирвав і нижній штир, велетенські темні двері-ворота заскрипіли, поїхали на нього, він відскочив убік і пхнув їх ногою. Двері з грюкотом повалилися, оголили білі

соснові дошки, якими було закладено виріз дверей зсередини. Дронь оглянувся на Миколу, той схвально хитнув головою, і німий велетень вгородив лома між дошки. Рвонув на себе, середня дошка тріснула. Дронь ударив ще раз, і вона переламалася, й на розстелений брезент ринуло зерно.

Незабаром під'їхав Голик, привіз віяльники. Розвернувся й поїхав на станцію по мішки. Вони принесли віялки, поставили їх на краю брезенту й засипали перші коробки жита. Микола зі страхом і надією дивився на зерно, яке текло по жолобку в ящик. Набрав у жменю, підніс до очей, — воно було чисте. Й тоді Микола відчув, що йому враз відлягло від душі, спало напруження, відлетів страх, і його заволодали жадоба руху, дії. Він носив коробки з житом, крутив ручку віялки, і все в такому темпі, що ніхто не встигав за ним. А тоді перейшов у комору й став пересипати овес, звільняючи місце для жита. Мішки з житом носив Дронь. Він управлявся сам. Брав по два мішки, завдавав на широкі плечі й ніс, ступав рівно, легко, мовби бавлячись. Його обличчя взагалі не відбивало нічого. Микола подумав, що обличчя німих здебільшого якісь здерев'янілі, але то обличчя глухонімих від народження; Дронь же втратив мову і слух на фронті після контузії. Зненацька Миколі пригадалося все, що чув і знав про Дроня. Того мобілізували восени сорок третього року, й провоював він всього три місяці. На початку зими сорок четвертого вже був дома. Хтозна, хто вперше висловив такий здогад, але незабаром у Чистих Лозах гомоніли всі, що Дронь тільки вдає з себе глухонімого, а насправді все чує й може говорити, що він обдурив військову медичну комісію й тепер мусить вдавати глухонімого хтозна-поки. Ох же, казали, й хитрющий Дронь. І хто міг подумати, що він — такий актор. Але чого не зробить з людиною страх. Прада, й акторствувати Дроню не важко, він і до війни був не вельми говіркий, дівчата казали, що, парубкуючи, коли проводив котрусь, було за вечір не вимовить і слова.

Дронева таємниця чомусь гостро цікавила всіх. Хтось чув, як Дронь кричав у хліві на корову, ще хтось бачив, як він розмовляв з жінкою, а комусь навіть вдалося підслухати Дронів спів. Багато разів його намагалися раптово викликати на розмову, писали йому на папірці, що війна давно скінчилася й годі придурюватись. Дронь тільки знизував плечима й витріщав баньки, мовби нічого не розумів. І от цього літа, в жнива, розвіялася невідомість,

таємниця перестала бути таємницею. Дронь скиртував солону, обідньої пори приліг у холодку під кущем пехворощі й заснув. Неподалік орали на чорний пар, тракторист і причіплювач засперечалися про те ж таки Дроневе придурювання, тракторист одчепив плуги, вивернув з борозни «Універсал», скерував задки на Дроня. Чи трактористові затуманила очі горілка — було на маковія, — чи вельми розігнав трактора, але загальмував, коли причіплювач заверещав диким вереском і, затуливши обличчя руками, упав у стерню. Коли тракторист скочив на землю, то побачив, що важкий зубець лівого заднього колеса завис за кілька сантиметрів од Дроневої голови. А той спав, ще й м'яко ворухив у спі сухими, пошерхлими на сонці губами.

Пригадуючи все це, Микола відчув, що заздрить Дроневі. У першу мить здивувався: чому заздрить? Дронь — глухонімиий, ще й кособокий, якийсь невдатний. І одразу ж зрозумів: заздрить його спокоеві, упевненості, якійсь внутрішній сталості... Мабуть, це його почуття виходило ще й з того, що докедавна він мав його майже за спільничка по горю: Миколі здавалося, що Дронь страшенно карасться, та й як же інакше, адже стільки літ прикидається. Тепер подумав, що ладеп помінятися з ним долею і бути глухонімиим, а може, й сліпим, аби тільки не мати отієї кари, отієї муки.

Микола одвернувся й намагався більше не дивитися на Дроня. Вони перевіяли жито за два дні. Коли закінчували, почало збиратися на грозу, й працювали до знемоги. Десь неподалік гахкало й гримкотіло, туга синя хмара встала над лісом, вона швидко повзла, неначе дивовижний птах із одним цілим, а другим зламаним крилом, підгинала все під себе. Сажнулися верби при дорозі, полетіло листя, побігло перекотиполе, й побігли до села люди. Микола замкнув комору, проте не знав, що робити: перечекати грозу тут чи втікати до села. Дощу не було, а вітер набрав сили. Микола подумав, що хмара може облягти небо надовго, побіг і собі. Спочатку ішов дорогою, далі навпрошки через скошений лан, а потім стежкою в берегах. Злива наздогнала його біля колишньої греблі. Здавалося, десь на небі враз відкрилися лотоки, й вода ринула з шаленством, зашуміло в лозах, зашипіло на плесі, й заторохтіло в городах, де ще стояла суха кукурудза та соняшники. Микола сховався під розсохатою дуплистою вербою, втиснувся спиною в дуло, накрив голову піджачком. Гроза шаленіла, гуляла на повну силу. Гахкало й гриміло раз

по раз; здавалося, за річкою з велетенського воза вивантажують каміння, кидають на купу. Зненацька щось різнуло Миколу по очах, біле ядуче сяйво осліпило його, і в ту ж мить почувся страшною сили удар, і щось затріщало, здавалося, то розчахується навпіл верба. А може, й справді десь поруч розчачнулося дерево, в повітрі запахло димом, і важка, давка хвиля огорнула Миколу. Він поточився, з острахом поглянув угору. Йому здалося, що блискавиця влучила у вербу. Але верба стояла, вогню не було видно. Дощ тепер ішов хвилями, валами, вони котилися впоодовж річки, повергаючи все ниць. На якусь мить дощ мовби притих, а потім розлігся удар, та такої сили, що затремтіла земля, й десь неподалік заревли корови, й знову ринула потоками вода. Микола відчув, що боїться грози. Чомусь йому здалося, що третій удар має влучити у вербу, під якою стояв. Він здивувався. Що це було: інстинкт самозбереження, але не тільки інстинкт, страшною видавалася думка про власну смерть, і він знову подивувався. Адже скільки разів думав: оце б якась страшна випадковість — і кінець всьому. Заснути й не прокинутись. Або попасти під поїзд. Щоб — в одну мить. То якої ж іще смерті бажати, як не од блискавиці? Один-єдиний спалах, і — вічна тиша.

Йому стало моторошно такої тиші. Спала думка про матір. Уявилося, як вона стоїть над його труною... Він уже не знав, чи щиро шкодує матір, чи то та ж гидка думка підсовує йому сумне видиво, у якому шкода матері... І таким чином шкода себе.

«То хто ж я такий? — прошепотів стражденно. — Та нащо ж я?..»

Він ясно усвідомлював оцю страшну невідповідність — був виною смерті кількох прекрасних людей, а тепер тремтів за своє мізерне життя. Не потрібне нікому, і навіть йому самому. Ну, звичайно, не зовсім нікому. Матері... Лаврінові... Кларі — із-за користі. Оце всі?

Він знав, що не назвав усіх. Ще й умисне вигадав оцю лічбу. Йому була приємною сама думка, що за ним шкодував би ще хтось. Тією людиною була Галя.

Водночас він подумав, що, може, це не випадковість, що він опинився в цей час так близько від неї. Та й, окрім того, це справді привід зайти до неї. Так, що ж тут такого? Його захопила гроза, він зайшов пересушитися.

Й фіксував, що це дрібно, що, коли йому хочеться зайти, не треба шукати приводу. Рішення визріло, і хоч

щось у душі спиняло, він вийшов із сховку. Дощ трохи стих, але громовиця не вщухала, й довкола стояла сутінь. Ще з городу побачив вогник у хаті.

Двері були не замкнені, він увійшов у сіни й на мить затримався. Струшував з піджака воду, грюкав чобітьми, попереджуючи, як і водиться, що йде хтось чужий. І тільки тепер осягнув, що робить. Не міг збагнути, як це сталося, звідки спала така дика думка, навіть хотів рвонутися назад, але зрозумів, що його вже могли помітити у вікно, й тільки через те, тамуючи шалене биття серця, натиснув клямку.

Переступив поріг, його обвіяло чимось знайомим і водпочас незнайомим, а погляд намагався обійняти все разом, і від того чи від хвилювання довго не міг зосередитись на чомусь одному. На столі стояла лампа-семерик, ріденьке світло розтікалося в боки, ледве освітлюючи середину кімнати і залишаючи в сутіні кутки, під та запілля. Галя стояла біля маленького столика під судником, щось помішувала у маленькій каструльці, мабуть вона збиралася годувати малого, либонь, щойно викупаного — світле волоссячко було ще мокре, а на підлозі чорніла вогка пляма й стояло відро мильної води. Хлопчик сидів на ліжку, вчепившись рученятами в металеве пруття, і блискучі металеві кульки радісно дзенькотіли. Побачивши незнайомого дядька, хлопчик, якому було років три, перестав трусити спинку ліжка, цікавими, без страху, оченятами вп'явся в нього. Галя теж дивилася на Миколу, в її очах то зринали, то пригасали світлі промінці.

— Я на хвилинку... перечекати дощ,— немов випереджаючи якусь її думку, сказав Микола.

— А якщо... й не на хвилинку,— мовила вона, і ледь помітна усмішка пропливла по її губах.— Ти так давно не був у цій хаті...

— Давно,— сказав він і оглянувся.

Здається, тут нічого не змінилося. А може, й змінилося... Постаріли лики святих у кутку під марлевою, обвішаною паперовими квітами наміткою, потемніло обличчя Шевченка, зблякли обидві картини — козак і дівчина біля колодязя та вечірнє плесо і човен на ньому. Хата у Грициків — звичайна сільська, а проте чимось трохи городська — етажеркою біля вікна, тими ж картинами, диваном з високою спинкою.

Микола сів на диван. Галя годувала малого просто з каструльки, він сьорбав молочну кашу, а сам не зводив з

Миколи цікавих оченят. Вони в нього були темні, мов намистини, а чубок над ними білий-білий. Неначе солома.

І враз Микола відчув, як у нього зацеміло в грудях, щось тонке, ніжне, болюче пройшло по серцю, аж він на мить заплющив очі. Боже, як йому хотілося дитини! Отакото хлопця-білявця... Який би посміхався до нього, називав татом, не слухався... Це вже було з ним удруге. Нещодавно зайшов до сусідів, розмовляв, а йому несподівано заліз на коліна такий самий хлопчик. І залоскотав за вухом пухким пальчиком, і, сам того не відаючи, розбудив у Миколиному серці щось таке, аж пересохло в горлі й важко стало дихати, і він стиснув малюка, аж той злякано скрикнув.

І тепер ось вдруге. І було це почуття ще ніжніше, ще тужніше й болючіше. Він би... Він би возився з ним день і ніч. Віддав би йому все. Навчив добра. Виростив людиною. Він би в його очах став людиною, жив чесно, так, щоб син ніколи не відчув за нього сорому.

Й тут його боляче вколола думка: а коли б він довідався про те, колишнє? Що було б?.. То, може, й краще, що він не має дитини. Не має отакото білявця... Отакото дива, од якого хочеться заридати.

Мати завше серцем відчуває, коли на її дитину дивляться зі щирою любов'ю. Мабуть, Галі було і в подив, і справді радісно, що Микола так дивився на її, чужу йому, дитину. Вона навіть у думках уже не бачила себе разом з Миколою, а проте їй було невимовно гарно, що Микола з такою сердечністю дивиться на її сина, отже, лишилося в ньому щось від того, колишнього, доброго Миколи, він не огрубів і не запікся на неї злістю. Вона вже знала, що й винуваті люди дуже часто хочуть перекласти на когось свою вину, знайти собі виправдання в чужих бідах, у ненависті до інших. А Микола, отже, не такий. Боже, як він дивиться на Тарасика! Дивно, але, спогадуючи все потім, вона знала, що саме оця хвилина остаточно переломила її.

Микола намагався вдавати байдужість, навіть суворість, а сам раз по раз поглядав на Тарасика, на Тарасика й на неї, він брав їх поглядом у полон, обох разом, у полон свого серця, і їй було дуже гарно в тому полоні... Ніхто ніколи не подивився так на її сина і на неї, чоловіки в селі дивилися якось інакше, вона вгадувала в їхніх очах хтивість, через те цуралася всіх, і всі вважали її гордою, ображеною в своїй гордості й удавано неприступною. Микола

ж дивився зовсім не так. В його очах світилися приязнь і тепло, тихий сум і прихований жаль.

Галя пройшла до судника й зупинилася, не знаючи, як їй бути. Може, Микола змерз і треба запропонувати йому чарку, а може, навпаки, того не треба робити, щоб він не подумав чогось такого... Майже все, куди кидалася її думка, видавалося їй забороненим. Вона стояла розгублена, майже песамохить переставляла на столику склянки та чашки. І була така по-домашньому близька, незнайома й знайома,— у старих черевиках, перешитій з військової гімнастери кофточці, яка, однак, не могла огрубити її,— що в Миколи стислося серце... Його огорнула болюча ніжність, і щось дивне творилося з ним. «Невже вона через мене не вийшла заміж?— ще раз подумав. Адже розказувала мати, що сваталися до неї — і вчителі, й механік з МТС». Йому хотілося це знати. Це б для нього важило дуже багато. Хоч... і невідомо, що принесло. Бо при тому його життя і набувало смислу... і втрачало його.

Та думка зігріла й стривожила. Було до болю приємно думати, що вона, Галя, так довго чекала його. Може, й за-тепліло приязню її серце до того... до Тарасикового батька, але забути Миколу не змогла. А може, полюбила посправжньому й розлюбила? Яке це мало зараз зпачення, коли він бачив, що їх і зараз щось незримо зв'язує, й що обоє розуміють і почувають це, і ця струна болюча й дорога обом.

Він відчув безмірну гіркоту втрати, зрозумів, що Галя жила в ньому завжди.

Що б він міг зробити для неї?.. Що міг зробити? Все. І чому тоді не подумав про неї? Чому вона не прийшла на згадку? Може б, усе було інакше.

Вони обоє не знали, про що говорити. Та й розуміли — слова не важили нічого. Микола прийшов, щоб побачити її. А вона була рада тому.

Галя знову розповідала про школу — хто з учителів липився, хто новий, згадали колишніх однокласників. Потім він постояв біля ліжка й побавився з Тарасиком. Він не знав, як з ним бавитись, просто не знав, що розуміють діти в такому віці, й тому аж трохи боявся малого.

Разом з тим він весь час почував, що зробив щось таке, чого раніше не збирався робити. То була твереза думка про те, що його можуть побачити, що може піти поголос і те завдасть шкоди Галі. Тільки про Клару на той час не згадав жодного разу.

Чомусь ніяковіючи, не знаючи, що йому сказати ще, попросився й пішов.

Галя провела його до хатніх дверей. Микола на мить зупинився на порозі, відчув, що його переповнило хвилювання. Хотів подавити його й не міг. Воно було дужче за нього. Аж задзвеніло в серці. Він бачив, що Галя розхвилювалася теж, махнув рукою й швидко закрокував з двору.

І довго стояв у берегах, дивився, як вияснюється небо, як з'являються на небі перші зорі, як парує вода, і було йому сумно й гарно водночас.

15

Наступного ранку Миколу викликали в район. Він приїхав десятигодинним поїздом, посидів на нараді у заготзерні, потім зайшов у райвиконком, потім у автоколону; коли зібрався додому, була вже третя година. На двогодинний поїзд запізнився й тепер треба було шукати попутної машини чи підводи. Був утомлений, голодний, його, мабуть, морила недуга, бо почував ломоту в тілі й якусь знемогу, мовби випаленість всередині. Він пішов на базар, сподіваючись знайти когось із земляків. Його односельчани завжди зупинялися з цього боку базару, одразу за ятками; Микола довго сновигав поміж возів, але не побачив жодної підводи з Чистих Лоз. Їх взагалі було небагато, торг скінчився, лишилися тільки ті, хто щось купував по крамницях або клопотався в якихось справах по районних установах. Майже знічев'я Микола прочовгав у дальній кінець велетенської базарної площі, поштовхався під напівзруйнованою церковною стіною, де розп'яли свої ятки гончарі — його чомусь завжди цікавив цей крам, — подивився на дядків, що стояли півколом біля відра, — вони вилили у відро з десятка літрів денатурату, долили літр кислоти, яка мала «осадити» денатурат, і тепер з філософським спокоєм очікували кінця «реакції», після чого вип'ють спирт, курили, говорили про сьогоднішній торг, про погоду, а про смертельне питво не обмовились жодним словом, — і повернув на вузьку базарну вуличку, де стояли старі, ще дореволюційні комори і крамниці — з вузькими заготованими вікнами, з металевими гармошками-дверима, котрі замикалися велетенськими замками внизу біля порога. Він уже минав останнє довге складське приміщення, як раптом побачив між двома ятками

гніду, з білою плямою на шиї кобильчину. Він чомусь здивувався й був не зовсім певний, чи це та сама кобильчина, а тоді підійшов до воза. На возі, спинами до нього, сиділи Купріян Голик і Клара. Микола подивувався ще більше, адже ні Клара, ні Голик не збиралися сьогодні в місто, неясна підозра ворухнулася в його серці, Голик заметушився, скочив із воза, а Клара почервоніла. На возі була розстелена масна газета, а на ній горою лежали якісь пундики чи пиріжки. Поморщені, масні і, мабуть, ще гарячі, бо од них йшла пара.

— Іж,— сказала Клара.— Я тільки що купила. Купріян Іванович дрова привозив, і я до нього пристроїлась.

Микола взяв один пиріжок, відкусив спочатку з кінчика, а потім не втримався й захопив майже половину. Пиріжок був дуже смачний. Микола подумав, що нічого подібного він ніколи не їв, йому навіть у снах не виділося, що на світі є така смакота.

— Що це таке?— запитав, запихаючи в рота другу половину пиріжка.

— Пончики. З м'ясом,— сказала Клара.— А ще бувають з повидлом. Ті — ще смачніші.

На газеті їх лежала ціла гора. Мабуть, вони коштували шалені гроші, тільки Клара могла дозволити собі таке марнотратство. Але як погодився тратити уторговані за дрова гроші Купріян?

І враз по Миколиному чолю промайнула тінь, схожа на тінь хмар, що насуває з-за обр'ю. «Він би повісився, а не дав уторгованих за дрова грошей на пончики. Це не за дрова. Це...» В одну мить його думка стягнула міцним вузлом кілька розрізнених здогадів, кілька підозр. За що Клара купила пову кофточку і два відрізи на плаття? І жовті пімецькі черевики? Й чого Купріян поставив воза отут, а не на майдані, як усі люди? Й чого метушиться?

Микола зрозумів усе. Він просто під ноги, в багнюку кинув недоїдений пиріжок і простягнув до Голика руку:

— Ключі.

— Які ключі?— вдавано здивовано закліпав жовтувати-ми повіками Купріян.

— Од гамазею і комори. Більше вам я їх не довірю.

— Немає... Вони вдома...— промимрив Голик, він розумів, що заперечувати безглуздо. Клара сиділа, покусуючи повні, масні губи. В її очах спалахували чорні блискучі вогники, обличчя пойняла блідість. Голик одійшов убік, покладаючись на старе, як світ, «муж і жона...», але Ми-

кола не став розмовляти з Кларою, повернувся й пішов, тільки кинув через плече:

— Мені ще треба у виконком на нараду.

Він ішов, а в скроні гупали невидимі молоточки й задушлива хвиля стискала груди. На серці в нього лежала смута. І знову минуле висіло над ним, як сокира. Воно робило його злодієм, не давало випростатись, зітхнути на повні груди. Почувався нікчемою, комахкою на важкій шорсткій долоні, яка в кожду мить може стиснутись і розплющити комахку. Минуле знищувало його. Життя — то вічне чекання чогось у майбутньому, а його майбутнє перекреслювалось минулим. Воно не давало зрости надії, не давало зробити щось добре, щоб утішитись ним.

Він довго стояв на мосту, де внизу, в голих берегах, текла каламутна річечка, не знаючи, що робити, куди податися. Їхати додому не хотілося, й то не тільки тому, що попередю манячила важка, а може, й жорстока розмова з Кларою.

Стежкою, що п'ялася по кособогу, вернувся на базар, купив пляшку самогону й пішов до давнього знайомого — Веселика, котрий уже не раз запрошував до себе. Його вела якась таємна думка, якість приглушене почуття.

Веселик був удома, він працював стаційним міліціонером і чергував через день. Жив у літньої вдови, знімав комірчину, приліплену до старого цегляного будиночка. Це був невеликий чоловічок, з широкою залиспою, булькатими очима, дзьобатим носом, з коротким тулубом і непомірно довгими руками. Доля посміялася з нього, вчепивши йому таке прізвище, бо насправді Веселик був чоловік понурий, аж сльозливий. Життя в нього склалося нецікаво — одружився на молодій красивій офіціантці з стаційного ресторану, і вона гуляла, зраджувала вочевидь, ще й сміялася з нього; він пішов у прийми до старшої на п'ятнадцять років продавщиці з ларка, сварливої й підозрливої жінки, та тримала од нього все під замком, навіть їжу, чіплялася за кожду дрібницю; врешті він пішов і од неї й оце оселився тут.

Вдова насмажила яєчні, Веселик приніс ще пляшку, й засиділись до півночі. Веселик упився й сльозливо розповідав, як застав свою першу жінку з офіцером, як знайшов у запічці пачку листів, написаних до запитання, ще од двох коханців, він упивався власними невдачами і нещастями, знаходив у них утіху, а Микола, слухаючи його, враз зрозумів, що то була за потаємна думка, яка повела

Його сюди, — він почувався добре вже лише біля людей нещасливих, шукав їх, і хоч сам не розкривався перед ними, окропляв душу бальзамом чужих нещасть, чужі лиха мовби гріли його, це були вогнища, біля яких йому тільки й було тепло.

Спав він довго — навіть не чув, коли встав Веселик, той пішов на чергування, залишивши йому записку; поснідавши в чайній, знову пішов у справах — вибивав трієр, зааряджав вагони, щоб вивезти на мукомельню перевіане жито.

Коли він проходив центральною вулицею — Шевченка, його увагу привернуло оголошення про районну конференцію вчителів. І він зрозумів, що друга потаємна думка, яка залишила його в місті, була про вчительську конференцію, адже вони говорили про неї позавчора з Галею, і весь цей час він пам'ятав про це. Ця думка була для нього наче іскорка в погаслому багатті. І він раптом, з радістю і страхом, зрозумів, що вже давно живе цією іскоркою, що в ній ховається для нього якась надія на щось велике й хороше. Йому здавалося, що ця іскорка могла вивести його кудись, може, навіть змінити йому життя, допомогти переступити щось, як переступають у п'їтмі канаву з водою.

Було близько дванадцятої години. Конференція почалася о дев'ятій...

Він зайшов у парк і довго блукав по глухих доріжках над ставом. У ставку хлопчаки ловили рибу, він спостерігав за ними і бачив звідси вулицю Шевченка й районний Будинок культури з червоним полотнищем, на якому білили літери вітання вчителям. Він побачив, як почали виходити учасники конференції, і пішов по вулиці їм назустріч. Незабаром усі перейшли, а Галі не було, й тоді його серце стислося передчуттям якоїсь тривоги, й раптом він побачив її ще з двома вчительками, незнайомими йому, і вона побачила його, збилася з кроку, підійшла до нього. Мить вони стояли біля металевої огорожі парку, а тоді зайшли у хвірточку й пішли через парк. Він не знав, чи здогадалася вона, що він очікував її тут, як школяр; мабуть, здогадалася, але йому було те байдуже, і не лякало його й інше, що їх могли побачити разом. Либонь, не страхало воно й її, вона зраділа йому, почуття близькості, болючої й хвилюючої, заповонило їх обох. Вони не знали, куди й чого йдуть, але могли йти безконечно. Знову говорили про щось таке, що майже не стосувалося їх, принаймні того, основного, що притягувало одне до одного, —

вона говорила про конференцію, що оце вийшли на перерву, а сидітимуть ще два дні, що живуть вони в готелі; він — про свої справи, але обох огортала радість зустрічі, радість від того, що іншому було хороше. І його, і її почуття не були почуттями, де можна сподіватися чогось невідомого, майже нереального, найбільшого в світі, де відкривається щось неймовірно велике. Того невідомого й невідкритого було в їхніх душах не так уже багато. Але це не робило їхнє прагнення ні буденним, ні жорстоко цікавим, ні холодно споглядальним.

Микола почував, як щось вернулося до нього й було воно більшим, ніж колись. Він боявся знайти його знову і боявся втратити, десь підсвідомо майже почувавачи неминучість цієї втрати. Миколі здавалося, що цією зустрічю він ще й мовби перевіряє щось у собі, вивіряє саму можливість оновлення, а може, й життя. Одне знав твердо — ке кохання, не любовних утіх ішов шукати до неї, а чогось іншого, загубленого чи втраченого. Він хотів її бачити, хотів говорити з нею. Про що? Про минуле? Так, і про минуле. Тільки — чие минуле? Її? Його? Їхнє спільне? Що могла дати ця розмова йому? Чому протистояти?

Того не знав. Але почував у собі й у ній якусь віщу силу, яка одна може врятувати. Так, вона може і вбити, знищити, а може й врятувати, бо вона — найбільша сила світу, сліпа й всеперемагаюча, найбільша таїна, рівна, а може, й більша двох інших — народження й смерті.

Галя ж відчувала власну неприкаяність і незахищеність. Вона чекала цієї зустрічі — намагалася уникнути її й готувалась до неї. Мабуть, це почалося відтоді, коли зрозуміла, що в Миколи з Кларою щастя немає, що він пам'ятає про неї і носить у серці всі колишні зустрічі. Вона не збиралася відбивати Миколу в Клари. То більше не мислила про якісь легковажні зустрічі. Їй боліло й здавалося несправедливим те, що сталося з ними, вона хотіла упевнитись, що то помилка, а не навмисна кривда одній їй...

Вона знала силу свого почуття й боялася віддатися на його волю. Вихована, як і всі інші дівчата на селі, у повазі й навіть покорі звичаям, умовностям, почувала, як щось круто повстає в ній проти тих звичаїв, і навіть уже знала, що могла б зламати їх, якби зламав він. Не знала, а здогадувалася.

Вони перейшли парк, вийшли на широку глуху вулицю, й зненацька він зупинився біля старого дерев'яного

будиночка. В одному з вікон будиночка була влаштована фотовітрина. Микола стояв і дивився на весільні пари — вдібільшого сільські, де молодий обов'язково з паперовою квіткою на кашкеті, а молода в стрічках і вінку, де міські красуні з вищипаними бровами (пішла така мода), де молоді офіцери та солдати в парадній формі з напруженими обличчями.

— Пам'ятаєш? — запитав він.

Галя заперечно похитала головою, вона не могла зрозуміти, чого зупинився Микола й чого він вглядається в чужі незнайомі обличчя. Та враз пам'ять висвітлила їй інший день і іншу вітрину, таки ж у цьому самому вікні. Останньої передвоєнної весни вони, учасники сільської самодіяльності, приїздили машиною на районну олімпіаду й фотографувалися тут. Одна з дівчат, Ліда, мала годинник, і всі дівчата фотографувалися з тим годинником, фотограф був без фантазії, він усіх їх садовив у незручній позі, із складеними під підборіддям руками...

Саме таку фотокартку подарувала тоді йому Галя; її він посив з собою всю війну. Хлопці теж фотографувалися в цьому будиночку, їхні обличчя теж позначив одип карб — всі були надміру суворі, надміру зосереджені, надміру дорослі. Тільки чудопал Льоня Скачко випав з того ряду, погодився одягнути чорний костюм з довгими полами, білу жилетку з ланцюжком, крилатого капелюха зі стрічкою (все те фотограф давав клієнтам напрокат), ще й прибрав позу, яку радив майстер, — одставив ногу і сперся на бутафорську колону. Хлопці потім глузували з тої фотографії, а дівчата хоч і хихотили, але подовгу на неї задивлялися, Льоня й справді на ній мав вигляд дуже пишаний.

Але тільки одну фотографію — Галі — фотограф збільшив і виставив ось у цьому самому вікні. Для дівчат і хлопців з Чистих Лоз, та й з інших сіл, то було мовби офіційне визнання незвичайної Галиної краси, визнаання, з яким уже не міг сперечатися ніхто. Й Микола пригадав, що в душі пишався тим. Проте, пам'ятав, Галю те не втішило, а злякало, й наступної неділі, приїхавши до міста, вона пішла до фотографа й почала просити, щоб він прибрав з вітрини її фото. Може, вона боялася заздрощів, може, вбачала у тому якийсь поганий знак, але тривога її була справдешньою, і лисий фотограф після тих щирих прохань мусив поступитись.

Тепер з вітрини посміхалися інші дівчата, нинішні, молодші, але сиділи вони в таких самих позах, як і ті, довоєнні, і годинники на багатьох теж були схожі.

Миколі чомусь закортіло пересвідчитись, чи нині тут працює той самий фотограф, він прочинив полуцпені двері й заглянув досередини. Фотограф був інший — молодий, з буйним, начесаним на лоб чубом. Мабуть, він перейняв «секрети» од свого попередника.

Вони рушили далі, Микола поглянув на Галю й враз побачив, що її бліді худі щоки густо залиті червоною барвою. Спочатку він подумав, що причиною є спомин про те ж фото, але подивився в очі й зрозумів, що вона думає про інше. Її очі щось промовляли, а він довго не міг втямити, про що вони говорять. Одначе по якійсь хвилі збавнув. Адже йшли вони... тією самою вулицею.

...Вони тоді довго блукали по місту. Так довго, що вже не одважились іти в готель. І він запропонував піти заночувати до його дядька. Його дядько — директор технічному механізації — був строгий і шанований у їхньому селі, та й в усьому районі, чоловік, старий партизан і червоний командир. Галя тоді засоромилася, навіть злякалася й сказала, як же вони можуть піти до Степана Михайловича, що він подумас!.. А Микола відповів, що дядько Степан добрий і розумний чоловік, він усе зрозуміє, бо йдуть вони «не просто так... а серйозно», й скажуть про це дядьку Степану та тітці Мокрині, скажуть першим, а вже потім, повернувшись додому, батькам і родичам. Галю приголомшила несподіваність такого Миколиного рішення, розхвилювала, стривожила. Вона не могла одважитись, їй здалося, що в такому випадку вони розпочнуть життя якимось не так, як треба, що Микола робить це, заповонений шалом весняної ночі, шалом солов'їв, і повернули назад, й проблукали до ранку. А коли вернулися в село, якимось так вийшло, що Миколі довелося їхати на екзамени, далі вони чомусь відклали одруження на пізнє літо, а потім почалася війна. І вона не раз згадувала ту вулицю й шкодувала, що повернула назад.

Вона й зараз думала про вулицю, по якій йшла. І вже та вулиця видавалася їй якимось безіменним шляхом. Вона не знала, чи можна пройти по тому шляхові двічі, чи можна вернути втрачене колись. Почувала, що вони щось вертали, не все — дуже мало, всього вернути неможливо, але однак це було дуже приємне відчуття. Галя ще й трошки-трошки пасолоджувалась своєю владою, мовби

навіть відплачувала за зраду. Протягом кількох років вона жила цим спомином, цим і іншими, мріяла, як зустрінуться з Миколою і спогадуватимуть разом, всі роки війни робила все тільки для нього... А потім її підтяла страшна звістка. І вона мимоволі почала дивитися на своє життя мовби з двох розораних горбів. І перше, й друге кохання принесло їй розчарування. І хоч у душу не натекло гіді, знала — третього кохання не буде. Чоловік, за якого вийшла заміж (вони не були розписані, він не розлучився офіційно з першою дружиною), одружився тільки на її красі. З часом вона зрозуміла, що він не любив її, лише хотів мати красиву дружину, а оскільки довкола ходило багато гарних дівчат, а до цієї вже звик, то й далі блукав по кривих стежках. Він був дріб'язковий, з тих людей, які прагнуть хапати насолоди, як яблука з чужого саду, в який залізли покрадьки. Тоді вона була переконана, що все в її житті скінчилося. У неї є син, і житиме вона тільки для нього; їй здавалося, що її зрадили двічі, відповівши на щирість і чесність ницістю. В душу їй увігналося двоє вістрів, вона безнастанно думала, яка то відступність — кохання і як небезпечно віддаватися на його волю. Вона зробила уже собі висновок, що не можна віддаватись на волю серця, треба жити розмислом.

Та раптом вона довідалась, що те, перше кохання не до кінця зражене, що там — трагічний присуд долі. Микола одружився на Кларі по своїй доброті, у відплату за врятоване життя. Звичайно, кривдно їй було думати і про це, але любляче серце вміє прощати, хоч розум і далі не раз судив його суворо і безжально. Це була тяжка боротьба, й розпочалася вона з того дня, як Галя вперше побачила Миколу після повернення. Всю ніч вона проплакала, переконувала себе, що ненавидить його, й бачила, що це не так, вона бажала йому незлагоди в подружньому житті й незабаром упевнилася, що злагоди там немає, і стало їй соромно за свою недобрість, але водночас і трохи радісно. Й вже справжня радість розбурхала їй життя, коли Галя довідалася, що Микола любить її, як і колись.

Вона не задумувалась над тим, що буде далі, вона тільки утверджувалась у чомусь і почувала, що воно буде опорою в її житті.

Глухою вуличкою вони вийшли за місто, зупинилися на згірку. Перед ними жовтіли стерні, рівною стрічкою пролягла дорога, вдалині синів ліс. Ліс біля їхнього села. «Іхній» ліс. Тепер, почували, у них було багато «їхнього»,

«свого». В той ліс веселою ватагою ходили навесні пити березовий сік і після холодного солодкого соку солодко, до запаморочення, цілувалися, в той ліс ходили по гриби й на високі, почеплені на гінких соснах гойдалки. У них там навіть було «своє» місце.

Галья поглянула на годинник. Йй було час вертатися.

— Галю, ти змогла б у неділю прийти в ліс?— запитав він.— На наше місце?

Вона нічого не сказала, йй він зрозумів, що вона прийде.

Микола провів Галю до площі, а сам цією ж вуличкою, якою йшли допіру, вернувся назад і пішов полем. Йому хотілося побути на самоті, подумати. Проте й думок особливих не було. Він впізнавав урочища, де колись орав, боронував, косив і скиртував, і згадував веселі чи сумні придибенції, які сталися з ним там чи там, і мовби справді вертався кудись і оживав душею.

Довго йшов полем, а тоді дорога повернула праворуч похід лісом. Над самою дорогою росли молоденькі сосонки, позаду них, метрів за двісті, зводився старий сосновий бір; стояла вітряна погода, йй звідти долітав сухий приглушений шум. Микола слухав той шум, слухав скрегіт сороки десь у лісі, і його душа повнилася тишею і тривожною радістю чогось близького йй хоронного. Зненацька його погляд упав на рівну, незвичайно чітко окреслену гальявину на краю лісу, йй щось червоне змигнуло посеред гальявини поміж молоденьких берізок; здавалося, то стріпнувся вогняний язичок, і погас, і потім зпову встав, і вже не гойдався більше. Ще не було ніякої думки, ніякого почуття, а серце враз упало йй покотилося кудись у безодню. То була братська могила, звичайна братська могила, яких так багато полишила війна. У Чистих Лозах була велика братська могила, і в місті теж, сьогодні він двічі пройшов повз неї, але чомусь саме ця змусила його серце стиснутися боляче. Може, тому, що при дорозі... Теж при дорозі. І в ній... Скільки поховано в ній? Троє?.. Ні, четверо... Четверо... А там троє.

Він заплющив очі, проти волі пригадував місток і місце біля нього йй намагався уявити могилу. Мабуть, там тепер теж обеліск. Ні, він не міг її уявити. Йй розплющив очі, вернувся думкою в сьогоднішній день.

Хто вони, оці четверо? Піхотинці, танкісти, льотчики — адже, кажуть, десь тут був у сорок третьому році аеродром. А може, розвідники? На могилі цвіли айстри. На одній сидів метелик. Він ледь-ледь ворушив крильцями.

Микола знову почував прокляття пам'яті. Вона катувала його, тримала в міцних кігтистих лапах, які лише іноді послаблювали залізний потиск. Вона обмальовувала все так чітко, так ясно, що біль вставав справжній, різкий, глибокий, минуле просмоктувалось живою кров'ю, й крізь нього, неначе крізь густе багряне запинало, мусив дивитися на світ. Те минуле мало здатність породжувати на диво живі картини майбутнього, часом аж страхітливі. Він то одержував листа від дружини Шкурка, то зустрічався з матір'ю Желая... Вона заходила в двір — саме така, якою запам'яталася з короткої розповіді Желая, — висока, пряма, з суворо стиснутими вустами, сідала на лаві, складала на грудях сухі руки й починала розпитувати про сина. Насамперед вона запитувала, чому він не написав, як загнув її син. Адже він був останнім із солдатів, хто бачив його. Ще й пообіцяв Морозову написати рідним про смерть кожного з трьох розвідників.

Микола почував, що не зміг би їй сказати неправди. А може, й зміг би... Але що б то було... для нього! А ще йому уявлялося, як зустрілася вона з його матір'ю... «Твій син... мого сипа», — вчувався шорсткий, як шелест посохлого листа, шепіт. Після того його судили. Судила виїзна сесія суду в Чистих Лозах.

Його уява малювала картину суду й навіть окремі людські обличчя, надто обличчя Лавріна та матері, й він увесь зіщулювався й здригався. Тоді він одривався од реальності, він забував, що сказати правду могла лише Клара, а вона, безперечно, не скаже.

В цю мить по Миколиній душі мовби пройшла гостра хвиля. Стоячи біля дерев'яного, пофарбованого в червоне обеліска, він глибоко, до дна, відчував свою мізерність, ницість і пікчемність. О, якби була можливість... зараз піти на щось велике... Проти куль, проти снарядів! Піти, й щоб усі побачили...

Й розумів, що то зовсім не те. Що на очах інших можуть піти на смерть найбільші боягузи, що то не справжній вияв чесності й хоробрості.

Через отаку чорну важку памітку був змушений дивитись на сьогоднішній день, навіть на недавню зустріч з Галю. Це його мучило найбільше. Він боявся, що ота невеличка синя проталина — тільки обман зору, що насправді в майбутньому він не знайде ніякого очищення, можливо, навпаки, приведе себе до останнього рубежу.

Його поиняло почуття самотності. Болючої до сліз. Тільки він, та поле, та ліс... І ні до кого мовити слова, й нікому заглянути в очі.

І в ту ж мить подумав, що обдурює себе. Навпаки, він з усіх боків оточений людьми, всі вони мовби стоять проти нього, й немає нікого, хто б міг захистити. І він теж... з ними, з людьми... проти себе. То, виходить, і він — людина?

Розумів, що це знову самообман. Раніше він ніколи не задумувався, що таке людина. Людина — та й годі. І ось тепер у його голові часом незграбно, а часом мовби і ясно викарбовувалося, що таке людина. Й хто люди на землі. Найсправжніші, найбільші люди, що тримають на своїх плечах людський рід. Були й такі, що померли заради правди, віддали життя за великі справи. Ще в школі читав про Коперника. Запам'ятався йому нескорений Морозенко, що сам пакликав ворогів. А ось недавно прочитав про Лялю Убийвовк і чомусь тоді ж подумав про Галю. Що, може, й вона могла бути, як Ляля. Всі вони мовби інші, зовсім не схожі, якісь далекі... Опріч оцієї — Лялі, яка воювала з ним в одній війні, і трьох розвідників, з якими курил махорку з одного кисета. Мабуть, в усіх них спільне одне — високе почуття честі й обов'язку, воно й робить їх людьми. Ота риса чи риска, що проходить у їхніх душах, зовсім не помітна, вона може проявитися лише в пайважчий момент. Один раз. Але вона або є, або її немає. Тисячі людей, у яких її немає, ходять по землі. І живуть спокійно. Більшість з них не здогадуються, що її в них немає. Але ті, що взнали про це... Вони заплатили пайбільшу ціну — життя, або ще гірше — вмерли живучи. А є люди (Микола подумав про них тому, що відносив туди й себе), котрі можуть злетіти дуже високо — їх мовби щось несе, і це «щось» у самій вдачі — і впасти низько. Коли вони мчать угору, вони знають, що можуть потягнути когось за собою у прірву? Не знають, не вірять. Іноді трохи підозрюють і втікають від себе, так і не впізнавши себе і думаючи про себе тільки гарно... Либонь, так думають усі?

І засумнівався подвійно. Чи всі так думають, і чи погано це. Відповісти не міг. Та й не клопотався відповіддю. Суть, знову ж, була не в тому.

А може, суть у тому й полягала, що ні про що подібне він не думав до війни. Жив легко й за тією легкістю не побачив себе.

Але ж не бачив і Лаврін. І, мабуть, Желай. Але то... зовсім інші люди. Вони йшли рівно. Вони нікуди не рвалися. А хіба він поривався? І знову ж — це мірки вдачі й честолюбства, а то зовсім не одне й те ж. Та й міряти йому пізно. І ні до чого. Він повернувся й, важко грузнучи чобітьми в картоплищі, пішов навпрошки до шляху.

16

Клари не було вдома. В хаті стояв розгардіяш, було неприбрано, але сьогодні це не роздратовало його. В його голові гойдався далекий спомин, схожий на марево, на червону крайку, яка то зникала, то з'являлася знову. А може, подумав, йому справді привиділося те в гарячці або приснилося в сні? Але ж чому, стоячи біля фотовітрини, він у першу мить так ясно побачив ту фотокартку у Клариних руках? Вона роздивлялася її проти світла. Тоді він просто забув про те.

Він одімкнув скриню, дістав пакунок з Клариними фотографіями та документами й розв'язав тонку, з парашутного шовку вервечку. Тут лежали якісь листи, і старі, вже непотрібні посвідчення — МОПРу та Червоного Хреста, й ще багато всіляких паперів. Фотографії були складені в кілька конвертів. Чуже життя — дівчина в саду з собакою (Клара), повна красива жінка з дівчиною-підлітком (теж Клара) і маленький хлопчик — на мить пробудило в ньому цікавість, але тільки на мить, далі він перекидав фотокартки, майже не розглядаючи їх.

Йому не довелося шукати. Вже з першого конверта впала фотографія, про яку пам'ятав немов у маренні. Мабуть, у ті страшні ночі, коли лежав поранений, він і справді бачив цю фотокартку в Клариних руках. А йому здалося, що її одібрали в нього при обшуку. Вона ж лишилася з ним, і її пробила куля. З самого краєчку, по чистому полю. І ще одне вразило Миколу. На фотографії в Галі були видряпані очі.

Він не міг відгадати, для чого Клара тримала це фото. Хотіла зберегти як пам'ять? Але, мабуть, таке на пам'ять не беруть. Заховала з цікавості? А чого ж жодного разу не запитала про ту, що була зображена на фотографії? І навіть ніколи не показала фотокартки. Берегла як доказ його зради?

Це, мабуть, найімовірніше.

Хто ж тоді вона, Клара, йому? Він знав, на чому тримаються їхні стосунки, але не сподівався, що це й є та жива артерія, яка єднає їх. Він здогадувався про це, але все-таки в напівобмані було жити легше. А сама Клара? Невже їй достатньо його тіла й того, що вони — чоловік і жінка? Мабуть, ні. Не може ж вона зовсім нічого не думати про нього! А коли так, чому не спробувала проникнути в його душу, злитися з нею? Вибрати з неї болі, загоїти рану. Адже вона з першого дня знає про рану й мириться з нею! А може, вона має насолоду шпигати йому душу, бачити, як вона звивається й корчиться? Тоді хто вона? Садистка, котрій приносять задоволення чужі муки? Ні. Хоч по природі Клара досить жорстока. Такою її зробило життя? Але хіба воно для неї було вже надто важким? Щоправда, він майже не знав Клариного минулого. Здогадувався, що перейшла вона не чисте поле. В той час, коли вони зустрілися вдруге, вона вже знала чоловіків... Але він її про те ніколи не розпитував, як і про все інше, а вона сама майже нічого не розповідала. Клара ступала по життю твердо, але так, щоб не лишалося слідів.

Микола знав, що не завжди й не весь час Клара трималася за ті чорні линви, на яких прип'яла його. Іноді здобуте таким чином щастя починало здаватися їй ненадійним, вона боялася, що зненацька може щось статися й ті линви обірвуться самі, тоді вона була уважна до Миколи, падокучливо-піджна, причеплива, допитувалася, чи любить він її, линула якоюсь лишкою жаркою любов'ю, мабуть, в такий спосіб впевняючи себе, що і в них так само, як і в усіх інших, котрі з'єдналися по любові.

Він знову перевів погляд на фотографію. Тепер його цікавило інше. Для чого Клара попсувала фотокартку? І коли зробила це? Слід ніби свіжий. Отже, вона впізнала Галю? І, може, навіть бачила їх разом або хтось сказав їй, що він заходив до неї. Ні, Клара б тоді повелася не так. Та й, зрештою, він сам не знав чому, але це його зараз не турбувало. Просто це була ще одна чорна тінь на світлій надії, яку плекав.

Зненацька він скосив очі й побачив карабін, що стояв у кутку, за ліжком. Карабін йому видали тоді ж, коли видавали гвинтівки сторожам. Він справді подивився на карабін зненацька, без жодної думки, але раптом відчув, як по серцю потекли холодні струмінці, й воно стислося в якомусь важкому передчутті.

Прийшла Клара. Микола приготувався до жорстокої розмови, яку, був переконаний, розпочне вона сама. А вона була весела, безтурботна, трохи аж чудна. Колись йому подобалася така Клара. Незборним натиском вибивала його з тужного настрою, аж він забував про все й веселився разом із нею.

Од неї пахло міцними духами і трошки горілкою, вона тихецько наспівувала незнайому пісеньку.

— А ми п'єсу ставимо,— сказала й несподівано засміялася.— Таку кумедну. Там двоє хлопців переплутали своїх дівчат. Я граю одну з них — Тосю.

Микола подумав, що дівчину Кларі грати пізнавато, але нехай втішається, зрештою це непогано, він і сам до війни ходив у драматичний гурток і пам'ятав, як там було цікаво та весело.

Клара й зовсім розбешкетувалася, стала перед дзеркалом, підперла руки в боки й заспівала пісеньку про те, як до дівчини темної ніченьки ходить двоє хлопців, а вона не знає, якому віддати перевагу; сколошка Миколі чуба, й було в цьому трохи награності, адже поміж них зависло щось важке, невисловлене,— про її поїздку з Голиком до міста, а з Миколиного боку ще й про фотокартку з видряпаними очима, яку ледве встиг заховати до скрині. Він хотів розмови і про те, як вони житимуть далі. Щоб слова летіли, як важке каміння,— дарма, нехай вопи б'ють його,— щоб стало видимим і ясним усе.

— Кларо...— двічі починав він, але вона мовби не чула. А тоді враз підійшла до нього й ще раз сколошка чуба, що теж колись подобалося йому.

— Не треба, не починай,— сказала.— Не хочу. Ну... сталося... Подумаєш. Більше не буде. Прив'яжи свої ключі, як ключник, до пояса.— Й різко, тільки вона вміла так різко мінятися:— У нас є що їсти? Я хочу їсти. Й не хмурся, не злися... Все... Чекай, як казав сьогодні отой довгий учитель, він грає у п'єсі обдуреного хлопця... Ага... все — з білих яблунь дим. І життя наше — теж дим. Обсиплеться, розвіється — неначе й не було нічого. Зривай яблучка, поки їх не пообривали інші. Або не з'їли черви. Ти ж у мене такий... Ти ж мужчина! Справжній мужчина. А чи справжній — це може сказати тільки баба, жінка. Десь у нас було вино, я приховала, як оті п'яниці приходили. Давай вип'ємо. Люблю я вино... Тільки — щоб не сама.

І вона дістала пляшку червоного солодкого вина та дві скляпки.

А потім він лежав поруч Клари й думав. Клара спала, поклавши йому на руку голову, дихала рівно й спокійно. Він знову не почував огиди до Клари, огиди до її тіла і пестощів, але вона сама, все в ній викликало в нього почуття гіркого невдоволення. Оця її нещирість, оцей погляд, який розділяв усе на дві частини: що можна взяти й чого не можна, що корисне й некорисне (він згадав, як його здивувало, що й на їхнє присадибне господарство вона одразу подивилася так, як дивляться деякі сільські жінки: «Нащо оцей квітник. Краще посадити на тому місці десять кущів картоплі...»). А ще він думав про те, як то, мабуть, гарно жити з коханою дружиною. Яка б оце спала поруч, і подих її був би радісним, бо радісне, злагожене все їхнє життя, бо щастя одного є щастям іншого, а лихо одного — лихом обох. Скільки то, подумав, жінок засинає в руках своїх щасливих чоловіків, і ті бояться поворухнутися, щоб не сполохати їм сон!

Але він розумів, що не має жодного права на таке щастя. Що своє право на щастя, на любов і ненависть утопив у хвилині божевільного страху й розпачу осінньої ночі шість років тому.

17

...З наступного ранку в їхній хаті повеселіло на кілька днів, — до них приїхав погостювати Клари́н брат Костя, чубатий довгоший фезеушник, хлопчак чотирнадцяти літ. Він одразу ж прив'язався до Миколи, ходив з ним на роботу, помагав у гамазеї, про все розпитував, усім цікавився й сам не вгавав, розповідав про себе, про матір, про вітчима, про їхнє життя в Кишиневі, і в гамазеї дівчата назвали його торохтієм. Йому дуже сподобалися Чисті Лози, і тиха вуличка, на якій стояло обійстя Власюків, і хата та палісадничок з пізніми ружами, айстрами та лаплахами. Але, мабуть, найбільше його увагу прикував новенький карабін у кутку за ліжком. Він його й погляджував, і, обережно оглядаючись на Миколу, брав у руки, прикладав до плеча, чіпляв за плечі й аж зажмурював очі, мабуть, уявляючи себе в строю. Він так просив у Миколи постріляти, що той врешті здався й заклав у магазин новеньку, з мідним полиском обойму. Він не одважився стріляти надворі — зараз у селі це заборонялося — й повів хлопця

в льох. Хоч льох і довгий, але вже перший постріл оглушив їх. Микола хотів одібрати гвинтівку, проте Костя з такою пожадливістю вчепився в затвор, що він тільки махнув рукою.

Вони вилізли з льоху оглушені, з засльозеними од порохових газів очима, Костя — щасливий, усміхнений, а Микола — суворий і задуманий. Глухі удари пострілів, запах порохових газів мимоволі знову нагадали йому про тривожне й грізне. П'ять спалахів, п'ять ударів по нервах... він ледве витримав їх. В цю мить йому хотілося взяти карабін і з усієї сили торохнути ним об стовп, рознести на тріски.

— Дядьку Миколо, — торкав його за плече Костя, — ви багато німців убили на фронті?

— На війні не рахують, — не обертаючись, відповів Микола.

— А де ви служили?

— В піхоті.

— А в розвідку вам не доводилося ходити? — з надією запитав він.

— Не доводилось...

— Жаль, — зітхнув Костя. — От би розказали...

Микола з досадою подумав, що для хлопчаків розвідка — це найвищий героїзм, найвища доблесть, вони навіть не підозрюють, що там теж є своя міра страху й свої трагедії.

Проте нині він утримався на хисткій кладці, яка завше нахилилася кудись у глибінь, ввергаючи його в тяжкі думки. Десь у глибині то пригасала, то знову засвічувалася червона сяйна крапка, вона була маплива й радісна.

18

Все було як за ранньої юності. Осінній, у багрянцях, ліс. Дикі лісові груші, траву під якими густо встеляли жовті перестиглі грушки, заховані у гущавінь кетяги горіхів на товстих і гінких, майже недосяжних ліщинах. Груші стояли на галявинах поміж дубів, беріз і осик, а далі кучерявилися верболози, густі й високі, що далі — все нижчі, кучеряві лози, а за ними — широкі безкраї луки — гала зі скошеними травами, почорнілими копицями, чогось сумними о цій порі, і позначеною жовто-зеленою крайкою рікою на обрії. Все як за молодості, — й терпкі грушки, і пригнуті гілки ліщини, й зіbrane Галею в букет листя.

Але вони не залишилися «на своєму» місці, пішли аж сюди, на узлісся.

Микола був у новому костюмі — чорному, в сіру смужку — і в новій сорочці, він одягнувся так для Галі, й з першого погляду зрозумів, що вона здогадалася про це, і тепла хвиля прокотилася по них обох, перехлюпуючи з серця в серце.

— Яка красива птиця,— сказав він, показуючи на великого червоно-сизого птаха, й справді небаченого в їхніх лісах.— Мабуть, залетіла звідкись.

Вони стояли під грушкою-лісівкою, листя на якій було схоже на старі мідні монети. Він легенько обійняв Галю за стан і подумав, що обіймає своє минуле, на мить йому здалося, що так воно й є насправді,— молода ніч, молодий місяць й молоді вони над вічно молодого рікою,— але одразу ж зрозумів, що це не так, по сполоханому биттю серця, по тривозі, яка народилася в грудях. Та тривога була за Галю, тільки за неї — і за їхнє майбутнє. Про колишнє він подумав, що не цінував його, не знав, що ті дні будуть найкращими, він взагалі не збагнув, що майже кожен нинішній день — кращий за майбутній, а всі подальші дні гірші та й гірші. Йому здавалося, що тоді він просто легковажив, а якби тепер, то він брав би утіху й радість з кожної хвилини.

— Ми не вміли тоді любитися,— не зміг стриматися.

— А хіба це можна вміти?

— Не те... Якби знали... Любили б якось не так... дужче. У нас була дуже спокійна любов.

— Це од нас не залежить. І говорити про це не можна.

— Чому?

— Хтозна. Не можна — і все.

— А я хочу.

— Не треба,— тихо мовила. Але так, що Микола зрозумів, що й справді про це не треба говорити.

Він подивився на Галю, зустрівся з нею очима й відвів погляд. Він знову, вже вкотре, подумав, що не знав її до кінця. От і зараз: вона мовби й не дуже заперечувала, але її слова були сповнені переконаності й правоти. Та переконаність йшла з глибини її ества, вона могла сама страждати від того, їй хотілося тиші й лагідності, але поступитися не могла. Й не те, щоб поступитися... Їй тоді болітиме, вона мучитиметься, мабуть, у ній дуже глибоке почуття обов'язку, тільки в злагоді з ним вона й може жити. Микола пам'ятав: вона страшенно переживала, коли він

сердився на неї, і завжди хотіла залагодити сварку. Й була вона дуже доброю, мала стражденне серце, жаліла всіх, співчувала всім, навіть нищечком утирала сльози над бідами людей, про котрих прочитала в книжці, і Микола не раз кепкував з того і почувався тоді вищим та міцнішим. Галя не любила глузувати з калік (завжди ставала на захист горбатенької Ліди, що вчилася з ними в одному класі), ще й була трохи забобонна, казала, що їй весь час здається, що її чекає якесь лихо. Те все дуже смішило його, надто дрібні загадування: «Якщо оця пташка зараз сяде на тополлю...», «Не кажи таких слів, бо то на зле». Галя не вмiла сваритися, але вмiла мовчати й умiла так подивитися на кривдника, що той почувався немов скупаним в ополонці. Була тиха, а на вечорницях, коли хлопці, мовби ненавмисне, гасили світло й починали колошкати дівчат, її не чіпали. Вона не верещала, не відбивалася — навпаки, немовби в безволлі опускала руки, і в нападників саме по собі відпадало бажання жирувати.

Ученицею Галя була сумлінною, посидючою, і це теж дивувало, бо в їхній школі вже якось так склалося, що красиві дівчата вчилися абияк і рано виходили заміж. Галя ж мовби не покладалася на свою красу, може, то була одна з її засторог, а може, й справді хотіла досягти чогось більшого — стати вчителькою і навчати дітей добра та істини, у які сама вірила з твердою непохитністю. Він теж тоді вірив у добро, хоч не зовсім так, як Галя, він знав, що його треба брати, бо його на всіх не стане.

Все оце, а найперше мовчазна переконаність, схожа навіть на затятість, і певність себе, починалися, як пізніше довідався Микола, з її життя в сім'ї. Батько — похмурий грамотний сільський парубок, а далі підпоручик царської армії, що потім став червоним командиром. В кінці у нього щось не склалося, одгородився од людей високим парканом, розводив бджоли та вигодував рябих кабанців і не любив, коли заглядали через паркан. В тридцять сьомому його заарештували, але випустили. Завжди похмурий і непривітний, він тримав у такій покорі свою Палажку Йосипівну, що вона й рота боялася розтулити. Поміж батькової строгості (вважав, що в строгості треба виховувати й дочку) і материної покірності й росла Галя. Тягнулася до книжки, до товаришів, а батько тому не потурав, наказував, щоб із школи йшла просто додому, ні до кого не ходила й не водила нікого до себе. Вона й не заходила, й не водила, та потім він почав помічати, що в

усьому іншому, вислуховуючи його, робить не зовсім так, як наказав він, переінакшує все по-своєму, ще й материну вину чи те, що йому здавалося виною, бере на себе, і помічав, що йому чомусь соромно перед дочкою й що в її присутності він і на Палажку Йосипівну вже не одважується гримати. Йому здавалося, що вона знає щось таке, чого не знає він, а може, знає й насправді — кінчає десятирічку, а він-то й геть одстав од життя і світу. Кілька разів намагався подолати той тихий опір, але це йому не вдалося, врешті плюнув, забився у курінь в кінці городу, одв'язав од вбитої в ганок скоби ланцюг, на якому бігав лютий, як диявол, Барс, і прив'язав його у кінці саду біля яблуні, пес ще довго давився хрипким гавкотом на молодий сміх у дворі.

Батько, хоч у тому не зізнавався, любив дочку. Загинув він випадково і загадково — повіз у далеке містечко на продаж яблука й не вернувся, казали, його вбили злодії. На Галю батькова смерть наклала важкий карб, дівчина стала ще тихішою й трохи відлюдною, либонь, докоряла собі за батька. Мабуть, тим, що не змогли порозумітися і втратили на тому обоє. Про це почала здогадуватись незадовго перед батьковою смертю; вона зрозуміла, що батькові теж прагнеться ласки й що він шкодує, що пропустив доччин дитячий вік, аж тепер намагався зблизитись з нею, і то якось невміло. В душі він пишався дочкою — розумна й гарна, вона те бачила, але теж не зуміла зробити рішучого кроку.

Кілька разів Микола приходив до них додому; Галин батько зустрічав його похмурим поглядом, але крізь ту похмурість пробивалася цікавість. Микола чомусь боявся його. Боявся якогось запитання, насмішки або й прямого, відвертого (знав, той здатний був і на таке): «То що ж це ти, женитися надумав?» Микола поводився статечно, приходив тільки з книжками й не любив подовгу засиджуватись у Грицигів.

Усе це нині пригадалося Миколі. А ще те, як утікали вони з Галею з двору, як бігли навперейми до річки — вона по стежці, він городами — або йшли до клубу і як пізно ввечері верталися до її двору й рвали через паркан важкі пахучі антонівки. Він тоді підсаджував Галю й, опускаючи на землю, міцно притискав до себе. Тоді вона не боронилася й не соромилася, і він почував її груди, тверді й повні, вони завжди хвилювали його до дрижів, і її губи —

невмілі й ласкаві. Вони обоє соромилися ласки й прагнули її.

Миколина пам'ять воскрешала все те, й він хотів згадувати ті дні: йому здавалося, що з ними воскресав й сам. Галі ж здавалося, що після того, що сталося, їм про це говорити заборонено. Адже і в нього, і в неї була інша любов, а любов взагалі не можна розкладати на слова, тут не можна нічого ні пояснити, ні виправдати, і якщо вони не забули одне одного, то це не забули їхні серця, й тільки на їхню волю вони мусять зараз оддатися. Йй не треба шкодувати за тим, що не збулося, бо це може поруїнувати майбутнє. Галя відчувала, що любить його, але любить не так, як раніше,— що це взагалі інший, новий етап їхніх взаємин і їхнього кохання (саме тому не хотіла й боялася тривожити минуле), вона бачила в ньому якусь глибоку муку. Йй хотілося йому допомогти, хотілося спізнати його муку, поділити її навпіл. Вона доторкнулася рукою до його скроні, на якій серед попелясто-сірих виднілося кілька срібних волосинок, сказала:

— Ми так мало жаліємо себе.

Він неправильно витлумачив її слова й відказав:

— Не треба жаліти себе. Це страшно... Розкажи щось... про себе. Як ти жила?

Вона знала, про що він запитував. І молила його очима не чіпати того. Те було несправжнє. Дарма, що є син, якого любить. Але у неї, у нього ще може бути... може бути так багато — ціле життя. Справжнє життя, справжнє щастя. Він не міг одірвати од неї погляду, обіймав її очима, серцем, а десь глибоко-глибоко, хтозна-де тремтіла якась холодна скалка й подавала знак, що це не для нього. Вона сповнювала його жаху й тверезого безвілля.

Галя таки розповіла йому все: як уперше викладач залишив її після семінару, й вона тоді не здогадалася нічого, як їм виявилось по дорозі, як потім він проводжав її багато разів і тільки значно пізніше вона довідалася, що він жив у протилежному кінці міста, яким він здавався їй розумним і гречним,— він і справді був розумний, але те не зробило його ні спочутливим, ні добрим. Він дотепно і їдко висміював інших викладачів, розповідав смішні історії — і все те теж було обманом, його вело не серце, а умисел, він був досвідчений залицяльник, про це здогадалася занадто пізно. Подобалося їй і те, як він легко, майже радісно витрачав на неї гроші, і знову ж занадто піз-

но дізналася, що справді був скупердяєм, любив тільки себе й не шкодував нічого лише для себе.

Відтак Галя схаменулася, побачила, що очорнює людину, якої Микола не знає, і взагалі це нехороше, почала виправдовувати свого чоловіка, почервоніла, тихо попросила Миколу розповісти про своє життя. Мабуть, їм і справді треба було виповісти все про себе. Але Микола знав, що не може зробити того. Любов вимагає тільки правди, щирості, він би мусив зараз одкрити Галі душу й не мав сили... Він знав, що Галя, можливо, прийме його біль, але це буде так, як приймають у хату старця чи впускають хвору покалічену птаху. Для неї він уже назавжди залишиться калікою. Буває, люблять і каліку... З жалості. І все ж він не погодився б на те. Окрім того, він знав, що проста й нелукава Галя мала горду й велику душу, що їй може сподобитись тільки горда й велика душа, велика не подвигами, а цільністю й чистотою. Збрехати? І брехати весь вік? І отако жити...

Все це було так страшно, що Микола аж стенився з болу. Він бачив, як розвіює довкола себе обман, як руйнує те, на що сподівався як на останнє опертя. Йому здавалося, що стоїть посеред річки й довкола нього ламається крига, а він не знає, куди йти, і в розпачі, в страхові впустив з рук рятівну палицю, і її понесло за водою. З ним справді сталося таке в дитинстві, тоді його врятували лісовози, що саме проїздили по мосту.

Все це було від того, що у думці почав таку розмову.

...Осіній, у червоному жару ліс, широка галявина з сивими отавами й усміхнена Галя, яку скручує жах, наливає чорнотою очі й сповнює німим криком. Жінка, подумав, може простити зраду тільки в одному випадку — коли це зрада заради неї. І то — не Галя.

В нього на серці стояв такий холод, що це помітила Галя, розхвилювалася, намагалася допитатися, що з ним сталося, й тут він збрехав і не каюся в своїй брехпії, мовляв, болить серце. Вона повірила й не повірила, щось їй підказувало, що той біль прийшов від чогось іншого. Їй було шкода Миколу. Вона відчула, що він розсмиканий, зболений, її серце виповнив жаль, але вона не хотіла вказувати того, боялася образити. Адже пам'ятала його безпечного, гордого, трохи залюбленого в себе. Глибинно ще тоді відчувала, що їм у житті доведеться нелегко, що в Миколі сила якась текуча, нестійка, що життя легко вабить його на свої розкоші й м'які трави, а вона тим травам

не довіряла, хотіла бачити його стриманішим і правдивішим, хотіла, щоб він ніколи не обманювався. Тепер їй здавалося, що він у чомусь обманився.

Вони верталися посмутнілі, він — оглушений тим, що сталося, вона — спантелічена й стривожена.

Ранок сьомого листопада видався холодний, але сонячний. Всі йшли на шлях, до трибуни, на мітинг. Йшли хоч і не в колонах, але весело, з піснями й музикою. Після важких літ, голоду сорок сьомого, — перший урожайний рік: одержали трошки більше на трудодні. Голову «Червоного шляху» Саливона Заїку, де на трудодень припало по кілограму, підпили дядьки по дорозі до сільради те й знай підкидали вгору, — мелькали хромові чоботи з білими закотами, й спадала шапка, Заїка притримував її рукою, сердився й пишався водночас. Пройшов «Здобуток Жовтня», три гармоністи попереду розтягували міхи трофейних акордеонів, вигравали «Махорочку». Вона хоч і не клеїлася до сьогоднішнього дня, але дуже вже влад вони її вели — всі трое фронтовики. Промчала учвал «кіннота» — придумка того ж Саливона Заїки — півсотні хлопчаків на лошаках без сідел, за ту придумку голова «Червоного шляху» наступного дня одержав догану по партійній лінії. Хлопці збили куряву, що стало не видно ні трибуни, ні оркестру, ні божого світу, й ледве не перетолочили кіньми людей, гасаючи з кінця в кінець шляху, аж поки дядьки не взялися за руки та не відтіснили «кінноту» в провулок до ставу і вже там спішили, а декому з кіннотників ще й нам'яли вуха.

Микола прийшов на шлях, коли курява уже вляглася й люди підійшли до трибуни. Стояли не тісно, а гуртами, ще й залишили прохід для тих, хто йшов у колонах: школа, МТС, засолзавод. Цвіли на парубках шапки-кубанки — пішла на них мода, червоне й малинове сукно перехрещене білими смугами, цвіли сині, в льон хусточки (міняли в кооперації на яйця), а над усім тим, над людськими головами, над гомоном і співом гойдалися багряні прапори на білих новеньких прапорищах.

Микола розглядався, не знаючи, де йому стати. Клара побігла десь раніше, мабуть, виспівувала у якомусь гурті, й не бачив він нікого зі своїх, заготзернівських, а прилучатися до якогось гурту не наважувався. Зненацька його покликали. Він повернув голову й побачив чималенький гурт чоловіків, що стояли на горбочку поруч трибуни. То

були фронтовики. Майже всі — у військовому, в орденах, медалях. Микола подумав, що йому теж треба було поче-
пити свої нагороди. У нього три медалі, одержані вже піс-
ля того, як вийшов з госпіталю в Ольховиці. Ще мав ор-
ден Слави, але здав його разом з документами старшині
роти перед тим, як іти в розвідку, він потім не вернувся у
ту роту, розминувся зі своїми однополчанами, а написати
після всього, що з ним сталося, у Москву, у нагородний
відділ, як це робили інші, щоб прислали підтвердження,
не наважився. Щоправда, Клара таки не втрималася і ска-
зала на пункті і сусідам, що Микола нагороджений вищою
солдатською нагородою, і всі думали, що той орден у нього
є. Все це було для Миколи мовби ще однією чорпою питоч-
кою, яку не міг обірвати. Фронтовики кликали його до се-
бе. Він підійшов, і всі здоровкалися з ним за руку й про-
пускали наперед. Він стояв поруч з Данчуком, у якого
аж три Червоні Прапори, та Губою, інвалідом на мили-
цях, з двома рядками медалей, Зіркою і якимось інозем-
ним хрестом. У центрі гурту крутився Джміль, маленький
вертлявий чоловічок, забіяка й хвастун, був уже напідпит-
ку й щось доводив усім, хапаючи за гудзики піджаків, кі-
телів і гімнастерок. Кажали, що Джміль усю війну прослу-
жив у ординарцях, але видавав себе за фронтовика, роз-
відника. Він і Миколу потягнув за рукав, покликав у свід-
ки, що німецький шестиствольний міномет не завиває, а
гавкає.

— Як Лихошапчин пес, — підтвердив Микола, й фрон-
товики засміялися. Вони розуміли, що Микола сказав так,
аби одв'язатись од Джмеля, ще й покепкував, а той і собі
засміявся, задоволений таким авторитетним свідченням.
А Микола відчув себе справжнім фронтовиком, адже про-
воював не один день і місяць. Розумів, що стоїть не на
своєму місці, але водночас щось мовби підносило його, — на
виду у всього села, серед найповажаніших людей, — в гру-
дях розлилося тепло, і він несамохіть розправив плечі, ус-
міхнувся. Оце той момент, задля якого треба було пройти
все. Він просто не міг відступитися, хотів прожити його,
як усі, як інші фронтовики, забути за все і бодай у якійсь
нереальності стати таким, яким мав би бути, й на мить
ставав таким, і йому аж моторошно було од того. Та ще
коли вловив Галин погляд — короткий, скрадливий, а та-
ки ж спрямований на нього, то зрозумів, що, може, й про-
живає цю мить не для себе, а для неї і для матері, котра
стояла на ганку крамниці серед інших літніх жінок. Галя

провела до трибуни якусь дівчинку, щось шепотіла їй на вухо, мабуть, дівчинка мала виступати і вчителька востаннє напучувала й підбадьорювала її. Дівчинка справді виступала — після Ничипоренка, голови сільради, колишнього майора штурмової авіації, хвилювалася, кричала немилосердно. Микола бачив, як хвилюється за неї Галя. Хвилювався і сам, і йому було напрочуд гарно стояти серед цих людей, разом з ними. І, може, чи не вперше за ці роки він відчув себе щасливим.

Той день був для Миколи як червона прошва по чорному крепу. Він згадував його часто, все дужче й дужче розуміючи, що вдруге в отому гурті стати не зможе і що другого такого дня, мабуть, не буде взагалі. Того дня він уперше напився, й Клара привела його додому і вклала в ліжку.

Після того віднокіл для Миколи звузився до розміру гвинтівочного дула. «От і кінець». Він повторив у думці ці прості слова кілька разів, саме так повторює вирок приречений на смерть, не усвідомлюючи слів, а тільки усвідомлюючи суть. Він зупинився навпроти дзеркала й довго дивився на своє відображення. Обличчя його було бліде, очі глибоко попровалювалися, і в них стояв німий крик болю. Так... Саме оці очі не витримали в ту ніч.

В цю мить він відчув, що на нього враз упав дивний спокій. Йому здавалося, що розглядає не себе, а когось іншого, розглядає спокійно, холодно, з презирством і пензливстю. І пригадав... що колись любив дивитися на своє відображення в дзеркалі. Він тоді... любив себе.

Він оглядався назад, на своє життя в останні роки, й бачив, що прожив мовби в темниці. Попавши в кайдани власного боягузтва, змайстрував темницю для душі й думки, і хоч розумів це, поруйнувати не було сил. Спробувати зробити це треба було раніше... на самому початку. Поки не прийшли безнадія і ненависть до себе. Він мусив попроситися на фронт... йти на саме вістря небезпеки й або загинути, або витягнути зі страшної розколини власну душу. А далі вже не міг виправдатися нічим, бо на землі не було суду, який міг би зняти складений ним же присуд, і людей, які могли простити.

Втунившись поглядом в одну цятку, якої не бачив, Микола просто й страшно подумав, що тепер його життя позбавлене будь-якого смислу. Ну... проживе він рік, два, десять, двадцять — що з того? Який у тому сенс, яка з того кому користь? І йому самому теж.

Микола не метався більше. Несамохіть його погляд знову упав на карабін, і по спині прокотився холодок. Йому пригадалося десь вчитане, що з гвинтівок стріляються, скинувши з одної ноги чобіт і взявши дуло в рот. Він навіть відчув на губах присмак металу, але й те не злякало його. Тільки якась туга навалилася на серце, скрутила колючим дротом, і він розстебнув комір сорочки.

В ту хвилину на ганкові загупотіли кроки, в хату ввійшли Клара і Костя.

— Оце водила женити братеника, — реготіла Клара. — А він утік. У Козленків були. А тебе де це носило? — враз нахмурила густі брови. — Шукали з роботи... І дома... Кабан он розривається. Обід теж не зварив? Іди криши зеленю. А ти, Костю, лізь у погріб за картоплею. Знавш, де погріб? Це там, де ви стріляли. Половину картоплі поспували.

— Ти, Klaro, не командує, — сказав Костя. — Я оце побачив...

Клара зверхньо подивилася на Костю, й він одвернувся, а коли вони з Миколою вийшли в сіни, прошепотів:

— Ви, дядьку, не слухайте її. Вона така... зараза. Я це з оддавна пам'ятаю. Я на вашому місці — в зуби б...

Микола гірко посміхнувся, узяв уламок коси, яким різали зілля, й пішов у хлів. Костя йому вельми подобався. Шкода, що хлопець завтра від'їжджає.

19

В неділю увечері прийшов Лаврін. Мабуть, він знав, що Клара в клубі, навмисне вибрав такий момент — останнім часом він жодного разу не приходив при ній. Довго гунав чоботиськами по двору, кілька разів заглядав у колодязь, і Микола, що почував перед ним мовби провину, сказав:

— Усе ніколи.

Лаврін промовчав. Тільки коли зайшли до хати і він вийняв з кишені побілілого від прання військового галіфе пляшку, а Микола поставив чарки, мовив:

— Воно, може, й не треба кінчать... — Випив горілку, понюхав хліб, знову довго мовчав. — Думав я й думав і з матір'ю гомонів — треба тобі йти од Клари. Все одно у вас жисті немає. Ти прядеш в один бік, вона — в інший. Себто вона — в усі боки. Гуляє твоя Клара... З кіномеханіком терлась, тепер якийсь старший лейтенант приліпився. — Лаврін знову налив чарки. Він говорив буденно, ще

й якось так, мовби все вже вирішилося. — Я й не казав би тобі про це, коли б... коли б не знав, що в тобі не вмер інтерес до Галі, і в ній до тебе. Вам любов на роду написана, парувалися за молодості й тепер також. Не хмурся й не бликай мигавками, що не в свій город лізу. Тільки ж... Може у вас з Кларою зовсім усе піти сторч і перекида. Отож поки не пізно... Переходь до Галі. І мати так каже... У Галі дитина. Так й ти ж той... Не корнішон, хоч і не жовтяк. А хлопчик гарний. Втішний пацан. А Галя... Галя — скрізь шістнадцять, — закінчив чомусь грубо.

Микола мовчав. Лаврін розрізав начетверо квашений огірок, повів розмову далі:

— Боїшся людського поговору? А вони скажуть те, що й я. Сміються в селі з Кларки і з тебе теж. Непутяща вона. Може, не так? Може, я не те кажу? То скажи ти.

Микола нахилив голову; Лаврінові було не видно його очей, але він бачив, як напружено стиснулися братові губи й як часто тіпалася в нього над лівим оком маленька синя жилка.

Лаврін здогадувався, що треба було б щось сказати, тепле, добре, а що — не знав.

Микола почувався, ніби сидів під дулом автомата. Що він міг сказати братові? Що до Галі йому дорога заказана, й це він зрозумів остаточно за їхньої останньої стрічі. Що прийти до неї він міг чистим і ясним. Бо Галя — це... І його совість, і чиста юність, і — все. Це — ота перша чистота, оте біле полотно понад річку, по якому не ходять брудними чобітьми. І отой вечір, отой перший далекий вечір, коли вони стояли за хатою й пахло осінню, а небо над ними було таке високе, що здавалося, закричи, й той крик блукатиме у високості вічно, а з заріччя долітала пісня — співали дівчата, — й він тоді невміло й несміливо поцілував її в щоку...

Галя пройшла по життю чистою, у неї вистачило мужності носити звістки партизанам, вона, дівчина, вистояла під поліцейськими погрозами й нагаями. Вони могли заподіяти їй більше, ніж йому, вона знала це, але не злякалася.

А ще... існувало й оте — просте, житейське, і не менш страшне та заплутане. Навіть сама спіймана на зраді, Клара б не подарувала йому цієї любові. О, те він знав напевно. Коли б ще просто так... коли б сходив до якоїсь молодички й Клара довідалася про це, казилася б, дряпала йому обличчя, й врешті на тому все й скінчилося б. Мож-

ливо, коли б він пішов од неї до Лавріна, залишив її, вона б змирилася теж. Але змиритися з тим, що він когось любить, що, живучи з нею, любив (може, навіть не підозрюючи) когось усі ці роки, Клара не могла. Розказала б про нього усім, перш за все — Галі. Про це йому з очевидністю засвідчили вивірчені ножицями очі на фотографії.

— Я люблю Клару, — нараз мовив Микола глухо й аж здригнувся од власної брехні.

Лаврін подивився на нього довгим поглядом і не сказав нічого. Хоч йому й кортіло сказати багато. Такого, що заперечило б оці Миколині слова. Але він не звик до таких балачок. Йому взагалі здавалося соромливим говорити з братом про такі речі. Вони допили горілку, погомоніли про те, про се, й Лаврін пішов. На порозі на якусь мить затримався і подивився на розкоп, який весною розпочинали удвох і який до осені в кількох місцях поріс бур'яном. У його очах стояв сум.

А Микола знову стояв посеред хати розтерзаний і закатований. Либонь, Лаврін порушив той важкий спокій, який почав укладатися в його душі. Той спокій не подарував йому й крихти надії, і не міг подарувати, і якимось вельми боляче нагадав про гіркоту втрати, але все ж він сподівався в ньому якимось прожити.

Він мовби опустився на кілька сходинок униз. І вже не піднімався більше нагору. Абстрагувався од усього, звизивши світ до самого себе й до якоїсь трагічної перспективи. Він уже навіть не думав про минуле. Враз відпала, залишившись десь там, уся ота шарпанина, перегравання по-іншому того, що сталося, він жив передчуттям того, що мало статися. Поволі привчав себе до того. Що ж, рано чи пізно, а всім судилося лягти під балицькими соснами. Йі що з того, що за цей час випив би кілька відер горілки чи скількись разів переспав з одною чи з кількома жінками. Йі ті, що випили сто відер, і хто випив одне відро, — теж ляжуть туди. Так чи ж варто тоді...

Він уже майже невпинно думав про смерть. Хоч світ ще дивував його. Його дивувало вічне оновлення і вмирання. Він, котрий прожив серед оцих дерев, трав, пташок, знацька міг забутися й задивитися на самоту, по-осінньому голу й тривожну гілку. Він мимоволі бачив її в зелені, в цвіту, він знав, що вона обов'язково пробудиться й забрунькує, побачить він її чи не побачить, буде він чи не буде, а вона весною завіткує. Він тільки тепер зрозумів,

що не бачив усього цього по-справжньому. Він здебільшого ці гілки рубав на дрова, косив трави... Але ж ні, й сіяв, і ростив. Проте теж не осягаючи тайни зростання й дозрівання. Либонь, не завжди. Іноді втішався. Втішатися ж кожної миті не можна...

...Він не міг абстрагуватися од кари за минуле. Йому здавалося, що вона ще не прийшла, але прийде неодмінно. І дивився на це очима матері, Лавріна, Галі.

В такі хвилини відчував, що втрачає розум. Він уже давно втратив останню насолоду — насолоду мукою: «Який я нещасний, я найнещасніший за всіх людей на землі!» Він був змушений маскуватися й прикидатися, бо розумів: інакше міг би викликати у всіх подив, на нього б показували пальцями або й забрали б до божевільні. А до божевільні він не хотів.

І через те ніхто нічого не помічав, окрім Клари, але вона в цей час віддалася іншому, це був шал, який, як їй здалося, прийшов до неї востаннє, й вона боялася його втратити. Старший лейтенант інтендантської служби приїжджав до неї майже щовечора, й вони їхали в місто, й поверталася вона десь опівночі, а Миколі брехала, що була в клубі, в подруги, ще десь, Микола нахилив голову, і вона не могла не бачити, що він їй не вірить. Це її трохи лякало, але вона заспокоювала себе, що старший лейтенант незабаром поїде, і все скінчиться, й скінчиться, можливо, назавжди, й тоді вже вона почне жити по-іншому.

Миколу й справді те все майже не обходило, хоч він навіть сам якось зустрів по дорозі до міста віліс, а в ньому офіцера в шкірянці й Клару. Микола навіть одступив за вербу й перечекав, поки вони проїдуть. Він неясно, а іноді й ясно розумів, що звільнення може прийти тільки через одне. Смерть висіла над усім його життям, думав він про неї частіше й частіше. Він мовби звивав до неї, більше й більше притуплюючи оте відчуття, з яким уперше несподівано подумав про неї. Страшно було того, що, як малювала уява, мало бути по ній. Сльози матері, важка дума Лавріна й ще більша мука Галі, котра може не зрозуміти, може перейняти щось на себе. Якби тільки отак... Якось по дорозі від станції додому (він навіть не пам'ятав, про що думав тоді) його навідала мить, в яку відчув, що коли б оце в кишені була яка пігулка... проковтнув би її, не вагаючись. Тоді він подумав, що ця мить мусить повторитися. Він не відав, коли вона повториться, що її по-

кличе, але знав — вона прийде знову. Й тому дома майже спокійно узяв у руки карабін, виніс на світло. З дула мовби вийнув холодний вітер. Микола відчув той повів на чолі, воно охолело, мовби до нього приклали внесену знадвору цеглину. Й він подумав, що тоді теж буде так — холодний повів вітру, і все: для чогось клацнув затвором і відніс карабін у куток.

20

Тим часом страшною для нього залишалася ще одна зустріч. Він знав, що мусить неодмінно побачитися з Галею. Він пережив її в душі кілька разів, і всі ці уявні зустрічі були не такі, як йому хотілося. Всі вони були... щемні, викликали на очах сльози, бо почував, що кохає Галю шалено. Він знав, що слова «Ми не повинні більше зустрічатись» не пояснять нічого. Він не хотів, щоб Галя думала про нього як про боягуза чи як про якогось дурисвіта, нечесну людину, як уже один раз змушена була думати. Він хотів, щоб вона знала про його кохання, пам'ятала про нього завжди — плакала від того ночами, шкодувала за ним. Ну, шкодувала — то інше. Але знала, що він тільки її по-справжньому любив і пам'ятав і що збагнув це, пройшовши всі тортури й катування, на які здатна жива душа. Якби можна... Він би впав перед нею на коліна, він би плакав, він би оддав їй свою любов разом з життям. Але того не можна. Й не можна навіть сказати... Але як же це безглуздо й жорстоко! Що вона думатиме про нього? Ким він залишиться в її пам'яті?

Він підстеріг, коли вона увечері верталася зі школи, й пішов поруч. Вже стояла осінь, земля дзвеніла, як недогартоване залізо, маленькі колючі сніжинки виривалися з сивої мли й танули у них на обличчях. Галя спробувала проковзнути по льодку, і він гірко усміхнувся в душі невідповідності цього її настрою з тим, що мав сказати.

Він дочекався, коли вони повернули в глуху вузьку вуличку, на якій стояли всього чотири хати й яка вела вниз, до подвір'я Грициків, стиснув кроки.

— Галю, я довго мучився... Але мушу сказати: я не можу принести тобі щастя.

Вона мовби спіткнулася на невидимій у п'їт'мі ливні, а може, й спіткнулася справді, бо вимахнула руками — повернула до нього обличчя:

— Саме мені?

— Нікому. А тобі — найперше.

Тепер вона злякалася ще дужче. Вона злякалася за нього, адже розуміла, якщо він не може принести нікому щастя, то й причина в ньому самому. І то зовсім не просто. Йї з тугою подумала: все-таки краще, якби він міг принести щастя хоч кому-небудь. Вона не знала до кінця, що це має означати, не знала навіть, чи треба запитувати, але відчула глибину його муки, і в неї заболіло серце, біль пройшов по ньому судомою і не відпускав ні на мить. То вже потім, вдома, в довгі зимові вечори її не раз навідувала й катувала думка, що мали означати оті Миколині слова: може, в нього була ще десь сім'я, може, він убив когось, але тоді був тільки біль за нього. Вона спробувала взяти його за руку, й він злякався. Він боявся, що ця мить зрушить щось. І він не втримається, й те громаддя роздавить його.

— Якщо зможеш, повір тільки в одне — все це не в моїй волі, а щодо тебе я ні в чому не винуватий.

Микола круто повернувся й пішов, залишивши в пітьмі розгублену й до краю розхвильовану Галю.

З цього дня він і справді трохи заспокоївся. Справно ходив на роботу, клопотався по господарству, навіть зробив дві труби для колодязя. Можна було б труби попускати, але доводилось чекати до весни, доки одтане земля. Він навіть відчув, що мовби стає над чимось, щось здобуває. Це набуток людини, яка думає чи й знає, що більше не залежить від інших і може жити тільки собою, її не цікавить, що з нею буде в майбутньому або що про неї скажуть. В його очах зник страх, а на вустах навіть іноді з'являлася усмішка, він перестав уникати людей і навіть ходив до клубу — в кіно та на вистави. Йї тільки дуже пильно приглянувшись, можна було помітити в його очах чекання, воно свідчило, що він безнастанно кудись іде й що путь та недовга. Раптово й несподівано заспокоїлась і Клара. Можливо, поїхав її старший лейтенант, можливо, перегоріло щось у ній самій, а може, вперше, помітивши зміни в Миколі, спробувала всерйоз наблизитись до нього. Була тиха, уважна й запобіглива, а він нічого не казав і приймав усе те із зверхністю людини, великодушної і незлобливої, якій відомо щось таке, чого не знають усі інші.

Сонце ще не зійшло, тільки руда пляма стояла на сході над балицькими соснами. Микола застріг Відьму — гніду, з білою плямою на шиї кобилчину, названу так, мабуть, за норів і хитрість, повставляв штилі, скинув з саней зайві дошки. Біля гамазею не було нікого, нічний сторож, він же за сумісництвом і конюх, Ничипір Гусочка вже пішов додому. Микола сам не знав, звідки в ньому сплинуло рішення поїхати за сіном, — адже учора ввечері промайнула тільки невизначна думка про зимову дорогу попід лісом та про високі стоги на лузі. Було це бажання відплатити за гладущики молока та грудки сиру, які Дарка через день приносила до їхньої хати, жаждоба праці, якогось діяння (з пункту вже вивезено майже все зерно, і там немає ніякої роботи) чи просто захотілося хоч на день порадувати себе бодай якоюсь, нехай і недалекою мандрівкою — хтозна, але дорога непереможно кликала його. Не вагаючись більше, Микола став на полоз, узявся за штиль і хльоснув кобилчину. Та певдолено фокнула, крутнула головою і так, косуючи назад, бокаса потягнула сани на дорогу. Вже минаючи переїзд, Микола подумав, що треба було залишити Гусочці записку або хоч якийсь знак, що кобилчину взяв він, але вертатись не хотілося, й він заспокоїв себе тим, що, либонь, Ничипір Гусочка здогадається й так.

Сніги випали не глибокі, тижнів три тому, дорога була наковчана й кобилчина легко, майже без прицуки, йшла широкою рессю. Тільки іноді трохи ковзала лівою передньою ногою (кована тільки на передні), мабуть, стерлася підкова, й тоді сполохано фоккала й збивалася на край дороги, де сніг м'якший, але тоді один полоз ішов по цілині. Микола поминув Здорин клин — літні пасовища, далі дорога пішла попід лісом — спочатку сосновим, а далі мішаним. Тут сніги були глибші й геть помережані заячими та лисячими слідами, — хто тепер ходить на полювання, розвелася звірини достогибелі, — в одному місці, в долині, руда метнулася з дороги метрів за двадцять, і поміж дерів довго метлявся червонуватий, схожий на вогняний клубок, віхоть. Аж у Миколі проснулося щось приспане, він пошкодував, що не взяв хоч карабін. Потім дорога повернула в ліс і петляла поміж дерев кілометрів шість, аж поки знову не вивела на далекі луки — Горіле. І вже одразу на виїзді Микола помітив перемену погоди — віяв різкий, поривчастий вітер, гнав понад землею сухий колю-

чий сніг. Ще з півгодини Микола їхав попід лісом навстріч вітрові, що набирав сили, дув з півночі, з безкраїх боліт, які в них у селі називають галами. Їх і косять тільки до річки — Крутивуса, а далі осоки стоять некошені, неначе мідні, аж дзвенять під вітром. Їх не косили ніколи, навіть у давнину, тому й називалися — Вольпа, трави там погані, та й вивезти їх ніяк. Зараз уже не було видно ні Вольної, ні Крутивуса у верболозах: сіра колюча імла за-слала виднокіл.

Микола під'їхав до стогу. Клали вони його влітку вдвох з Лавріном. Стіг чималий, саней на п'ятеро, порушувати зверху не можна, такі стоги забирають валкою, одразу до дна; Микола заходився надбирати з підвітряного боку. Сіно влежалось, доводилося його скубти, на випа набиралося мало, й класти теж було важко, вітер рвав сіно з-під ніг. Микола добряче впрів, поки наклав до половини штилів. Аж тоді оглянувся й не побачив нічого, така хурія розгулялася довкруг. Кобилчина стояла склячившись, спиною — скільки змогла в голоблях — до вітру, біла од снігу, й не їла сіна, хоч було свіже й запахуще пеймовірно. Саме це чомусь найдужче стривожило Миколу. І він подумав, що вельми патопкувати сани не треба. Й вирушив у зворотну путь. Розгарячений з роботи, біг поруч Відьми, ведучи її в повіді, віжки накинув на вершечок штиля. Кобилчина баско йшла по снігу, мабуть, і собі поспішаючи з цього засніженого, з гострими лезами вітрів пекла. Дорога пласталася попід лісом, і хоч її вже примело снігом, збочити він не міг. Незабаром вони псвернули в ліс, тепер вітер дув їм у спину, й одразу полегло, здавалося, ота немилосердна колюча сила зламала об ліс крила й впала біля нього. Хоч віхола кружеляла й тут, але була м'якша, лагідніша.

Микола притомився, йти збоку було важко, й він пропустив сани, пішов за ними. Додому Відьму підганяти не треба. Йшла вона важко — біла слід у снігу, який у переметах був хоч і свіжий, але неначе спресований; повільно ступав за саньми й Микола. Він уже трохи охолонув, навіть почав мерзнути, але було йому добре. Може, тому, що має принести комусь хоч маленьку радість (Дарка бідкалася, що сіна лишилося на тиждень), а може, що звершує якусь роботу. Власне, останнім часом кожну роботу, яку розпочинав, поспішав закінчити якомога швидше, як завершував її, знову віддавався на поталу отим думкам.

Він сам не знав, чому так виходить. Може, щось у ньому сподівалося, що він таки здолає себе, — лізтиме кудись, як у яму, копатиме й копатиме, поки не прокопається на другий бік і звільниться. Хоч тверезий розум підказував: куди прокопається, де той другий бік? Вони обидва в ньому. Тепер бачив це. Собі на подив, бачив спокійно, неспаче вже прийшов до якогось рішення. Але й тепер не міг сказати доконечно, а чи знає себе до кінця. Як, мабуть, не знає кожна людина. Проте зараз все-таки знав глибше. І шкодував на те, що виявився не таким, яким себе вважав у глибині душі. Раніше вважав, що є у ньому щось тривке, вагоме, що його стане на найкрутішу хвилину.

Тепер знав, що винуватий. Бо ж потайки здогадувався ще раніше, що не вистоїть у суворих обставинах. Але ж на початку у нього був вибір: признатися, що він людина не мужня, й не піти в розвідку. Його не змушували до того силоміць. Отой маленькій страх, страх сорому й штовхнув його на чорний шлях.

Раніше він волів не доходити до тих думок, втікав од них. Але тепер більше не боявся себе. І одкарбовував як про когось стороннього, що стежка до того шляху пролягла здалік. Майже з дитинства. Якби не проплутав один раз, другий, то, може, вистояв би й потім. Якби, скажімо, признався у шостому класі, що вирвав з класного журналу сторінки він, а не Рибаченко, хлопець і справді бешкетний, для которого той день став останнім днем шкільної біографії, якби зумів дати здачі Скалієвому Женькові, а не побіг скаржитись до Лавріна, якби в грозу, коли вбило на Здориному клину корову, не покинув худобу і не втік додому, то переміг би й ту ніч і не плував би думкою в завірюсі років.

Коли він починав думати далі, то все зводилося до дуже простого. Він не міг подолати страх. Бо ж і раніше знав, що він — людина не мужня, до якогось рішучого вчинку підходив по кроку, вимірював, виважував, а по-справжньому рішучі люди тих замірів не роблять. Вони мовби наперед знають, що у важкий момент треба одіпхнутись од берега і вже не оглядатися, а боротись з течією. Вони наперед не приглядаються до течії.

Завірюха й далі гуляла по лісі. Пробудившись од думок, Микола зауважив, що він і досі не поминув обгорілої липи. Вона стоїть на горбочку, дорога біля неї розчахується, оббігає її з обох боків, і не помітити її він просто не міг. Микола оглянувся — місце видалося йому незнайо-

мим, санний слід мрів позаду одиноко й тривожно. Не схожа ця дорога на ту, якою він їхав до Вольної. Та кривуляла, і на кущах ліщини, на дубовому вітті позависали віхті сіна, а ця була пряма й рівна, й ніде жодної сіпинки. Він зрозумів, що це просіка. Вибіг наперед, взяв Відьму за недогнуздок. Кобилчина стала. Одначе куди тепер їхати? Назад? Але слід досі примело. Та й розвернути сани тут він не зможе. Микола потягнув за недогнуздок. Незабаром шлях перетяла дорога, це таки була дорога, він повернув праворуч, як йому видавалося, в напрямку села. Але небавом дорога розчахнулася на три — вузькі й вибоїсті, він вибрав середню, рушив по ній. Відьма пройшла трохи й стала. Микола потягнув за недогнуздок, але вона не зрушила з місця. Зайшов збоку, вдарив складеними вчетверо віжками, проте кобилчина навіть вухом не повела. Він зняв з штиля батіг. Але Відьма проплуганила ще з сотню кроків і знову зупинилася. Микола залишив сани, пройшов трохи вперед. Ліс і ліс, якийсь незнайомий, чужий. Може, він забув його за ці роки а чи не міг розпізнати в білій кручіі. Вернувся назад, не знаючи, що робити далі. Страху не було, тільки втома налягла на плечі, втома якась м'яка, тепла, хотілося приткнутися під дерево, сісти навпочіпки, перепочити. А може, краще вилізти на сани, заритись у сіно. А Відьма? Вона напевне замерзне. Та, мабуть, і для нього той сон буде без пробудження. Може, це й добре? Заснути, щоб не прокинутися? Але щось у ньому опиралося, повставало, боролось. Якби він не послав себе думкою в той сон, то, либонь, це було б найкраще. А тепер він, мабуть, не засне.

Проте, може, вперше в житті не почував страху.

Микола випріг кобилчину, упряж позакидав на сіно. Йому пригадалися ще довоєнні розповіді, як воли та коні виводили до села тих, що заблукали. Прив'язавши до вуздечки віжки, плеснув Відьму по крижуху. Вона неохоче зрушила з місця, пройшла трохи по снігу й зупинилася знову. Він зрозумів, що коняка нікуди його не виведе. Тоді відв'язав віжки, взяв у руку повід і рушив у білу безвість. Він почував страшенну втому і якусь ламку теплу кволість, повіки йому злипалися, сніг більше не танув на обличчі, й він згрібав його пальцями. Тепер, коли дорога роздвоїлась, він намагався йти так, щоб вітер дув лише з одного боку, справа.

Микола не пам'ятав, скільки йшов так. Не раз йому здавалося, що сили полишають його, що він ось-ось упаде й

вже більше не підведеться. І коли дорога вивела на велику галявину і в обсипаних деревах упізнав здичавілі яблуньки та сливи, то вже над силу переставляв ноги. То були далекі лісові хутори — до села від них п'ятнадцять кілометрів; їх знесли перед війною. Десь у глибині пам'яті висвітлилася згадка, що там, далі, є ще один хутірець, старої В'юннички, її чомусь не знесли, й у селі казали, що вона живе там з дочкою і досі.

Микола ледве добрів до присипаної снігом, врослої в землю хатини. Жінки впустили його, розпитували, що з ним сталося, хто він і звідки, Микола розказував, а в нього злипалися очі, й поки стара лагодила вечерю, а молода стелила на лежанці, заснув просто за столом, і вони не могли добудитися його.

Павлина сіла на лаву, оглянулася. В хаті не замчено, на підвіконні заліпленого снігом вікна стояли немиті миски. Шибки заледеніли, мабуть, Кларка не топила з учорашнього дня.

— Кларо,— сказала Павлина, й дві сльози проступили в кутиках її очей,— куди ти поділа Миколу?

Кларка не відповіла, вона сиділа за столом перед дзеркалом, розчісувала на проділ, уважно розглядаючи окремі пасемця, важку густу хвилю волосся. Оцей Кларин спокій, нехтування її, матері, а в ній Миколи і всіх їх, найдужче дратували Павлину.

— Куди він подівся? — так само суворо й відчужено запитала Павлина.

— Хіба я знаю,— відказала Кларка й одірвалася од дзеркала.

Вона справді нічого не знала про Миколу. І оцей її спокій був спокоєм непевності. Спочатку, коли Микола не прийшов увечері до хати, Кларка здивувалася. Наступного ранку — розсердилася, а далі стривожилася. Розгад був один — Микола втік. Залишив її, а сам поїхав кудись у Сибір чи на Донбас і вже не вернеться ніколи. Вона пригадувала Миколу, надто в останній рік, і щось мовби одкривалося їй, і вже не злість, а каяття тиснуло груди. Він, мабуть, катувався страшенно. Вона не зрозуміла його тортур, не розуміла й зараз — адже яка його провина, хіба ж він навмисне, хіба хотів лиха тим трьом, якби забув за них, жив, як інші люди, все й склалося б інакше. Ну чого йому було так шматувати власне серце? Скільки лих, скільки трагедій упало на людей, жити б тепер та жити,

так ні, вихимерив щось і катував себе. Так, катував, вона тепер це бачила, хоч і не могла до кінця обійняти його мукки і сама чимало завинила перед ним. Вона не знала, що їй робити тепер у цій хаті, в чужому краю, серед чужих їй людей...

Ось і Павлина. Вона, мабуть, справжня мати, тільки якась — немов прокурор чи суддя. Кого вона судить? Її? Миколу? Обох разом? Їй хотілося закричати, витурити стару з хати, а та в цю мить підвелася, ступила два коротких кроки до столу.

— Кларо, що він зробив? — запитала тихо. — Скажи... Нехай я його прокляну... або пожалію. Чи таке, що й пожаліти не можна?

Вона ще не встигла закінчити, як Клара підхопилася з стільця й закричала:

— Чого ви причепилися до мене? Що вам треба? Нічого він не зробив. Чусте, нічого! — І враз зів'яла, важко опустилася на стілець, сказала зовсім інакше:— Видумали ви все, мамо. Немає на ньому ніякого гріха. Ідіть і не кажіть оцих дурниць нікому.

Їй сама відчула мовби якесь полегшення від тих слів.

...Коли Микола повернувся додому, Клара нічого не сказала йому ні про свої підозри й думки, ні про одвідини її Павлиною. Життя знову поволоклося по старій колії, і хоч було в ньому щось нове, Микола не помітив того. А новим було ставлення Клари. Вона таки трохи одмінилася. Перестала ходити до клубу, стала уважною до чоловіка й все мовби до чогось прислухалася, чекала чогось з затасним страхом. Тепер вони чекали обоє, тільки нарізно, й кожне свого.

22

Миколу розбудило гудіння мотора. Він подивився на годинника, якого тепер майже ніколи не знімав з руки, — білі світлі стрілочки показували пів на восьму. Гудіння не вщухало, переходило в ревіння, він подумав, що якась дужа машина або трактор пробивається снігами їхньої вузької вулички. Гудіння урвалося біля їхнього двору. Коли в давінку від морозу раму голосно затарабанила чиясь рука, Микола вже стояв посеред хати в галіфе і в накинутій поверх натільної сорочки шинелі. Він одчинив двері і впустив до хати високого чоловіка у військовій шапці й білому кошушку без погонів. У хаті ще стояла те-

мінь, Микола причинив двері до кімнати, шваркнув запальничкою, засвітив каганчика на лежанці.

— Капітан Плахов,— відрекомендувався чоловік, коли червонясте полум'я над нагорілим гнотом перестало гойдатися і висвітлило обличчя обох.— Приїхав забрати овес. Ось накладні.— І вийняв з бічної кишені складені вчетверо квитанції.

Микола перегорнув шість квитанцій, повернув капітанові.

— Я зараз одягнуся.

— Хто то? — сонно запитала Клара, коли він зайшов до кімнати й почав одягатися.

— Військові. По фондовий овес приїхали,— знехотя кинув, розшукуючи валянки, знав, що йде не на годину, на морозі в чоботях тобогу не вистоїть.

— Я поїду з тобою,— чомусь підхопилася Клара.

— Здурівши! — грубо буркнув.— Чого б то? Мороз, аж шибки тріщать.

Клара завовтузилася на ліжку; йому здалося, хотіла щось сказати, але він взяв ключі, одягнув шапку й вийшов.

У вулиці стояв студебекер. Вони залізли до теплої кабіни, потужна машина ревнула мотором і, розвертаючи глибокі сніги, важко посунула по вулиці.

На шляху на них чекало ще п'ять таких самих машин. Вони поїхали під ліс, до комори, де лежав фондовий овес.

В коморі було холодно й порожньо. Тридцять тонн вівса — все, що залишалося в ній. Він лежав у восьми засіках, холодний, аж до нього страшно було торкнутися рукою. Вгорі по тріскували од морозу крокви, скрипів під ногами солдатів поміст, вони штовхалися плечима, борюкалися — грілися, а двоє витягли до дверей ваги, й Микола з капітаном перевіряли їх. За кілька хвилин овес поплив золотими струмками в мішки.

Солдати насипали мішки доверху, так що складений гармошкою чубчик ніяк було вхопити пальцями (орудували вправно, либонь, ця робота була їм звична), і бігцем носили на ваги. Перший студебекер завантажили за півгодини. Довше вантажили другий — підбирали зерно з дна засіка, потім знову насовували його в мішки лопатою.

Капітан пританцьовував на дзвінкому помості, бігав з кіпця в кінець комори й підбігав до вагів тільки тоді, коли Микола вже виставляв гирі. Але таки він першим помітив невідповідність між цифрами в накладних і зерном, яке лишалося.

— За квитанціями ще має бути вісім тонн,— сказав Плахов.— А там чи набереться три.

Микола пішов і подивився сам. Справді, вівса лишилося півзасіка.

— Доведеться їхати ще до одного складу? — запитав капітан.

— Ні, більше в мене вівса немає,— сказав Микола.

— Ти того... не жартуй...

— Я не жартую,— сказав Микола і посунув рукавицею гирю.— Можете, хлопці, носити.

— Та ти... та ти знаєш,— розхвилювався капітан,— що це означає? Я ж буду змушений... І ще сьогодні моє начальство подзвонить твоєму.

— Знаю, капітане, все знаю,— спокійно, як і перше, мовив Микола.— Ви робіть своє діло.

Капітан подивився на нього немов на божевільного й чомусь тихо, ступаючи на носки чобіт, пішов у кінець комори. Але коли солдати підмели останній засік, він знову підійшов до Миколи, взяв рукою за вилогу шинелі й не одпускав, поки не скінчив балачку.

— Слухай, ти... того... Не треба химерити! Ти був на фронті? Був поранений? І лишився живий... А тепер ось... Я не знаю, я не хочу знати, що тут у тебе сталося. Але ж зараз за кожен центнер зерна...— І він потягнув за вилогу шинелі Миколу на себе.— Я можу залишити порожній студебекер до обіду... Навіть до вечора. Скажу — полонка... А ти вже... Обмінйай на ячмінь, на пшеницю... На що хочеш... А потім викрутишся. Я нічого не знаю й нічого тобі не казав... Одне слово, студебекер лишаю до вечора.

— Ідь, капітане, і забирай свій студебекер,— звільнив від капітанової руки шинелю Микола.— Й роби... що маєш робити із службового обов'язку. Бувай.

Капітан подивився на нього скаженим поглядом, плюнув під ноги й пішов до дверей. За хвилину заревли мотори всіх шести машин. Микола постояв, подивився, як вони з'їжджали з горба, й замкнув комору. Йому чомусь пригадалися капітанові слова про фронт, і в його голові перекрутилася думка, що те, від чого гинув, могло його і врятувати... Могло, але він не захотів. Мабуть, саме через це. Про зерно він майже не думав. Він знав, де воно поділося. Недарма сьогодні ранком переполошилася Клара. І ще йому пригадалося, як одного разу шукав ключі од комори й не міг знайти. Наступного ранку вони лежали в столику на видному місці. А отой старший лейтенант був

інтендант в станції. Проте, почував, все це його зовсім не хвилювало. Й він не хотів про це думати. Й взагалі ні про що не хотів думати.

Глибоко засунувши руки в кишені шинелі, повільно рушив до села, і вітер примітав колючим снігом його слід.

23

Миколу судили після Нового року. Кларка найняла адвоката з області, і він запропонував Миколі детально обміслений (мабуть, з Кларкою) варіант захисту: овес лежав з позаминулого року; приймаючи справи, Микола його не переважував (звичайно, це недогляд, але тільки недогляд), його могло нестачати ще тоді, oprіч того, за такий довгий час (адвокат проконсультувався із спеціалістами) він міг усохнути, та й вологість його при прийомі (теж перевірів) не зазначена, та й всілякі шкідники могли поцусувати. Адвокат сподівався, що при тонко і вміло проведеному захисті, при відповідних свідках і враховуючи Миколине фронтоне минуле — виконання важких спеціальних завдань — для нього все скінчиться штрафом і одним або двома роками засудження умовно.

Микола не висловлював радості з такої майстерно вплетеної мережки, але й не відмовлявся від послуг адвоката. А коли на суді суддя запитав його, чи визнає себе винуватим, відповів, що визнає повністю, проте відмовляється назвати мотиви, з яких це зробив.

Потім він мовчав і на всі запитання судді та прокурора відповідав коротко, здебільшого «так» або «ні». Він слухав прокурора, слухав адвоката, а думав своє, і дивна цифра — три — не давала йому зосередитись. Звичайно, це була випадковість, що перед ним сірили три постаті, постаті трьох суддів. Троє судили за трьох. Вони судили м'яко, бо нічого не знали про тих трьох. Навпаки, вони навіть долучали його до тих трьох і до багатьох інших, суцільних і вже не суцільних... А мусили б... Мусили б відокремити його від тих. І тоді...

Микола розумів, що оцей присуд не буде карою за ту провину. Не буде він навіть часточкою кари, в світі немає ціни, яка могла б окупити кров. Він почував, що сидить на оцій лаві не випадково, конче треба йому було побачити перед собою і цей зал, й трьох суддів, щоб подумати про все не розпачливо, а чітко й ясно, і назвати все тими словами, від яких втікав усі роки. Він заздрив усім, хто сидів

у залі: і старшим, і своїм ровесникам, і молодим, хто тільки починав життя. Заздрив їхньому спокою, правдивості, чистоті, заздрив, що не пройшли по лезу, по якому пройшов він, а ті, які пройшли, пройшли достойно, не так, як він. Між ними й ним зараз був бар'єр, але він знав, що насправді цей бар'єр значно вищий, що це непрохідний мур, і він його не переступить ніколи.

Ніхто з присутніх у залі не зрозумів, чому так повівся Микола, чому не вхопився за мотузок, якого кидав йому адвокат і навіть судді. Тільки двоє людей збагнули все до кінця. Першою була Клара, котра й раніше, хоч і неясно, здогадувалася, що коїться в нього на душі, вона не дочекалася оголошення присуду й вибігла, коли судді пішли радитися.

Останньою з судового залу вийшла Павлипа. Ноги її підломлювалися, серце боліло гострим болем, але вона намагалася не виказувати того. Вона не знала достеменно, що саме зробив її син десь там, на далеких дорогах війни, але здогадувалася, що він не пройшов їх так, як всліла совість, як веліла вона, мати,— веліла мовчки, не сказавши на прощання жодного слова, бо про таке не говорять.

Вона ніколи й нікому не розповість про це. Вона помре тихо, старший син поховас її на сільському цвинтарі й буде ходити на могилу, посячи в серці тиху скорботу.

Обвал

ПОВІСТЬ

День перший

Точніше, вечір. Розпочалася ця повість увечері двадцять дев'ятого липня тисяча дев'ятсот вісімдесят... року. А може, вона розпочалася й значно раніше. Скажімо, сімнадцять з половиною років тому — саме стільки років зараз Едикові, моєму молодшому сину. Або снується вона цілих сорок років і має довжину мого життя. А іноді мені здається — вона взагалі не має початку. Як не мають початку більшість людських діянь на землі.

...Валізи запаковані. Люба складає у великий поліетиленовий пакет яблука, помідори, сир, бутерброди, котлети. Я вже розкрив рота, щоб сказати, чи не в космос вона споряджає нас, але Едик зупинив мене ледь вловимим порухом брови: помовч, не ув'язуйся, не нервуй маму, не з'імо — викинемо, ти ж бачиш, яка вона зараз феноберна. Люба — справді, як іграшковий засць з накрученою пружиною. Торкни — не зупиниш. Я гарячково перебираю в думці, чи не забули чого: одяг, туалетне приладдя, підручники. Підручники — насамперед. Едик знову показує мені очима: може, взяти карти? Мабуть, вони нам не згодяться, а втім — хтозна. В Едика — дуже виразні очі, мої очі, великі, голубі, і розуміємо ми один одного з півпогляду. Мовби ведемо якусь веселу пустотливу гру, окреслили довкола себе магічне жартівливе коло, в якому нам дуже добре і в яке не впускаємо нікого, навіть Любу. Так, так, навіть Любу, та, зрештою, її найперше; Люба почуває, що вона — за колом, і через те гнівається. А нас уже давно захопила гра, і ми не можемо зупинитися. Дзвонить по телефону мій зам, бажає удачі, я посилаю його «к чорту» (ніби це я здаватиму екзамени, а не Едик), намагаюся якомога швидше одв'язатися від нього. Едик здогадується, хто дзвонить: двічі стукає по столу кулаком — кісточками пальців. Я беззвучно сміюся. Мій зам — справді дуб. Отако, зі сміхом, ми пересіваємо на це решето всіх. Навіть уявили себе маститими акторами, ось ви-

йшли на сцену театру, сіли й ведемо вдвох діалог. «Ну й п'єса нам попалася». — «А що ж ти хочеш? Автор...» І Едик виразно стукає по столу. «А режисер?» Знову два удари. «А директор?» «А публіка? Поглянь на гальорку. А бель-етаж?»... Ми уявляємо, яка паніка зчинилася за кулісами, як із жахом розбігається партер, поки і його не «сопричислили» до тієї ж категорії дубів-нелинів, і заходимось од сміху. Мені неймовірно подобається Едиків сміх. Ми розуміємо, що декому, наприклад, Любі, наша вигадка зда-лася б несмішною, але вони — поза колом.

Мабуть, Любі трохи кривдно, що вона не може прорва-тися в химерне, трохи блазнівське, а трохи чарівне, чимось схоже на оте гоголівське, окреслене Вієм, коло; я розумію її: сам колись ходив по зовнішній орбіті подібного кола. Це було тоді, коли Люба почала брати Едика на дитячі ролі в п'єси, у яких грала сама. Тоді її поймали справжні великі гордоці — мати і син грають матір і сина, грають чу-дово, — вона мовби підносилася над буднями життя й... трошки наді мною — засмиканим ординарним лікарем ра-йонної лікарні. Світ мистецтва не знає районів, високі ду-ші спілкуються поза часом і простором на всіх паралелях і меридіанах. Коли вони з Едиком поверталися з Будинку культури і сідали удвох вечеряти, Люба якійсь час ледве чи й помічала мене, їй доводилося докласти зусиль, щоб остаточно спуститися на цей, не завжди вміло вимитий мною, лінолеум, за цей посмугований кухонним ножем стіл, до цих магазинних, товстих, пружинних, що з них витікає руда сукровиця, котлет. Вони дзьобали їх, збудже-ні, згадували якісь сцени з щойно баченої вистави, мис-тецький азарт грав на їхніх обличчях. Я ж сидів, пеначе виготовлений із пап'є-маше.

Одначе це тривало недовго. Едик знепацька й рішуче відмовився ходити з Любою на ренетиції та вистави. Я й сьогодні доконечно не знаю, чому він порвав, як кажуть у високому мистецькому світі, зі сценою. Адже спочатку вельми втішався тим. І не пам'ятаю жодної невдачі, жод-ної прикрості, які б спіткали його на сцені. Маю деякі під-стави тлумачити Едикову відмову трохи інакше: він зро-зумів, що став мовби іграшкою в Любиних руках, що все це врешті-решт не до кінця серйозно, одна гра є лише ча-сткою іншої гри. І хоч я жодного разу, жодним чином не виявив свого несхвалення їхніх пізніх мандрівок, опівніч-них вечер на кухні, його відмова стала мовби нашою пер-шою з ним солідарністю, чоловічою й сімейною, нашою

спробою окреслити своє, нехай і примарне, коло, те гірко образило Любу, й вона довго не могла нам того пробачити. Не може вона примиритися з тим і зараз, хоч водночас трошки й радіє: адже це її син і її чоловік міцно тримаються за руки. І нехай ми в якомусь своєму космічному колі, але те коло — не зовсім справжнє: на грішній землі, у власній квартирі ми тупаємо смиренно і її веління сповняємо ревно.

Люба сідає на краєчок стільця. Вона сувора й урочиста. Ми теж напускаємо на свої обличчя відповідного виразу й сідаємо на стільці. Проте Едик не може приховати усмішку. Та усмішка, здається мені, не ображає матір, скорше прощає її старорежимні забобони.

— Пора, — тихо ворухить ледь підфарбованими губами Люба.

Вони у неї невеликі, в міру повні, чутливі. І сама Люба ще досить молода жінка, тонка в талії (стежить за собою), струнка, у неї дуже гарне біляве волосся, яке хвилює спадає їй на плечі. Можливо, я трохи підмальовую власною уявою цей портрет, бо й досі трішки закоханий у дружину або хоч у пам'ять про ту дівчину, з якою колись стояв на мосту над річечкою Крипичанкою, але так про неї кажуть усі мої знайомі. При тому Люба певна себе, уміє якось так триматися, що викликає у всіх повагу. Я розумію, що в очах чоловіків (мені здається, що вони пасуть мою Любу очима) безнадійно програю поруч із нею: у мене й статура не молодецька, черевця, правда, немає, але вісімдесят два кілограми при зрості метр сімдесят три — теж немало, і почала проглядати пролісина, і зморшки на лобі та обличчі (весь вік Люба мені казала: не морщ лоба, будуть зморшки, на її й вийшло), а саме обличчя — темне, неначе я не лікар, а бригадир рільничої бригади, темне, ще й клинцем донизу, а чуб рідкий і чорний, як смола, з білими нитками сивини — людського бабиного літа. Щоправда, зараз я важу не вісімдесят два кілограми, а сімдесят сім. Сімдесят сім, і ще й далі втрачаю вагу. Сам не знаю, від чого. Щось у мене сталося з легенями — не лікарський вислів, але інших слів я не знайду, жоден наш лікар не міг поставити остаточно діагноз, рентген же дав якусь темну пляму... Темно-сіру пляму, дуже схожу... Я не називаю того слова навіть у думці. Деякотрі мої колеги радили лягти на клінічне обстеження в онкологію, але я відмовився. Признаюся, я не вірю в реальність їхніх підозр. Та й усі інші аналізи заперечують мож-

ливість такого діагнозу. Скорше всього це наслідки запалення легенів, на яке перехворів минулого року. Звичайно, я не можу зовсім абстрагуватися від тих химерних думок. Тільки невігласам здається, що лікар почувався майже безсмертним, що лікарський фах привчив його до думки про смерть. Працює у нашій лікарні старий невропатолог. Їх четверо лишилося з курсу, і коли помер ще один — четвертий — він три дні не виходив на роботу: надто близько упав снаряд, контузив його психіку. А люди йдуть до нас, як до безсмертних, ось навіть учора... Прийшов до мене шофер. Здоровий, як лут, пудову гирую перекладає через власну хату, а в очах — страх, неначе розлитий по чистій воді мазут. Він мене переживе разів три. Дивиться, як на Ісуса Христа, який може зробити чудо. І я зробив. Тільки-но сказав, щоб одягав штани й більше не приходив, він аж підстрибнув, побіг і вже за порогом забув про новоявленого Ісуса Христа. А цей Ісус — річ звичайнісінька — зовсім не безсмертний. Він тільки не допускає до критичної поділки тієї чорної думної хмари, відсовує її, тримає на овиді. А з неї крешуть і крешуть блискавиці, і поцілюють вони... прямо в серце.

Я захопив із собою рентгенівські знімки легенів. Покажу в Києві якомусь світилу.

У тролейбусі ми з Едиком знову скоморошили, хоч і непомітно для інших. Мені чомусь не вельми скоморошиться, але я повинен підтримувати Едиків бойовий дух. Увійшов дуже поважний дядечко з жовтим пузатим портфелем, він нікого не помічав, усім своїм виглядом показував, що не звик їздити громадським транспортом, і Едик легенько постукав кісточками пальців по стінці тролейбуса, а тоді ще й помахав рукою вгорі. Я кивнув головою — «звичайно ж, дуб, тільки високий». Люба намагалася приструнити нас поглядом, але це їй не вдалося. Вона пошепки відчитувала нас за несерйозність, легковажність. Особливо мене. Я трішки здивувався: невже не розуміє, що я вболіваю за сина не менше, ніж вона, а все це просто бравада? Справді, думаю про перше серпня, й мені аж протягом віє попід серцем. Сам не розумію, чому: ну, не поступить зараз, поступить після армії, і наплювати мені, що там подумає хтось із колег, знайомих: нерозумний син, невливовий батько. Просто я надто вболіваю за Едика, як переживе це він. Такий не впевнений у синові? Начебто ні. Проте не знаю, не знаю. Знаю тільки те, що ми з ним знайшли, як тепер кажуть, особливо

щільний контакт, і мені від цього гарно. Я взяв відпустку й хочу присвятити її синові. («Присвятити» — з високого штилю, цей грішок за мною водиться, в молодості навіть писав вірші). Не відаю, чим я йому зможу допомогти. Математику майже забув, от хіба що по літературі... Літературу люблю і знаю, чомусь саме за це найдужче й поважає мене Едик, а не за те, що я шанований у місті лікар, головний лікар лікарні; ми на рівних сперечаємося з ним про «Цвіт яблуні» Коцюбинського, «Вечір у Візантії» Ірвіна Шоу.

Ось і вокзал. Едик схопив обидві валізи й попрямував до виходу. Він у тролейбусі — вищий за всіх, його русьві кучері понад усіма головами. Кучері мовби підпирає голуба водолазка, мені він дуже подобається в ній. І сама водолазка теж. Люба принесла їх йому на вибір — аж три (де допинає в нашому місті це закордонне ганчір'я, я не знаю й досі, одного разу принесла й мені майку, звичайну майку, тільки називається якось по-іноземному, ще й з манюсінською дірочкою під рукою, і правила за неї знайома сто карбованців, я ледве не пошматував ту майку), на одній вишкварював оркестр якихось патланів, на другій хизувалася зеленоока смаглява красуня, третя була чиста; голуба й чиста. Едик вибрав третю. Люба дріботить поруч зі мною і охкає, що син підвередиться; шепоче, що я поганий батько, не жалію його, а я йду, посміхаюся в думці й милуюся Едиком. Високий (метр вісімдесят два), широкоплечий, він ступає широко і впевнено, й натовп розбивається об нього, як весняна повінь об хвилеріз. Ми йдемо в його кільватері...

Едик заніс валізи до куче й одразу ж подався з вагона, гукнувши, що біжить купити мінеральної води на дорогу. Я чомусь не зовсім у те повірив, а Люба приклеїлася лобом до вікна, й на обличчі в неї закарбувався вираз, як у тих хлопців зі Скотленд-Ярду, про яких писав ще Конан-Дойль.

Принаймні вона мені уявлялася саме так. Але і я не втримався, заглянув через Любине плече. Встиг побачити тільки голубу сукню та рудувату кудельку, яка спалахнула, неначе вогник над неопалимою купиною, а далі той вогник затулила широка Едикова спина. Я знаю цю дівчинку, точніше, не знаю, бачив її кілька разів з Едиком, — маленька, мініатюрна, майже іграшкова і дуже гарна личком, решту інформації одержав від Люби: Катя, дочка завуча школи од другої дружини (перша дружина помер-

ла), відмінниця, заступник комсорга школи. Інформація вичерпна, Люба виповіла її без ентузіазму, але й без особливої тривоги. І дивиться на синове захоплення, як на дитяче, зрештою, так дивлюся на те і я.

— Покладайся на Аркадія Васильовича, — наставляла мене Люба. — Він зробить усе. Готель замовить теж...

Цей Аркадій Васильович видавався мені особою майже містичною, oprіч усього, я не дуже вірив, що він захоче чимось допомогти. Зрештою, з якої речі, хто ми йому такі: двоюрідний брат Любиної подруги! Десята вода на киселі. Люба бачила його один раз — приїжджав до нашого міста й зупинявся в сестри, пили шампанське і їли шапlickи. Я чомусь на ту вечірку не потрапив — мабуть, куняв на якійсь нараді або був у від'їзді. Одначе Люба каже: Аркадій Васильович зробить все, що тільки зможе. А можливості його не малі — завідує чимось чи заступник завідуючого навчальної частини інституту. За день до нашого з Едиком від'їзду вона розмовляла з ним по телефону, він сказав, що зустріне нас на вокзалі. Я страшенно не люблю будь-кого зобов'язувати. Я не вмію відплачувати, але тут уже пічого не вдієш.

— Пошуруй, може, ще когось знайдеш (мене різнуло «пошуруй», я ніколи не чув од Люби такого слова). — А до того свого однокурсника сходи обов'язково. Заступник міністра! Щоправда, він не по навчальній, а по курортній частині. Все одно — заступник. — Люба знає втричі більше за мене. Розвідслужба у неї поставлена на широку ногу. Чого не зробить мати для свого сина! — Може, запроси його на літо до себе? На виноград і груші.

— Кого, ректора?

— Не клей дурня. Миколу. Все-таки вчилися разом. Навіть жили в одній кімнаті. На такій висоті чоловік!

— Нашим виноградом можна труїти мишей...

— Це ж тільки привід. Не забудь поздоровити його з орденом.

— З яким орденом? — уже щиро здивувався я.

— Та я ж тобі показувала газету. Нагородили групу лікарів. Його — орденом «Знак пошани».

— Це ж — три місяці тому.

— Нічого. Ти ж його відтоді не бачив.

— І треба йому наші запитання, якщо він відає курортами.

— А може... Для цієї... екзотики. Твоє діло запитати.

Я мовчу. Я не знаю, як мені бути. Може, справді поздоровити Миколу? Але ж це принизливо. Коли нагородили — не поздоровляв, а тепер, як став потрібним... Засмоктало під серцем. Починаю сердитись, водночас мені стає соромно. Не знаю чому. Щось тут не гаразд. Чи в моїх думках, чи в тому, про що думаю. Мабуть, у моїх думках, у мені самому. Я не заздрю великим, тим, що на портретах у коридорах медичних установ та сторінках підручників. Мабуть, через те, що їх уже немає і що вони — на недосяжній височині. А от успіхи живих, надто декого з тих, з ким учився, мене іноді дратують. Миколині, зокрема. Мабуть, через те, що я не вірю в його подвижництво і в його талант. Був хитреньким пронозливим студентиком і висунувся на пустомельстві. Правда, на буряки, на крос зголошувався першим, ще й інших закликав. Першим виступав після доповідей на зборах. А патологоанатомію складав тричі. Може, я помиляюся щодо Миколи Поляка? Може, я чогось не добачив у цьому або він змінився? Я ще заздрю Ігорю Хворостяному, але то інша заздрість, то — таки талант од бога, і членкора йому дали не за вправи у краспомовстві. Колись і я леліав честолюбиві мрії. Колись і я сподівався... А нині заспокоївся. Якимись нікому не відомими чуттями збагнув, що оце — моя вища точка: кандидат медичних наук, головлікар міської лікарні. Головлікарство мені нав'язали. Я знаю, що воно повисло на мені гирею, але несу його, як хрест. Як ото кажуть — гідко їсти, шкода кинути. Ще можна б напружитися, потягнути з себе жили, і виборов би докторську! Під пенсію. Щоб отримати диплом, вправити його в рамку, повісити на стіні й показувати внукам. Дивіться, шибеники, їжте манну кашу, й ви такими будете. Докторська дисертація вже нічого не додасть. Ліпше б написати та опублікувати ще кілька статей. Мені чогось трохи не вистачило. Як тому стрільцеві, що так ніколи й не виконав норму майстра. Кулі лягають у вісімки, дев'ятки... Не вистачає однієї одинички. Але в тому-то й річ, що ота одиничка варта інших сотень і тисяч. Так само стрибунів не вистачає кількох сантиметрів до заповітної цифри. І не вистачить. Бо тоді б одразу всі стали чемпіонами. Я втямив це й собі і заспокоївся. Проте це не означає, що я опустив руки і відклав гвинтівку. Просто тепер я не досажую, не нервуюся, спокійно набираю кількість очок, на яку здатний. Може, саме через це й настала, як кажуть спортсмени, стабільність і майже не буває зривів.

Ми з Любою вийшли в коридор — до купе зайшли і почали розташовуватися дві молоді жінки. Дві смагляві чорнявки в квітчастих косинках і рясних сукнях. Їм років по тридцять, замолоді, щоб я підбивав клина, й застарі Едикові. Тьху, верзеться казна-що старому дурневі. Он Едика й досі немає.

Люба нервує, вийшла з вагона — до відходу поїзда лишилося сім хвилин. Всіма своїми кілограмами я повис на блискучій ручці, зсунув униз віконну раму. Прибіг захеканий Едик з однією пляшкою води. На пероні Люба поглядала на годинник.

— Котлети... найперше поїжте котлети, — поспішливо давала останні вказівки. — Ковбаса може полежати. І слухайся Аркадія Васильовича. — Дзвякнули буфери, роздушили ще якісь її слова. Вагон повільно покотився по рейках. — Дивися ж, тільки з щитом, — казала вона мовби жартиливо, а в очах стояла строга темнота. У тій темноті я блукав не раз. Я і любив і проклинав її водночас. — Інакше — краще не вертайся.

Мені стало украй прикро. Вперше за останні дні. Я розумів, що означали Любині слова... О, вони мали безліч значень. Мусиш зробити будь-якою ціною. В тебе там знайомі, друзі. Використай їх на повну катушку. Вмри, а свого досягни. Інакше ти не чоловік, а ганчірка. Інакше я зневажатиму тебе до кінця життя.

Я навіть не оджартувався: мовляв, якщо на щиті — мені вже буде байдуже. І жарт не смішний, та й не хотілося. Чомусь запекло під серцем. Хіба можна виряджати в далеку дорогу близьку людину з таким напуттям? І взагалі, хіба можна класти такий тягар у душу рідної людини? Чи навіть у будь-чию душу. Адже моя душа й так... і так розірвана на ста вітрах. Я теж люблю сина. З іншого боку — я не послідувший негідник. А хто я такий насправді — не знаю. Вважаю себе порядною людиною. Але усі вважають себе порядними людьми, навіть люті крадії і зрадники. Тільки в них трохи інша філософія порядності.

Люба вже майже бігла, викрикуючи ще щось, тияцля кудись угору і вбік пальцями, сердилася, що я такий не-тямковитий. А я не міг розібрати її слів, та не вельми й напружувався. І враз мені сплив на думку сороміцький анекдот... «Маша, не зраджуй...» — кричить чоловік, проводжаючи дружину на курорт, і біжить вздовж перону. Анекдот такий вульгарний, що мені аж щелепи звело. Я навіть

озирнувся, чи Едик не прочитав моїх думок? На щастя, він не телепат. Мені звело щелепи ще й через те, що анекдот чомусь у моїй думці повернувся проти мене. В житті я часто намагаюся рятуватися гумором, але цього разу мій настрій підупав одразу на кілька поділок, як ртутний стовпчик на погану погоду.

Ми зайшли до купе. Обидві жіночки, вже переодягнені в спортивні светри та спортивні штани, скромно сиділи в кутку на одній лавці — їхні місця були вгорі. Це Люба брала нам з Едиком квитки. Едик крутнув білу пластмасову ручку радіо — передавали спортивний огляд. Він не спортсмен, але дивиться спортивні передачі, я їх дивлюся теж; і хоч це таки досить нудна справа — бігти до одних воріт, щоб за півхвилини вернутися назад, але принаймні ніколи не можна вгадати, чим усе скінчиться, — м'яч там іноді забивають і в свої ворота, в усьому ж іншому ми наперед знаємо кінець. У книжках, у фільмах, у сварках з дружинами, у товариських ниятиках і навіть у самому житті. Думка тривіальна, але, на жаль, справедлива.

Обидві жіночки теж із цікавістю слухали спортивні новини. Потому вони пили чай (ми з Едиком відмовилися), а тоді шепотілися у своєму кутку. Обидві — гарні собою, одного віку, одна крупніша, тілистіша; такі собі дві лисички, дві подруги й, папевне ж, пройди, було видно по очах — лукавих, розжоханих інтимними таємницями. Я уявив, як вони стріляють ними десь у барі, на пляжі, які саме таємниці відкривають одна одній, і посміхнувся. І не міг відгадати, хто вони й чого їдуть до столиці, а зав'язувати дорожню розмову не хотілося. З якогось часу я помітив, що не люблю дорожніх знайомств, хоч, пам'ятаю, колись кидався на першу-ліпшу, звернену до мене в поїзді, фразу, як мисливський пес на хазяйський поклик «апорт». Тоді я ще чогось сподівався від таких знайомств і від мандрівок. Жіночки почали лаштуватися спати, вони не просили нас помінятися місцями, розправили простирадла на верхніх полицях, і тоді Едик швидко підхопився, запитав, чи не заперечують вони, якщо він ляже зверху. Легко обіперся об полиці, кинув угору своє молоде тіло. Я визнав його приклад гідним наслідування — тільки брався вгору по двох вмонтованих збоку приступках. І знову ми переглянулися з Едиком і залишилися вдоволені один одним. Потім обговорювали спортивні новини, робили прогнози на гру нашої збірної по футболу

в світовому чемпіонаті. Ми не говорили про екзамени, переговорено досить, та й там, на місці, цих розмов не уникнути. В купе було душно, страшенно душно, вентиляція чи не була увімкнена, чи не працювала. Едик нагнувся й дістав зі столика пляшку з водою, він пив просто з горлечка, запитуючим лівим (праве закрите пляшкою) оком, чи залишити мені, я кивнув, щоб пив усю, але він одірвав од рота пляшку й передав мені.

Ми ще з півгодини читали. Я — однотомика Габрієля Маркеса, Едик — газету. Я, здається, у його віці газет не читав.

— Тату, — покликав Едик.

— Гов, — так простецьки, трохи пародійно відгукуюся я на його поклик, коли ми обоє у доброму настрої.

— Послухай, що пишуть про наш пивзавод: «Перевіркою встановлено, що в усіх пляшках присутні сторонні рідини. Кількість сторонніх домішок — 100 %. З колективом підприємства проведено виховну роботу».

Ми обоє регочемо. Сміються і жінки внизу, вони теж чули, що прочитав Едик.

Едик часто зачитує мені подібні журналістські перлини, у нього якась особлива здатність відшукувати їх. Та й, признатися, я всіх отих статей не читаю. Едик закинув газету в сітку, прикріплену над полицею, ліг на правий бік і заснув. Жінки внизу, очевидно, теж потомилися від своїх таємниць, уже передивлялися їх на екранах снів. Я вимкнув світло і враз провалився на дно глибоченної криниці. Я знав, що не засну, й не намагався неволити себе. В поїздах я не сплю майже ніколи.

Поїзд летів через наповнену прохолодою ніч, погойдувався, хилитався на стрілках вагон, плямами світла в заштореному вікні мелькали станції. І думки мої пролітали, вихоплені з п'ятьми прожитих років, і я чомусь не міг зосередитися на жодній з них. «Доїдемо, доїдемо, доїдемо», — стукотіли колеса; «екзамені, екзамені, екзамені», — відбивали вони свій ритм; «всегаразд, всегаразд, всегаразд». Стукіт коліс можна трансформувати в яке хочеш слово чи й слова.

На сусідній полиці тихо спав Едик. У цю мить я почував таку з ним рідність, що сльози бриніли мені під горлом. Мабуть, не гоже батькові признаватися в такому навіть самому собі — зі старшим сином, із Вовкою, я такої рідності і не почував. Хоч всі кажуть, Вовка — викапаний батько. Я пройнявся до Едика тривогою і любов'ю з пер-

шого дня його появи в цьому світі. Коли він народився, Люба заплакала і сказала, що ненавидить його. Вона хотіла дівчинки, дочки, і лікарі їй прогнозували, що буде дочка, вона вже навіть підбрала їй ім'я — Ліля. Щоправда, і Едика назвала Едиком теж вона. Я ж похвалявся своїм знайомим: «Другий син. Браку не роблю». Едик зазнав тільки зі мною, і в сві довірливо тримався своїми манюніми пальчиками за мій палець. І, боже мій, які то були щасливі дні! Мені й зараз іноді бачаться ті ідилії... З крана у ванну падають краплі, а на дні вологих ночовок так зворушливо зібралися докупи жабка, рибка, зелений крокодильчик, а вимиті, в білих льолях діти вже лежать у ліжечках, Едик чекає на мій палець, а Вовка — на мою казку. Люба розвіщує на шворці в кухні випрані льолі. Я порядкую у ванні, і тиха, аж щемка радість запліскує серце, і таке мені все миле, таке дороге, що хочеться плакати. Було безглуздям шукати ще якогось визначення для слова «щастя». Який час Люба вдавала, що син і далі байдужий їй, але то вже була гра, Люба опікувалася Едиком не менше, ніж Вовкою. Люба — хороша мати. То більше, на початку Едик ріс хирлявим і німкуватим. Розмовляти він почав у два з половиною роки, і всім здавалося, що він просто лінується. «І-і-і» — тиче пальчиком — дай. «Ням-ням» — їсти. Неначе маленький дикун. Він і далі ріс мовчакуватим. Не те щоб замкнутим, ні, він не цурався дитячого гурту, але частіше пролежував із книгою на канапі. Люба, бувало, гнала його на вулицю, а він тільки плечима знизував: «Ну чого я там не бачив?» Рідко ходив у кіно, на пляж, лише перед екзаменами в десятому класі я вперше побачив його з дівчиною. Десь із шостого класу Едик почав стрімко рости, його навіть кликали в шкільну баскетбольну команду, але він не пішов. І взагалі, окрім футболу по телевізору, спорт його не цікавить. Хоч ранком, ось уже впродовж десяти років, акуратно робить на балконі зарядку з гантелями. Я й зараз, крізь вагонну п'тьму, бачу на балконі його струнку постать у білій майці. І так тоді спокійно, так затишно на серці.

...Білі труси, біла майка, білий чуб в'ється кучерями. Ох, не одна білявка чи чорнявка заплутається в них. А може, й ні. Едик — хлопець дуже спокійний, урівноважений. Він читає серйозні книжки, прочитав навіть Фрейда, якого не читав я (не знаю, де він тільки його доп'яв). А ще він любить книги з серії «Життя славетних» — про Кибальчича, Кравчинського, Корольова, Хемінгуей, Фолкнера, і

книжки науково-фантастичні. Я їх перестав читати років десять тому. Надто вже у сучасних фантастів усе позакручувано, надто вже поперекидано з ніг на голову, дуже це ненаукові передбачення, не людські прориви в невідомість, а тонка майстерна гра при місячному затемненні, від якої іноді стає моторошно. Едик сперечається зі мною, ми з ним на цьому терепі так і не дійшли згоди. Щоправда, ми не часто блукаємо спільно думками і на інших займищах, робота поглинає мене всього, та Едик і не вельми охоче розповідає про те, що думає і що його цікавить. Я намагався стати йому не тільки батьком, а й другом, але це чомусь у мене (а може, в нас обох) не виходило. Йі зараз мені особливо радісно, що це почуття освітило нас. «Миїдемо, миїдемо, миїдемо»,— стукочуть колеса. Тільки чомусь мені здається, що поїзд іде в зворотному напрямку. В темряві мені завжди здається, що я вертаюся з півдороги туди, звідки виїхав. Щоправда, у ешелоні інколи переставляють тепловози і перший вагон стає останнім. Але навіть якщо ми зараз їдемо у зворотному напрямку, мені гарно на душі. Хоч трохи й тривожно. Можливо, раніше я занадто остуджував Едикові пориви, адже намагався триматися по-батьківськи суворо, а в останній рік просто висів над його головою. Я вимагав, щоб він прочитав усі рекомендовані в підручнику твори,— чомусь думав, що він, як і старший син, піде вчитися на філологічний факультет педагогічного інституту в нашому місті. Адже математика не захоплювала його, і знав він математичні дисципліни для вступу до технічного вузу недостатньо. Ми і вчителі наймали, Едик ходив до нього півтора року, трохи вирівняв оцінки з математики, але вона, математика, так його й не прикохала. А мені чомусь дуже хотілося, щоб хоч один син став інженером. Може, ще й тому, що за моєї молодості з нашого села тільки один хлопець — учительський син — вивчився на інженера, і всі вчителі ставили нам його за приклад. А Едик раптом, за два місяці до випускних екзаменів у школі, заявив, що хоче стати лікарем. «Піду, тату, по твоїх слідах». Так і сказав. Я неймовірно розчулився й воднораз стривожився. А чого, власне, мені тривожитися? Що з усіх математичних дисциплін в атестаті стоятимуть четвірки? А може, то тверді четвірки? Того, сказати по правді, я не знаю. Що не помічав у ньому схильності до лікарської професії? А в чому це мало проявитися? В тому, що не перев'язував, як свого часу я в селі, поламані сусідською палюгою лапи курчатам, не гоїв теляті гнояки

на спині й не брав у руки вужів? Так де ж він міг проявити себе подібним чином! Дурниця все це: звичайно, лікар починається з любові. З любові до людей, зі співчуття, з поваги до їхніх страждань, із бажання допомогти. Я впевнений — Едик усе це розуміє і йде до медичного інституту за покликом серця. Хлопець він розумний і зважив усе. Розумний, ерудований і гострий на розум і слово.

Коли, бувало, Люба намагалася спровадити Едика на вулицю, я їй заперечував: «Мало тобі одного», — і вона вмовкала. Справді, нашого старшого нам вистачило трохи не на дві неврастенії. Обтіпав він нам нерви, як коноплі на терниці. Вовка і вчився через пень-колоду, і до класного керівника ми втоптали дорогу — то його помітили за шкільною сміттяркою із сигаретою — дим з-за тієї сміттярки валував, аж вчителі думали, що там щось горить; то дістали десь закордонний журнальчик і понаклеювали голих хлопців у зошити дівчатам; то побилися з хлопцями із сусідньої школи. Не мали ми з Любою спокою і після того, як він вступив до педінституту. Знову ж такі вчився погано, часом приходив пізно, й від цього пахло «біоміцином». А потім записався до мотогуртка, і ми кожного дня чекали, що нас покличуть до лікарні, а то й до моргу. Він і справді двічі перекидався з мотоциклом, одного разу йому зчесало на плечі шкіру і вивихнув руку. А якось зник, і не було його чотири дні. Ми подали у міліцію на розшук. Його знайшли в сусідньому районі. Повіз додому в село на багажнику мотоцикла студентку-біологічку. Я й зараз пам'ятаю ті чорні дні у нашій квартирі. Ту тривогу, той туман, що згуск майже до трагічного болю. Ті думки, які передумали з Любою... Про швидку річку Дике Устя, і про Десну, і про важкі вантажні автомобілі, які розбивають на вічних дорогах мотоциклістів у млинець. Вовку привів у дім міліціонер. Позаду йшов Короткий — прокурор, із Короткими ми часом зустрічаємо Новий рік і Першотравень. Короткий відпустив міліціонера й сказав: «Бий. Я прокурор, він не зможе поскаржитися». Я двічі вдарив Вовку по обличчю.

Життя й далі підсовувало нам несподіванки. Одначе не всі вони були неприсмні. На четвертому курсі Вовка одружився на журналістці, що приїхала до нашого міста на дипломну практику. Одружився проти Любиної, та й трохи проти моєї волі. Вона сама прийшла в наш дім. Зараз Вовка працює в школі, й директор ним не нахвалиться. Я не знаю, що сталося, яким чином він так перемигнувся. І по-

ясною все одруженням. Ася, невістка, взяла його в руки. «Киричепко,— так вона кличе мого сина,— ти що, знову вмовстився біля телевізора? Ану кроком руш по картоплю». І Кириченко покірно підводиться, бере дві авоськи й чеше до овочевого магазину. Я люблю свою невістку, хоч мене чомусь трохи ображає оте «Кириченко». Мені здається, я своїй Любі кликати так себе не дозволив би. Ася — життєрадісна, рухлива, як ртуть, але надто категорична, строга. «Кириченко»... Тоді її очі чимось нагадують очі моєї Люби, а тонкі губи складені в шнурочок. В Асі мені не подобаються тільки губи, губи і рот, він у неї дуже великий і трохи хижий. Але це вже спостереження не по моему, а по Вовчиному профілю.

Проте іноді мені хочеться думати, що ота переміна у Вовці не є dokonченою заслугою однієї Асі. Просто то був бунт молодості, кипіння сил, скованих міською квартирою, схоластичною шкільною наукою та нашими батьківськими нудними нотаціями. Вовка не сприймав будь-якої неправди, фальші, хоч, мабуть, і сам не знав, як і де потрібно шукати правду, та й не вельми мав право обстоювати її. Так чи так, але там, де нипі в мосму серці Вовка, — благодатна тиша, і тиша в його двокімнатній кооперативній квартирі, яку тільки зрідка порушує строгий окрик: «Кириченко!». Всі мені кажуть — я щасливий батько. Як на наші часи — то й вельми.

Блукаючи думкою по синовому та невістчиному домі, я несподівано заснув.

День другий

Скажений, напружений, розжоханий, як автомобіль на крутому віражі під час змагань. На вокзалі нас ніхто не зустрів. Ми простояли на пероні чверть години, а тоді взяли валізи й поволокли їх до довгої черги на таксі. Щоправда, попервах я навіть зрадів, що Аркадій Васильович не зустрів нас. Я не люблю, коли мною дрібно опікуються, не люблю товариства незнайомих людей. Та й з якої б речі він нас зустрів? Двоюридний брат Любиної подруги! Наобіцяв чортзна-чого після чарки коньяку!

Ми поїхали в готель. Це був старий готель майже в центрі міста, на тихій зеленій київській вулиці. У готелі сказали, що номер нам справді замовлено, але з дванадцятої години, а до дванадцятої нас не приймуть. Зараз була

тільки десята. Водночас день настував, пружина розкручувалася, і якщо я загаюся, вже її не стисну. Хіба що розкручу земну кулю в зворотний бік — як у отих фантастичних романах, що їх читає Едик, — і час полетить в зворотному напрямку. Сьогодні — п'ятниця, завтра і післязавтра в установах вихідний день, а в понеділок уже екзамени.

Ми вийшли з Едиком у скверик — маленький зелений трикутник на розі двох вулиць, і я сказав синові, щоб чекав мене тут, на дванадцяті години я повернуся. «Мені потрібно заглянути до міністерства в своїй справах», — коротко пояснив і побіг ловити таксі.

Таксі не було, я зупинив чорну «Волгу» і попросив шофера підвезти. Великий, сивий, тілистий, схожий на міністра шофер мовчки схитнув головою.

Боже, як мені не хочеться зустрітися з Миколою Поляком! Моя душа вже наперед зморщилася, як старий немощений кобіт, ще й там хлюпає щось слизьке й драглисте. Я пояснюю собі це тим, що доводиться зустрічатися саме з Миколою Поляком, який одного разу вимагав виключити мене з комсомолу за те, що я не пішов на комсомольський крос. Це було за два дні до стипендії, а я жив майже виключно на неї. За мене заступилася декан. Я й зараз бачу її погляд, спрямований на мої великі, розбиті парусинові черевики жовтого кольору, і фарба за давнього сорому їй вдячності заливає мені щоки. Декан була молода жінка з віночком кіс на голові — тоді такі віночки були модні. Вона, звичайно, нічого не сказала про черевики, а запитала, чи зрозумів я свою провину і чи побіжу наступного разу. Я пообіцяв оббігти по меридіану всю земну кулю. Тоді я міг їй пообіцяти все.

Як же я тепер розмовлятиму з Миколою? Звичайно, за двадцять п'ять років, відколи ми закінчили інститут і він перебуває на високих адміністративних посадах, він тричі забув про той крос і, мабуть, зняв з дистанції тисячі отаких-от певдатних кросменів...

Микола уявлявся мені схожим на оцього шофера, тільки що з більшим черевцем. Це ж він з півгодини протримає мене у своїй приймальні, а далі викаблучуватиметься, мов колишній купчик, якому вдалося купити дворянство.

Літня, майже пенсійного віку секретарка сказала, що заступник міністра зайнятий, звільниться, мабуть, не скоро, але якщо я конче хочу його побачити, можу зачекати. Я сів на стілець навпроти дверей. Аби погамувати хвилювання, роззирався по приймальні. Велика кімната, поліро-

вані меблі, кілька телефонів на приставному столику і багато картин на стінах. В основному пейзажі. Я сам адміністратор і вже трохи навчився оцінювати господарів кабінетів по їхніх приймальнях. Знаю гаразд, що сам я — адміністратор кецький, і це легко вгадати по моїй приймальні, у якій дуже часто немає секретарки або вона з іншими дівчатами, медсестрами, трощить за канцелярським столом яблука, п'є чай, точить по телефону теревені, і ніхто не може до мене додзвонитися. Ліда — секретарка дуже вродлива, мої знайомі на вечірках жартома підколюють Любу, а Люба вдає, що ревнує. Секретарку підбирав не я, вона дісталася мені від мого попередника. Я чомусь ніяковію перед Лідою — сам не знаю чого, адже у мене і в гадці немає чогось такого, що б виходило за межі службових стосунків. В гадці немає, а може, я просто не допускаю того нагору, не допускаю зусиллям волі, і Ліда щось вгадує? Адже на деяких секретарок деяких начальників я дивлюся іншими очима. Теж, звичайно, не зовсім нахабними, але можу дещо уявити хоча б за відомими анекдотами. Тими анекдотами я гребую, але щось від них залишається в пам'яті, до того ж, як мені здається, Ліда трохи кокетує зі мною. Мабуть, вона кокетує зі мною, як зі своїм начальником, вади і недосконалості якого знає. Проте перед незнайомими відвідувачами Ліда видає мене за строгого начальника, й вони заходять до мене настрахані та насторожені. Я не завжди розвіюю цю їхню упереджену думку. До того ж трапляється, що й справді зриваюся, вибухаю, можу паговорити прикростей, іноді не зовсім гаразд пам'ятаю, що казав, а потім страшенно переживаю за це й соромлюся того свого вибуху. Я знаю, таке не личить лікареві, та ще й адміністраторові, але не завжди можу стриматися. Надто, коли розпізнаю, що хтось використовує мою м'якість, «катається на мені» (Люба), чинить моїм ім'ям неправду. Я на службі нерівний, не маю певної лінії поведінки, то напускаю на себе начальницьку строгість — тримаюся так якийсь час, бо таки вважаю, що повинен матися суворо завжди, — то знову забуваюся й вступаю зі своїми підлеглими в панібратські суперечки та розмови, відтак знову влаштовую нагінки «для профілактики». Нагінок тих ніхто не боїться, до того ж я часто підкреслюю, що моя адміністративна іпостась тимчасова, всі ми, колеги й друзі, повинні радитися, вирішувати все колегіально. Одначе з часом зрозумів: це теж не все правда, людина — то таки людина, комусь вона симпатизує більше, комусь —

менше, і всі те вловлюють тонко; так, я часто раджуся з колегами, а останнє слово за мною, я вислуховую думки багатьох, але намагаюся переконати їх в правильності моєї, бо вона, таки моя, визріла в моїй голові, здається мені найправильнішою. Ото на тому й кінчається весь мій демократизм, така його ціна. Я це розумію, але переінакшити себе вже не можу.

До кабінету з червоною папкою під пахвою зайшла суха, як тараня, в сірого кольору костюмі жінка, лишила двері не причиненими, і в ту щілину Микола помітив мене. Помітив і впізнав, хоч ми за ці роки жодного разу не зустрічалися. Як він мене впізнав?

— Чого ж ти мовчиш? — сказав мені, а докірливо подивився на секретарку. — Заходь. Радий тебе бачити... Стільки років... за снігами білими... і ніколи не зустрілися. Сідай ось сюди. Ну, ти ще нічого... В це крісло вмістишся. Воно в мене — як еталон для старих друзів.

Крісло справді вузьке, хоч і зручне. А сам Микола — худорлявий, високий, в спортивного крою костюмі — здався мені тим же інститутським Миколою, що запекло вимахував руками і гукав: «Всі на буряки! Візьмемо підвищені зобов'язання». А між тим його сухе обличчя виглядало втомленим і розумним. І був він геть сивий, красиво сивий, одначе й такій сивині заздрити нема чого. Двоє чоловіків, що сиділи в кабінеті за приставним столиком, тактовно попідводилися.

— Миколо Степановичу, ми потім.

— Гаразд, — недбало махнув рукою Поляк.

— Я, мабуть, перебив вам нараду? — запитав я ніяково, коли ми залишилися вдвох.

— Яка там нарада! На рибу завтра збираємося. Та от не знаємо куди.

В мене на мислі, на самому її гребінці, — як оті білі баранці або паперові кораблики на хвилі, — завертілося: «Приїжджай до мене, я тобі влаштую таку риболовлю, що карасі самі вилазитимуть на берег», — але зусиллям волі потопив той кораблик.

— Хлопці внадилися в один колгосп... Голову колгоспу в клініку Стражеска влаштували. Тепер віддячує... Там коропа, як поросята. А я не люблю... Під самим селом, люди йдуть на роботу, дивляться. — Він аж тепер сів навпроти мене. — Ну, розкажуй, як живеш. Або спочатку — які вітри тебе занесли до мене. Мабуть, потрібна пугівка? Собі чи комусь із друзів?

«Коли б ішлося про путівку,— подумав я.— Десять літ лежав би на березі свого Дикого Устя, їв консервовані бички, аби тільки... Аби тільки не починати цієї розмови». Я проковтнув клубочок у горлі й, поспішаючи докінчити цю балачку, сказав:

— Та ні... Син у мене поступає до медичного інституту. Хоче... по моїй лінії.

Останні слова «хоче по моїй лінії» прозвучали не гордовито, як то бувало вдома, коли хто-небудь запитував, куди поступає син, а чомусь жалюгідно.

— Може, Черкаський ще пам'ятає мене? Я працював у його семінарі... По підшлунковій. Але... скільки їх, таких, як я, стукалися в його двері.

Микола рвучко підвівся, закрокував по кабінету, перетинаючи навкіс розкішну килимову доріжку. Один раз він об неї спіткнувся, доріжка загорнулася, футбольним ударом блискучого коричневого черевика Микола розправив її.

— Я спробую,— по довгій мовчанці, від якої мені натекло повні груди холоду, сказав він.— Але ти, Вікторе, зрозумій... Я певний: ти не схожий на деяких провінціалів, які думають, що заступник міністра... це хтось такий... ну як апостол Петро біля райських врат. Знаєш, скільки отуто, в Києві, отаких, як я, начальників?.. В ешелон не вбереш, і в усіх сини, дочки, племінники. І пів-ешелона вищих. А потім таких, які крізь стіни проходять. Як Фантомаси. Якби це я просив ректора за свого сина чи дочку... Може, трохи й зважив... А так, хто ти мені. І ще одне — я не контактую з ним. Ні, ми ніколи не сварилися. Просто поїзди наші — на різних магістралях.

Він пильно подивився на мене, чи я все зрозумів, чи не образився. Я зрозумів, не образився.

— Спасибі.

— За що там спасибі.— Він знову сів.— Ну, розкажи трохи про себе. В тебе один син? Каву замовити?

— Не треба. Я її майже не п'ю. А син це в мене менший.

Я коротко розповів Миколі про свою родину. Диво, я не почував на нього за те, колишнє, ані крихти злості чи навіть досади, й подумав, що це роки розчинили їх. А може, це я такий безхарактерний? Адже збирався нагадати за будь-яких обставин. Бодай жартома. А тепер ось не хочеться.

— Ех,— потягнувся в кріслі Микола.— Літа — як дикі коні. Вже синів женимо. А давно... самі були дурні й дикі...

Він подивився на мене й швидко відвів очі, в яких майнули, схожі на крильця білих метеликів, вогниці. Я зрозумів, що Микола пам'ятає все: і про буряки, і про крос, і не вибачається, бо це було б нерозумно.

Я підвівся, міцно потис йому руку. Затримався ще на мить у дверях:

— Як ти думаєш, варто мені самому піти до Черкаського?

Микола на хвилю замислився.

— Мабуть, варто. Живий чоловік... він якось впливає особливо. Я це по собі знаю. Ну... бо і є живий чоловік.

Я повернувся в готель близько дванадцятої години. Ми з Едиком волокли угору свої важкі валізи (біля ліфта товклися іноземці, бородатий ліфтер у лівреї навіть не дивився в наш бік), а назустріч нам волокли валізи ще два Едики і два Віктори Івановичі, вони неначе випірнали з голубої темряви старовинних дзеркал на стіні. Всі шестеро почувалися в цьому домі трохи незатишно.

Поминаючи на паступному поверсі велетенське дзеркало, я оглянувся, аби ще раз упевнитися в своїй думці, однак зрозумів, що помилився: високий білявий молодик у притемнених глибинах дзеркала ступав ніскілочку не знічено. Павпаки, він навіть на мить притишив ходу і обмінявся усмішкою із своїм двійником. Я розгадав ту усмішку, і тиха радість ворухнулася мені в грудях. Син вдоволений собою, але не самомидується, отже, й не збирається прожити таким собі метеликом на квітках і збирати з них нектар. На квітках жіночої краси насамперед. Він не вдоволюється тим нектаром, він хоче ще чогось од життя, од світу, бо розуміє, що в наш час досягти чогось лише красивою зовнішністю неможливо; він вчитиметься серйозно, спробує зажити значнішого. А хіба можуть батьки не радіти з того? Я навіть підморгнув змовницьки: «Знай наших» — зрозуміла річ, не білявому широкоплечому юнакові, а середньої статури чоловікові з трикутним обличчям. Ну, не зовсім трикутним, однак, якщо визначати його геометрію, то до цієї примітивної фігури воно найближче. До того ж тесане прямими лініями і жорстке: високий і великий лоб, сухі щоки, тверді прямі губи, сухе, гостре підборіддя — воно дуже часто вводить людей в оману. На довершення всього в мене майже металевий бас, усі, хто чує, хто бачить мене вперше, мало мене знає, вважають, що я дуже крутий, непохитної вдачі чоловік. Я ж рідко користуюся в житті цими «дарами природи», колись хотів

за своїм зовнішнім образом та подобою перекувати душу — з того нічого не вийшло.

Номер виявився розкішним, на дві кімнати — вітальня і спальня, з ванною, холодильником, телевізором і телефоном. Швидко розпакувалися, я вмився й перемінив сорочку. Ми з Едиком збиралися до інституту. Він — переписати розклад екзаменів та консультацій, я — буцім так, знічев'я, супроводжувати його й поблукати стежками молодості. В останню мить, трохи повагавшись, дістав з чемодана й почепив на лацкан піджака два значки: Заслуженого лікаря республіки та депутата облради. Ректора цими значками не здивуєш, але його секретарка, може, буде привітнішою. Чіпляючи значки, я ніяковів, як хлопчик, і боявся, що Едик гмикне або й прямо обсмеє мене, але син удав, що нічого не помітив.

Тролейбус мчав нас Хрещатиком, площею Перемоги, Брест-Литовський проспектом. Він котився через мою молодість у майбутнє мого сина. Я буваю в Києві часто, і мої відчуття юності пригасли, але присутність сина, те, що він робить перші кроки по моїх слідах, обвіяла їх, наче пригаслий жар, свіжим вітром, здмухнула попіл, і вони заясніли знову. Звичайно, тодішні стежки були трохи інші, і сліди теж, я ступаю в них пам'яттю, і мені щемить під серцем.

Я вдивляюся в дерева, в будинки, в людей: ті самі вони чи не ті? Вдивляюся, зітхаю — маандрівка по стежинах юності не паливає серце радістю, в перетлілому багатті не спечеш навіть картоплини. Старі тополі на бульварі зрубали й посадили пові. Місто в чомусь змінилося, а в чому саме, я не можу збагнути. Ну, нові масиви, нові вулиці — так це скрізь. Ще зовсім недавно мене, як і багатьох інших людей, захоплювали нові геометричні форми будинків, їхня висота, збільшення кількості поверхів вважали майже вивищенням самого людського духу, його генія, але з недавніх часів це перестало захоплювати навіть таких провінціалів, як я, бо всі ми зрозуміли — в цьому плані попередеру перспективи безмежні, лінії і форми будинків вдоскопалити легше, ніж звичайну усмішку, зигзаги карниза можна міняти безконечно, а кривизна ластівчиного крила — одна-єдина на віки вічні, і те, що їх, ластівок, значно поменшало в місті, моя увага зафіксувала сумно, і я подумав: а що, як вони зникнуть, як зникли десятки видів інших птахів? Який майстер їх витворить заново? Немає такого майстра. Майже всі мислителі і поети сходяться

на тому: людство існує задля краси. Вона врятує всіх нас. Ми й творимо її... Геометричну, сіру, бетонну. А віковічна — зелена й голуба — поволі зникає. Як же її нам врятувати? І що робити, щоб примножити красу справжню? Щоб гармонія людської душі не відставала так круто від гармонії технічного прогресу!

Ще я помітив, що помінялося щось в самих людях, а в який бік — збагнути не можу. Звичайно ж, їх стало більше, на Хрещатику так ледве можна протовпнитись, колись і Хрещатик був порожній, по ньому проходили діловим кроком, ну хіба що в неділю ввечері тротуари заливав молодий гомін. Публіка стала опатнішою, її хода — повільнішою, і в очач побільшало лінивого літепла. А може, мені те тільки здається?

Пересохла колесо спогадів скрипіло, перстертий пісок присипав слід. Ось і будинок, де я здавав документи. Приймальна комісія тоді працювала на бульварі Шевченка. Отам, просто під дверима, сиділи ми з Грицьком Смолюю і чекали, коли відчинять інститут. Ми приїхали дуже рано й не знали, куди подітися. Сьогодні мене смішили наші сидицьки під дверима: можна було перчекати на вокзалі або принаймні в сквері, а ми притулилися біля стіни, по підкладавши під себе: я — фанерного чемодана, а Грицько — батькового солдатського мішка, і купили. Розігрітих од ходи (йшли од вокзалу пішки), нас почала проймаєти ранкова вільгість, і ми поодягали фуфайки. Нарешті з'явилася прибиральниця. Вона побачила нас і сказала, що до інституту заходить ще рано. Потім повз нас пройшло дві якісь жінки, а потім... потім над і перед нами зупинився високий худий чоловік у зеленому капелюсі й білому, навіть трохи жовтому дорогому костюмі та червоному з жовтими метеликами галстусі. Він подивився на нас, на наші фуфайки, на наші сільські, пошиті дядьком Ринджиглом чоботи, і сказав м'яким, трохи простуджепим голосом:

— Ви, хлопці, заблудилися. Вам — не сюди. Сідайте на десятий номер трамвая і їдьте в Голосієво, у ветеринарний інститут.

Сказав — і пішов. Хто він такий, чого зупинився біля нас, чого виніс нам такий присуд, я не знаю й сьогодні. Одначе його слова приголомшили нас. Вимовлені м'яко, порадуливо, вони стривожили, налякали, знищили нас. Мабуть, отакий чоловік, у такому капелюсі, з таким галстуском — знає все.

— Я ж казав... Я ж казав,— засовався Грицько.

Він справді щось таке мимрив — мовляв, може, поступатимемо у ветеринарний або в сільськогосподарський інститут. А зараз він спанікував, налякав і мене, й ми потеліпалися на вулицю Саксаганського, де ходив десятий номер трамвая.

Я таки вернувся на бульвар Шевченка, а Грицько закінчив ветеринарний інститут і тепер працює на Волині директором відгодівельного пункту.

Отут, на бульварі Шевченка, я тоді прокрутився цілий день, бо папірець на місце в гуртожитку дали аж увечері. На отій (мабуть, їх перемінилося вже кілька «поколінь») лавочці під тополею. В обід купив у хлібному, тепер там ювелірний магазин, за тридцять копійок булку з повидлом, ум'яв її, й аж злякався: якщо з першого дня так шикуватимуть грішми, то не дотягну й до кінця екзаменів.

Інші тепер тополі, інші лавочки, і зовсім інші вступники. Одягнуті в джинси, спортивного покрою костюми, модні сукні, й чемодани залишають на вокзалі в автоматичній камері схову. Тільки гудуть так само, як і колись, і в очах полохливі, сповнені надії і безнадії вогники. Я побачив, як припишк, знітився, неначе аж поменшав зростом, Едик, як він несамохіть подався до мене, і в мене жалем і любов'ю стиснулося серце. Чомусь сплигло на пам'ять село, запряжена у воза кобила, великий лошак, що плентається за возом, дуже часто відстає, а то й зупиняється зовсім, заде-ре свою лошачу голову й дивиться кудись, і їздовому доводиться зіскакувати із воза та підганяти його бато-гом, так само отой лошак, нажаханий собаками або іншими ло-шаками, тиснеться до матері, аж вивертає голоблі воза.

В інститутському коридорі ми з Едиком загубили один одного. Загубили за моїм умисним наміром, я просто ледь відстав і повернув у бічний коридор. Я не хотів, щоб Едик знав, куди я йду, не хотів каламутити йому душу, я навіть боявся, що він запротестує чи, може збунтується й зовсім прожене мене, а то й не захоче складати екзамени. Адже я... я вчив його жити чесно. Я намагався не брехати, не обманювати — навіть у таких дрібницях, як куди пішов, коли буду вдома, з ким зустрічався. Я це робив навмисно, можливо, це не справжня, золотої проби чесність, мабуть, на моїй душі такої проби немає. О, душа — вона гнучка і в'юнка, вона хитра, хитріша за нас (як у отих анекдотах про внутрішній голос), тобто за те, що з нас виховували, що в нас вкладали, хтозна — звідки воно береться, якими

вітрами його туди навіває, але вона завжди знає, у який бік у даний момент їй вигідно хитнутися, щоб краще було її оболонці з носом і вухами, ще й хитнутися так, аби того ніхто не помітив,— де пролетіти тінню, де пробігти зигзагом, а де проперти навпрошки, виставляючи напоказ свої добродішності. Ой, як важко вхопити її за вуха, як важко повернути на пряму стежку — «Дурень, дурень, це ж для тебе, для твого благополуччя», — як важко її присоромити, скільки кілометрів обмільної філософії намотується довкола неї? Тисячі, мільйони, вона може обманути увесь космос, бо він — один, і вона — одна, вона зникне, він залишиться й забуде про неї, і вона повсякчас пам'ятає про те. Не забувають того тільки інші душі, що сміються, плачуть, корчаться від болю поруч неї, та й то не завжди. Але душі рідні... вони вловлюють неправду на стокілометровій відстані. Я з усіх сил намагався не пускати свою душу в глухі закарелки, де б її могли знайти мої сини і поглузувати з неї, проте й не виставляв її перед ними напоказ, мабуть, через те, що знав: особливих добродішностей там немає. Просто я відав одне: тільки особистий приклад має вагу, від президента до голови родини, якщо той або той не живе за нормами, які встановив і сповідає вголос, самі норми не мають жодної ваги.

Лікареві втриматися на натягнутій власними руками лінві особливо важко. Професія привчила його казати не всю правду хворому, втаювати щось від вищих інстанцій, аби вибити трохи більше ліків, дихальних апаратів, протирадл, вимагає не нести сум'яття і чужих болей у власний дім, не заздрити людям інших професій, жертвувати своїм часом, не брати хабарів. О, скільки і в якій формі намагаються їх підсунути! Іноді навіть важко розпізнати, хабар це чи щирий дарунок друга. Я дозволяю брати подарунки тільки няням і санітаркам, тим, у кого дуже низька зарплата. Лікарів за хабарі я проганяю з роботи.

Про все це я думав, сидячи на потертому шкіряному дивані у довгій вузькій приймальні ректора інституту. Я не міг не думати про це... Бо, власне, хіба мій недавній візит до Миколи, оці мої значки, оця книжечка про серцево-судинні хвороби, яку я хочу подарувати Черкаському, — не хабар?.. Мабуть, не хабар, проте...

Проте я не можу відмовитися від боротьби за власного сина. Я знаю все... Ні, таки не все. А може — окремі випадки, відхилення від норми, екзаменаційну патологію. Але вони страшні.

Я випадково бачив список вступників в одного знайомого декана, а там проти прізвищ крапочки, наче муха наслідила: креатура ректора, проректора і значно вищих... і жодного місця для чесного конкурсу.

Я майже не вірю в оті фантастичних цифр хабарі грішми, дачами, машинами, але в останні роки принаймні в нашому місті люди переплелися так тісно, особливо в окремих пластах. І чи ж справедливо тоді на широкій інститутській лаві сидітиме якийсь тупий, як дідівський валянок, бовтюх у американських джинсах, а мій розумний, начитаний, розважливий син носитиме цеглу на будівництві нового корпусу інституту!

Ось чому я одягнув значки, ось чому сиджу отут і терпляче чекаю, коли мене пропустять до ректора. Я знаю, що оцією мого філософією людей не нагодуєш, люди воліють їсти хліб з чистого зерна, але знайдіть мені в моєму становищі ліпшу!

І все одно вогонь сорому спопеляє мене. В моїй душі все перемліло, як перемліває в западто натопленій печі борщ. Я ладен зірватися з цього проклятого дивана й мерщій вибігти за двері, але якась владна, незрозуміла сила тримає мене на місці.

І тримає вже півтори години на дивані секретарка ректора. Проте вона не спровадила мене, як інших пошукувачів щастя для власних дітей, зовсім: «У справах вступу ректор не приймає». Її похитнули мої значки. Немає на світі чутливішого створіння, як секретарка начальника. Вона гаразд знає, кого допускати до кабінету, а кого ні, — з ким матиме халепу її начальник; що кому відповісти по телефону; вона точно вловлює міру терпіння відвідувача, його темперамент, амбітність, схильність до скандалів і, мов хороший провізор, виважує все те до мікрона на своїх терезах. І вже на відповідь летить люб'язна усмішка, грізно хмуряться брівки, вдають заклопотаність підведені французькими тінями очі.

Секретарчине «заходьте» пролунало, коли мене вже можна було виносити на ношах. Але я таки зайшов до кабінету, й привітався, і пробубонів щось про семінар, який вів Григорій Григорович. Там, у приймальні, це вийшло в мене значно краще. А вдома — то й зовсім гарно. Григорій Григорович вів у нас семінар дуже молодим — аспірантом другого року навчання, вів ні гарно, ні погано, він нас боявся дужче, ніж ми його, пильно готувався, намагався справити враження на наших дівчат, а наш курс, наша

група славилася красунями на весь інститут. Він навіть трохи закохався в одну із них — Марію, але нічого з того це вийшло, мабуть, Григорій Григорович не насмівився освідчитись студентці, аби часом не поцсувати свою наукову кар'єру.

Звичайно, я не збирався нагадувати йому про все те, а тільки хотів сказати, що назавжди запам'ятав його деякі поради, і легенько пожартувати щодо Марії, мовляв, і я отримав від неї гарбуза, отже, ми майже родичі. На репетиції все було добре, а прем'єра провалилася. Я аж упрів, я сердився на себе, бо все-таки хоч трохи поважав себе, ніколи не підлагоджувався під начальство, не лестив йому, а тут заговорив на задніх лапках й, усвідомлюючи все це, «валився» далі, для чогось поклав на стіл свою нещасну книженцію, яка раніше теж досить гармонійно вписувалася в план відвідин ректора — мала засвідчити деякі успіхи учня Григорія Григоровича. Мабуть, ректор звик до таких відвідин. Ні, є речі, до яких не можна звикнути. Важкий, крутолобий, він не дивився на мене, а я не дивився на нього.

— Нехай складає екзамени, — сказав ректор. — Гарно складає.

Такого самого я міг би побажати і його дітям. А що він ще міг сказати? Щоправда, прізвище моє в настільний календарик записав. Я вийшов з кабінету і витер рукавом піт, що котився по обличчю. Мені здалося, що на мою душу налипло жабуриння і я вже ніколи не обберу його.

Едик чекав мене в готелі. Аркушик із розкладом екзаменів та консультацій лежав посеред столу. Пробіг його очима. Перший екзамен — хімія. В понеділок. Терпка, холодна хвиля прокотилася від мозку до серця. Вона в одну мить змила гарячу хвилю сорому, ганьби, яку приніс із кабінету ректора. Проте намагався не видати свого хвилювання.

Я запропонував Едикові піти кудись пообідати, але він сказав, що вже пообідав, що мамині котлети ще не зіпсувалися, їх можна їсти. «Мамині котлети», ці слова упали мені на душу м'якими сумними котиками. Йй там ще важче. Я в клопотах, так би мовити, — «в бою», а йй лишилася вічна прерогатива матерів — чекати.

Вбити в горло котлету я не зміг. Зненацька задзвонив телефон. Я підняв трубку.

— Добрий день, — прогудів у трубку м'який бас. — Це

Аркадій Васильович. Перепрошую, що не зустрів вас на вокзалі. Несподіваний аврал.

— Нічого, ми не маленькі,— сказав я щось не зовсім виразне і тактовне.

— Як ви влаштувалися?

— Все гаразд. Велике спасибі. Справжній палац. Не знаю, як це вам вдалося.

— Мені вдається все.

Я зрозумів, що чоловік усміхається, усміхнувся й собі. Це вийшло мимоволі.

— Ну, тоді відпочивайте. Я прийду увечері.— В трубці сухо клацнуло й почулося коротке: пі-пі-пі.

Якусь мить я стояв з трубкою в руках. Може, він і не прийде, цей невідомий Аркадій Васильович. Але тепер, після двох майже безрезультатних візитів, я хотів, щоб він прийшов. Я не вельми сподівався на його допомогу, а все ж хотілося бодай поговорити з кимось, хто добре обізнаний на інститутських справах, розпитати, який нині конкурс, який прохідний бал, на що найбільше звертають увагу.

Розмова розмовою, але — пробі! — хімія. Це ж просто наслання господнє, а не вчителька хімії, яку два роки тому прислали в школу, де вчився Едик. Відома річ, як нинішні школярі вчать всі предмети, коли я порівнюю наші знання із знаннями Едика та його товаришів, навіть медалістів, мені стає сумно. Звичайно ж, в цілому вони освіченіші, ніж були ми, а точніше — напхані інформацією, але конкретних знань у них обмаль. А хімічка виявилася чи то дурепою, чи злочинно невідготовленою. Вона їх зовсім не вчила основи основ — валентності. Учпі ще сяк-так могли розказати про властивості азоту чи аміаку, перерахувати компоненти, які входять до сплаву сталі, але зовсім не знали валентності. А як можна йти складати у вуз екзамену, не знаючи валентності речовин, як можна розв'язати хоч одну задачу? Я спохопився тільки після того, коли довідався, що Едик поступатиме до медичного вузу. Два з половиною місяці я кляю, гризу, точу, як миша, з ним валентність і розв'язую задачки. Я давно забув властивості усіх хімічних речовин, але закони валентностей пам'ятаю гаразд. У нас був дуже суворий, сердитий, рябий хімік, який половину кожного уроку відводив рівнянням на валентність. Два з половиною місяці я шарпаю підручники з хімії, я майже повністю поновив свої знання, й часом мені здається, що зміг би відповісти на вступному екзамені. Едикові ж вправи на валентність давалися ду-

же важко, це для нього було схоластиком, щось схоже на азбуку Морзе. Я наледве переміг оте його окостеніння, викликане двома роками неправильного навчання. Мені не вдалося захопити Едика хімією, але рівняння й задачки він уже розгризає не гірше за мене. Ну, може, трохи гірше.

Я сідаю за стіл. Едик покірно сідає поруч. Починаємо вергати важкі брили хімічних сполук. Працюємо кілька годин. Пропоную зробити перерву і піти пообідати-повечеряти, але Едик знову відмовляється. Я хапаю портфель і вибігаю з готелю, на щастя, гастроном — поруч. Купив хліба, ковбаси, смаженого хека, огірків, помідорів, а потім зайшов до горілчаного відділу і взяв пляшку коньяку, пляшку горілки та пляшку сухого вина. Я не знаю, для чого беру те все... Не знаю і знаю. Те потаємне знання, як струмінець диму в п'ятмі ночі, воно таке ж неприсмне, як струмінець диму з пожежі. Але ж... існує звичайна людська гостинність. Чаю я взяв у чергової на поверсі. Звертатися до когось з проханнями — для мене мука, мені здається, що люди роблять ті послуги неохоче, що я одірвав їх од якоїсь важливої справи, крім того, я не знаю, як розраховуватись. Здається, незручно навіть запитувати, скільки коштує чай. Ну, скажімо, по п'ятнадцять копійок склянка. Класти такій солідній жінці на столик тридцять копійок... П'ятдесят? Карбованець? Класти і йти геть? А якщо вона скаже: то лише жебракам лишають срібляники... Одного разу так мені сказала продавщиця. Чекати здачі? А вона видає комусь ключі. Й, очевидно, думає, чого ти тут стримш. З-за своїх двадцяти копійок? Знаходжу компромісний варіант — беру ще три пачки печива, дві пачки вафель, кладу три карбованці і йду в номер. Зате чаюємо з Едиком весело, я розповідаю йому, як неотесаним селюком приїхав до Києва, як з такими ж селюками пішли до ресторану, щоб довідатися, що це таке, як поодягали складені пиріжками-пілотками білі салфетки, які стояли перед нами на тарілках, нас спровокували білі кокошники на головах у офіціанток. Едик регоче, аж розхлюпує на спортивні штани чай. Звичайно, я прибріхую, ми тих салфеток не одягали, тільки не знали, що з ними робити, але мені гарно від Едикового сміху.

Ми почали прибирати на столі, як раптом пролунав стукіт у двері. Не вимогливий, але й не вельми скромний. До кімнати вступив незнайомий, велетенської статури, схожий на орангутанга чоловік. Схожим на орангутанга робила його не тільки статура, а й довгі, по-мав'ячому (ко-

ли мавпа стає на задні лапи), опущені вниз руки, й зсутулені плечі, тільки голова в нього не мавп'яча — велика, кругла, з кошлатою гривною волосся. Саме так — не кучері, а чорні великі ковтюхи. Я подумав, що коли б цей чоловік зупинив мене увечері десь на темній алеї парку, я почувався б кепсько.

— Добрий день, Аркадій Васильович, — простягнув він велику смагляву руку. — Хліб-сіль.

Так ось він який, міфічний Аркадій Васильович. Я привітався з ним і чомусь трохи розгубився. На столі ще лежали хліб, огірки, помідори, ковбаса, стояли чисті, щойно помиті склянки.

— Просимо до столу.

Сісти більше було нікуди — на обох кріслах лежали наші з Едиком речі, Аркадій Васильович сів на стілець біля столу.

— Ми оце по-холостяцьки, — пробелькотів я, гарячково виробляючи лінію поведінки з цим не знайомим мені чоловіком. З ним потрібно поговорити, й, очевидно, не в присутності Едика. І, мабуть, слід пригостити чаркою. Власне, до цього й готувався, кущуючи коньяк, горілку й вино. Я тільки не знав, як це зробити. Я ніколи не вмю робити таких речей, ділові зустрічі за чаркою розмелюють мені душу, вивертають печінку і роблять з мене несусвітнього дурня. Щиро переконаний: так само, як я, почувуються на подібних учтах й інші люди. То тільки в кіно все дуже просто: приходять до бізнесмена бізнесмен, один бізнесмен дістає пляшку вина (коньяку, джину) й вони спокійно та просто обговорюють, що їм потрібно купити, продати, підпалити нафтосховище або вбити конкурента. Так чи так, але Едика потрібно кудись спровадити. Я повернувся спиною до Аркадія Васильовича й, ніяковіючи, а від цього напускаючи на себе діловито-суворого вигляду, підморгнув Едикові. Той витріщив на мене очі.

— Може б, ти прогулявся перед сном, — сказав я.

Едик знизав плечима.

— Куди я піду?

— Ну, гаразд, — по-батьківськи дружньо, а насправді фальшиво сказав я, — ходи до спальні та поштудіюй ще якісні реакції.

Едик забрав книжки, почовгав до спальні. Я щільніше причинив за ним двері. Аркадій Васильович провів Едика довгим поглядом.

— По-моєму, гарний хлопець.

— Та ніби,— скромно опустил я очі.— Намагалися з дружиною тримати... до речі, вона передавала вам вітання... ну, не зовсім у шорах... Та він, по правді, ніколи й не робив спроби зірватися з припону. Не п'є, не курить. Бувало, не виженеш з хати. Увесь день з книжкою на канані.— Я розхвалював свій «товар», а те, що Аркадій Васильович міг не повірити у його високу кондиційність, мабуть, усі батьки отако вихваляють при вступі дітей, вирішив мазнути сірішою фарбою, яка б правдивіше відтіпила ту, яскраву.— Щоправда, до роботи не шпаркий. Мав свої хатні обов'язки, але виконував їх під недремним материним оком. Щоб взятися самому — того нема. Але в порівнянні зі старшим... З тим я мав мороку. Одірвіголова, хуліган. І на батьківські збори мене викликали, й до директора школи, і в міліцію...

На міліції я прикусив язика. Навіщо приплів її сюди? Та й у міліцію мене не викликали жодного разу. І завжди я отако — розкочегарю вогнище, а потім став соромно. Ніколи не мав міри. Як оце зараз. «Відтінив».

— Мені здається, ми були трохи не такі,— сказав я уже значно стриманіше.

— Людей, як і художні твори, потрібно розглядати в контексті історії,— сказав Аркадій Васильович і посміхнувся. Усмішка в нього м'яка і якась дитинно чиста. За такою усмішкою деяких людей можна уявити дітьми. Оце дитяче лежить так близько, що проступає назовні й підкоряє людину. Усмішка в одну мить перемінила і все враження про гостя, враження мішкватості, невовороткості, вуглуватості. Він навіть зростом видався меншим.— Тоді був один час, тепер — інший. А ми іноді в думках переносимо себе, тодішніх, із кирзовими чобітьми і чунями, вінегретом і цигарками «Севєр», вальсами і Ворвульєвим, у наші дні. А хлопець справляє гарне враження. Сестра мені про нього трохи розповідала.

«Сестра»... Ага, це ж Люби́на подруга...

— Так що ми не знаємо, якими б ми були, якби нас перемістили з минулого часу в теперішній.

Я охоче погодився з ним. Надто мене зворушило прізвище Ворвульєва, який колись прийшов до нас у інститут і, трохи поспівавши, несподівано розговорився й пробалакав допізна. Потім ми провели його додому, й далі я ходив на всі його концерти, на всі опери, у яких він співав. І — боже мій — сьогодні його не чути зовсім. Гримів же, був знаменитістю. А найдивніше, що я теж рішуче забув про ньо-

го, і якби не Аркадій Васильович, то, мабуть, і не згадав би.

— Нас колише той самий спомин. Давайте, мабуть, наллємо в ці чарки... та вип'ємо за спомин. А окрім того, суха...— я ледве не сказав: «ложка рот дере», й знову вчасно стримався, згадавши, що далі в Скворороди йдуть слова про гріх та про хабарі,— розмова, вона... ну, є суха. Ви коли закінчували інститут?

— В шістдесятому.

— О, хлопчак. Я в п'ятдесят восьмому. Що будете пити?

— Питець з мене кепський,— вдруге усміхнувся Аркадій Васильович, і знову та усмішка м'яко осяяла його повне, в чорній куделі волосся обличчя.— Якщо можна — трюхи сухого вина. Знижена кислотність.

— А в мене навпаки...— Я налив собі в склянку горілки.— Приїхав оце і наче знову вернувся в молодість... Хоч перепусток туди й немає. Не така вона в нас була, як у нинішньої молоді... Щоправда, поступити у вуз тоді було легше.

— В медичний, мабуть, ні,— заперечив Аркадій Васильович.— На філологію, філософію — легше. Тоді було важко поступити в харчовий інститут, інститут легкої промисловості. І зараз ніби вернулися ті часи... На якомусь іншому виткові. Знаєте, які конкурси цього року в фінансово-економічні вузи? Дванадцять чоловік на місце.

Я несподівано для себе свиснув.

— А на деякі факультети політехнічного — нікому сидати за парти складати екзамени.

— А у ваш... у наш інститут? — обережно запитав я.

— Остаточно визначити дуже важко. В середньому — близько трьох чоловік. Але врахуйте демобілізованих, п'ятипроцентників, підготовчу групу. От і вийде для таких, як ваш син, чоловік по десять.

Я зітхнув.

— Не хвилюйтеся,— заспокоїв Аркадій Васильович.— Все буде гаразд. Багато одсіється уже на перших екзаменах. Важливо пройти марафон рівно. До речі, який у нього середній бал? Бо може статися таке, що матиме вагу й атестат. Проте, сподіваюся, до цього не дійде.

— Чотири з половиною.

— Нормально, нормально.

Мені здалося, що Аркадій Васильович розчарований. А може, тільки здалося.

Я долив у склянки.

— Хвилююся, як... як наречена перед першою шлюбною ніччю,— чомусь знову зморозив я. Бо справді, розмова про наступні экзамени мене страшенно схвилювала. Ніколи не думав, що ейду з рівноваги. Адже я — літня людина, лікар... Бачив і горе, й смерті. І сам не по чистому полю пробіг. Але скільки разів намагався заспокоїти себе: ну це ж не катастрофа, не хвороба, не якесь лихо — нічого не виходило.— Хвилююся, як пацієнт перед важкою операцією,— виправився я.— І, може, через те... переступаю межю. Ходив сьогодні до ректора, але він нічого не пообіцяв. Оце сиджу й згадую своїх однокашників. Чи, бува, який не приймає экзамени...

Аркадій Васильович одпив півковтка. Він мені подобався все дужче й дужче.

— Зайвих... болільників не треба,— тихо мовив він.— Вони галасують, заважають один одному... Це впадає у очі начальству. Покладіться... на долю і трохи на мене. Все буде гаразд.

Я стримано подякував Аркадію Васильовичу і вирішив перевести розмову на інше. Поговорили про інститут, згадали студентські роки, він — свої, я — свої, всілякі придибенції і химерні історії. Він пішов, пообіцявши навідатися завтра. Я мив склянки й уникав Едикового погляду. Потім ми дивилися по телевізору другий тайм гри «Шахтар» — «Динамо» Тбілісі й лягли спати.

День третій

Коли почув її голос, розхвилювався, як хлопчик. Я чомусь особливо хвилююся, коли розмовляю з нею по телефону. Мабуть, це рудимент ще з тих часів, коли упадав за нею, писав їй смішні, наївні, як у всіх закоханих, листи й дзвонив по телефону. Я бачу, як вона стоїть біля телефону в квітчастому халатику, обіперлася плечем на лутку, й мені хочеться заглянути їй у очі.

Мабуть, на все життя накрила нас гілляста яблуня антонівка. Вона простерла віти аж у наші дні, як тоді простягала над лавочкою, укопаною під парканом. Я проводжав Любу, сіли на лавочці... Верталися з кінотеатру парочки, розмовляли, вишпитували свої таємниці, а ми сиділи й слухали, і Люба пирскала в кулак. Яблуня щойно одцвіла, ледве зав'язалися маленькі яблучка. Дві чи три зорі прозирали крізь віття. І — соловейко в берегах. А під ногами

цвіт, і вітер доносить запах розквітлого бузку. Скажіть, чи змогли б ви не закохатися такої пори на все життя в молоту гарну дівчину!

Вранці я просто із номера подзвонив Любі. Розповів про готель, в якому живемо, про інститут, про конкурс, вона запитала, чи був Аркадій Васильович і що він сказав, я відповідав їй напівпатаками, й мені було трохи смішно, бо ми розмовляли неначе двоє шпигунів або змовників. Люба знову порадила мені триматися Аркадія Васильовича, передала по дротах поцілунок і вітання Едикові. Я запитав його, чи він не хоче поговорити з матір'ю, Едик знизав плечима: «А про що ми з нею говоритимемо?»

Увесь день ми з Едиком зубрили хімію. Я то гапаяв його коло за колом, розділ за розділом, то кидався напроямці — через зелене поле, аби перевірити його реакцію на несподівані запитання, то знову вертався до зраного лану. В обід я витягнув його до ідальні. Ми не дуже довго простояли в черзі, але що то була за їдальня! Ох, це громадське харчування! Салати взялися слиззю, мабуть, вони вже стоять на скляннім прилавку з тиждень, розсолник — хоч на собаку вилий, налисники порозлазилися, і сир у них такий кислий, що від нього зводило щелени. А ще ж спека, а ще ж мухи, а ще ж брудні столи, за якими важко знайти місце. Яке марнотратство часу та продуктів. Та з того сиру й з того борошна наша мама Люба приготувала б налисники, що до їдальні збіглися б академіки і генерали.

По обіді я збігав на базар і купив білого наливу, черешень та абрикосів. Я не дуже люблю фрукти, але Едикові потрібні вітаміни. Черешні він знищив за один присіст, а абрикоси та білий налив лишив на завтра.

Щоправда, в неділю мені знову довелося бігти на базар: яблука та абрикоси увечері з'їли гості. Це були Аркадій Васильович і ще якийсь маленький, чорненький лисуватий чоловік, чоловічок-черевань, чоловічок-барильце — він і справді був схожий на нього, тихий і скромний. Тихий, ще ледве тягнув голосок, про нього забували навіть у такій маленькій компанії, як наша. Він сукав у світі свою тоненьку ниточку, але, як я незабаром переконався, ниточку певну, він завжди намагався сховатися в тінь, знав, коли треба відступити, зникнути зовсім, а коли подати голосок. Здається, він усіх боїться, будь-хто може його образити чи й зовсім згладити зі світу, але не ображали, не згладжували, він і далі сукав свою ниточку й висукав три-

кімнатну ізольовану квартиру в колишньому професорському будинку, й дачку над Десною, і сіренькі «Жигулі».

Ледве гості зайшли до кімнати, Едик підхопився й пішов до спальні. На порозі він оглянувся, й ми зустрілися з ним поглядом. Ми й далі були з ним у спілці, розуміли один одного з півпогляду, але мені здалося, що цього разу наша спілка не зовсім хороша. Мою душу обвіяло гірким димком, щось я втрачаю у ній, і, можливо, з власної вини.

— Це — Євген Сидорович Онищенко, — відрекомендував мені маленького чорненького чоловічка Роговий. — Він у курсі всіх справ на факультеті і в приймальній комісії. Він може проконсультувати вас... Ну, з усіх питань. Сьогодні він залишить вам набір можливих варіантів задач і прикладів з математики. Це не ті самі задачі... Так би мовити, ті самі варіанти. В принципі. Ті, що будуть у білетах — схожі.

Онищенко мовчки хитнув головою. Мені хотілося запитати, де вони доп'яли ці задачі, але я не запитав. Натомість дістав вино, коньяк, абрикоси та яблука. Від бутербродів з ковбасою і сиром гості відмовилися. Аркадій Васильович пив мало. Так само мало пив Євген Сидорович. Тільки я вихилив одразу півсклянки коньяку, я немов притлумлював щось у собі, припікав його жаром алкоголю, й воно глухо вовтузилося та скімлило, але голосу не подавало. Потому я випив ще півсклянки й розбалакався, переповідав цікаві, здебільшого смішні історії, які стосувалися моєї роботи та життя нашого містечка. Я розповів, як ми полювали з головою облвиконкому та його помічником і як вискочила лисиця й побігла на помічника, а той почав гукати до голови — стріляти йому чи не стріляти, хотів узгодити, бо пічого не робив без узгодження, а лисиця майнула в ярк і втекла, і як обласний прокурор пустив по сліду собаку й собака таки вигнала лисицю на нас, і виходило, що я тільки й полюю та відпочиваю з великим начальством, я намагався виглядати в очах моїх співбесідників значною і веселою особою. Я називав імена відомих людей, що жили в нашій області, переповідав усілякі пригоди з цими людьми, які, може, з ними й траплялися, але не за моєї присутності, бо декого з них я й бачив усього кілька разів, та й то за столом президії, сам сидячи в залі. Я хотів розвеселити моїх гостей, і розповів, що ми недавно збудували для працівників нашої лікарні будинок, і мені, як головлікареві, довелося його ділити, й скільки було чудес, і що довідався про своїх колег. «Ходить один

і ходять, а я йому пояснюю: на три чоловіки трикімнатну квартиру не положено, його немає два тижні, а тоді він прибігає й очі в нього горять, як фари: «Давайте мені трикімнатну квартиру, в мене завагітніла жінка». — «Колі?» — «Вчора». — «Приводь на обстеження». І в трохи жартівливій формі похвалювався: у нас, мовляв, унітази одчиняються на фотоелемент і замість вішалок в коридорах поприбивали роги, одначе не сказав того, скільки клопотів він мені коштував, той будинок, якою ціною доводилося вибивати кожен кубометр цегли, кожную раму та кожную паркетину, скільки годин провів у приймальні того ж голови облвиконкому і як він мені вичитував за порушення санітарних норм у списках на квартири, скільки було анонімок і пояснювальних листів, я навіть не сказав їм, що не взяв собі в тому будинку квартири, хоч мав на те право — сім'я шість чоловік, — а збудував для старшого сина кооперативну квартиру. Я хотів виглядати у їхніх очах значною особою. Я знову був огідний собі, але чого тільки не зробиш для свого сина.

Аркадій Васильович усміхався своєю м'якою усмішкою, Овищенко сидів, потупивши маленькі крапчасті очі у дзеркало в кутку, здавалося, він хотів там щось видивитися або розглядав власну персону.

А ще я думав... ще я думав, чим буду розраховуватися з цими людьми, надто ж з Аркадієм Васильовичем, який не знати чому виявляв таку увагу і таку чуйність.

Гості пішли, я прибрав на столі, потім ми з Едиком вчили хімію і лягли спати.

Я щільно завісив вікно важкою шторою, залишив лише маленьку щілинку — щоб не проспати ранок, щілина світилася тьмяно, тільки вона, здавалося, зв'язувала нас із світом. Ми були у ньому самі, вдвох, і я знав, що світові немає до нас діла, а нам до нього. Так мені подумалося, а потім я пошкодував тією думкою, адже єдина опора людини у світі — в іншій людині, ми тих інших людей часом обманюємо, ненавидимо, але лише для них живемо, ми їх любимо або принаймні чимось зобов'язані перед ними. Я люблю своїх старих батьків, які живуть у далекому селі, я їх люблю, хоч вони ніколи не знали, вивчив чи не вивчив я уроки, не допомагали вступати до інституту, навіть не знали, в який інститут я поїхав поступати, вони й грошей мені майже не надсилали, бо в них їх не було, але я їх однаково люблю, бо знаю, як вони мене чекають до себе в гості, мене і моїх дітей, хоч ніколи не виявляють уголос

своєї великої радості, такий уже був у нас у родині суворий закрій, який пішов від закрою батькового батька і, мабуть, ще далі. Я не почуваю ні до матері, ні до батька отієї щемної любові, яку почуваю до Едика, але я боюся зробити для них щось таке, за чим шкодуватиму потім, я розумію, що сповняю це з якогось вищого обов'язку, а не справжньої великої любові, й мені соромно та боляче за це перед самим собою. Я двічі забирав додому батька, фактично витягував з того світу — один раз після гнойового плевриту, другий — після серцевого приступу, я сам запарював трави, носив з аптеки кисневі подушки, готував їжу, тобто не сам, а з допомогою Люби, яка жодного разу не дорікнула мені на тісняву, клопіт, навіть не подала вигляду, хоч і їй було не легко. Я люблю свою дружину, хоч знаю безліч її недосконалостей, навіть більше ніж недосконалостей, я люблю своїх дітей і готовий для них пожертвувати всім, навіть життям. Так, так, думав колись і про це. Я не герой, не сміливець, не мужня людина, але коли б випав такий фатальний вибір, жити мені або котромусь із синів, я, не вагаючись, із страхом і мукою пожертвував би для них своїм життям. Але я почуваюся прив'язаним не тільки до своїх рідних. Я несучу в серці любов, і гнів, і відповідальність не лише до них і за них. Я це знаю. Так, я лікар, і несучу відповідальність за хворих. Яку відповідальність? Службову? Неправда. Точніше, не зовсім правда. Я почуваюся... ну не те що відповідальнішим, не те що зобов'язаним, якось так... що не можу виразити й словами, біля хворих простих, нещасних, згорьованих, мені чомусь соромно перед ними, що я живу щасливим життям, що я здоровий, і ось повернуся додому, жартуватиму з дітьми, піду в кіно або на іменини до приятеля, а вони лежатимуть всю ніч, втупивши очі в білу стелю, наодинці зі своїми болями. Ці люди іноді мене й нервують, виводять із рівноваги своєю неслухняністю, примхами, і я часом гримаю на них, але ще дужче мене дратують деякі мої колеги, навіть товариші. Як, скажімо, Ігор, який, коли я бігав із списками на затвердження квартир, шепотів мені на вухо: «Ти напиши клопотання на мене окремо. Одного пробити легше». Мабуть, я не зовсім принципова людина, бо не викреслив його зі списку, та й інші горлопани отримали більше за скромних, бо ті не обридають, а ці не дають нам жити, і, щоб відчепитися від них, забезпечити собі спокій, віддаємо їм найкращі шматки.

Я давно зрозумів: у нашому серці йде пекельний, нещадний бій, і триває він все життя. Тисячі зваб хилять нас то в той, то в інший бік, тисяча адвокатів, найнятих нами ж, оправдовують усі наші вчинки, а прокурор здебільшого буває тільки один, і не завжди він непідкупний. Хіба не примелькуються нам, лікарям, за життя людські болячки, людські страждання, хіба можемо ми помирати за кожним хворим, хіба може вистачити в серці того ярого запалу, з яким проголошуємо в юності клятву Гіппократа! Навіть про власних дітей закрадається думка: чи варто віддавати їм усього себе без решти? Он виростив уже одного, й ким він став — посередністю, а в тебе вже лишився не такий і великий шмат життя, і ти ще можеш за цей час щось зробити... Це знову ж шепоче адвокат. Не слухати адвокатів, примушувати себе чесно виконувати обов'язки — оце і все, на що я здатний, на що трачу чимало сил. Мені хочеться думати, що в світі є інші люди, чия душа відторгує все чуже, погане, живе законами добра та істини, вона просто корчиться від неправди, й через те людина не знає розладів з сумлінням. То — безгрішні люди. Живуть вони важко, але щасливо своїм внутрішнім спокоєм. Здебільшого такими є всілякі диваки, люди екзальтовані або ті, які офірували своє життя великій пристрасті — боротьбі, мистецтву, науці. Вони тримають на своїх плечах світ.

Мені не спиться. Чую, що й Едик перевертається на своїй розкішній постелі.

— Ми рано полягали спати, — каже він. — Я увімкну світло, прочитаю.

— Не треба забивати голову читанням.

— Гаразд, — легко згоджується він, і далі — зовсім подитячому: — Давай у щось пограсмо.

— У що?

— Ну, наприклад, хто назве більше бензоколонок у нашій області.

Я посміхнувся. Я певний, що назву більше, адже часто їжджу у відрядження на машині.

— Давай.

Але Едик називає вдвічі більше.

— Звідки ти їх знаєш? — дивуюся я.

— А я колись дивився по карті.

— О, в тебе чудова пам'ять. Це добре. Лікареві потрібна добра пам'ять. А тепер спробуй перерахувати всі, які знаєш у нашій області, музеї.

— Рахую.

Едик і тут обіграв мене. Щоправда, лише на одну оди-
пицю.

Ми довго лежимо мовчки.

— Та...— окликає мене син.— Про що ти думаєш? Ось
зараз, перед сном?

Його запитання звучить так наївно, так по-дитячому, що
мені хочеться розсміятися. І я таки сміюся, а потім одкаш-
лююся. Не можу ж я сказати Едикові, що й зараз дуже
часто думаю перед сном про дівчат. Ну тобто про жінок.
Це не якісь конкретні думки, а швидше фантазії та варіа-
ції на вільні теми. І ще й досі захожую в себе Інну — не-
приступну суперкрасуню нашого інституту, про яку й по-
мріяти не міг, інших знайомих красунь і незнайомих, ви-
гаданих, для яких я роблю всілякі штукенції. Навіть стаю
королем якогось тропічного острова й веду своїх смагля-
вих підданців війною на інших смаглявих підданців та
одвоєювою своєю красуню, яка потрапила до них у полон.

Але я мимрю щось невизначне.

— Які там думки на старість. Щось завжди болить. Ду-
маю про клініку... Хочемо побудувати хірургічний корпус.
Щоб його ізолювати й щоб там була світла операційна.—
І поспішаю відповісти контрзапитанням.— А ти про що
думаєш?

— Я? Ну, в мене думки фантастичні. Наприклад, я ча-
сто стаю невидимкою.

— Для чого? Красти гроші?

Едик посміхається. Мені, звичайно, того не видно, але
сипову посмішку бачу виразно. Вона у нього якась особли-
ва, її важко розгадати, вона надто багатозначна. Найчасті-
ше Едикова посмішка здається мені тасмничною і не завж-
ди гармонує з очима. Я дуже люблю усміхненого Едика,
хоч іноді й побоююся того усміху.

— Ех ти. Що з тих грошей? Я ходжу з магнітофоном
і підслуховую розмови усіляких великих людей. Міністрів,
прем'єрів, президентів. І тоді — вони в моїх руках. Що
хочу, те й вимагаю від них.

Мені гарно од того, що Едик так довірливо розповідає
про свої фантазії-мрії, але чомусь його фантастичний сю-
жет мені не зовсім подобається.

— Або я туди запускаю робота,— каже Едик.— Він теж
з магнітофоном. А коли потрібно — то й з вибухівкою.

Я мовчу. Замовкає і Едик. Він повертається на правий
бік, обличчям до мене (почуваю це навіть у п'ятні), й рап-
том каже:

— Тату, чого ти став лікарем?

Запитання захоплює мене зненацька. Навіть не знаю, що відповісти. Звичайно ж, не про поламані курячі ніжки та про нариви на телячій спині маю казати. Синові треба відповісти правду. Всю правду, а вона така, як струп під бинтами. Якщо казати правду, то треба розповісти про те, як ми тяжко жили в ті роки, як намагалися вирватися із злиднів — драних чобіт, нудотно-солодкої од мерзлої картоплі юшки на сніданок, обід та вечерю, солом'яної стріхи, яка протікає, і там, де капає вода, — попідставлювані відра, чавунці, ночви, важкі краплі падають у них, і це дуже сумна музика, яка інколи будить і вночі; ще я мав би розказати, що ми багато читали, хоч і ходили у дір'явих штанях, багато знали, спрагло мріяли. Ні, ми не мріяли про затишні квартири, ранкову каву та м'яку канапу, про таке навіть не думалося; ми просто до чогось рвалися — до світла, до знань, до усталеності, але зовсім не до ситості та ошатності. А хто в нас у селі найохайніше одягався? На кого не одважувалися grimнути голова та бригадир? Хто мав найкращу бібліотеку, книги з якої було мені дозволено брати? Лікар. Наше життя тоді було хистке й ненадійне. Окрім того, я повинен розказати й про себе. Є люди, які живуть чекашам катастрофи. Їм весь час здається, що з ними ось-ось щось станеться, в душі у таких людей завжди тривожно й хистко. Ще хлопчиком я часто думав про смерть, і тоді серце завмирало, я знав, що інші хлопчаки так не думають. Смерть, як навічне щезання з цього прекрасного світу, як згорання в тузі по чомусь незвершеному, незвіданому, чого не судилося звідати нікому. Літній досвідчений лікар, я навіть зараз трохи поіншому сприймаю смерть в лікарні й поза її стінами. Сьогодні вранці, повертаючись із базару, я купив розкішний альбом «Київ» і погортав його. Мою увагу не стільки зупиняли старі стіни, пам'ятники, ланцюговий міст, готель «Континенталь», скільки візники, що сидять на передках бричок біля готелю, курсистка в довгій сукні йде через площу, ферт у циліндрі розчепірів циркулем ноги і дивиться вслід курсистці, дві тітки з корзинами, які щось їдять... Все це зникло, щезло — з бричками, корзинами, бруківкою, палицею ферта, неначе й не було його. Все тодішнє життя, весь його стрій з надиханою атмосферою, галасом студентів, випарами з шинків і співом оперної актриси. Лишилося наново передихане повітря, колись вже пропущене через інші легені, вода, в якій купалися і яка

випарувалася та випала новими дощами; земля, в яку вони пішли. Вся земля — це одне велетенське кладовище, по якому ходять живі. Мені здавалося, що з допомогою лікарського фаху я подолаю те своє відчуття, я навчуся дивитися на смерть просто, спокійно, як дивлюся на спеліле поліно чи розвіяну хмарку, що я дізнаюся про якусь таємницю, яка звільнить мої думки від смертної оболонки, а тіло від страху. Я не був боягузом і часто вступав у бійки, били мене, бив і я, я шалено гасав на конях і літав на тонких, небезпечних гойдалках, які іноді робили повний оберт, «сонце», але про ту смерть я не думав. Я думав тільки про сам факт людського цезання.

Звичайно, з роками я дізнався: лікарський біль втрати трохи не такий, як інших людей. І не те щоб у наших очах знецінювалося людське життя, просто нас уже не може приголомшити сам факт смерті, немає отієї містичності, яку вона несе в собі. Ми змушені холодно й розважливо аналізувати роботу серця, мозку, кровотворних органів, в ту мить абстрагуємося од конкретної людини. Проте, на жаль, в серед нашого брата й такі, для яких людина й справді лише кишковий тракт, печінка, пирки, а не високий інтелект, не закоханий, батько, мати. Можливо, син не повірить, але рухало мене й почуття зробити щось корисне людям, прислужитися їм, звичайно, це почуття не було таким загальним, як я його висловив подумки пині, просто я мріяв, як когось рятую, найчастіше це була красива дівчина, й вона потім виходила за мене заміж, але це також був хворий на якусь невідому хворобу, яка сушила його впродовж років, — найкращий сільський шахіст дядько Павло, його так і називали Хворим, і моя тітка Ольга, котра конала від туберкульозу. Все те дуже складно переплелось, й одне не можна відокремити від іншого.

Я розповідав про все це Едикові, відчуваючи, що розповідаю не так, і подумав: про все це й не можна розповісти, бо я ніколи не зумію переселити Едика з оцієї кімнати готелю, з нашої квартири в стару хату з чорною, в зелених грудках моху стріхою, за два кроки від якої притулився ще нужденніший солом'яний погрібник, а за погрібником лісяний хлів, біля нього — купа гною, на якій гребуться три зозулясті і дві рябі курки. Він не зрозуміє, яка то радість пізно восени відшукати на городі по ледь помітному листочку самосійну морквину, притягнути додому з шляху зламану вітром гілляку, холодного осіннього вечора залізти на піч та сховати в гаряче просо або тепле

підіпріле жито ноги. Я не можу бодай на мить приклепати до його долонь важкі мідні п'ятаки мозолів від заступа або засіяти на його стрункі ноги порепи-ципки, які щемлять від ранкової роси. Нещодавно я прочитав у одного поета про те, що він дуже любить, приїхавши до матері в село, походити босим по ранковій росі. Щоб ти сказився, подумав я, чи ти ніколи по ній не ходив, чи ти забув: ранкова роса навіть улітку холодна до кольок, ну, вже якщо розходишся, ноги затерпнуть, задерев'яніють, то мовби не почуваш холоду, а трава од тієї роси сива й здається присипана інеєм. У неї страшно ступити, до неї страшно дйткнути-ся думкою.

— А чому хочеш стати лікарем ти? — запитую я, домучивши розповідь.

— Ну, я... послужив прикладом ти,— майже не задумуючись, відповів Едик. Мені солодко потепліло в серці. Я розумію, що його відповідь не повна, навіть якоюсь мірою не переконлива, але її вистачає для того, щоб почуватися щасливим і навіть... гордим.

— Та!..— знову по довгій хвилі обзивається Едик.— А в тебе були важкі випадки? Такі, що хотілося поміняти професію?

Тепер уже відповідаю без довгих роздумів:

— Важких випадків було чимало. Навіть зовсім недавно... Минулого місяця. Лежав у нас у терапії інвалід війни з виразкою шлунка. У моїй терапії, ти ж знаєш, я повинен практикувати, аби не втратити ґах. Виразка — од кульової рани. Інвалід був страшенно виснажений. Важив сорок сім кілограмів. А такий бадьорий... Правив анекдоти, жартував, сестер зачіпав. І лаявся якомсь так, що не розбереш: матюк воно чи не матюк. Я його сварив за це. Ну, так, не насправжки, для профілактики. І от... Продивився. Прогавив. Прорив! Прободіння. На лікарняній койці. Рятували в хірургії. Ледве врятували. Ніхто не вірив, що виживе. А він вижив. Ще й боготворить мене. А йому хлібною шкуринкою заткнуло дірку-ранку, дуже мало їжі вишло з шлунка. Не прожував як слід шкуринку, й на ній затрималося його життя. А він — дякує... Мені б, звичайно, не було нічого... по службовій лінії. Ну, скільки б вже я пережив і що б передумав!.. Він ще молодий, порівняно, звичайно, п'ятдесят вісім. Розказував, як двічі падала біля ніг міна й не розривалася. Мав чоловік на війні щастя. А тут... Тепер ось добиваюся йому пенсії, бо він молодим відмовився од неї. А тепер виявилось, що її дуже важко

вернути. Кляті бюрократи. Та я верну, вже майже вернув. Всякого траплялося... Але міняти професію не збирався ніколи. Я у неї вріс, вона — це я. Ну, як би тобі... Хіба можна поміняти своє життя? Жити по-іншому можна, але думки, душу свою поміняти не можна. Скажи, ти пам'ятаєш оту жінку з орденськими планками, вона все ходила мимо нашого двору? Товста така. Пам'ятаєш?

Едик не відповів, я прислухався. Спн дихав рівно та глибоко, як дихають уві сні всі молоді, здорові люди.

День четвертий

Ранковий чай приніс Едик. Ніс його жартівливо-урочисто, чергова чи покоївка дала йому квітчасту тацю, й він її тримав на трьох пальцях, як вишколений офіціант. Чай, а також порізаний на кружечки лимон на блюдечку. Дарунки Едикові за його молодість. Але, мабуть, не тільки за молодість. Він розмовляє з готельним персоналом якось дуже впевнено й легко та просто, навіть коли чимось невдоволений, на нього не сердяться. А мені здається, що на мене сердяться завжди.

Щоб не ходити до чергової по той копійчатий чай, я подумався купити кп'ятильник і готувати його у номері. Дідька лисого у мене вистачило б на це кебети! На цю думку мене наштовхнув напис під резеткою: «Користуватися кп'ятильником заборонено!».

Аби якось розкутурхати Едика, настроїти на оптимістичний лад, а також урізноманітнити наш навчальний процес, я розпочинаю його тоном старорежимного буркітливого професора:

— Ну-с, молодий чоловіче, так що в нас на сьогодні? Лантаноїди? Але, мені здається, ви тут — повний нуль. Коли я вам про них розповідав, ви дивилися в стелю й думали про речі значно романтичніші, а місця поруч з ними бідним лантаноїдам не залишилося.

Едик одразу втягується у гру.

— Помиляєтесь, шановний професоре. В своїх підозрах, ви, мабуть, опираєтеся на власний легковажний юнацький досвід. Але ви безнадійно відстали. Нині вік технічної революції, великих швидкостей і точних наук. На справи романтичні ми жертвуємо дуже мало часу. А от щодо лантаноїдів, про які, до речі, свого часу ви й не чули, а ви-зубрили їх кілька днів тому, то вони...

З невеликими перервами працювали до обіду. Едик знову не хоче йти до їдальні, наш ресторан обслуговує тільки іноземців, та й немає часу у нас на ресторан. Я загорнув у газету склянку й спустився в ресторан, попросив офіціанта покласти у склянку півдесятка порцій ікри та стільки ж порцій масла. Сам я переобідаю хлібом та помідорами, а Едикові потрібне калорійне харчування. Відсьогодні він обов'язково повинен з'їдати щонайменше дві порції ікри. Так рада мені й Люба.

О сьомій годині я закриваю підручники.

— Все. Кінець. Шабаш. Крапка. Я й так відступився від правил. Пам'ятай: по них провчився всі п'ять років. Перед екзаменом потрібно кінчати зубріння раніше. Дати відпочити мізкам, нервам. Розвіятися. Забути про все. Те, що потрібно, спливе на екзамені. А зараз вечеряти й — на вулицю. Гуляти, гуляти, гуляти. І не думати про екзамен. Їх не існує, немає в принципі.

Я тримаюся мовби бадьоро, насправді ж думка про завтрашній екзамен не залишає мене й на мить. Вона то напливає, то відпливає, як гіркий туман. Коли вона напливає, остуджує мене до п'ят, в мене зимно стає на серці й в животі. До чого я дожився, дідько візьми! Ну, не поступить. Піде в армію. А може, й не піде. Може, його не візьмуть. У нього прослуховується аритмія. Сама по собі вона мене не лякає — вікове, пройде. Влаштується на роботу, житиме вдома... Ну, Люба, звичайно, продовбає мені в голові дірку. Та й самому... Сусіди... Неначе я гірший за інших.

Не гірший, але й не кращий. Я струшую ті думки, мсв липке баговиння. Й таки звільняюся од них надовго. Ми з Едиком ідемо оновленим після півторатисячолітнього ювілею Києвом, який ніби помолодів, а може, гарно вмився, причесався. Я веду Едика одним із своїх давніх маршрутів, яким (прочитав у газетах) перед нами дружними лавами пройшли реставратори, будівельники, садівники, квітниківари. Золоті ворота, під якими бився живий і билинний Альоша Попович; Софія, якщо заплющити очі, то можна почути дзвін печенізьких мечів, саме на цьому місці їх розгромив хоробрий Ярослав і наказав збудувати собор; Старокиївська гора з капищем, Андріївський узвіз. Я чую докіт копит по бруківці, різко пахне кінським потом, осідаючи на задні ноги, узвозом спускаються на Поділ гніді, вороні, сірі в яблуках, сиві коні, несуть на своїх напружених спинах звитяжних Палієвих козаків. О, як

мені хочеться, щоб цей цокіт почув і мій син, щоб він лунав у його пам'яті, у його серці все життя. Тільки тоді він буде справжнім моїм сином, тільки тоді сповнить своє призначення жити й працювати на цій землі. Бо дехто вже забув! Ти чуєш, сину!

З вузеньких вікон чепурненьких будинків під копита козачих коней падають півонії і мальви. Едик нагинається й піднімає одну півонію. Нюхає й підводить догори свої голубі очі. Я підводжу вслід за ним. Гарненьке кирпатеньке личко зникає у вікні.

Ми простуємо Андріївським узвозом далі вниз. Боже, як людно на вулицях! Колись, за моєї молодості, вулиці були майже пустельні. Навіть у неділю. Щоправда, люди тоді й працювали без вихідних, і не знали, що то відпочивати, бездумно швендяти вулицями. Нині вони якісь мовби прив'ялі, притомлені — другий день відпочинку, завтра робота; ця думка вже настроює на певний серйозний ритм, але радості все ще багато, хмільної, несправжньої. Зауважую, що дуже поменшало рідної мови. Вузькими сходами, подібними на фортечні, піднімаємося вгору, видно на майданчик. Це — оглядовий майданчик, звідси видно Поділ, і Володимирську гірку, й частину Старокиївської гори. Але сходи беруться вище, й ми дряпаємося по них. І опиняємося ще вище, на іншому оглядовому майданчику, що ніби повис над Подолом, який тоне в сизуватій імлі, а в ній палахкотять міріади топазів, алмазів, ізумрудів — електричних вогнів. Ще видно темно-сизу стрічку Дніпра, й новий, схожий на велетенського спрута, що став дибки, міст, і новий житловий масив — Оболонь, і всі три древні гори: Старокиївську, Щекавицю, Хореву. Отут вони сиділи, три брати, перегукувалися: «Аге-е-ей, Щеку! Позич решето!» — «Не дам, Хориве, твоя Хоривиха вчора перебила ногу моєму півневі». — «Так він же грібся в моєму просі!» Ні, вони, мабуть, були добрими братами, інакше б не збудували таке гарне місто. «Агей, Кию, приходь до мене в гості, в мене закипів куліш. Бери півлітру «Старокиївської» й приходь». — «Спасибі, Щеку, натомився вельми. А завтра знову рано вставати, добудувати місто. Та й непитуший я».

Ми з Едиком стоїмо на маленькому виступі. Позаду гомонить натовп, внизу пливуть людські голови, але мені в цю мить здається, що ми — самі. Самі у вечірній імлі, нам вистачає одне одного, й люди нам байдужі. Чомусь мені пригадується один літній вечір у Ялті на набережній:

набережну переповнив натовп лінивих, обсмажених на сонці курортників, а море штормить, недалеко від берега стрибає на хвилях прип'ята на якорі красива яхта. Її потроху зносить до берега. А може, й не зносить, може, то тільки здається, але така небезпека — реальна. Хтозна, чи не набере сили шторм. Тоді яхту рознесе в друзки на камінній тверді молу. На яхті — двос хлопців. Кілька разів вони намагаються підняти вітрило, їм потрібно вийти в море, пошукати затишнішого, чи принаймні похилого берега, але вітрило їм не підвладне. Й тоді вони, втомлені, полишають його. Мабуть, то безнадійна справа. Вони сидять, а може, лежать, їх не видно, в імлі жевріють тільки вогники їхніх цигарок. Вогники ті — спокійні, не нервові, мабуть, хлопці вирішили чекати ранку. А яхту кидає, як тріску, а яхту гойдає, білі буруни хвиль жадібно й хижо лижуть борти. Роззяви стовпились на молу, дивляться на яхту. Певно, хлопці б могли закричати, й хтось побіг би в порт, який звідси за два чи три кілометри, й звідти, очевидно, прислали б катер та відвели яхту в затишок, але хлопці мовчать. Вони не хочуть того, не хочуть завдавати комусь клопоту, показувати перед цим нересиченим натовпом страх, просити в нього допомоги.

Щось подібне почуваю і я в цю мить. Чи хочу почувати. Стоїмо вдвох на уступі, за нами і під нами вирує натовп, від туристів повіває запахом поту і парфумів, пливуть над нами неспокійні хмари, а ми вкишлі монолітом у тисячолітній камінь, я і Едик, ніхто нам більше не потрібний, ми з ним вистоїмо, переборемо все, що б там не сталося.

Спускаємося вниз, йдемо узвозом, який круто вигинається то в один, то в другий бік, обабіч стоять старенькі, але чепурні будиночки, в одному з них жив Михайло Булгаков, якого я шаную за талант і не шаную за те, що не любив, не розумів, не спробував зрозуміти людей, чий хліб їв, а зітхав по білій кісточці, яка шмагала батогом чорні хребтисті спина гречкосіїв, виходимо на площу. Поткнулися в кафе, біля якого сиділи два бронзові запорожці, але там — віде голці впасти, пішли далі. Показав Едику Сквороду, показав білі сумні стіни старої Академії, за якими, схилившись над книгами, сиділи Сагайдачний, Хмельницький, Палій та безліч інших звитяжців, лицарів мушкета і шаблі, розказав, що вони не тільки вміли з'їсти казан каші, підняти на плечах бичка та розрубати шаблею від голови до сідла ординця — так їх уявляють за фільмами і книгами деяких сучасних авторів деякі безтурботні

нащадки,— а з не меншою вправністю ширмували словесними шаблями з іноземними дипломатами та книжними мудрецами. Скажімо, той-таки закоржавілий, просмерділий з голови до ніг димом і кінським потом Семен Палій розмовляв з пройдисвітом у французькому жабо, відомим при всіх європейських дворах дипломатом Паткулем чотирма мовами.

Зрозуміла річ, привів я сюди Едика та туркотів про Академію не випадково — всі ті славні книжники-войовники мали догартувати його до завтрашнього подвигу. Не знаю, чи вистачить у них сили. Й наостанку нас окропив свяченою водою святий Самсон, добувши її з пащеки лева. Отак само потрібно добувати святі знання істини!

За чверть десяти ми піднялися з Подолу на гору. Я навмисне вибрав такий маршрут, щоб пройти повз телефонну станцію, й зіграв наївного, здивованого простака — ти ж поглянь, міжміські переговори автомати, гріх не зайти та не побажати мамі Любі спокійної ночі.

— Ти ж вчора дзвонив,— здивувався Едик.— У нас немає п'яких повин. Чого даремно турбувати, тратити копійки?

— Ну, ти як хочеш, а я подзвоню,— сказав.

Я просто мав би за гріх не подзвонити їй такого вечора: адже стоїмо перед нашим студентським рубікопом. Я мушу заспокоїти її, почути її голос і оте тривожне, вічне, як світ: «Ні пуху ні пера». Черги не було,— тільки один чоловік, поки він розмовляв, я видивився код свого міста й правила користування апаратом. Три цифри коду, два нулі й наш домашній телефон.

Він обізвався одразу. О, ті телефонні гудки. Знайомі до моторошної відрази, до нервового дрожу. Скільки разів вони будили мене серед ночі, зривали із постелі, кидали сонного в ніч, у дощ, у сніговицю. Скільки вони забрали у мене вихідних, годин відпочинку, фільмів і книжок. Але я жодного разу не дозволив собі його відключити. Навіть якось запросив майстра і той поставив спеціальну розетку, але я не скористався нею жодного разу. Тепер ось дослухаюся до цих гудків зовсім інакше. Зараз вони лунають трохи загадково і мовби порожньо. Я уявив нашу квартиру, телефон у коридорі на тумбочці, вітальню, торшер, і під торшером на каналі Любу, яка квапливо вдягає капці, й мені солодко замліло в серці. Мені здалося, ось зараз, ще до того, як вона підніме трубку, я почую ляпання капців.

Я не почув ні ляпання капців, ні Любиного голосу. Ще

двічі набирав номер, гудки лунали сумно й тривожно. Я повісив трубку і пішов до готелю.

Едик вже лежав у постелі. Не розмовляли. Кожен думав своє. Кожен намагався заснути. Мабуть, я заснув перший, хоч мені здалося, що зовсім не спав, а лише якийсь міраж проплив повз очі, і я почав кудись опускатися. По якихось сходах, що круто повертали в глибіню і тонули в темряві. Мене звідти підняв голос Едика: «Тату, не хрочи». Я перекинувся на правий бік. Щосили намагався не спати. Аж зціпив зуби. Зціпив, стиснув, дивлюся тільки в одну точку, в морок, який чомусь поплив мені назустріч, а з мороку випливали два жовті вогні, схожі на протитуманні фари. «Тату, ти знову хропеш». Кат його візьми, чого так хочеться спати?! І з якої радості я хропу? Раніше не хропів, а тепер, якщо натомлюся або вип'ю чималецьку чарку, починаю підсвистувати носом і підхропувати. Так каже Люба. Я її попросив, щоб купила ноти й повісила мені над головою, тоді хроп'ітиму мелодійно, по нотах. Але Едикові потрібно виспатися. Він повинен прийти на екзамен із свіжою головою.

Я згріб подушку, ковдру, простирадло й подався до вітальні, причинивши за собою двері. Дивана у вітальні немає, я згорнув удвоє килим, заслав його простирадлом, ліг.

Мабуть, я став великим вередієм і, як писав Іван Вишенський, м'якоспалом. Вже за годину боки боліли, спаче на них зіграли дубцем марш.

День п'ятий

Обвал. Землетрус. Вулканічний вибух. Але десь там, всередині, під шельфом. А зовні — спокій, витримка, зосередженість. «Не поспішай. Обдумай запитання. Склади на папірці план відповіді. Лишиться час — розширюй відповідь». Це вже — по дорозі до інституту. Вузькою алейкою, обсадженою декоративними ялинками, йдуть, поспішають абітурієнти. Всі вони різні, але на всі обличчя ліг якийсь один карб, який, мабуть, не змога передати ні словами, ні фарбами. Він чимось схожий на той, з яким людина стрибає в холодну воду. Але й не зовсім такий, бо, крім того, всі вони задивлені в себе, щось там виважують, щось обдумують. Ще їх можна порівняти з табунцем горобців, яких прогнали з проса. Й теж не зовсім вдале порівняння. Бо на просо можна вернутися.

— Я чекатиму на тій он лавиці. Ні пуху ні пера.

— К чорту.— Слова сказані механічно. Едик мене не бачить.

Мені стає до болю шкода його.

На лавиці сидів якийсь хлопець у сірих штанях та клітчастій сорочці, пасмо білого, вигорілого на сонці волосся звисло йому на смагляве чоло, на його колінах лежав чорний дешевий «дипломат», а на «дипломаті» — розгорнута книга. Хлопець швидко бігав по рядках очима, вказівний палець його правої руки петерпляче загортав крайок наступної сторінки. Занурений у читання, він не звертав на мене ніякої уваги. Я покрадьки поглянув на нього. Худе, дуже худе обличчя, тонкі й довгі, як палиці, руки, тонкі ноги в жовтих шкарпетках, коричневих черевиках, розкуйовджене волосся, він трохи схожий на Едика, але Едик якийсь не такий — доглянутіший, чи що (слово «пещенний» я рішуче відкинув), меланхолійніший, впевненіший, ні, жодне з цих слів не підходило. Вочевидь було одне: хлопець трохи старший за Едика, й робочий, він десь працює. Мій погляд упав на книжку, я упізнав підручник з хімії, той самий підручник, який ми з Едиком гризли всі ці дні, навіть той розділ, який так важко давався моєму синові.

— Цього вивчити не можна. Треба просто зазубрювати, — обережно сказав я.

Хлопець подивився на мене, не підводячи голови.

— Я знаю. Заплющу очі й бачу всю таблицю. Можу переказати навіть ззаду наперед.

— Навіщо ж ви тоді... забиваєте собі памороки? Не рекомендується перед екзаменами переважувати голову якимось одним матеріалом. Пробачте, ви теж абітурієнт?

— Абітурієнт.

Не знати навіщо, я запитував далі:

— І в якій ви групі складаєте екзамени?

— У восьмій.

Восьма — Едикова група.

— Ваша група вже пішла на екзамени.

Хлопець сполохано подивився на мене.

— Ви звідки знаєте?

— Мій син також у цій групі.

— Син? Як його прізвище?

Я усміхнувся.

— Хіба ви знаєте прізвища всіх абітурієнтів групи? Ну... Прізвище — Кіриченко. Едик. Едуард. А ваше?

— Дігтяр. Олексій Дігтяр. Я поступаю втретє. Так, втретє,— підвів він голову, пеначе я заперечував чи не вірив йому.— На це саме відділення. І я поступлю. Стопроцентово поступлю. Але я двічі ходив на хімію першим. Ну, так би мовити, в перших лавах. І обидва рази — трійка. Вони запитують на свіжу голову, доскіпуються до всього. І лихі, як тигри. Бо ще ж стільки субчиків під дверима. А в кінці вони вже не слухають. Я скебетяв це аж тепер.

— Якщо ви знаєте предмет, нащо ж іти в кінці. Якщо десь спіткнулися, на початку легше виправитися. Навіть можна попросити, щоб запитували... давали більше додаткових запитань...

— Е, ні,— аж смикнувся Олексій.— Додатковими запитаннями вони валять. Запитують таке, чого, мабуть, і самі не знають. Минулого року я їм так і сказав. Попросили написати реакцію, яка б довела присутність в новокаїні первісної аміногрупи.

— Хто ви? Ким працюєте? — запитав я.

— Працюю електрозварником у колгоспі, в майстерні. Ви не вірите, що в колгоспі є електрозварники?

— Чому ж не вірю.

— В майстерні. А придуть жнива, у літучку, і — з ранку до вечора по полях. Не тільки зварюю якісь там вузли. Гайки, болти, клавіші — все мос.— Хлопець подивився на мене.— Розумієте, я не люблю техніки. Не по мені ця робота. Платять там більше... Я буду лікарем. У вас яка лікарня? Ви ж лікар?

— Широкого профілю.

— Я буду рентгенологом. У нас у селі є рентген. Я прочитав книжку... І лікар мені пояснював. У моєї матері... рак легенів. Не змогли розпізнати.

Мене струснув дріж. Перед очима спалахнула пляма на знімку. Я тільки вдавав, що не надаю тому знімкові ніякісінького значення, що забув про нього. Я пам'ятав. Він висів, мов камінь над стежкою, як градова хмара на овиді, подорожній поспішає до села, він навіть муги-че пісеньку, він не оглядається, вдає, що не бачить хмари, намагається думати про інше, але щось у ньому весь час пам'ятає про неї.

Я відчув якесь особливе співчуття до Олексія, і він, мабуть, вибрав його з моїх очей, бо раптом тихо й довірливо запитав:

— А правда, що тепер так просто не поступають?

Я не зміг витримати його погляду й відвів очі:

— Не знаю... Думаю, що неправда.

А сам і далі дивився вбік, і в моїй голові вертілося дивне колесо, схоже на полеману карусель з різнокольоровими вогнями: Правда. Неправда. Правда. Неправда. «Неправда», — раптом подумки вигукнув я.

Обличчя Олексія засвітилося надією.

— Я теж так думаю. Поступлю. Цього року поступлю.— Він підвівся.— Ну, піду... Там деякі дівчата непри- томніють... Бувайте.

— Бажаю тобі удачі. Ну, ну, не соромся, посилай к чорту.

Олексій щось прошелестів сухими губами й пішов, широко розкидаючи ноги. Мені він здався зібраним з металевого конструктора. А потім майнула думка, чи щиро я бажаю йому поступити до інституту? Адже він — Еджікв конкурент. Але чому не щиро? Місць там багато.

Місць там багато. На кожне — дванадцять чоловік.

Час плинув повільно. Крап, крап, крап — як рідина з крапельниці. Або як кров з погано забинтованої рани. Розгорнув Маркеса — не читалось, гортав газети, спочатку пробір спортивні новини, далі — політичну інформацію, потроху забувся, занурився в складну міжнародну статтю, заплутався, задумався. Здавалося, нащо мені всі оті новини, Сальвадори і Фолклендські острови, Ірани і Іраки? Газети виходять сотні років, події міняються ка- лейдоскопічно, тільки найбільші відіб'ються одним рядком в історії, ще й той рядок мінятиметься кілька разів, й що воно дало всім отим людям, які, сидячи в Києві або Софії, переживали за ніколи не бачених ними бурів, гарі- бальдійців чи боліварців. Але так вже влаштований світ, так щеплені всі ми між собою, що нас тривожать долі подібних нам двоногих істот на далеких і близьких кон- тинентах. Світ з його дипломатичними хитрощами, раке- тами, золотими копальнями Намібії і полпотівськими бан- дами давно втягнув мене в свою круговерть, і я вже й загину в ній, як муха у молочній лійці. І ось зараз я сам веду дипломатичні перемови з іранцями та іракцями, які, мовби на угоду дідькові, знищують одні одних, влашто- вую протиповітряні оборони островів, і розглядаю в тро- фейний бінокль з гори, з бананової гущавини колону оку- паційних машин на вузькій дорозі. Непрохані чи прохані зграю змовників, що видають себе за копституційний,

пародний уряд, втелюючися на чужу землю і гвалтують її колесами танків. «По окупантах — вогонь!»

А тим часом я не забуваю, що діється зараз отам, за обкладеними білою плиткою стінами.

Маленький розчерк на аркушику з написом «Екзаменаційний листок» зараз мені важливіший, ніж доля того далекого острова і усіх нафтових запасів Ірану та Іраку разом узятих. Горять мільйоннотонні сховища, а ще дужче горить моє серце. Якийсь час я кручуся довкола лавиці, виходжу на вулицю й вертаюся назад. Мабуть, треба було мені кудись поїхати й вернутися сюди години через півтори. Але тепер — пізно. Центральною алеєю групами й поодинокі проходять студенти. Групами — то, мабуть, старшокурсники — їдуть на практику або приїхали з практики; вони й виглядом відрізняються од абітурієнтів, розмовляють впевнено, вимахують руками, сміються.

Брещі моє око помічає на сходах знайому високу постань з білявими кучерями. Тенькає серце. Едик іде не швидко й не повільно, і по його обличчю не можна нічого відгадати. По Едикових губах блукає незрозуміла усмішка. Я пориваюся поглядом уперед, в моїх очах стоїть німе запитання, й він піднімає до рівня свого обличчя ліву руку й показує чотири пальці.

Четвірка.

— Що ж, не погано, — кажу. — Я сподівався гіршого.

Мені гірчить на душі. Од власного удаваного оптимізму, від брехні. Я сподівався на п'ятірку. Втрачено один бал!

Я не запитую Едика, чого він не знав, сподіваюся, розповідь про те пізніше. Хоч, зрештою, яке це має значення?

Втомлені, чвалаємо до зупинки тролейбуса. В номері Едик просто в черевиках падає на ліжку й лежить, заклавши руки за голову. Це його улюблена поза. Він мовчить, а я мовби почувуюся в чомусь винуватим. Приношу з кулінарії смажених шніцелів, сирників, їмо їх уже холодними. І холодно в мене на душі. Я запиваю сирники молоком, Едик молочних страв не любить. Потому Едик засинає, я теж лягаю на ліжку, розкриваю Маркеса, але прочитую тільки одну сторінку. В ліжку м'яко та гарно, сон зборює мене за кілька хвилин — далася безсонна ніч.

Прокидаюся від телефонної тріскотняви. Дзвонить Аркадій Васильович.

— Ну як? Як настрої? Нічого, нічого. Йдемо вгору. Набирайтесь терпіння. Дорога довга. Пройшли підгір'я.

І непогано пройшли. Чималенько альпіністів вернулося. Зрізалось і відстало чимало.

— Але є такі, що попереду, — обережно кажу я.

— Є. Не дуже багато. — Й раптом його голос міняється. — Та ви що, справді, розкисли? То я зараз прийду.

— Ні, ні, — поспішливо белькочу я. Мені зараз не хочеться, щоб приїздив навіть Аркадій Васильович з його доброю усмішкою і спокійними глибокими очима. — Починаємо готуватися до наступного переходу.

— Готуйтеся. Прогляньте шанцевий інструмент. Той, який ми вам залишили.

— Дякую.

Мені неприємна ця розмова змовників. Але я повинен бути тільки вдячний за неї. Безмежно вдячний.

Проте Едик сьогодні не має на задачі сили. Може, й правильно, я сам у день здачі екзамену не робив нічого. Нехай дивиться телевизор, відпочиває. А я прогуляюся до телефонної станції.

Цього разу мені довелося довгенько чекати в черзі. До того ж не додивився й першою поставив ювілейну монету, автомат проковтнув її, гавкнув і знову загудів. Потім не набирався номер. Нарешті пролунали довгі гудки. Вони здалися мені чимось схожими на вітальні гудки пароплава.

Наш червоний телефон дзеленчав, луна гасала по квартирі в пошуках своєї хазяйки й не знаходила її. У розпачі билася в шибки, в двері, мені стало її шкода, і я поклав трубку на важіль. Якби таке сталося колись, я дзвонив би знайомим, сусідам, переполохав би всіх, і зрештою... виставив би в смішному світі себе та Любу. Разів зо два таке й траплялося, і Люба круто відчитувала мене. Мені прикро, що її немає вдома, але я вже не думаю про те, що з нею сталося нещастя. Завтра вранці вона подзвонить сама. А я дзвонити більше не буду.

Повільно брів освітленою ліхтарями денного світла вулицею. Довкола вирував, сплескував сміхом, гомонів людський натовп. Я знову дивувався, що буденного дня, пізньої дощової пори на вулицях таклюдно. Прислухався до сміху, вглядався в обличчя, шукав у них якогось відгомону своїм думкам, своєму настрою й не знаходив. Я плив, мов крапля олії на воді. Він був мені чужий, незрозумілий, цей натовп. Я здивувався, й аж трохи розгубився. Раптом я мовби пірнув кудись, в якийсь інший, відзеркалений світ, силою волі затримався там і побачив цю вулицю з іще молодими каштанами, й себе без лисини

та зморщок. Себе й інших хлопців — у широких штанях і довгих піджаках, бобках-естонках і клітчастих кашкетах, дівчат у довгих сукнях і чобітках-румунках. Моя свідомість немовби роздвоїлася, вона була там, зі мною колишнім, але й контролювалася мною ж з відстані у двадцять шість років. То був мій натовп, і я був його. Я був його живою часткою, належав до нього, почувався злитим з чимось великим, цілим, безсмертним. Я чогось хотів від нього: любові, визнання, дружби. Я не міг уявити себе поза ним, бо, здавалося мені, він не зможе проіснувати без мене й дня, а тепер ось спробував уявити себе з цим новим натовпом, і не можу. Я для нього чужий і зайвий навіки, піду, як і прийшов, і ніхто не помітить мого приходу та зникнення. Хіба мало приїжджих диваків блукає по цих вулицях!

Я розумію: вся справа в мені самому, в моїй уяві, в моєму настрої, тоді мене теж ніхто не знав, але тоді я міг підійти до будь-кого й заговорити з будь-ким, одержати згоду або відмову, але те й інше означало, що я свій і мною захоплюються, як своїм, і зневажають, як свого ж.

Я прийшов додому. Едик позіхав у кріслі перед телевізором. На килимі біля нього валялася купа качапів від яблук, кісточок абрикосів та черешень. Вдома на таке свинство я обов'язково обурююся, а тут мовчки зібрав у газету качани та кісточки й відніс у кошик для сміття. Мені захотілося пити. Вийняв із холодильника пляшку мінеральної води, почав відкривати, і в цю мить задзвонив телефон. Підняв трубку. Молодий дівчачий голос попросив Едика. Здогадався — дзвонила Катя. Вона дзвонить Едику кожного вечора.

Едик розмовляв ліниво, сонно. На якесь її запитання відповів: п'ять. Мабуть, вона запитала, як він склав хімію. Фарба ніяковості залила мені обличчя, хоч я й подумав: перед дівчиною, яку кохають, хочеться похвастатися; але, мені здається, і в такому випадку краще сказати правду.

Я знову спав у вітальні, але цього разу підіслав поролоновий матрац.

День шостий

Ох і обрид мені цей готель. А ще ж тільки шостий день. Я взагалі істота домашня й не люблю чужих займищ і пасовищ. Я не люблю людського тирла, тимчасовості,

поспіху, хоч сам буваю поспішливий, нетерплячий і навіть вибуховий. Мене приглічує готельна, перемацана тисячами рук розкіш, оця висока, не сучасна, з пінкатию, пузатими янголятами (у небесних магазинах було вдосталь м'яса і ковбаси) стеля, надуті адміністратори й офіціанти, непривітні покоївки. Мене нудить од запаху поганої мастики, ресторанного борщу, що просмоктується навіть у номер, чужих чемоданів. Сьогодні ними заставлено весь вестибюль. Великі, важкі, імпозантні, вони здаються мені непроханими і нахабними. Як і люди, котрі їх пакували, а тепер товпляться біля столика адміністратора та біля сувенірного кіоска. Я не люблю й іноземців і намагаюся не вступати з ними в контакти. Вловлюю в них щось чуже, далеке, від них віє пихою, холодністю, зверхністю, і я в свою чергу застібаюся перед ними на всі гудзики. Розумію, що мої враження оманливі, що скрізь, по всьому світу є хороші й погані люди, але нічого вдіяти з собою не можу. Всі іноземці уявляються мені неробами, людьми, які з нудьги тиняються з однієї країни в іншу, тиняються з лінощів, невміння знайти роботу своєму розуму, своїм рукам. Вчора у барі до мене підсів якийсь череватий канадець і почав окейкати, яке то зелене місто Київ, яка тут смачна горілка і які погані авто.

— Де пан тримає свої авта? — цікався він до мене. — І чи є в пана авто з автоматичною коробкою переключення швидкостей?

Я йому відказав, що пан здебільшого їздить в авто «швидкої допомоги», і якщо заокеанський пан попаде туди, то особисто познайомиться з принципом управління наших машин, а також порадив частіше ходити пішки, бо в такому випадку людина краще зберігає статуру й більше бачить. Він скривився й сказав, що думка, мовляв, парадоксальна, але вона заслуговує на увагу.

Вранці я сходив на базар.

Я не вельми люблю тинятися по базарах, не люблю людського тлумиська, але мої очі мимоволі знаджують гори овочів та фруктів, я милуюся ними, як довершеними мистецькими витворами. Мене не перестав дивувати й дивуватиме до останнього дня нехитра сентенція, що на одному й тому ж шматкові землі з однакових на вигляд зернин виростають отакі рішуче не схожі одне на одного дива: солодкі полуниці й кислуваті помідори, ніжні, з ледь вловимим запахом огірки й пекучий хрін, солодка морква й гірка, як сто чортів, редька, й вирощують їх однакові

руки, споживають однакові роти, перетравлюють однакові шлунки, але в кінцевому рахунку один рот належить Ландау чи Тичині, а другий хижому, розбійному Крижу, моєму сусідові, що вже тричі відсидів за бандитизм і неробство.

...Червоні, як сонечко, помідори, й руки, що вкладають їх до кошпиків. Руки спокійні, руки нервові, руки хижі. Я одвертаюся. Я теж щойно вкладав до кошика червоні сонця.

Повертаю до рядів, де продають сир. Едик сиру не їсть, а я снідаю чаєм з сиром. Для Едика я купив у крамниці комісійної торгівлі ковбаси.

Купуючи овочі та фрукти, я починаю торгуватися, я боюся, що наш банк може лопнути задовго до кінця екзаменаційного марафону. Диво як легко в буднях людина переходить лінію окопів і опиняється у таборі, в якому не сподівалася опинитися. По-перше, раніше я ніколи не торгувався на базарі, запитував ціну (і цим вже, як мені здавалося, показував, що я з тих покупців, які знають, де що коштує) і купував продукти, по-друге, я все життя стояв з тимп, хто по той бік колгоспних прилавків. Я сам селяк, живу в сільській місцевості і знаю, як важко гарують люди на землі, навіть на тих своїх городах і в садках. З полуницями, які, на думку міського жителя, ростуть майже так само, як і суниці, ой скільки клопотів. Посадивши, впоївши водою, їх треба десять разів шарувати, проривати, підгодовувати. І коли який-небудь мініатюрний нафарбований ротик при мені кривиться й з обуренням говорить щось про селяків, «жлобів», я не мовчу теж.

Жлоби, вони є скрізь. Оті дядько й тітка, які продають величезні — кожна завбільшки в кулак — полуниці, то — жлоби, бо підживлюють полуниці фекаліями, видно з кольору ягід та кількох листочків у корзинах, — і ота фіфа — капелюшок з пером, губки червоною петелькою — теж жлобиха, бо аж сичала, торгуючись з високою тіткою за два бурячки, й купила три кілограми дорогих фекалійових полуниць.

І ось я упіймав себе на думці: гилать, кугути, за кілограм білого наливку по два карбованці! Та в мене вдома його, як кажуть тепер, навалом. Корзинами доводиться виносити до ями в кінці саду...

Отже, я на якийсь час опинився у протилежному таборі. Дивуватися нічого, ми завжди в якомусь таборі:

молодих і старих, питущих і непитущих, тих, які курять, і тих, які не курять... порядних і непорядних.

Знову тягну свою сумку пішки на четвертий поверх — ліфт возить важкі валізи у супроводі швейцарів. Підходжу до нашого номера і чую за дверима регіт — чоловічий і жіночий. Ще раз обмацую очима синій ромбик з цифрою чотириста сімнадцять — чи не помилився. Ні, номер наш. Прочиняю двері. Посеред номера стоять Едик та незнайома дівчина й сміються. Помічаю на килимі щітку і пилосос. Ага, покоївка. Покоївочка. Товстенька, пухкенька, рум'янощока. «Пийте морквяний сік і ви матимете такі самі щоки». Тепер зі сніданком доведеться зачекати, адже ми користуємося контрабандою — вмикаємо кип'ятильник.

Дівчина (її звати Ліза, «Лисавета», проказав про себе) качається, мов колобочок, по номеру й подзвонює сміхом. Сміх у неї трохи верескливий, але присмний. І личко теж.

— У вас піколи не можна прибрати, ви вдома і вдома. Наші дівчата вже кажуть: може, вони там самогон варять або гроші малюють.

Звертається мовби до нас обох, а очима так і пасе Едика. О, я гаразд розумію той погляд — кокетливий, хтивий, закличний. Добре, що Едик ще таке теля, яке на цьому не тямиться.

— Варимо,— каже Едик і сміливо вмикає кип'ятильник. Я йду у ванну голитися.

— А якщо я донесу,— лукаво підлякує Едика Ліза.

— А от і не донесеш,— відказує Едик.

— А от і донесу. Що ти мені зробиш!

— А то вже моя справа.

— Не тільки твоя.

— Наша,— погоджується Едик.

Я голюся, дзижчить бритва, й вони думають, що мені нічого не чути. Ліза скрикує, і я мимоволі зупиняю бритву. «Ого, конфлікт переростає в договір про взаємну допомогу. З закликанням військ на чужу територію». Мені смішно, але я трохи й спантеличений, чимось мене Едик здивував. Він здивував ще дужче, коли я зайшов до вітальні. Ліза стояла на стільці обличчям до вікна й намотаною на швабру ганчіркою знімала павутину над гардинами. Вона нахилилася вперед, туго випнувши для рівноваги іншу, не малих розмірів частину свого тіла.

— Послухай анекдот,— сказав Едик.— Йде по вулиці чоловік, а поперед нього — жінка. Він і каже: «Ох і зуби,

ох і зуби». По кількох кроках знову: «Ох і зуби». Жінка не витримує, обертається й гукає: «Чого причепився, звідки ти бачиш мої зуби». — «Як же, щоб такий задок паїсти, треба мати добрі зуби...»

Едик і Ліза сміються. Вона не ображається. А мені стає соромно. Здається, я не давав Едикові приводу розповідати в моїй присутності такі анекдоти.

Я нахмурююсь. На кілька хвилин у кімнаті западає непевна тиша. На підвіконні покашлює радіо, то замовкає зовсім, то щось шепеляво шепече, у круглому отворі регулювання звуку іронічно водить довгими вусами тарган, здається, він принохується до нових пожильців. Може, й справді вже пішов душок?

Лісавета пішла, ми поснідали і взялися до математики. Власне, взявся Едик, я в нього на підсобних роботах. Знайти синус, вирахувати кут, зробити арифметичні підрахунки. Математичні знання, а чи їх тлумачення в школі, розвиваються так шалено, що ми здаємося у порівнянні з сучасними учнями, як літаки «Блеріо» біля ЯКів та АНів. З Вовкою я дотупав до дев'ятого класу, а від Едика відстав у восьмому. І чому це Едикові забаглося піти на відділення, на якому ще й потрібно складати математику? Здається, так йому радила Люба. А їй, очевидно, Аркадій Васильович. Хтось там у нього є дуже певний.

Едик кепкує наді мною, ганяє мене по воду та за черешнями, а мені й то робота. Час тягнеться, як розтоплена смола за підощвами.

Годині о шостій вечора в двері щось зашкрябало, мені здалося, що то шкрябає в кутку миша, а потім тихенько застукотіло, я пішов і відчинив. У коридорі стояв Онищенко. Євген Сидорович Онищенко був схожий на прохача. Він взагалі, як я вже казав, пряде свою ниточку тонко, подає голос рідко, а сьогодні ще й мав невеселий вигляд.

Ледве Онищенко переступив поріг, Едик підвівся, діловито склав папери й вийшов до спальні, щільно причинивши за собою двері. Мені здалося, в його очах зачалася якась загадка. А ще здалося, що ми з ним усе більше входимо у змову. Нехорошу змову, дуже нехорошу. Так входять... Ні, цур! — не треба. Починаю клепати на себе й на сина.

Я запросив Євгена Сидоровича до столу. Я не знав, діставати пляшку, чи ні. Мабуть, не діставати, але він може подумати, що я — скупердяй, що не шаную його, якби це був Аркадій Васильович, то я б так не монявся, і я

виставив на стіл коньяк. «Чого він ходить? — подумав.— Адже й чарка йому не вельми до смаку. Так наказав йому Аркадій Васильович?» Розмова волоклася, неначе тачка з поламаним колесом. Я щось запитував, Опищенко відповідав або й не відповідав, а тільки схитував головою, він мовби дивився на мене й повз мене, лихо, а не бесіда. Маленький, чорненький, він скидався на побитого пущика.

Я запитав його про дослідну роботу в інституті, й Опищенко знову похитав головою.

— Я не лікар. Я викладач іноземної мови. Працюю в медінституті — оце й увесь зв'язок з медициною. Я її, сказати правду, боюся.

— Чого її боятися?

— Тепер страшна медицина. Тільки що — під ніж або починають шепотітися, поставлять гачечок у лікувальній картці, пошлють на всілякі перевірки. Ось як у мене...— Його очі блищали, як у хворого ведмедика, так я подумав, хоч і не знаю, чи блищать у хворих ведмедів очі.

— Що ж у вас?..

— Пішов до хірурга, а він... записав щось. І сказав, аби прийшов через тиждень. Я прийшов через тиждень, він подивився й сказав: приходіть ще через тиждень... Ось так. А я йду, і коліна мені тремтять.

— На що ж скаржитесь? — несподівано запитую голо- сом, яким не користуюся вже шостий день.

— Гуля. Під лівою лопаткою.

Я відставив склянку з кошьяком.

— Скидайте сорочку.

— Ви... ви ж не хірург.

— У нас лікарня широкого профілю. Я цих гуль перем'яв у руках більше, ніж груп. Скидайте, скидайте, не соромтеся.

Боязко оглядаючись, Опищенко роздягнувся до пояса. Тепер він був ще дужче схожий на барильце. Я придавив середніх, з волоський горіх, розмірів гострувату гулю.

— Одягайтеся.

Загнані вглиб, круглі очі дивилися на мене злякано.

— Ну що?

— Нічого. Звичайна фіброма. Дуже чітко відмежована від основної тканини. Їх має безліч людей. Якби це в нашій лікарні, ми б прибрали її хоч у цю мить, через два дні ви забули б, що вона у вас і була.

— Ви хочете мене втішити, заспокоїти?

— Ходімо завтра разом до будь-якого хірурга. Він зробіть це при мені. Фіброма просто під шкірою.

— Не лягаючи в лікарню?

— Не лягаючи.

Чорні очі печального ведмедика спалахнули радістю.

— А якщо не різати?

— Носіть на здоров'я. Але вона може рости. Нащо вона вам?

— Я почекаю, поки підросе.— Ось зараз він заусміхався, а вийшовши від мене, може, й застрибає на одній нозі. Він і свою гулю пам'ятатиме тільки по тій радості, яка щойно прийшла до нього... А я... а я від думок про рентгенівський знімок, чорний рентгенівський знімок у чорному портфелі вже не відкараскаюся.

Я чомусь розсердився на Євгена Сидоровича. А він з насолодою, цмулячи крізь тонко складені губи, випив коньяк і з таким смаком гризнув яблуко, аж зернятко вилетіло та вдарилося об шибку вікна.

На мить я відчув полегшення, мовби звільнився від залежності од Євгена Сидоровича. Звільнився розраховавшись. Так, у світі багато чого тримається на взаєморозрахунку. В медицині теж. Лікар за винагороду старається. Додаткові аналізи... додаткове лікування. Одначе, на щастя, тримається за все. Якби на тому — кришка б усьому. Хм. На чому ж? На душі? Та на ній. Всі ми, лікарі, люди. Всі потроху байдужіємо, втомлюємося. Але й серед нас... Та хоча б і в моїй лікарні... Зіна Козленко. Своїх дітей я водив тільки до неї. «Зараз ми послухаємо тата. Ось так. А тепер — Едика». Діти в неї ніколи не плачуть. Їй вже шістдесят два. А вона все така ж. Переймається кожною дитиною, кожною болячкою. А я ось... Чоловік виповів свій найбільший страх, а мені хоча б щось стрепенулося в серці. Бо не вірю в той страх? Чи власна небезпека знекровила всі інші? Чи надто мені не симпатичний цей клієнт? Але чому?

Євген Сидорович догриз яблуко й підвівся.

— Я чого до вас приходив,— тепер він знову говорив тихенько, але не тягнув голосу, а приглушив його до шепоту: — Дасте мені ручку... Одразу після екзамену.

— Яку ручку? — не одразу зрозумів я.

— Ну, ту... Якою ваш син писатиме твір.— Опищенко не дивився на мене. А мене враз обсіпало жаром. Ну ось... і все оголилося до короткого замикання.

Мені й справді здавалося, що я тримаю в руці обірваний оголений дріт. Випадково вимкнули струм, ось зараз увімкнуть... Я розумію, він не зможе переписати тією ручкою твір. А от виправити якусь кому. Поставити знак запитання чи оклику... Ну, подумаєш, кома! Суцця дрібниця. Манюсюсінька крива паличка... Але... од якої, може, залежить ціла людська доля. Едикова доля. І моя теж. І Любина.

А може, ще чиясь?

Хух, як душно. Вийти б на повітря, витурити оцю чорну мишу і вийти. Чого вони стараються? Що хочуть мати? Нічого вони з мене не матимуть. І знають це. Хабара я їм не даватиму. Й нічого іншого в мене немає. Просто вони добрі люди. Тепер усі так роблять. Хтось комусь допомагає. Оце і є та сув'язь... Я ось допоміг йому... Розраїв.

Я знаю, що це зовсім не та сув'язь. Знаю, що обманюю себе. Але не тільки не можу вигнати цього маленького чоловічка, а й не можу відмовити йому в його дивному проханні.

В цю мить хтось упевнено, хоч і не голосно, стукає в двері. Входить Роговий. Вітається зі мною, щось запитус в Онищенка, той відповідає. Я не зрозумів, про що вони говорять. Ми знову сідаємо за стіл. Я — з одного боку, Роговий і Онищенко — з другого. Роговий знову щось буркає Онищенку, той витягує шию і згідливо киває головою. Вони мені нагадують бегемота і оту пташку, забудь, як вона називається, що стрибає по бегемотовій спині і викльовує із складок його шкіри кліщів.

Я похапцем випиваю коньяк, похлинаюся й довго не можу відкашлятися. І весь цей час спиною, потилицею почувую в сусідній кімнаті Едика. Як я візьму в нього ручку? Якимось виманію? Скажу, що хочу написати листа? А може, просто сказати правду, для чого вона мені потрібна? Він дасть. Дасть без вагання.

Я жахаюся. Не знаю, звідки взялася така впевненість. Я не вірю сам собі.

Гості затрималися недовго. Я пішов їх провести. Біля дверей готелю Роговий повернув ліворуч, Онищенко — праворуч. Я пішов із Роговим. Якийсь час йшли мовчки. Місто було похмуре, мрячив дощ, під ногами блищали калюжі. В калюжах погойдувалися жовті кулі ліхтарів. Я спіткнувся, наступив на одну кулю й забризкав холошу штанів Аркадія Васильовича. Він струснув її двома пальцями. Нас обох пригнічувала мовчанка, й, мабуть, через

те Аркадій Васильович заговорив. Він розповідав мені про місто, його вулиці, площі, будинки. Він добре знав архітектуру міста, але не виставляв свої знання напоказ, навпаки, трішки навіть іронізував над собою і підроблявся під дилетанта.

— Мені цей будинок видається звичайнісіньким. А всі кажуть — стиль. Пригляньтеся уважніше — третій поверх надбудовано пізніше, через тридцять років, але навіть найбільші спеціалісти не помічають цього. І ось ми кажемо — вік. Стиль такого-то віку. Справді, кожен з нас скаже, коли збудовані будинки на Хрещатику. А коли збудовано цей будинок — вгадати не просто. Він міг бути збудований триста років тому, двісті, сто, вчора...

Аркадій Васильович говорив розважливо, спокійно, і щось заспокоювалося, упокорювалося в моїй душі. Роговий мені подобався все дужче й дужче. Ми зайшли в кафе — Аркадій Васильович запропонував випити кави. Я не п'ю на ніч каву, якщо я вип'ю, то не засну до ранку, але Аркадію Васильовичу я в цьому не зізнався. Щоправда, я випив її дуже мало, тільки вдавав, що п'ю. В кав'ярні було тісно, ми примостилися в самому кутку, а потім нас і геть відтіснили, біля нас вимахувало руками якихось два підозрілих тини, розігріті коньяком і кавою до високих градусів, один з них весь час поривався до нас, тиснув коротким оклецькуватим пальцем в груди то мені, то Роговому, Аркадій Васильович щоразу тихо, але владно його зущиняв, і той повертав обличчя до свого друга. Посміхався до нього, а потім повертав. І підпилий тип не ображався, не бунтував. Мені остирився той п'яничка, хотілося загилити його по нотилиці чи прилаймні перейти до іншого столика, а Рогового він чомусь не дратував. Я подумав, що його дуже важко вивести з рівноваги, а якщо хтось виведе, то, як кажуть нині, не позаздриш. Зненацька обоє алкашів разом закурили й вийшли з кафе. Вільну площу одразу окупувало троє неначе підібраних по ранжиру чоловіків — високий, нижчий, ще нижчий. Один з них дістав з портфеля пляшку горілки, вони розлили її в склянки. Але не пили, розмовляли, понахиливши вперед голови. До мене долітали тільки окремі слова: «Двадцять чотири... в касу... з тобою».

— Мабуть, пішли,— сказав Аркадій Васильович.— Ці — значно гірші. То були звичайні алкаші. А ці обмізковують мокре дільце.

— Ви володієте даром проникати в чужі думки?

— Володію.

— Тоді можете відгадати, що думаю зараз я.

— Страждаєте. Спробуйте... подивитися на все простіше.— А сам чомусь відводить погляд. Тільки це мені незрозуміле в Роговому — він весь час уникає дивитися мені в очі. А вони у нього гарні, темно-каштанові, імлісті, такі очі подобаються жінкам.

Аркадій Васильович не дозволив мені заплатити за коньяк та каву.

— А ви що, піколи не страждаєте?— сказав я на вулиці.

— Страждаю. Але... Не через дрібниці.

— А звідки ви знаєте, що я страждаю через дрібниці? Ви не вгадали. А ось я можу відгадати, що не дає спокою вам...— Мабуть, вперше він здивувався, й зупинився.— Так от, слухайте. Ви — розумна і, мабуть, талановита людина. І, пробачте, протираєте штани в канцелярії. У вас щось не вдалося. Ви були лікарем... і десь спартачили.

Не знаю, чого мене понесло на такі віражі. Мабуть, мені не слід стільки пити коньяку.

— Ви не вгадали. Лікар з мене не вийшов, це правда, але я побачив це на самому початку. Так що я — типовий адміністратор. І не всім же бути міністрами. Якби всі люди страждали від цього, вони б перевішалися або попереρίζали одне одному горлянки. До того ж там, нагорі, більші протяги. Так що своїм службовим становищем я задоволений. І комплексів не маю. А ось тут я живу.— Аркадій Васильович показав на високий старий будинок з колонами й фронтоном.— Ото мої вікна. Зайдете?

Вікна чомусь були темні. Я запитав його про це. Він відказав не одразу.

— Дружина... Ну, вона лікується. А діти в баби, в селі.

— Що в дружини?..

— Задавнена хвороба.

Він не хотів говорити на цю тему.

Я подякував за запрошення, попрощався й пішов. Думав про Аркадія Васильовича. Хто він такий? Що за чоловік? Він не захотів говорити про дружину. Вона або тяжко хвора, або вони з нею не живуть.

По дорозі до готелю знову обмірковую моральний бік оцих моїх походеньок. Знаю, добре знаю, що йду на червоне світло, а отже, йду й приймаю Рогового та Онищенко в себе. Кілометри обмильної філософії, кілометри попсованих дротів, а суть, врешті, одна. І я її жодного разу не

висловив категорично. І, мабуть, не висловлю. Як не висловлюють тисячі й тисячі людей, мільйони й мільйони. Ще ніхто не зізнався на землі, що він чинить непорядок. Мабуть, жодна людина не прожила на світі, щоб не зірвати, бодай помилково, бодай бездумно хоч одного коло-сочка на чужому полі. От маєте перше виправдання. Далі можна знайти інші, більші, послатися на чийсь приклад. Шкала ця — безкінечна, і сказати напевне, в якому місці ти стоїш між нулем і безкінечністю, просто неможливо. А все-таки хоч приблизно?

Вперше ти оце так відверто ступаєш за демаркаційну лінію чи не вперше? Ну, не бійся, подивися чесно в очі правді. Ось хоча б таке: у тебе в клініці сотні хворих. За найвищими людськими законами ти мав би однаково лікувати всіх. Для тебе не повинно бути — кращий і гірший спеціаліст, начальник і рядовий товариш і незнайома людина. А насправді? Чи можеш ти лікувати всіх однаково? Є дефіцитні ліки, які дорого коштують і які важко дістати, всім ти їх дати не можеш. Кому вони потрапляють: хто потрібніший суспільству, у кого більший блат, кому симпатизуєш сам чи від кого залежніший? На твоїх плечах цей вантаж, який може зігнути до землі чемпіона з питань.

Я несамохіть підводжу голову: може, в чомусь і помиляюся, але несу цей вантаж чесно. В чомусь я відступаю від отого вселенського правила — любити всіх однаково й страждати за всіх однаково: матері, в якій діти, інвалідові війни — ті ж ліки насамперед, побільшена увага також батькові, який годує велику сім'ю, юнакові, що тільки вступив у життя... Либонь, я роблю тут щось і неправильно, але докорів сумління не відчуваю. Можливо, якби я вірив у бога, для якого всі люди рівні і який один знає, хто йому бажаніший, я робив би інакше. Але в бога я не вірю (проте не люблю тих, які насміхаються над людьми релігійними) й звітуюся тільки перед власною совістю. Тут, здається, все гаразд. Я не отримав завдяки своїй професії жодного метра, жодного кілограма дефіциту в крамниці чи продмазі, і ніяких інших вигод особисто для себе чи для моєї родини. Я того не маю, хоч у місті й справді є чимало людей, які не залежать від мене, але бояться мене. Суми і тюрми, а ще лікарні не зарікається ніхто. Принцип «знайся кінь з конем» я також не сповідаю. Хоч нині це прислів'я дехто знову оживляє. Отже, там моя совість не квилить. А ось тут? А ось тут чимось я вже поступився. Але намагатимусь не заходити за демаркаційну лінію далі.

Вдома застаю розпанікованого Едика. Він не може розв'язати дві задачі. Два типи задач. До однієї взагалі не знає як підступитися.

— Хотів їй продиктувати, щоб вона сходила до Миколи Стратоновича, а її немає, — казав він, зле поблискуючи голубими очима. — Де вона шльондрається!

Микола Стратонович — вчитель математики, у якого Едик брав уроки. Едик зорієнтувався швидко й правильно, а от щодо Люби...

Ми подзвонили додому ще раз об одинадцятій. Телефон не відповідав.

— Нічого, я подзвоню удосвіта, — заспокоював Едика. — В нас у запасі ще цілий день.

— Ось я приїду додому, я їй видам, — пообіцяв Едик.

Я лежав на своєму матраці біля вікна й дивився на химерну квітку, яку витворило на стелі світло вуличного ліхтаря. Три великі пелюстки, і три маленькі, і два кружечки посередині. Я таку квітку десь бачив, але не пригадаю, де. Здається, в якомусь розарії чи дендрарії. Принаймні не в своєму саду і не серед квітів, які ростуть у вазонах нашої квартири.

У вазонах, які стоять в нашій квартирі. У вазонах... «Вона десь шльондрається». Боже, яке страшне слово з вуст сипа!

Але ж хіба не справедливо? Хіба не час тобі відкрито подивитися в очі правді? Нащо ти її примазуєш, приплішовуєш, як погані майстри тріщину на будинок? «Життя дало тріщину». Вульгарна, збита фраза. Але знову ж — так воно й є. Тріщина появилася років два тому. Ні, посправжньому — рік. Коли приїхав цей... капловухий... Полоса. Ні, капловухий — ти сам. А Полоса — хитрий, авантюристичний, хвостовитий, самовпевнений. І... веселий, дотепний. Куди подінешся від правди — це так. Люба й раніше ходила до свого залізничного хору. А з його приїздом... почала бігати. Щоправда, хор загримів. На всю область. І загриміло твоє життя. «Ви — П'еха. У вас — талант». А вона, дурепа, вірить. Ще й виявився я у всьому винуватим. Буцімто це під моїм впливом поступила на заочне відділення фармацевтичного інституту. «Ти мене втягнув у свою медицину». Але ж вона не збиралася поступати до консерваторії. І взагалі нікуди не збиралася поступати після десятого класу. Умовив. Сидів з нею ночами над підручниками. «Ти загубив, убив у мені талант.

Талант солістки. Але я й зараз... Під таким досвідченим керівництвом...»

Здурила жінка. В сорок п'ять років здурила... Хоч, якщо сказати правду, рецидиви помічав і раніше. Але глибоко приховані.

У неї все глибоко приховане. Жодна людина в світі не розгадає моєї Люби. Й не розгадає ніколи. Я з жахом, із справжнім жахом здираю з очей полуду. Всі, рішуче всі бачать в ній іншу жінку. Завідуючу залізничної аптеки Любов Степанівну Кириченко, струнку, тонку станом, квітучу жінку, жінку коректну, інтелігентну, ввічливу й спочутливу та добру. Вона вміє спаралізувати нахабу одним словом, одним поглядом, вона відтручає, не підпускає до себе всю ту мерзоту й на крок, і водночас вона так защебече, з такою самовідданістю кишеться виконувати термінове замовлення, що всі мої знайомі засипають мене дифірамбами на її адресу. Всі мої приятелі заздрять мені, Люба кожному знайде привітне слово, порадить прочитати цікаву книжку, розпитає про здоров'я дружини та дітей. Вона сама вірить у свою доброту, щирість і справедливість. Й ніколи не доводилося жити на біді та лободі, стояти на гострому пружі. Кілька разів ставала на менших пружках. І тоді вилазило назовні все те, що було приховане під позолотою. Випливали назовні мстивість і чварливість, навіть підступність, погорда, схильність обмовляти людей. Обмовляти переді мною і перед своїм начальством. Я не раз утримував її від цього.

Коли вона зривалася, то не милувала ні правого, ні винуватого. Ті бурі гриміли тільки в нашому домі, через дах вони не перехлюпували. Минала гроза, й вона знову одягала шати люб'язності, доброти, спочутливості. Ні, не одягала... Вона справді вірить, що — добра, щира, хоч і строга. Мабуть, я надто причіпливий до неї нині. Я знервований, розтривожений ревністю й зараз можу виступити тільки прокурором, суджу за зачиненими дверима, без адвокатів і свідків. Бо чому б тоді я з нею живу! Чому ми не розлучимось?

Чому живу? Не знаю. І чому не розлучаємось — теж. І, мабуть, вже не розлучимось. Я люблю її за все. За рвійність, гостроту, навіть за лукавство і мінливість. Я все розумію, але не можу нічого вдіяти з собою. Колись я сподівався, що перевиховаю її. Тоді я був молодий і наївний, я не знав, що найміцніший на землі сплав — людська душа — не піддається перековці. Тепер я переконую себе,

що оцей її шал — випадковий і скороминучий. Якби таке сталося на початку нашого життя, я не вагався б і хвилини. Тоді я кохав її шалено, й ревнував так само шалено, і якби не вбив, то розлучився б напевно. А тепер я вже, як той корч, що обріс молодими пагонами, мохом і грибами. Здвигни його, порушиш і молоду порість, а сам корч струхлявіє дуже швидко.

Розмірковую так, а щось пече в голові, неначе туди хтось увіткнув розпечений цвях, і важкі непріємні струми пробігають по тілу.

Клята кава. Я мало її випив, але тепер не гасну до ранку. Буду качатися на одій своїй твердій постелі, й мучитися, і гніватися, й проклинати. Й спозиратиму фантастичну квітку на стелі, яка видається мені примарною, спроектованою з іншого світу. Вона палахкотить хворобливим світлом — ліхтарі погасли, а неподалік на даху реклама, її пелюстки схожі на щупальці. Ох, як далеко до тої години, коли вона почне гаснути, втрачати кров'янисті барви. Яка довга й глуха ніч повисла над містом. Такою вона здається безнадійно хворим людям, назавжди прикутим до ліжка. Пам'ятай про це, Вікторе Івановичу, ти — лікар.

Яка глибока і грузька яма слогадів. Це звалище, куди скидають всілякий мотлох і найдорожчі речі. І як важко борсатися на її дні.

Намагаюся пригадати, чи все залишив у порядку в клініці. Перебираю думкою знайомих співробітників: чи кого не заїв, чи не перейшов кому дорогу... Не перейшов дорогу... Може, кому й перейшов. Претендентів на посаду головлікара було чимало. Я цієї посади не домагався.

Нещодавно виніс догану одному лікарю. Але ж справжнє ледащо. Звільнив з роботи шофера — качав бензин з машини «швидкої допомоги». Поїхала «швидка допомога» по хворого й зупинилася на півдорозі. Того негідника не звільняти з роботи, а судити треба було.

Півмісяця тому розбирав аморальну справу. І він, і вона — обоє наші лікарі. Знюхалися на нічних чергуваннях. (Ловлю себе на тому, що вживаю таке непристойне слово, однак повторюю його з насолодою). Він — красень, вона — общипана самиця. В обох — сім'ї. Я намагався присоромити їх. А в душі гордував ними, підносився над ними.

Ні, цур, ніяких лікарських справ. Думатиму про великих мореплавців, попливу з ними відкривати невідомі землі. Тільки шкода, що таких земель вже немає. І плавба моя сьогодні не вдасться. А ніч глуха й довга, як одеські

катакомби, куди ходив на екскурсію позаміпулового року. Я лежу з заплющеними очима й, мені здається, ні про що не думаю. Насправді ж перебираю в голові події минулого дня. Паралельно тчеться інша думка, інший сюжет, багаторазово розроблений. Я плину річищем того сюжету й плину досить упевнено, течія несе мене сама, а подробиці дня — то деревця й кущики на берегах тієї ріки.

Зафіксую себе вже на відтинку: йду довгою-предовгою чорною ущелиною коридора, такою глухою і глибокою, що серце стискається в маленьку грудочку. «Він проходить тут кожного дня. Де в нього береться снага?» — думаю. За мою спиною чорніє провалля дверей, а за ними — велетенські печери аудиторій, залів і переходів, там тиша дрімає, неначе голодний звір, що чигає па здобич. Вопа ковтає кроки, ніби волохата потвора дрібну звірину. Свічка, яку тримаю в руці, пробиває пітьму на два-три кроки, далі стіною стоїть зловісна темрява, надто зловісна вона чомусь угорі під склепінням. Я запам'ятав його за дня, воно нагадає мені кришку труни, коли б дивитися на неї зсередини.

Я ніколи й ніде не бачив такого довгого вузького й високого коридора, я проходив по ньому багато разів, і кожного разу, вступаючи до нього, ставав маленьким і сумирним, ще й страхітливо відчував свою смертність. Проте сьогодні я йшов жертовно, без страху.

Оцей нічний похід, оця фантазія, оця мрія (адже навіть у напівсонному маренні я знаю, що це мрія, спрямована назад, такою мірою виболіла, що стала майже реальністю, вона почалася з оцього коридора, побаченого під час відвідин заповітної квартири-музею. Білою кішкою в темряві кидається думка: «Чому ніхто не потурбувався, аби поселити його в звичайній квартирі? Адже тут неймовірно холодно й самотньо».

Коридор вже тоді видавався мені дорогою в потойбіччя, й терпко, до болю хотілося вивести великого бранця з холодної келії-квартири на волю. Мені здалося, що я можу це зробити, зобов'язаний зробити, адже він не встиг звершити всього, що судилося його генію, не встиг вивести тих, для кого жив, з ущелини, куди їх загнала доля, хоч і так зробив безмежно багато: ніхто в світі не зробив стільки для свого народу — він став його совістю, його скрижалями, мірилом всіх його чеснот і прагнень. Він підняв дух мільйонів своїх братів, показавши, що точнісінько такий,

як і вони, з тієї ж крові й плоти, думи і пісні, з тієї ж чудової мови, і якщо зміг дійти до найвищих світових вершин, то й вони достойні того.

І тепер він помирає в кінці цієї довгої вузької ущелини, не звершивши того, останнього, на що має повноваження від долі, а я йду до нього, аби доточити йому час на те. Хоч хто я такий — звичайнісінький чоловічок, середньої руки лікар, якому, одначе, вдалося прорватися крізь столітню товщу; так буває при блуканні в темному підземеллі, — комусь одному, хто відбився від гурту, випадково вдається натрапити на лаз, який веде до сонця. А може, й не випадково: нікого ближчого за нього в мене немає. Глухо відлунюють кроки. Ноги стали важкі, я ледве дриваю їх від каміпних плит. Ось внутрішня академічна церква — велетенська зала, готова прийняти його тіло. Гурт тіней товпиться за порогом церкви. Вони вже відплакали його. Я впізнаю їх по портретах, вміщених у Шевченківському словнику: Лазаревський, Маркович, Курочкін, Костомаров. Пані Білозерська витирає хусточкою очі... Вони нічого не знають, вони ніколи не побачать моєї зігнутої з лікарським чемоданчиком у руді постаті. Якби вони мене побачили, я не дійшов би до нього. Можливо, я не дійду й так.

Не витримує моє серце. Але я вперто прошкую в темряві, я давно збагнув: оцей мій похід призначений мені Долею, можливо, тільки для нього я й народився. Кожен для чогось народжується в світі.

Хистке полум'я свічки висвітлило двері ліворуч. Я зупинився, перевів подих. Обережно, без скрипу прочинив двері, ступив крок уперед і одразу ж повернув ліворуч. Якби я не бував тут раніше, либонь, зроду не відшукав би цих сходів і не зійшов по них нагору, такі вони вузькі та круті. Сходи скриплять, сходи стогнуть, сходи плачуть і зітхають. Він упаде на них, прямуючи до мольберта, впаде й помре... якщо я не врятую його. Я знаю: він почами не спить, страшний біль у грудях змагає його, він сидить на ліжку, увіп'явшись руками в матрац, і тихо зітхає. Про що він думає? Які видіння тривожать його геніальну уяву? Того я не годен відгадати. Він — геній, я — простий поліський лікар. Я не пережив того, що пережив він, я не долинув до жодної з тих вершин, до яких дотягнувся він. Я знаю думки тільки звичайних хворих, передсмертні думки, ті люди, наче вирвані з корінням дерева, — живе листя на мертвому стовбурі. Я боюся налякати його, але

він, либонь, не з полохливих. Про всяк випадок кидаю знизу вгору:

— Батьку Тарасе, де до вас лікар.

Ставлю свою свічку поруч з його свічкою на малесенькому столику. Два язички полум'я з двох століть освітлюють темну лису голову з розкучманою, побитою сивиною бородою, високе чоло, обличчя. Воно таке марне, що в мене на серці закипають сльози. Жодної кровиночки в ньому, а очі згорьовані, глибокі, що, здається, дивляться з того світу. «Чому, чому ніхто з вас не заглянув у них закоханим поглядом? — виривається раптом з моєї душі.— Ні ти, Закревська, ні ти, Забаржада, ні ти, Ликеро Полу-смакова? Може б, тоді він не лежав отут самотній на холодній постелі!»

— Лікар, кажете? Звечора був у мене Барі... І Круневич навідував. Дали ось пігулки... А вони не допомагають. І ніщо вже не допомагає.— Він кашляє, і в його грудях булькоче, неначе в пропалених ковальських міхах.— Якби якимось дотягнути до весни, щоб на Україну. Дихнути повітрям, настоящим на вишневому квіті... Так, здається, й ожив би. А ліки... Мені вже вони не допоможуть.

— Я інший лікар... І ліки мої інші.— Я не можу йому пояснити, хто я такий і звідки я, та й він не зрозуміє, не зрозуміє навіть за всієї своєї геніальності, а мені конче потрібно вселити в нього віру й розпочати лікування, застосувавши могутні лікувальні засоби мого навального віку. Мені потрібно збурити його, роздмухати іскри геніальної уяви, інтелекту, які згасають, неначе жарини на вітрі. Холодний попіл байдужості поймає його очі. Людина, яка сидить навпроти мене, зовсім не та, якою її знали друзі та недруги впродовж років. То було палахке полум'я, яке гріло й спопеляло, не залишало байдужим нікого, то була світла невтримна ріка, яка вигравала всіма барвами й валила в бурю круті береги. А це сидів на ліжку чоловік, увесь поглинутий хворобою, задуманий і задивлений кудись туди, де тіні лягають одна на одну, неначе чорні шматки оксамиту, де немає ні вітру, ні сонця, ні солодких літніх дощів, де не чути плачу дитяти, гудіння хрущів, співу молодої матері і переможних козацьких погуків.

— На Україні сонце тепле...— тихо прошепотів він.

Я тамую сльози і прошу дозволу оглянути його. Він покірно погоджується, я припадаю вухом до його грудей. Якийсь час нічого не чую, мені заважає хвилювання — адже це його груди, його серце! Катоване найжорстокіши-

ми катами віку, воно б'ється кволо й глухо. А все ж це його серце! Воно вмістило стільки болів, що в моєму віці вистачило б на інфаркт для мільйона. Воно вмістило стільки гніву, що в моєму віці вистачило б на п'ятдесят мільйонів.

— Болить. Тут болить,— каже він і кладе на груди руку.— Увесь вік боліло, але — не так.

Гарячий дріж струшує мені плечі. Пригашую його, бо зараз не маю права на співчуття, розчулення, нині — я тільки лікар, той біль і в мені, і в усіх нас, але зараз він заважає слухати поетове серце.

— Вловлюю шуми. Оцей ви назвали давно, ще мандруючи з Галайдою, оцей — в польоті над холодним Сибіром, оцей — у казематі, а оцей — у Кос-Аралі. Тих шумів і болей зняти не годен, але є такі, що можу погамувати. Випийте ось ці краплі, й вам перестане боліти. Й ви заснете.

Він недовіжливо дивиться на слоїк у моїх руках. Одначе покійно ковтає ліки. Вони починають діяти дуже швидко. Тарасове обличчя світлішає, дихання стає рівнішим, глибшим. Він здивовано мружить на мене. Я гамаю биття власного серця. Мені стільки потрібно йому сказати. Стільки запитати... Але це — потім, потім. Матимемо безмір часу. Я приходитиму до нього кожного дня. Він лежатиме в ліжку, і ми розмовлятимемо, розмовлятимемо.

— Справді, мені покращало. Звідки ти, чоловіче? — теплі вогники сяють у його очах.

— Звідти. З України.

— З України? — хрипке дихання зривається з його вуст.— І як там?.. Сонечко сяє?.. Козацтво гуляє? Мова розквітає? Розкажи мені про неї.

— Завтра я розповім багато-багато.

— Ні, розкажи тепер. Яка вона... нині?

Я дивуюся, що він про все здогадався. Яким чином? Звідки? Он як спалахнули його очі.

Одначе ліки нашого віку діють навально. Я тихо починаю розповідати йому про Ревучого, про зелені діброви, про тополі, що неначе сторожа стали за Оглавом, про соловейка, який витьохкує на калині,— про все те, що прочитав у його безсмертних поезіях,— тільки про те,— а він слухає немов з далекого далеку.

— Сон... Ще один сон,— шепочуть його спраглі вуста. Він засинає з усмішкою на них.

А я ще якийсь час сиджу в узголов'ї, втупивши погляд у чорну безодню ночі. За вікном стогне вітер, і тріскаєть-

ся на Неві крига, колюча снігова крупа тарабанить по шибках. Там, за вікном, безпросвітна ніч, нанизані на швайку Петропавловської дзвіниці хмари, рівна стріла Невського, по якому крізь сиву хурію мчить у безвість кур'єр. Десь там, на Чорному морі, на білому камені вивсаджує свій зелений десант весна, а тут впродовж набережної течуть білі снігові змії, й крижичи на Неві стають сторчма, й так замерзають, і на ті блискучі злами вранці сяде вороння та закаркає на негоду. Вітер забиває крупу у вікно, вона лягає гострим, схожим на домовину, заметком і не тане. Я думаю про те, що завтра конче мушу знайти затишну і теплу квартиру для мого пацієнта, інакше він помре в цій холодній, велетенській, схожій на єгипетську піраміду, кам'яниці й ніякі ліки йому не допоможуть. Думаю, як повезу його на Україну. Вже, здається, можна буде їхати на поштових, а не на перекладних.

Я гашу його свічку, беру в руки свою і поволі спускаюся по сходах. Вони неймовірно круті й такі вузькі, що не вміщається на сходинках нога. Не дивно, що він...

В цю мить я відчуваю, як моя права нога втрачає опору, спалахує перед очима свічка. І я лечу в грузьку пільму. Скрикую й прокидаюся. Й потім довго лежу з розплющеними очима. Здебільшого я чомусь прокидаюся саме в цьому місці. На тій самій сходинці, на якій спіткнувся він. Хоч, якщо сказати правду, це й не сон, швидше це марення. Ні, й не марення. Це таки мрія... Повернута назад. Я свідомо й палко розробляю цей сюжет. Якби я мав письменницький хист, я написав би цілу повість. І вивів би в ній все-все. Й те, як ми їхали на Україну, і як збудували на Угорському, неподалік від Аскольдової могили, два будиночки, один схожий на фінський, а другий — за його, Тарасовим, малюнком, і як жили там, і як ходили один до одного в гості. І навіть як вудили разом рибу. Заповзятий рибалка, я захопив цією пристрастю і його. Особливо гарно нам малося в одному, облюбованому мною ще до того, як Дніпро затопило Київське море, місці. Я не пам'ятаю кращих луків — широких, як море, барвистих, як вінок на голові нареченої, кращого Дніпра — повноводого, задумливого, світлого, такого високого неба, з якого потоками спадає жайворонків спів і на широке плесо осідає сонячний пилок. Ми брели в травах, а вони хилилися й круто, неначе дикі коні, вигинали високі гриви, й падали долу, й тоді нам здавалося, ніби щось невидиме біжить по них. А потім ми лежали на горбочку під кущем таволги,

дивилися на Дніпро й розмовляли. Скільки ж то перебалакали всього! А про що говорили — відомо, як казали в давнину, лише богові та нам двом.

Свій сюжет, свою мрію я переповів дуже коротко, він має безліч відгалужень і варіантів, але завжди закінчується вибухом, тріумфом, торжеством того, за що страждало поетове серце. Його хвороба у наш час описана в численних статтях і навіть книжках, але жодна книжка безсила пояснити, чим же ще, окрім звичайної людської крові, воно було наповнене: мабуть, то найбільша таїна світу, можливо, завдяки тій таїні усі ми живемо й посуваємося кудись. Одначе до тріумфу я чомусь доходжу дуже рідко, то вже стає на заваді мій лікарський реалізм; та й вельми довга до того дорога, наша розмова течеться безкінечно.

Мені її вистачить до світанку.

День сьомий і восьмий

Я прокинувся розбитий, втомлений, із дзвоном у вухах. Неприємна це річ — дзвін у вухах, — хоч Сенека й прославив його у віршах. Замовив термінову розмову, з'єднали через двадцять хвилин. Люба була, що ясочка.

— Мої дорогенькі, мої нещасні, як ви там? Вітьок, ти дуже втомився?

— Де ти була вчора увечері?

— На репетиції. Готуємо нову програму.

— А позавчора? А позапозавчора?

— Всі вечори на репетиціях. Я так стомлююся, так стомлююся... Григорій Кирилович каже...

— Нас не цікавить, що каже Григорій Кирилович, — грубо перебив я. — Едик хотів (підключаю Едика), щоб ти сходила до Миколи Стратоновича і щоб він розв'язав нам задачу. Дві задачі. Бери ручку та папір. Швидко. Записуй. І подзвони нам одразу.

Я продиктував задачі й поклав трубку. Люба подзвонила через дві години. Відповіді записував Едик.

Решту дня я займався господарством. Прибрав у кімнаті (Едик кидає речі куди попало, потрібно спеціальну покоївку, щоб доглядала за ним), у холодильнику, вистояв у черзі півкілограма ковбаси, купив чаю, кави, молока та кефіру, сховався до перукарні, бо заріс, як парафіяльний дячок.

В перукарні я дав карбованець «на чай» — нехай знають провінцію! Повертаючись до готелю, на розі, за газетним кіоском, трохи не зіштовхнувся з чоловіком у білому халаті біля вагів. Лівий рукав у нього був заткнутий у кишеню. Звичайні ваги на міській вулиці, щоб кожен міг перевірити, чи не набирає зайві кілограми. Ще он висить силомір — вимірювати мускульну силу.

Білі ваги і білий вагар нагадали щось, чорний жучок випустив кігтики. Не жучок, а жук! У моїй уяві він асоціюється з великим потворним жуком-рогачем. В дитинстві нам казали, що він душить курчат. Дурниця, звичайно, але ми вірили.

Ні, ні, й оцей жук — дурниця. Та й мені пемає коли про таке думати. Ось зараз сам собі доведу, що отой жук — звичайна помисливість.

Я став на ваги. Сімдесят п'ять.

Нервуюся. І харчування не регулярне.

А кігтик утруз глибше. І вже більше не ховався.

Зненацька відчув втому. Опустився на лавочку під молоденьким каштаном. Тут сиділи дві жінки й чоловік, з вигляду — теж приїжджі. Тільки це — великі кошики, і по-провінційному не модні черевики — й зафіксувала увага, зафіксувала майже механічно — мої теж не модні. А думка буравилася кудись глибше. До серцевини, яка дуже часто виявляється трухлявою. Що ж, мабуть, настав час підбити хоч якийсь баланс: плюс, мінус. І що залишу в остачі? Читав не раз, що саме цим найдужче переймаються люди в отакому ось, як мое, становищі. Чомусь не переймаюся.

«Ми — тільки порох і тінь»¹. І нічого я не залишу. Тобто не залишу на особистому балансі ніяких накопичень. Збудував новий корпус лікарні, розпочав ще один, але ж будували й будуюмо ми разом! Промацав кільканадцять тисяч пульсів і виписав кілька бочок ліків... Їх прослухав би й виписав хтось інший. Може, я прослухав трохи краще за декого? Можливо. Признатися, навіть тепер приємно думати, що виконано гібіль всякої роботи, і виконано добре. Боргів я не лишаю. Колись, добігаючи думкою до захищеного в імлі останнього дня, коли чорний вітер здмухне із гілки останній пожовклий листочок, я теж думав про пагінці. Втішався синами... Тепер ось... чомусь не хочеть-

¹ Горалій.

ся думати й про це. Одначе довести до кінця розпочате мушу, інших великих справ у мене немає.

Едик лежачи — ноги на спинці ліжка — розв'язував задачі. Я строго перевіряв, чи всі, визначені на сьогодні, задачі й приклади він розв'язав. Я бачив, що своїми перевірками, своїми нотаціями («вчи, вчи») настирився йому, що він позасвідомо може зненавидіти мене за це, але не зважаю. Нехай ліпше... ненавидить і поступить, аніж не поступить і любитиме. Та й ненависть від невдачі все одно проллється на мене. Я це почувую.

Але й Едик сутужив з усіх сил, я бачив у його очах незнану раніше твердість, затятість, розуміння відповідальності моменту. Я вловлюю це з його очей, мені навіть трохи його шкода, але... шкода й ще чогось. Мені страшно, якщо він не поступить, і соромно, якщо поступить.

Стою на порозі вітальні й розмірковую отако, й здається мені: щось у моїх міркуваннях правильне, а щось неправильне. Мені мовби щось відкрилося, в тому, що мене оточує, але одкрився тільки кравчок запони, хтось мені шепоче — ступи ще крок, шарпони, а я чомусь не зважуюся.

Я проганяю ту думку й надолужую роботою. Я взагалі працьовитий, як чорт, це не хвастоці, не похвальба, будь-яку роботу я виконую сумлінно і відчуваюся кепсько, поки не завершу її. Для мене результат важить дуже багато, але не тільки він. Я не хочу сказати, що робота завжди приносить мені насолоду й що працювати для мене — найприродніший стан, не можу також сказати, що я виконую роботу од свідомості принести користь суспільству (хоч в кінцевому рахунку і цей момент дуже важливий), я таки роблю для себе, для себе й своєї родини, але нічого більшого в житті я не знаю, а знаю інше — тільки робота тримає нас на світі, тільки завдяки їй ми тримаємося купи. Ми часом і втомлюємося на ній, і проклинаємо її, й приїдається вона, — ох, приїдається на світі все, навіть звання академіків і маршалів, нудьга губить на землі дев'ять десятих добрих починань, — але чогось іншого ми не маємо й ніколи не матимемо. Мені вельми приємно, коли, наприклад, вдалося додумати щось, над чим довго морокували в лікарні всі разом, і не тільки від тієї поваги, яку вичитую в очах колег, ще мені приємніше (хоч це буває й рідко) прийти додому раніше за всіх, приготувати обід, помити на кухні та в коридорі, а самому скромненько сісти десь у кутку із течкою і вдавати, буцім заглиблений у читання паперів. «Ой, як смачно пахне! — Люба.—

Що це, смаження?» — «Ану тягни її на стіл», — Едик. «Нашому батькові йти б у кухарі. Його ресторан процвітав би», — невістка. Йї тече, розтікається по душі елей, хоч я й далі вдаю заклопотаного, махаю рукою: «Ах, відчепіться». То дуже приємні хвилини. Але ось зараз я передумую їх, передумую холодно й не знаходжу, розумом не знаходжу в них тієї втіхи, яку знаходив раніше. Звичайно, потрібно робити людям добро, близьким — насамперед. Але чи потрібно присвячувати їм усе своє життя до решти? Сакраментальне питання. Вдома за стіною живе мій товариш і колега, завідуючий отолярингологічного відділення, у нього — внук, вони з дружиною побожеволіли на ньому й віддають себе тільки йому. Внук — справді втішний, і потрібніший дідові та бабі більше, ніж батькам (батьки зайняті собою і іншими особами протилежної статі), але вони ну просто пластаються перед ним. А він виросте... Виросте й стане ледацюгою, сутяжником, а то й бандюгою. Куди вбули ваші ще не зовсім похилі літа, енергія, сили? Адже ви могли насолоджуватися життям — ходити в гості й приймати гостей, подорожувати, як подорожують всі оці іноземці, садити квіточки й милуватися ними і просто робити щось хороше. Звичайно, тішити внука — теж насолода. Та й так уже запрограмувала природа, що нам це більше до серця, ніж порожні мандрівки. Але теоретично...

Теоретично — кобила, а практично — не везе. Я почуваю, що сам люблю внука, якого... в мене ще немає.

Дітей, а значить внуків не хочуть з багатьох причин. Є люди, які бояться взяти в себе ще чийсь долю, нести її в собі. Вони ледве впоруються зі своєю. Такі люди не можуть бути лікарями, на лікарях завжди висять десятки доль. Ну, таким ще можна пробачити їхній егоїзм. Він — зі страху.

Є на світі люди, які живуть тільки для себе. Хапають усе, що трапляється під руку, гризуть, кусають, надкушують, лижуть, топчуть у себе й під себе і біжать гала-світа, не знати куди. Вони женяться й переженюються, і їм не болять покинуті діти, не сняться ночами, не простягають до них рученята, вони намагаються й аліменти на них не платити, і тратити все, що заробляють з необхідності та крадуть по спритності, на себе та на тимчасових партнерів або партнерок. Лихо, біда — таких спритників стає все більше й більше. І ніякі лекції — мільярди мільярдів слів, ніякі книжки — гори книжок, — не можуть ут-

римати їх від підлоти. Я не осуджую тих, у кого не вдалося життя, я осуджую споживачів насолод. Вони гублять людський рід.

За вечерею Едик раптом мені каже:

— В комісійному на Свердловла продається радіомагнітофон. Байфонік. Байфонічна музика.

— Звідки ти знаєш? — дивуюся я.

— Йшов з консультації, бачив. А під магазином хлопці торгують музикою. Платівками із різними записами. Обалдіти можна, — і враз посміхнувся. — Юринди усілякої там теж чимало. Ловлять на гачок простачків.

— А що таке байфонічна музика?

— Та... Ну й мастадонт ти. Об'ємна. Купиш, як поступлю?

— Ще треба поступити. Та й він, мабуть, коштує шалені гроші.

— Дорога штукенція. В гуртожитку можуть украсти. Ні, не треба.

Він уже впевнений, що поступить.

— Поступиш, закінчиш, заробиш гроші й купиш, — невідь звідки піднімається в мені протест.

Едик дивиться на мене з усмішкою. Тепер це зовсім інша усмішка. Скільки в нього її відозмін? Враз його обличчя стає серйозним.

— Та ти, мабуть, маєш мене за примітива. Я таким жучком, як цей Сидорович, не стану. І таким, як Васильович. Хоч цей і краший.

Отже, Едик їх осуджує. За віщо він їх осуджує? За те, що не стали хорошими фахівцями своєї справи, видатними людьми, за те, що не зробили кар'єри, лишилися на нижніх приступках сходів, які ведуть угору, за те, що вони... Ні, за те він їх не осуджує. В цьому я вже майже переконаний.

Яким же ти будеш? — зринає в мені запитання. — Скільки сходинок ти здолаєш? О, ти, мабуть, здолаєш багато, зійдеш високо. Я бачу впевненість у твоїх очах, якусь важку твердість і затятість. Впевненість і затятість — це добре. Впевненість і затятість... Ти почнеш брати сходинки ще у вузі. Я читаю це по твоїх очах, хоч і не знаю, звідки це в тобі. Ти не будеш оглядатися й розглядатися по боках. Вгору і вгору. Звідки це в тобі? Невже від мене? Адже я також мріяв про високі гори. Одначе, мені здається, мріяв трохи не так.

Я відриваю погляд од вікна, струшую головою і непаче прокидаюся. Ну й розгулялася ж у мене фантазія!

Дзвонить телефон. Трубку бере Едик. Тиче пальцем собі в груди, мовляв, це мені. «А то ще б кому»,— думаю я. Дзвонить Катя. Я вихожу до спальні. Туди долинають тільки окремі слова. «Слухаю, заєць... Пам'ятаю, моя дорога... Скільки їх? Золотенька».

Я думаю про те, що багато слів утратило свій первісний зміст, що вимовляють їх легко, майже бездумно, й так само легко, як пір'я, як пух вони пролітають над нами. Мені здається, ми позичили їх через кіно, через книжки в далеких країнах. «Дорога, дорогий» у Хемінгуея чи Ремарка нічого не означають, це піби «Ей, ти», або «шановний». Очі кажуть одне, а губи інше, й це вже стало звичкою, сутністю душі. У нас ці слова мали ціну дуже високу. Я так і не вимовив їх батькові та матері, хоч це й справді найдорожчі для мене люди, коли я думаю про них, вони в моєму серці, але випустити їх з губів я соромлюся, і тато та мама знають це. Та й цей закрій пішов од них, вони мене теж ніколи не називали «дорогим», «золотесеньким», «котиком» чи «зайчиком», здебільшого навпаки — «басурманом», «тютхтєм» або «зірвіголовою», ось тоді й для них слова втрачали первородний зміст, вони в них не вірили, і жодного разу не крикнули «будь ти проклятий» чи «щоб ти здох», бо то — насправжки, то є — прокляття, якого вони не пробачили б собі. А моя дружина перекидається із синами цими словами, мов крем'ярами, у гніві вона вигукує ще й не таке. Навіть у хвилини своєї найбільшої закоханості я не сказав Любі «дорога», «найдорожча», я неначе розумів, що тоді доведеться казати їх все життя, а цього я не міг. Іноді мені здається, що нині взагалі дуже багато слів втратило своє первісне значення а чи страшенно полегшали. Ми нагортаємо цих слів цілі бархани, вдома, на роботі, з трибуни. Ну хто сьогодні вірить, що порошок для миття ванн, унітазів та раковин справді «Універсальний», та ще й «супер», що нова зубна паста — «Екстра», що пральний порошок щось має від лотосу, а мастика для підлоги від іншої найдієвішої квітки — едельвейса. А що ми залишаємо нащадкам, як називатимуть вони свої мастики та вакси — надекстрами? Сексбомба, суперкоханья, а вони й на поганеньке залицяння не тягнуть. Надшвидкість, супербомба... Отут вже не хочеться розпросторюватися мріями у майбутнє. Бо надшвидкість—це й швидко спалена нафта, швидко зрізаний ліс, дочасно

розсмикані нерви. Ні, не можна так легковажно кидати-ся словами, надто вони девальвуються в наш час. Як ті ж значки, які колись я збирав сам, художні чеканки — зробили штамп й завалили ними всі крамнички. Всесвіт, космос, безмежність — з усіма цими словами ми стали на «ти». Комашка, яка сидить на рантові черевика пасажира трансатлантичного лайнера, на «ти» з лайнером.

Едик скінчив розмову. Я вийшов до вітальні. Син тримав у руках папірець, на ньому були записані якісь літери та цифри.

— Наших аж семеро поступає в Києві, — повідомляє він. — І Борис — теж. Передумав. Хотів у Харків... Тут у нього тітка.

З Борисом Едик дружив. Не дружив — приятелював. Справжніх друзів у нього не було. Це вельми мене дивувало. Я не міг без них прожити й одного дня. Ми разом розв'язували задачі, різалися в шахи, ходили на лижах у ліс, сварилися й мирилися. Прийшов з школи, поїв не поїв, за книжки, за шалку — й гайда. Мати: «Куди ти?» — «До хлопців». — «Давно бачилися?» Або: «Їж, їж, чого задираєш голову. Нікуди твій Микола не дінеться. Нехай по-свистить». Бувало, ми засиджувалися за шахами або книжками допізна, й тоді батько або мати приходили заганяти мене додому. Траплялося, я й заночовував у когось. Або хтось із хлопців заночовував у нас. Які то були вечори! Ми залазили на піч (а то ще й завішували її), ставили каганчик на комин, і шепотілися, й пирскали в кулаки, й верещали, і мати, бувало, втихомирювала нас віником. А вночі — заблукували на печі. То якась мапа, тасмниця: цілі покоління майбутніх орачів, воїнів, пілотів, геологів заблукували на печі.

До Едика хлопці приходили вряди-годи. Вмикали магнітофон, про щось лінгво перемовлялися. Це — взимку і восени. На літо вони взагалі розліталися, як горобці. Хіба що зникне Борис.

Я не вельми часто бував у школі, в якій вчився Едик. І знаю не всіх його однокласників. Вчителі кажуть: сильний клас. Четверо медалістів. Три чистих і один не чистий. У сина начальника райсобезу медаль не чиста. Директор школи в цьому році виходить на пенсію. Про це мені зі сміхом розповідали на випускному вечорі. За столом поруч зі мною сидів заступник завідуючого міськздороввідділу Прокопчак, батько ще одного Едикового приятеля — Ігоря. Він намалював майбутнє свого сина так

упевнено і ясно, що я здивувався й подумав: а що ж робити самому Ігореві. Ігор поступає до фізкультурного інституту (ще в першому класі батьки віддали його в групу до відомого тренера по стрільбі з лука, нині Ігор — кандидат у майстри спорту), на другому курсі вішає лук на цвях і переходить на факультет лікувальної фізкультури. По його закінченні — поступає до аспірантури, тему дисертації батько вже намітив. Там взагалі найлегше захиститися. Потім він поступає на роботу до травматологічного інституту. Потім...

На вечорі не було спиртного, але ми випили перед цим, і, мабуть, тому я запитав у Прокопчака, чи не знає він, у якій домовині поховають Ігоря. Після того Прокопчак зі мною перестав вітатися.

Я думав, що Едик зараз почне дзвонити хлопцям, і примостився з книжкою біля торшера. Нехай подзвонить, а потім ми підемо на прогулянку.

Едик нікому не дзвонив. Він складав акуратними квадратиками аркуші, на яких були розв'язані задачі.

— Нащо ти їх складаєш? Ти розумієш, якщо тебе виймають із шпаргалкою... Та й просто... Я за свій вік жодного разу не скористався шпаргалкою.

— Навпаки, колись тільки й користувались шпорами.

— Ти не віриш?

— Гаразд, та... Не пускай даремно пар. Я їх не витягати.

— Для чого ж тоді заготовляєш?

— Так, для страховки. Почуваєшся певніше.

Мені прикро, що мій син не розумів, що користуватися шпаргалками — аморально. Окрім того, я потерпаю, що одним отаким папірцем він може зруйнувати все. Але не можу ж я сказати йому цього. Едик дивився на мене. Здається, він щось зрозумів. Хоч не знаю, що саме.

— Я їх не вийматиму, — ще раз каже він.

Ми стояли з ним на високому березі Дніпра в парку Слави й дивилися в сизу далечінь. Міриадами білих і жовтих вогнів сяяли внизу молоді житлові масиви, горіли червоні й сині рядки реклам та гасел на готелях та інших високих будинках, звивалася по мосту гусениця поїзда метро, витріщалася незмигними баньками-фарами. Внизу, од дороги, повівало випарами автомобільних газів. Люди, які стояли біля нас, говорили про лінію метро в кінці мосту, ніхто не знав, чому вона звивається, а не йде прямо вздовж дороги. Я не знав теж. І не намагався розгадати

цю загадку. Мої думки були далеко-далеко, десь там, в поліській стороні, куди стелеться асфальтова траса. Там стоять важкі дубові гаї і дивляться в небо синіми очима плес зарослі очеретом і ситнягом болота. Останні чисті очі планети. Там під ногами вгинається, пружинить древній мох і трубить в свою не позичену дуду одуд: «Ху-ду-ду, ху-ду-ду!» До тих боліт не ведуть асфальтовані стежки й не всі галявини в лісі обтопані. Ми ще не все вибрали звідти. Ще не передихали, не перегнали по кілька разів через легені повітря (оцим повітрям, яким дихаю зараз я, дихали ота он красуня, і отой алкаш із сизим носом, і отой астматичний дід з бородавкою під бровою), ще не вибрали очима з листя зелену ярість кольорів, не закоптили зорі над своєю головою. Ми чудуємося власним відкриттям, охаємо й охаємо біля нової форми кузова автомобіля, а там мільйони літ стоїть у болоті качалочка й висить на гілці жолудь, просто й ніжно окреслений довершеною рукою природи.

Може, змінити форму жолудя?

На яку?

Там, за сизою імлою, мов село, мов місто, моя улюблена робота, мій дім, мої книги... Я кожного дня думаю про свою роботу. Зараз літо, у розпалі ремонтні роботи... Ми перебудовуємо, робимо нову під'їзну дорогу. Як вони без мене обходяться? Нині доводиться все вибивати — кожен кілограм цвяхів, кожен центнер асфальту...

І знову входжу до свого будинку, до звого затишного кабінету.

А може, це не твій дім? — знагла б'є у мозок підступна думка.

Втікаю од неї, переводжу погляд на Едика. Він стоїть, зіпершись обома руками на кам'яний бордюр, його ледь підведене вгору обличчя мовби закам'яніло, погляд пронизує далечінь, в очах відбилися розсипи вогнів, і Дніпро, й місто з жовтими ліхтарями. І в той же час мені здається — Едик не бачить нічого. Зненацька мені на думку спливає «Батечко Горію», кінцівка твору, де Растіньяк кидає згори виклик Парижу: «Я або ти». Може, й Едик... Щось мені підказує, що він не просто милується ятривом вогнів. Я знаю — син честолюбний наймовірно.

Свого часу я часто стояв на київських горбах. Це взагалі улюблені місця студентів. Проте більшість шукає тут знайомств із дівчатами, а не мети життя. І рідко хто думає про той виклик. У мене теж не вистачило сміливості

на нього. То був напіввиклик. І місто відчуло це й відкинуло мене на далеку периферію.

А справді, що коли б я кинув цей виклик на всю силу? Зміг би приборкати це схарапуджене місто? Для цього є два шляхи: безоглядна сміливість, титанічна праця й талант, і... невпинна робота гострими ліктями, вдавана смиренність текучої душі. Текучої, як кульова блискавка. Адже вона може просмоктуватись навіть у дірки для ключів. Я не мав такої душі й не мав таланту та сили на титанічну працю.

Я ніби й не невдаха. Хоч саме невдахи найдужче хвилюють мене. Звичайно, не ті, які все життя прокачалися на каналі з книгою в руках, ліниво мріючи про відкриття давно відкритого. Мене хвилюють такі люди, як Шеклтон і Левандевський. Котрі в тяжкій борні з примхами долі не досягли півградуса до омріяної точки й залишилися для нащадків майже невідомими. Хтось інший обігнав їх на півградуса. Може, це якесь самовиправдання? Ні. Я на ті півградуса не важився. Просто дуже кривдно, коли не збувається мрія. Хоч... Найбільша досягнута мрія — це неначе черевики, які вдалося вихопити з черги, а вони, виявилось, тиснуть. Мрія, яка збулася, втрачає запахи й кольори. А от коли вона не збулася...

Повертаючись думкою до Едика, неясно відчуваю, що в ньому теж немає отого титанічного заряду, який кидає, ціною життя, на штурм останнього півградуса. Й тому мене не радує його можливий виклик.

День дев'ятий

Знову сиджу на лавочці біля інституту. Провівши Едика, я поїхав у готель, а потім вернувся сюди. Добре, що на цю лавочку не посягає ще хтось із батьків. Здебільш вони тирлюються на майданчику біля сходів. Є тут поважні мотрони з високими зачісками і сільські тітусі в накинутих на плечі квітчастих, гарусових хустках (переважно головихи) та безліч усілякого іншого люду. Одного абітурієнта підвозить чорна «Волга», й з неї біла ручка з блискучою каблучкою заспокійливо махає абітурієнтові. В цю мить ми всі солідаризуємося між собою проти цієї ручки.

Зараз — без чверті година. Едик сказав, що складатиме екзамен десь під кінець. Прочитав одну газету, взявся за іншу, заглибився в статтю під рубрикою «В сімейному

колі», як раптом на газету упала нечітка тінь. Підводжу голову, переді мною — Онищенко. Це зовсім не той чоловічок, який сидів у мене в готелі. Він і далі снує свою ниточку, але снує дуже міцно. Він вимахує руками, його очі ці блищать.

— Неймовірна несподіванка! Виявляється, і у вас тут є дуже близькі друзі. Ні, ні... Нехай покортить. Хвилинку покортить. Я зараз, миттю...

Він зникає, а за хвилину з'являється в кінці алеї в супроводі якоїсь жінки. У неї чорне, майже квадратне обличчя, монгольського прорізу очі, монгольський ніс, тверда чоловіча хода. Не просто тверда, а якась особлива, вона підкидає високо вгору коліна й аж підскакує, пеначе їде верхи.

Я вгадую в цій жінці знайомі риси, до болю знайомі... Й не можу відгадати.

Євген Сидорович випереджає жінку на три кроки й шепоче: «Раїса Тирса». Він або прочитав по моїх очах, що я не впізнаю жінку, або побоявся, що не впізнаю.

— Райко! — кидаюся я вперед, викрикуючи це ім'я з персебільшеним ентузіазмом, штучно перебільшеним, аж трохи фальшивим, і мені стає соромно.— Райко,— кажу вже трохи спокійніше.

— Віктор! (у нас у селі кажуть Віктор) — лупить мене кулаком у груди й обмацує за плечі — так обмацують доброго, загубленого, а тепер знайденого коня.

Навіть коли б Онищенко не сказав, хто це, після цього гупання я впізнав би її обов'язково. Це — Раїса Тирса, Райка; наші городи, городи наших батьків на Полинному лежали од віку поруч, і ми з нею перекидалися в просяній соломі, а потім знову стягували солому на купу, щоб не влетіло од батьків, і крали на сусідських городах огірки, і ловили в гарбузових чашечках бджіл.

Райка, комсорг нашого класу, не скромниця й зубрильниця, а заводійка, призвідця до багатьох кабешів, наша суддя і наша, хлопчача, суперниця на кросах, лазінню по канату, а також за шаховою дошкою. Вона справді мала хлопчачу вдачу, ще й вдачу запеклу, затяту, даремно нікого не кривдила, але й не давала скривдити себе. Вона водила нас на буряки та картоплю — тоді в школі навчання починалося аж у листопаді,— на заготівлю дров для школи (дрова заготовляли самі учні), й одного разу вивела з лісу всі три старші класи, вивела після того, як ми проблукали в тумані кілька годин, і потомилися страшенно,

й настав холодний осінній вечір, і розгубилися вчителі. Вона відтрутила фізрука та директора школи, стала на чолі вже не колони, а натовпу й повела за собою старую, зарослою чагарниками просікою.

Вона знала, що некрасива, але не журилася тим. Принаймні вдавала, що не журиться, ще й піджартувувала над собою. Вона товаришувала з нами, хлопцями, аж до закінчення школи, й жоден з нас ніколи не провів її додому як дівчину. Проводили тільки як товариша. І я теж так само проводив її, намагався не згадувати, як ми борюкалися в просяній соломі. Я дружив з іншою дівчиною, і Райка схвалювала мій вибір. Який же тісний світ!

Райка чомусь поступила не до інституту, а до педтехнікуму, по його закінченні вчителювала в Ніжині, а потім, казали, вийшла заміж за льотчика й полетіла чи поїхала з ним на Далекий Схід, а далі її слід для мене загубився. Хтось колись казав, буцім її чоловіка перекинули в Одеську область. І ось вона стоїть переді мною. Але як же вона постаріла! Як огрубіло її обличчя. Що було в її обличчі хлопчачого, перетворилося на дядьківське, й стало воно ще квадратнішим, й покосішали очі, осінні сиві роси уже впали на її волосся, але вона його не фарбувала. Від колишньої Райки в ній лишилися сміх і та ж відкритість погляду та зелені іскорки в очах.

— Віктор (уже не Віктор), барбос, скільки ж це ми з тобою не бачилися? Ой, а потовстів як! Був же, як очеретина. Жінка загодовує? А я свого тримаю на режимі. Двоє хлопців? Поступає який, менший? А в мене — дівки. Бракороб попався чоловік. І такий плохий... Все в лопухах ховається.— Вона засміялася.— Жартую. Може, породичаємося? У мене дівка — перший сорт, у тебе парубок.— Вона поглянула на годинник.— Вітька, чорт, я скажено поспішаю. Ось телефон і адреса,— вона висмикнула з сумки блокнот і рвонула аркуш.— Дзвони й заходь. Приходь обов'язково. Ти тут надовго? До кінця екзаменів? Чудово. Два дні ще в мене будуть скажені, а тоді розвантажуся. Давай лапу. Побігла.

У Райки слова з ділом не розходяться — вона справді побігла. Я дивився їй услід і намагався оговтатися після шквалу. Я сам, як кажуть у нас у селі, швидкий Берко, але й мені такий темп понад силу.

— Раїса Архипівна — голова предметної комісії по літературі,— багатозначно повідомив Онищенко.

Я був затурканий, але те, що він сказав, осягнув одразу. Отже, за один екзамен можна не переживати. Теплий струмінець ворухнувся у грудях.

Раїса Тирса! Чи то пак, Попова. Попова — її прізвище по чоловіку. Живе на Борщагівському масиві. Це десь далеко. Але треба поїхати. Цікаво, у яких вихорах обкрутило її життя. Певно, побачила світу. Їй закінчила інститут або університет. Українське відділення філології. Чоловік, мабуть, уже на пенсії. Їх, льотчиків, рано відправляють на пенсію.

Мене й самого потрібно відправити на пенсію. Які дурниці беруться до голови! В моїй голові застряла якась думочка, і я не можу вхопити її, вона вислизав, як цвях без головки.

— Скажіть, що з дружиною Аркадія Васильовича?

Онищенко мнеться.

— Параліч. Вже четвертий рік у лікарні. Там — безнадійно... Возив у Москву і Ленінград. Так що...

Він гадає, я запитував на той предмет, чи не забрати її до нашої лікарні.

З інститутських дверей виходили студенти. Переступаючи одразу по кілька сходинок, крокував Олексій Дігтяр. Високий, тонкий, — складаний метр, незалежний і самотній. Інші абітурієнти перемовлялися між собою, зупинялися, креслили щось на папері, він обминав їх, як стовпці. Самотньо йшов і мій Едик. Йшов спокійно, на його красивих губах лежала втомлена незрозуміла мені посмішка.

Я відчув, що теж посміхаюся, але якось дурникувато й злякано, в мене враз змокрили чоло та верхня губа й колючий холодок поповз від коміра вниз по спині. І тільки коли Едик схитнув головою, я зрозумів, що й цей екзамен він склав на чотири. Онищенко показав великий палець. Це має означати, що все йде, як і мало йти.

На Едиковому чолі — глибока, незнайома мені задума.

— Попався дуже важкий білет. Я відповідав добре... Ні, все правильно — четвірка. Просто неймовірно важкий білет.

Мені здається, Едик когось грає. Грає серйозного, зібраного хлопця. Але він серйозний і так. Та й перед ким тут грати — перед Онищенко! А може, ця задума-гра на його чолі ще після екзамену?

Онищенко пішов, дрібно перебираючи ногами. Ми пішли в протилежний бік.

Пообідали в кафе, далі Едика звабила реклама фільму з джэнджуристим ковбоєм на осатанілому коні.

— Треба розвіятися, — тверезо й розважливо сказав Едик. — Я знаю, що це брунда, але хоч посміюся.

Едик уміє знаходити в серйозному смішне. Я не вмію, й через те пішов додому.

Я знову проходжу повз камінночоліх швейцарів, мені здається, вони поглядають на мене, як на потенційного злочинця. Чергові на поверсі теж щоразу промацують мене поглядами й вимогливо просять:

— Покажіть візитку. Ви з якого номера?

Разом з ключем чергова дав мені листа. Це для мене — повна несподіванка. Ще й на конверті не зазначено зворотну адресу.

Ледве переступаю поріг номера, нетерпляче розриваю конверт. Торопію ще дужче: впізнаю нерівний, ламаний Вовчин почерк. Здається, це — вперше я одержую від нього лист взагалі. Що ж його спонукало написати, яка невідкладна потреба водила його рукою?

Починаю продиратися кризь частокіл кострубатих літер.
«Дорогий тату!

Як ти там, у Києві, живеш? Чи хороший у вас готель, де ви харчуєтесь? Мені здається, ти не вмієш влаштовувати свій побут, не вмієш турбуватися про себе. Подумай про себе. Марафон у вас чималенький. І взагалі, ти там не дуже викладайся, не лягай кістьми. Бо... може, воно й ні до чого. А власних здоров'я і нервів не повернеш. Я вже сам глава сім'ї й можу давати поради з висоти свого сімейного становища. Звичайно, ти можеш послатися на свій більший у кільканадцять разів досвід. Але він не завжди визначає все. Іноді з ближчої відстані видно більше, ніж з далекої. До того ж я можу подивитися на справу ще з одного боку: я — твій син, який завдав тобі немало прикрощів. І хто знає, чи не завдам ще. То якщо розпорошуватимеш на нас свої нерви, їх тобі вистачить ненадовго. Ось так.

В мене все гаразд. Гиркаємося з Асею, вона мною керує і шпетить мене немилосердно за діло й без діла, а я тільки раз заїхав їй у зуби. Погрожувала піти до батьків, але не пішла. Живемо ми з нею весело й дружно, за два місяці зібралось пляшок, що в коридорі і в кухні немає як проїти. Потрібно або віднести їх на приймальний пункт, або покинути пити. Скорше — друге. Просто наш медовий рік затягнувся, хоч не такий вже він і медовий. Проте за нас не хвилюйся, сподіваюся, дамо собі лад самі! Думай біль-

ше про себе. Відвідує кіно і театри, добре харчується, багато спи і пий соки. Передай вітання Едикові, скажи йому, що Александр Македонський і Юлій Цезар почувалися дуже пещасними людьми.

Цілую, твій син Володимир».

Я довго сидів у кріслі не порушно. Отакий у мене нахаба син — прислав листа, в якому пише, що завдав мені чимало прикрощів і може завдати ще. І взагалі, в листі чимало вульгарного («не лягай кістками», «не викладайся») й такого, чого я своїм батькам не написав би. А водночас щось є в листі таке, що зворушило мене. Насамперед оце прямо-лінійно-примітивне піклування про мою персону. За все моє життя ніхто (навіть батьки) не радив мені, щоб я вчасно їв і достатньо розважався, спав і пив соки. Ну, це можна сприйняти й за невдатний жарг. Але я вловлюю в листі й справжній неспокій, якусь засторогу, якусь пораду, мені здається, Вовка знає щось таке, чого не знаю я, хоче мені допомогти.

Ось: дожився — син радить, як жити в світі. Чому він мені радить? Для чого написав цього листа? Не знаю. Я нічого не знаю. Мені гарно від цього листа й чомусь тривожно. Аж тепер збагнув до кінця одвічну сентенцію про великих і малих дітей та велике й мале лихо. Збагнув шкурую. Хоч і малими дітьми я гаразд не натішився. Робота й робота, наради та засідання, відрядження та конференції. Що мої діти перейняли од мене? Чого я їх навчив? Як рано вставати, як сіяти-орати, як шанувати старших?

Найбільше мені в пам'яті відпустки. Особливо одна, яку провели на березі Десни. Хоч найняли кімнату в діда та баби, але поставили в кінці городу над затокою-озером намет і спали там, рано-вранці я будив хлопців на рибу, звечора вони просили взяти їх із собою, а вдосвіта не хотіли вставати, сиділи в човні заспані та сердиті, але сходило сонечко, пригрівало, й спивало з їхніх личок сон та вовкодухість, і наливало щічки рум'янцями, а очі рибальським завзяттям. Ми ловили карасів, пліток і краснопірок, я поставив справу так, що буцім мали забезпечити себе і маму харчами, хлопці перейняли цією ідеєю й збирали ягоди та гриби, ловили рибу заповзято. Ті рибальські ранки на озері й досі в моєму серці. Ми прив'язували човна до очерету, вудки закидали під латаття, і в шестеро очей пильно стежили за поплавками. Кому пощастить першому... Але то не були справжні ревності — рибу вкидали до однієї сітки. Ті ранки особливо зріднили мене

з синами. А потім ми варили під осокорами юшку й тут же, під осокорами, лягали на сіні спати й спали до обіду. Після обіду йшли до лісу або купалися на річці. Купалися всі разом, і плавали наввипередки, й бризкалися водою, і Люба розбороняла нас. Це було особливо хороше, коли вона вдавано-грізно утихомирювала наші бунти. Вечорами читали або грали в карти — в дурня. І все мріяли ввіймати сома, ставили принаду, але не ввіймали.

Мабуть, це теж своєрідний егоїзм, але я почувався до кінця затишно тільки тоді, коли зі мною були діти та Люба. Мені тоді смакувала їжа, й читалися книжки, і сни снилися легкі та приємні. Так, так, тут мають вагу не якісь добродчинності, а егоїзм. Я завжди привожу з відряджень дружині та дітям подарунки, бо люблю, як вони охають та ахають й обціловують мене, я насолоджуюся і втішаюся таким чином і тоді здаюся собі крацим, ніж є насправді; мені й страва не лізе в горло поза домівкою — всіляке заласся: бутерброди з ікрою та червоною рибою, — бо зі мною не ласують Люба, Вовка та Едик. Люба радіє тим подарункам, либонь, дужче, ніж хлопці, і потому вона вночі особливо щедра зі мною. Отже, купую я всілякі речі не з великої щедрості. Навпаки, чоловік я скупий. Знаю за собою цей гріх, але й боротися проти цього не хочу. Я не знаю, звідки це в мені, мабуть, од батьків, ошадливих та невибагливих до їжі та одягу.

Я важко розлучаюся зі своїми старими костюмами, мені муляє непотрібна річ у квартирі, мені болить неспожита та перепсована їжа. Й купую я здебільшого речі дешеві, хоч і розумію, що це неправильно. Мабуть, знову ж таки це — відгомін далеких голодних років. Я з них вискочив, а вони з мене — ні. Я весь час уловлюю в собі звички селяка, я чимось дуже схожий на свого батька, який і досі повчас мене з кожної нагоди, хоч не може не розуміти, що на всесвітніх перегонах я залишив його далеко позаду. Принаймні про це йому нагадують і мої невеликі (тридцять карбованців) щомісячні грошові перекази. Спочатку я просто привозив їм гроші або якісь речі, але що можна подарувати сімдесятилітнім батькам? Кролячу шапку, кожушану жилетку, хустку або капці? Та й потім помітив, що інтервали між моїми поїздками в село стають все більші й все дужче бракує грошей у сім'ї, і я вирішив раз і назавжди встановити твердий ліміт, хоч Люба після першого переказу не розмовляла зі мною два тижні. Але ж ми так само посилаємо двадцять карбованців її матері.

Я давно впевнився: людська скупість не має меж, як і людська вдячність. Років десять тому я допоміг поступити до залізничного технікуму Любиному племінникові й трохи допомагав йому грошми. І ось він вже років п'ять просто тероризує нас — взяв собі за обов'язок привозити з усіх поїздок нам подарунки у вигляді бухарських динь, чернігівської картоплі, молдавського винограду. Він вже давно «перекрив» усю нашу маленьку допомогу й знає, що ми багатші за нього, а отже, й досі почувається нашим невідплатним боржником.

Я ще раз перечитав листа, й знову мені повіяло попід серцем теплим вітерцем і водночас щось налякало. Я згорнув листа вчетверо, сховав до внутрішньої кишені піджака. Я чомусь вирішив не показувати його Едику. Й вирішив більше не вертатися сьогодні до листа думкою.

Сідаю в крісло, беру в руки книжку. Коли вже я думчу цього Маркеса. Томик грубенький. І для чого я мучуся? Щоб довести собі, що я не найдурніший на планеті? А чи для того, щоб не видаватися бовтюхом у товаристві, де заходить мова про літературу? Не подобається мені Маркес. Іноді піби щось озветься до мене з його сторінок, вловлю якусь думку, а далі знову напружуюся, аж вивертаю мізки. Чомусь мені здається: цей Маркес водить мене за носа, а сам підхихикує з кутка. А що як не тільки мене? Колись же й голого короля всі бачили ошатно одягненим. Ось тут і розберися. Хто це з великих давав комусь пораду: пиши простіше, ти досить розумний, щоб писати просто. Мабуть, тільки голий не король, а я. Чи в ще хтось у патовні такий самий? Агов, озовіться!

Помічаю, що знову не читаю. Я просто не можу тут посправжньому заглибитися в книгу. Мені незрозуміло, чому. Я весь час щось думаю, до чогось прислухаюся. Велетенський готель здається мені схожим на порожню бочку. Ні, не на порожню. На бочку, в якій обкручуються старі іржаві обручі. Десь у коридорі гуде пиросос, клацнув ліфт, забулькотіла вода в трубі — і знову тиша. Й знову почуваюся кепсько. Мене щось точить.

Мене точить тиша. Продірявлює, як шашіль суху дошку. Подзвонив на роботу. Поговорив із своїм заступником. У них — запарка. Харчоблок переобладнувати закінчують, а дорогу не розпочинали. Немає асфальту. Завод, який обіцяв дати асфальт, відмовив. Завтра сходжу до міністерства. Доведеться знову турбувати Миколу.

Покружлявши думкою подвір'ям своєї лікарні, тупо впиваюся очима в сіру стіну. Кудись би піти. З кимось поговорити. А може, й справді ризикнути?

Чимало моїх співкурсників залишилося в Києві. Я прихопив з собою старий записник, у якому є кілька телефонів. З деким зустрічався на нарадах, хтось дав чийсь телефон. Але всі записи — давні.

Якийсь час нас не полишало почуття самотності, я сказав би — інкубаторності, нам чогось не вистачало, ми ще не поодружувалися, не знайшли нових друзів. Тоді друзів знаходили легко. Нових друзів, і забували старих.

У дні навчання ми, хлопці-медики, чомусь частіше дружили з дівчатами. Не знаю чому, може, що вони чутливіші, м'якші душами, а ми ще не забули своїх матерів, може, що дівчата писали конспекти, а ми не писали, й нам доводилося користуватися їхніми конспектами, може, що підгодовували смаженою картоплею та дереунами. Все разом.

Я теж дружив з дівчатами, з дівчиною. З Марією Мень. Красивою світловолосою дівчиною, красивою не якоюсь особливою, а звичайною красою. Красою українською. Є дівчата красиві осяйно. Є мовби не вельми красиві, але в яких є іскринка, жаринка, вона першою впадає в око, і хлопець здебільшого тільки й бачить ту жаринку. Це може бути миттєвий позирок гарних оченят, лінія брів, усмішка чи навіть звичка (іноді відпрацьована, чого хлопець не знає) поправляти волосся. Нічого того Марія Мень не мала. У неї звичайне все — від імені до обличчя — ні круглого, ні видовженого — від звичайних кіс до постави. Звичайна сільська дівчина, ще й без великих здібностей до навчання — брала посидючістю, працьовитістю.

З Марією дружив не тільки я. Ніхто з нас не був посправжньому в неї закоханий, хіба що тіль-тіль, ніхто не важився на її цноту (таке й на думку не спадало, це було б святотатством), ніхто з нас на молодших курсах не збирався до неї свататись. Хлопці ж із старших курсів, подивившись їй услід, іноді довгенько стояли, замислено розглядаючи носки своїх черевиків. Не спантеличені, не розтривожені, а саме замислені. Вона й вийшла заміж за хлопця з останнього курсу, якого залишали лаборантом на кафедрі урології.

З того часу я бачив Марію лише один раз. І телефон у моєму записнику, мабуть, давній. Але що я втрачаю, чому не можу спробувати подзвонити?

Я набрав номер. До телефону довгенько не підходили, нарешті пролунало мелодійне, співуче «алло».

— Скажіть, будь ласка, це не Марія Мень?

На тому кінці невелике замішання.

— А чого ви не на роботі? — як завжди, я мелю дурниці, бо вже здогадався, що це вона.

— А тому, що робота не вовк. І чому ви не вигадали чогось дотепнішого? Хто це? В мене на сковороді котлети.

— А чому ви не запросите на котлети? Колись же запрошували. Це Віктор. Віктор Кириченко.

— Вітя? Не впізнала. Будеш багатий.

— Я вже й так багатий.

— Прийду позичати гроші... Зачекай хвилинку, я зменшу під сковорідкою вогонь.

У трубці щось кавкає — її поклали на стіл або тумбочку. За півхвилини в ній знову пролунало співуче «алло»:

— Як це ти згадав? Звідки дзвониш?

— З готелю.

— Викликали на якусь нараду?

— Та ні... Приїхав показати синові Київ.

Мені чомусь не хочеться говорити, що син поступає до нашого інституту.

— А він вже вищий за мене і не хоче, щоб я водив його за руку. Сиджу, нудьгую.

— Значить, подзвонив, бо знудьгувався.

— Та ні. Згадав ось... Як ти живеш?

— Помаленьку.

— В тебе, здається, теж син?

— Син.

— Ну... як він?

— Помаленьку.

— Ще не одружився?

— Збирається.

— А ти?

— Збираюся.

— Здається, ти й минулого разу, це було років п'ять тому, збиралася заміж. Все перебиравш.

Таки згадав, що Марія розлучилася з чоловіком. Тривіальна історія: подавав великі надії, спився, розгулявся.

— Гріх тобі, Вікторе, сміятися з бідної жінки. Син у мене... для нього й живу. Які вже там мені заміжки.

Вона це говорить так, як сказала б її мати чи якась інша проста сільська жінка; у моєму серці гарно потепліло.

— Я не жартую, Маріє. Хоч... це таки правда. Розсобачився народ. Таких, щоб переспати... Тьху... пробач, я по-старому. Ну, таких багато. А порядних людей — кіт наплакав.

— Твоя правда, Вікторе. А як у тебе вдома? Все гаразд?

— Гаразд. Але по телефону всього не переповісти. А ти таки не хочеш запросити мене на котлети? Я чую в трубку, як вони пахнуть.

— Ну чого ж... Приїжджай. Хочеш — навіть зараз. А ліпше — завтра. На обід. До речі, в мене обідатиме одна особа.

— Яка особа?

— Нехай покортить.

— Що це ви сьогодні... Один мене інтригував. Тепер ось ти. Може, я не захочу ту особу бачити.

— Захочеш. Прилетиш на крилах.

— Тепер я не спатиму всю ніч.

— Ну гаразд, спи. Інна Строева! Я ж все знаю... Котлети шкварчать. Адреса моя в тебе є? Запиши про всяк випадок, у нас номер будинку помінявся. Бувай.

Я поклав трубку. Сиджу й посміхаюся дурнувато. Отже, я напросився в гості. І там буде Інна Строева. Визнаю, неперевірена інститутська красуня. Неординарна красуня. З іскоркою. Жаринкою. Стрижена під хлопця. З пушком над губою. З ніжним, ніби виточеним з мармуру підборіддям. Гімнастка-першорозрядниця. Відмінниця. Молодша від мене на два курси. В неї були закохані хлопці з усіх курсів. Принаймні так мені здавалося. Я не осмілюся їй освідчитись. Не осмілюся навіть підійти до неї. Випадково кілька разів опинялися разом на змаганнях, на концертах, і один раз — десять днів — у Полтавській області на кукурудзі. То був зоряний час кукурудзи, гуцульського танго і дівочих чобітків з блискучими підківками. Мені все те й запам'яталося отако, вкупі — золоті качани кукурудзи, гуцульське танго і блиск підківок. Ми танцювали на широкій сільській вулиці біля купи колод. Кілька разів я танцював з Інною. І двічі проводив її з іншою дівчиною до двору, ризикуючи напівшерстяними штаньми, які намагався перекроїти на свій лад пес Бобик. Він бігав з нашийником, і його чомусь не прив'язували. Бобика боялися дівчата.

Потім Інна поїхала. А ми лишилися. І я лишився поза силовим полем її уваги назавжди. І ось сиджу зараз,

згадую все те й посміхаюся, як останній йолоп. Я не знаю, чого посміхаюся. Я не вірю, що отакі зустрічі можуть принести якусь втіху. Два листочки з двох дерев, які впали на воду і їх знову на мить зігнало до купи течією. І дивно мені, що я розмірковую так спокійно. Колись від однієї думки про Інну мене поймав дріж, аж цокотіли зуби. А скільки ворогів я скосив, скільки літаків врятував, скільки пик розквасив (все це, зрозуміло, в мріях), завоюючи (в мріях також), закохуючи у себе Інну. Я й досі пам'ятаю один сюжет (щось подібне, тільки трохи реальніше, бачив пізніше в кількох фільмах). Лечу в лайнері, в ньому летить Інна (з чоловіком або ще не одружена), всі льотчики чомусь отруюються, в літаку — паніка, я сідаю за кермо (пілот, що кропив посіви, показував прилади управління літака), веду літак на Київ, садовлю на море, літак починає тонути, але до літака пливають човни, я розчиняю вгорі вікно, першою випускаю Інну (у варіанті, де є Іннин чоловік, він лежить на підлозі, зомлілий од страху, і я останнього вкидаю його в один з човнів), за нею — інших пасажирів, і аж потому сам залишаю літак, вода враз поглинає його, мене привозять на берег і я, поранений при посадці літака, втрачаю свідомість на її очах, а потім лежу в лікарні, мене хочуть відвідати тисячі людей, але пропускають до мене лиш одну Інну.

Цікаво, якби Інна знала хоч один із цих моїх сюжетів, чи не прийняла б мене за божевільного?

Тепер над цими сюжетами можу сміятися і я.

А шкода. Щось у мені каже, що в тому є своя велика радість. З нею люди справді йдуть в небезпечні походи і називають іменами своїх коханих гірські вершини та садвлять літаки, в яких розладналося управління.

Между тем, как палладины
Мчались грозно ко врагам
По равнинам Палестины,
Именуя нежных дам.

Для мене все те вже втрачено назавжди.

Надвечір подзвонив Аркадій Васильович.

— Гм... гм... — прогмукав він у трубку. — Як настрої? Прошли лісову зону. Не розчаруйтеся. Добре йдемо. В авангарді. Весь загін — позаду. Ну, не весь. Але — чимало зірвалося... Чимало вернулося... Бажаю наснаги... Гм... Гм... Добраніч.

Едик чув мою розмову по телефону. Не знаю тільки, чи здогадується він, з ким я розмовляв. Він нічого не запитує, але, здається, здогадується про все. Мені стає терпко на душі.

Засинаючи, я думав про розмову з Марією.

День десятий

В підготовці до екзамену з фізики я міг допомогти Едикові ще менше, ніж в підготовці до математики. Мабуть, я був схожий на підмітальника, який дає лад у кімнаті, де стоїть електронно-обчислювальна машина. Або на неграмотного жандарма, присутнього на допиті філософа.

Я забезпечив продовольчу базу, приніс мінеральної і солодкої води (мінеральна — мені, солодка — Едикові), черешень і полуниць з базару.

О пів на другу одягнув чисту сорочку й пов'язав галстук. Я сказав Едикові, що йду до знайомих, колишніх товаришів по інституту, й повернуся пізно. Едик хитнув головою. Я впевнений, він подумав, що оця моя мандрівка — ділова, «для справи». Я не захотів його розчаровувати.

В гастрономі взяв пляшку сухого болгарського вина та пляшку коньяку, тортів не було, тільки тістечка, але Марія така господиня, що ці тістечка соромно покласти поруч з її домашніми пундиками. В цьому я переконаний.

Марія жила на Русанівській набережній. За ці п'ять чи шість років з часу нашої останньої зустрічі вона змінилася, й дуже змінилася, одначе не видавалася старою. Це була вербичка, яку вдарив мороз, деякі листочки пожовтіли, але не опадали. Приємна на взір, ладненька (пошляки кажуть: «Все там на місці») жіночка в голубій, із скромними квіточками сукні, по-домашньому пов'язана косинкою, щоб не розтріпалася зачіска і щоб не заважала поратись на кухні. Іншого я й не сподівався побачити.

— Проходь, проходь, де вже мені дотримувати тієї панської чистоти, — сказала вона.

Я таки скинув черевики, й Марія дістала з шухлядки біля вішалки чоловічі капці. Я помітив, що вони підтопані, не вельми, але підтопані. З кухні хвилями напливали апетитні запахи.

— Я одружився б на самих запахах. І чого ти й досі не виходиш заміж?

— Я вже тобі казала. Кому я потрібна? Та й син у мене. Треба довести його до пуття. А думаєш, легко... На сто тридцять.

— Ти все там же?

— Дільничною. В кінці дня — ноги гудуть, і вже не знаю, чи це теліпає серце хворого, чи в мене у вухах.

— Все одно не повірю, Маріє. Мабуть, шукала якогось єдиного, особливого.

— Таких немає. То все фантазії молодості. А ми ж — не діти. Я дивлюся тверезо.

— Що ти розумієш під тверезістю?

— А що? Щоб був господар. Поважав тебе і ти його поважала. Ну й... щоб розуміли одне одного. Не якимось там... возвишено, а просто... могли прийти одне одному на поміч у важку хвилину. Мабуть, це найважливіше.

Я не міг не погодитися з нею.

— Чого ми ні сіло ні впало завели таку балачку? — спохопилася Марія.— Ще й тримаю тебе на кухні, ходімо до кімнати.

— Ну, покажуй свої апартаменти.

— Що там показувати? Одипока жінка з дитиною...

Я добре зробив, що одягнув капці — підлоги виблискували чеським лаком. Квартира — не вельми, але на три кімнати, з лоджією, з видом на Дніпро, на Лавру. Чудесна квартирка! На дві душі... І хороший меблевий гарнітур — югославська стінка, всюди чистота, акуратність, гарні, не вельми дорогі, але й не зовсім дешеві дрібнички за склом буфета, на столику та підвіконні. Якщо врахувати зарплату — сто тридцять карбованців...

Дурниці. Я зрозумів усе ще вчора, з телефонної розмови. Гарні жінки, які залишаються без чоловіків, на моє переконання, діляться на дві категорії: одні неначе зриваються з припону, кидаються в шалений вир, міняють коханців мало не щотижня (чи коханці міняють їх), цих жінок видають уже їхні очі: закличні, грайливі, блудливі, вони з самого початку продешевили і віддаються за сережки, а то й за пляшку шампанського, і є інші, в цих очі опущені долу, вони й справді порядні чи майже порядні, й скрізь виставляють порядність, як щит. «Я — чесна, у мене он дочка», «у мене син», вони перш за все й живуть для дітей. Таких — хочеться найдужче, й, зрештою, вони і плату виставляють комусь одному найвищу. Я не осуджую ні тих, ні тих, проте таким, як Марія, трохи симпатизую. Так я розгадував Марію з її трикімнатною квар-

тирою, з видом на Дніпро, югославською стінкою, килимами, красивими дрібничками та чоловічими кашцями сорок четвертого розміру. Я поглядав на Марію, і щось бродило в сутінках моєї душі, намагався з'єднати в пам'яті, стулити в одне два уривки однієї стрічки, аж поки не зрозумів — це вже дві зовсім інші стрічки.

Марія показує мені фото сина і його нареченої. Син — не схожий на матір, довговидий, широкобровий; наречена — головата, крутолоба, тонкогуба — в такої не розгуляєшся. Звичайно, я цього Марії не кажу. Бачу на стіні фото нашого випуску — довгошиї, окасті черногузики й чорпогузочки перед польотом. Отак само стоять вони на краю гнізда й махають крилами. А потім розлітаються, деякі зовсім не вертаються з вирію, інші вертаються, будують собі гнізда на сусідніх осокорах, а буває, схопляться двоє за старе покинуте гніздо й б'ються, поки один не шугоне вниз, чіпляючись крилами за віття й забризкуючи кров'ю зелене листя.

Згадуємо, яке куди залетіло черногузеня, в якого виростало птаха. Мені аж хотілося крикнути: «Колесом, колесом».

— Микола... Персона тепер, — каже Марійка. — Кочергою до носа не дістанеш. Але — порозумнішав. Щось з ним сталося. Двічі мені давав путівки в Гантіаді, в санаторій матері з дитиною.

— Я в нього був. Справді, він змінився. А Огир! Он який кумедний. Він женився ще на третьому курсі. Жив на Батисівій горі. Було посваряться з дружиною, хапає ковдру та подушку й чеше через увесь Київ до нас у гуртожиток.

— Огир ледве не розбився на машині. На «швидкій допомозі». Грузовик налетів. А Валю Горобець ти ніколи не бачив? Кажуть, вона працює десь у твоїх краях.

— Завідує терапевтичним відділенням районної лікарні. «Колесом, колесом». Ми перебрали майже половину водку, й Марія похопилася знову...

— Що це ми завели з тобою! Сідаймо до столу. Та Інна така ж крутихвістка, як і колись. Може й зовсім не прийти. Великим цабе стала. Хто б міг подумати...

Я навмисне до цього часу не запитував про Інну. Не запитував і тепер, сподівався, Марія розкаже про неї сама. Але Марія тільки сказала, що Інна поміняла професію, стала хіміком, захистилася й працює завідуючою відділу

інституту. Я не розчув якого, бо інститут Марія назвала вже з кухні.

На столі з'явилося кілька салатів, і цілі, не різані огірки та помідори, й мариновані гриби, й риба під маринадом, і шинка.

— Нащо стільки всього? Наче для міністра.

— Теж птиця не мала. Директор лікарні! Знаю, як там всі перед тобою гнуться.

— Боятися, що можуть попасти в мої лапи.

— Те ж саме. Не те, що я... Самотня жінка з дитиною. Я усміхнувся.

— Чого зуби показуєш? Спробувала б твоя так, як оце я, крутитися. До речі, хто вона така? Мабуть, вибрав крало. Ой, Вітько, ласий ти до жінок, на вигляд святий та божий... А насправді... Мабуть, є їй на чому вішати пальта.

Моя рука з пляшкою здригнулася, й коньяк хлюпнув на скатертину. Марія пильно подивилася на мене.

— Моя дружина — фармацевт. Працює в аптеці. А в такому місечку, як наше, не розгуляєшся. Все на видноті.

Марія про мою дружину більше не розпитувала, чи те її не цікавило, чи боялася, що ще чимось забрудню скатертину. Ми випили по чарці, далі по другій. Марія не маніжилася й, очевидно, звикла до коньяку. Третю чарку надпила тільки до половини.

— Чогось тоскно мені сьогодні. Подивилася оце на фотографію... Я її кожен день бачила, але якось так... всю разом. А це уявила... усіх-усіх. Пам'ятаєш, як ми з тобою разом готувалися до екзаменів? Брали ковдри і йшли в яр. На одній сідали, другою укривалися. Ти був такий молоденький. І чистий, як скельце. Гарний ти був... І я теж. А тепер ось... Баба. Життя минуло. Одна радість — син. Може, його життя буде іншим? Може, щось знайде? — Вона покрутила в руках чарку й знову поставила її на стіл. — А що можна знайти?

— А може, й шукати нічого?

— Це кажеш ти... Сподівався ж ввіймати свого журавля. Не заперечуй, я знаю.

— Може, й сподівався, — відказав я. — Але, мабуть... я не здатен його ввіймати. Так що робити? Ніщо мені не завжало. Я багато читав, багато працював. А чогось свого не знайшов. Можливо, і я міг би... доскочити стільця з вищою спинкою, якби почав працювати ліктями. Але тоді довелося б дужче нервувати. Захищатися, нападати. Триматися зубами. Звичайно, якби увесь теперішній мій ба-

гаж та напочатку... Розставив війська в ешелони. Знайшов напрям головного удару... Але це неможливо, ти розумієш.

— Ти їж, знаю я ту готельну їжу,— підклала мені салати Марія.— Але не дуже й наїдайся. Ще буде запечена в духовці картопля, індичка.

— Ух, мені б таку дружину.

— Не скоморош. А справді... На кому б ти одружився?.. Якби з самого початку. Але з усім теперішнім багажем по цій лінії? Інку я з рахунку скидаю.

— Чому?

— Ти її не знав і не знаєш. Я запитую в принципі. На своїй теперішній дружині?

Знову Маріїне запитання било мене пavidліг. Знову я страждав.

— Це не од нас залежить. Не од досвіду. Не од знання. Це залежить од чогось... Хтозна од чого.

Я не бачив, що наші чарки порожні, й Марія сама налила їх.

— А я вийшла б за тебе. Ти не лякайся,— засміялася вона.— Що, на мені не одружився б?

Таких піруетів від Марії я не сподівався.

— А чому за мене, Маріє?

— Ну, ти... якийсь домашній. Створений для сім'ї.

— Та це ж найбільша образа для чоловіка.

— Чому ж? Поживши отак, як я чи Інка... Ну, Інка, може, трохи не так... Поживши отак, починаєш розуміти, що таке справжній чоловік у сім'ї. Навіть не такі, як я, розуміють. А ті, у яких коханці розписані на всі дні тижня... Коханців — хоч під рубель, а одного, справжнього, доброго, немає. Той п'яниця, той жмикроут, той домашній тиран... Ми, такі, як я, бачимо їх наскрізь. А роки летять. І брови линяють... І навіть очі самі починають плакати ночами. Та й коханці трапляються все гірші й гірші.— В її очах і справді стояли хисткі тіні, які бувають в самотніх жінок.

Марія принесла картоплю та індичку. Я почав різати індичку, і в цей час у коридорі пролунали два дзвінки. Короткі, бадьорі, вимогливі.

— Інка,— сказала Марія, і пішла відчиняти двері. В коридорі почувся жіночий щебет, й до кімнати влетіла Інна. Я мимоволі примружився. Якщо Марія була вербичкою або берізкою, то Інна — вишенькою. Вишенькою, обпаленою багрянцем осені, але яка ще не втратила жодного листочка, тільки деякі прихопилися червінню і мовби по-

бронзовіли. Вона, ця вишенька, й далі триматиметься, може, аж до самих морозів, і облетить за один день. І невідомо, коли вона гарніша: в цвітінні, у червоних кетягах ягід чи зараз. Звичайно, так розмірковуємо ми, літні дядьки, піддіди, бо й самі не можемо позбутися думки, що цвіт давно облетів і ягідки всі обірвані.

Але Інна була така ж струнка, як і колись, і такі ж розлетисті у неї брови, і коротка зачіска, хоч і не хлопчача, а така, яку носять сучасні модні молоді жінки та дівчата. Інколи в потилицю й не розбереш, хто це, хлопець чи дівчина. І дві ямочки на щоках, і яскраві (ну, це вже від фарби) губи, й південна морська засмага. Вона була одягнена в білий брючний костюм і білі черевики, в руці тримала елегантну сумочку.

— Добрий день, Вікторе... Вікторе...

— Івановичу, — підказав я.

— Вікторе Івановичу. Так хто ви тепер — лауреат, заслужений, депутат? Марія казала — директор лікарні і в якихось званнях.

— Усе так, але мікро... — сказав я.

Інка засміялася.

— А я вас пам'ятаю. Були такі соромливі і все намагалися читати вірші. Єсеніна і цього, як його... Олесья.

— Я читав вам вірші? Де і коли?

— На кукурудзі. Рятували нас од собак. Ви читали вірші, а я ховалася за вас і все думала: ось зараз вискочить собацюра... Добре, як хапоне його, а не мене.

Тепер засміялися ми обоє.

— Не торохти, — майже по-материнськи насварила Інну Марія. — Сідай до столу. Якраз встигла на індичку. Налий їй, Вікторе.

— Штрафну. Я п'ю тільки штрафну, — заявила Інна.

— А може, ми вас і не збираємося штрафувати.

— Тоді я вчиню самосуд.

Я налив у більшу чарку. Але вона надпила півчарки.

— Я люблю шампанське. Од нього хоч голова крутиться. Ненадовго, але крутиться. В світі — все ненадовго. А так гарно, коли крутиться.

Я слухав Інну і намагався відгадати, що їх пов'язує з Марією. Такі різні, такі не схожі одна на одну.

Далі Інна почала пояснювати, чого запізнилася. Їздила по гриби, але щось зіпсувалося в моторі машини, і вони стояли, аж поки якийсь шофер не зглянувся та не покрутив щось, і вони поїхали далі. Й грибів у лісі ще немає,

назбирали жменю лисичок, але ліс гарний, далі він вже буде сумний, перехилиться в осінь. Вона розповідала мені одному, бо Марія пішла на кухню.

— З ким же ви їздили? — будім знічев'я поцікавився я.— З чоловіком?

— У мене немає чоловіка.

— Тоді, мабуть, з якимось академіком. Всі вони не розбираються в машинах.

— Пхе, академік,— засміялася Інна. І хтозна, чого було більше в цьому сміхові — відразі, жіночого лукавства чи справжньої щирої веселості.— В мене вистачає аспірантів і молодих кандидатів. Усі вони хочуть захищатися, отримати старших наукових... «Інно Петрівно, Інно Петрівно».

Я не міг зрозуміти, жартує вона чи каже правду. Якщо не жартує, то її цинізм сягнув вищої поділки. Але однак і він... був якийсь вабливий. І я навмисне впав у грайливий тон.

— Інно Петрівно, Інно Петрівно, серце моє б'ється нерівно...

— О! — вигнула дугою брову Інна.— Зараз придумали?

— Зараз,— збрехав я.

— Не вірю,— труснула вона головою.— Ваше серце б'ється рівно й ритмічно, бо легені качають провінційне повітря, і шлунок переварює свіжу здорову їжу, і нерви у вас, як дроти...

— У провінції трапляються такі ж кретини начальники, що псують нерви, і так само вмирають люди, і навіть по гриби нам ніколи та й ні з ким їздити, бо... немає таких жіночок, як у столицях,— раптом обізлився я.

— Яких? — змружила брови Інна.

— Ну... таких,— не знайшовся я.

— Спасенна провінція,— відпроварила вона в рот шматочок запеченої в олії картоплини.— Там так гарно. Зате і в нас є свої переваги.

— Які?

— Ну, в нас немає самовдоволених буркотунів, які читають нотації жіночкам, а самі тихцем грішать, як Казапови.

— Авжеж.— І в цю мить я побачив по її очах, що вона не сердиться й підштрикує мене зовсім незлобиво. І вона зрозуміла, що я про все здогадався, й ця мить замкнула якесь невидиме кілечко, якесь маленьке коло, в якому ми опинилися вдвох. Проте ми обоє не показували цього, надто при Марії, хоч і вона, повернувшись, зрозуміла, що за

Її відсутності тут щось змінилося, тільки не могла здогадатися, що.

Всі шпетять провінцію, надто міські дамочки на базарі, а самі викохують на її плодах такі апетитні форми й такі рожеві щічки... От коли б їх під ті широти... Вони просто не розуміють...

— Треба частіше читати їм лекції.

— Лекції не допоможуть.

— Що ж тоді? Самозаглиблюватись вони не вміють теж.

— А що може дати самозаглиблення?

— Як то? «Пізнай самого себе». А пізнавши...

— Сократівська нісенітниця.

— О, ви вже й Сократа повалили.

— Не я. Ще Гете казав, що заглядання у власний пуп — пуста трата часу. Треба працювати і вдосконалюватись у труді.

Звичайно, Гете таких дурниць не казав, але яке це має значення? За щось він до Сократа чіплявся. Може, за те, що той був такий великий? І ні від кого не залежний?

— А хіба ті капосні міські жіночки не працюють?

— По-перше, працюють не всі, а по-друге, значно легше.

— Хіба це правда?

Звичайно, це не була правда, але я не збирався здаватися; ми переглянулися, і я засміявся роззброюючись.

Марія знову пішла, а ми сиділи й мовчали. Але це не була мовчанка ніяковості, скованості, а якась інша — симпатії та довіри, а також споглядання чогось у минулому. Ліва Іннина рука лежала дуже близько від моєї, і мені страшенно захотілося доторкнутися до неї, мабуть, якимось чином Інна відчула те, її рука легенько здригнулася, а далі Інна забрала її. Інна зі смаком їла картоплю, їла індичку, пила сухе вино. Потім поклала ніж і виделку й відкинулася на спинку стільця. Вона дивилася повз мене у вікно, на золоті бані Лаври, на зелене шумовиння довкола неї.

— Ви з тих людей, біля яких можна мовчати,— сказала вона.

— Дрімати після обіду?

— Я не те мала на увазі. З вами — затишно.

— Для чоловіка це не комплімент.

— А я й не казала комплімента. Просто таких людей не дуже багато. Хоч здебільшого і вони видають себе за інших. А навіщо?

— А навіщо? — погодився я.— Щось подібне казала мені й Марія. Мабуть, я випромінюю якісь флюїди або просто нагадую домашнього кота. Проте ви обидві трохи помиляєтесь. Я — непосидючий. Я — нервовий. Буває, спалахую. Ще й як. Кричу. Навіть втрачаю над собою контроль.

— І все одно — то не ваша стихія. То — тимчасове. Від нашого нервового віку. А я кажу про вашу вдачу.

Марія принесла якісь пундики. Ми їли їх і запивали кавою. Інна випила тільки каву, пундиків не їла.

— Ну ось... Я пішла,— сказала вона.

— Отак завжди,— вдавано поскаржилася Марія.— Приходить тільки поїсти, а інколи ще й поспати.

Вона буркотіла на Інну, як мати на неслухняну дочку.

Я теж підвівся. Ми з Інною разом вийшли з квартири.

— Вам далеко? — запитав я на вулиці.

— Ні, не дуже. Я живу тут же, на Русанівці, тільки в того боку.

— Біля вас злих собак немає?

— А-а,— засміялася вона.— Немає. Але я буду рада, коли ви мене проведете.

Ми пішли в тіні невисоких осокорів.

— Я знаю, ви колись проводжали мене не тільки тому, що я просила, аби захистили від собак.

— А чому б то ще?

— Ви були трішки закохані у мене.

Я почервонів, як хлопчик.

— Звідки ви знаєте?

— Жінки вловлюють це... Подібно до того, як метелик чує на відстані квітку...

— Я не про те.

— А про що?

— Звідки ви знаєте міру моєї закоханості?

Вона посміхнулася, і ямочка на її щоці мило прогнуплася.

— Ну, якби насправді... Закоханість на відстані — не закоханість. Вигадана закоханість. І потім вона легко минає. Правда ж?

— Мабуть. Хоч щось і залишається.

— Пам'ять про закоханість. Це пам'ять про юність.

— Я тоді не осмілюся до вас залицятися. Я був селяк... у солдатських ботинках... А ви... Хоч потім шкодував. Ви все одно за селяка вийшли заміж. Та ще й...

— Ну, ну, доказуйте.

— За такого... мармулуватого.

Інна засміялася.

— Мармулуватого, але впертого. Я, як тепер кажуть, одразу поклала на нього око: цей проб'ється.

— І не помилилися?

— Не помилилася.

— А чому ж тоді...

Інна раптом зупинилася.

— Одну хвилиночку. Мені треба зайти в ювелірний магазин.

Вона постукотіла каблучками по сходах. Я постояв і зайшов слідом за нею. Знічев'я розглядався по магазину. Ювелірні магазини мене ніколи не приваблювали. Та й всі інші теж. То мука суботнього дня возити Любу по крамницях. Я набираю газет, журналів і, поки Люба бігає від прилавка до прилавка, встигаю прочитати їх усі. Інна розмовляла з продавщицею. Я дивився на візерунчасту шафу в стіні за прилавком. Там за склом стояли два персні, один ціною вісім, а другий п'ять тисяч карбованців. Підійшла Інна.

— Купила електронний годинник, а він не йде. Хотіла домовитись, щоб замінили. Якби був продавець, а не продавщиця, може б, і домовилася. Жінці з жінкою завжди важко домовитися.

Те ж саме каже й моя Люба, і в екстремальних ситуаціях посилає мене. Але майже завжди — безрезультатно.

— Хто їх купує, такі каблучки? — спитав я.

Ми вийшли на вулицю.

— Старі професори для молоденьких коханок. А ви б не купили, якби по-справжньому кохали?

— Немає логіки. Старі професори для молоденьких коханок. Справжнє кохання не потребує підкупу. Для нього, зрештою, немає різниці: каблучка на п'ять карбованців чи на п'ять тисяч.

— А самі милувалися діамантами.

— Я на них надивився.

— До?

— В Канаді.

— Ви були в Канаді?

— А що ж тут дивного. Провінція, вона нині... Один мій знайомий голова колгоспу побував у дев'ятнадцяти країнах. Я бачив персні, які коштують більше, ніж одей будинок.

— Це мій будинок. А ото моє вікно.

— Одне вікно?

— Одне. Адже я живу сама.

Я хотів запитати, чому вона живе сама, й не одважувався. Хотів затримати її й не знав як.

Біля крайнього під'їзду цілувалася парочка. Обоє — на підшитку.

— Я не запрошую вас сьогодні... В мене розгардіяш... Та я й стомилася... Заходьте коли-небудь. Ось моя адреса і телефон.— Вона розщібнула сумочку й дістала візитну карточку.

— Кілька знайомих вже запрошували мене, щоб заходив «коли-небудь»,— сказав я, тримаючи в руці візитну карточку. Я не збирався заходити до Інни, але мене чомусь образила візитна картка.

Інна зніяковіла, навіть трохи розгубилася — вона вперше за кілька годин розгубилася, взяла назад візитну карточку, довго шукала щось у сумочці, мабуть, олівець або ручку, й, не знайшовши, відкрутила густо-червону помаду й написала на візитці навкіс: «Заходьте обов'язково». Всмійнулася, махнула рукою і зникла в під'їзді. Я постояв якусь хвилю, пройшов кілька кроків, зупинився. Всі будинки здавалися мені однаковими. Та так воно й було. Я подумав, що сюди вже ніколи не прийду. І ніколи не побачу Інну.

Мені стало чогось шкода. Й не того, що Інна сьогодні не запросила мене до себе. Адже вона написала на візитці губною помадою «заходьте обов'язково». Мабуть, вона написала в покуту за свою холодність, за отой білий клаптик паперу, який вручають на прес-конференціях. Але ж я можу зайти. Мені стало шкода чогось у минулому, й... трошки жаль себе. Спробував розвеселити себе іронією. «Чого тобі ще треба, ти наївся, напився, провів день у товаристві красивих жінок, і одна з них запросила тебе до себе, й тобі мало?» Іронія не допомогла. Я думав про домівку, про рентгенівський знімок, про Едика й розумів, що у мене попереду темна невідомість, що кожної миті мені загрожує шквал, обвал, камінний або селевий потік, який може розчавити мене, як черепашку. Ну, розчавити не за всіх випадків... А пом'яти, відкинути кудись убік на муки й пудне нидіння. А потім я карався суцєю дрібницею: я з'їв такий розкішний обід, а мій син сидить на ковбасі та помідорах... Я навіть ікри йому забув узяти. Треба було попросити в Марії шмат індички та кілька картоплин. Я було і подумав... Клята соромливість. Нерозумне

селюцтво, од якого я ніколи не одвикну, якого не виб'ю з себе ніякими Ціцеронами, Декартами та Монтенями.

Зазираю до одного магазину, до другого, але нічого не знайшов, купив дві пачки вафель, морозива й з тим прийшов у номер. Ні вафель, ні морозива Едик не захотів, а доїв ковбасу та випив чаю із згущеним молоком. Аж по вечері сказав, що дзвонила мама.

Ми полягали спати, ні я, ні Едик знову довго не спали. Едик двічі ходив до туалету, повертаючись звідти за другим разом, просто з пляшки випив води й присів на стілець. У темряві біліла його постать в голубій майці.

— Ти теж не спиш?

— Не сплю,— сказав я.

— Не любиш готелів?

— Ти спостережливий.

— А мені готелі подобаються.

Я усміхнувся.

— В молодості мені теж подобался готелі та мандрівки. Подобалося все нове. Я тоді мріяв об'їздити весь Радянський Союз. І побувати в багатьох країнах світу.

— Справді? — чомусь зрадив Едик. Я не бачив у темряві його обличчя, але радість засвітила його голос.— Я теж... хочу побачити увесь світ. І побачу.

— Ти дуже самовпевнений, сину.

— Розумію... Може щось і статися. Завадить... Але я не сидітиму склавши руки.

— Самі по собі мандрівки — не мета,— обережно сказав я.

— Звичайно,— підтримав Едик.

Нас знову повертало на розмову, схожу на ту, яку вели другої ночі на новому місці.

— Справжня мета...— Я несподівано затнувся. Хіба я знав, якою є справжня мета. Звичайно, в загальних рисах знав. Але істинно, глибоко... Цього, мабуть, не знає ніхто. Боявся загальних слів, боявся сентенцій, які набили у всіх оскому. Хоч, може, ці сентенції й справедливі.

— Авжеж,— знову обізвався Едик.— Я тебе розумію... Ти за мене хвилюєшся... Може, навіть подумав, що я поступаю в медичний інститут, аби кудись поступити. В такому випадку я міг би піти до нашого, педагогічного... І навіть не в інституті справа. А в тому, що після нього... Звичайно ж, не таке: отримати двокімнатну квартиру, купити ірпінську стінку, наплодити дітей, вечорами грати в місцевій самодіяльності або працювати дільничним агітато-

ром. На свято — два кілограми свинини, а також торт «Веточка». Раз у два місяці запрошувати гостей — голову колгоспу, директора школи...

Едик говорив і говорив, але я його більше не слухав. Адже я знав і так, що він скаже далі. Сам того не розуміючи, син переповідав моє життя. Й розпочав з того моменту... наплодити дітей. Від свого власного народження, інтерпретувавши його таким чином. Отже, я зробив помилку?

Помилку я зробив тільки одну. Коли мріяв про те, що хоч один мій син досягне вершин, яких не досягнув я. Він прославиться сам, уславить наш рід. І ось тепер я розумів, що все те — дурниці. Що зрештою для батьків найважливіше, аби діти були справжніми людьми. Я тепер боявся лише одного: той або той зіб'ються з шляху, сплутаються з поганою компанією, стануть п'яницями або хуліганями. Якби котрийсь з них оце зараз став хорошим комбайнером, я не бажав би нічого кращого.

— ...І немає в світі нічого сталого, — проривається з глухої п'їтьми Едиків голос. — Як казали колись — святого.

— А де воно візьметься, — й далі думаючи своє, кидаю я.

— Бачиш, ти теж поділяєш мою думку.

— ...Де воно візьметься, коли такі думки бродять у твоїй і в інших головах.

Едик знову гарячково промовляє до мене. А мені у вухах тільки лящить його голос.

— ...Ти мене не слухаєш? — запитав Едик.

— Та щось... хилить на сон.

Едикові голі підшви ляпотіли по паркету ображено.

День одинадцятий

В мені вже бринів ранок, а я все ще борсався в сні, сидів у своєму лікарняному кабінеті після обходу. Щойно когось розпікав, нелегко було перекинутися на розмову з двома лікарями із тубдиспансеру, які прийшли за порадою. Не приховаю, мені приємно, що до мене йдуть радитися лікарі з інших лікарень. Лікар я, мабуть, не найвищого ґатунку, не першої руки, але хоч я не старий, проте належу до того викопного племені, представників якого майже не залишилося на планеті. Принаймні в нашому краї їх дуже мало. Нині вік вузької спеціалізації, новації,

експериментів, а я експериментів не люблю і знаю не тільки свою підшлункову чи ліве вухо, а потроху знаю все, всю людину, всі її болячки. Ще в нашій області залишився один хірург, який оперує майже все, та один невропатолог, якого виїдають за всезнайство і не можуть виїсти колеги. Так, у нашій клініці чимало кращих за мене спеціалістів по окремих профілях, навіть у тій же терапії, але я їм не заздрю і перед ними не тороплю.

А ще я вмю виступити на нараді, скласти довідку, прочитати лекцію, ось, мабуть, через це — й головний. Я щойно розпочав розмову з колегами, як до кабінету вбігла старша сестра й сказала, що хворому Бабієнкові різко погіршало. Я не міг у таке повірити, адже щойно повернувся з обходу, бачив усіх хворих, та й погіршення в основному трапляються після вихідних та свят, а сьогодні середа...

З тими неприємними думками та клопотами й прокинувся.

Потинявшись кілька хвилин по кімнаті, здерши з себе рештки сну, вирішив сходити на базар; зібрав кульки, вкинув їх у сумку, сказав Едікові, що буду години за півтори, й спустився униз сходами. За два будинки від готелю зупинився: продавали ковбасу. Її продають надвечір, після роботи, та й то не кожного дня, а це чомусь продавали вранці.

Чекати довелося довго, я вже шкодував, що приліпився в кінці цього хвоста, але й піти без ковбаси вже не вистачало мужності. Як кажуть, гидко їсти, жалко кинуть. Тут уже мене полишило відчуття власної волі — діяла психологія черги. Психологія черги особлива, вона не схожа ні на яку іншу.

Черга — це мовби один організм, але до певної міри й до певного часу, а далі він починає смикатися епілептично, розривається на частини, хоч знову ж за якимись своїми законами. Ковбаси восталося мало, й позад мене спалахнули голоси: «Давайте по півкілограма, не більше!» З голови черги невдоволено пробубоніло: «Чого це по півкілограма? Беру, скільки треба. Не спекулюватиму ж нею». — «А хто тебе знає», — з хвоста.

З лівого боку підходять ті, хто має право купувати поза чергою: інваліди, учасники війни. Спочатку на них поглядали не зовсім приязно, а все ж терпляче. Але закінчується ковбаса, уривається й терпіння. «У них є свої магазини!», «Жінки вилежуються, а цих посилають!», «Та й

багато ж їх залишилося...» — хтось прикушує язика, засоромлюється. Черга стискається, намагається перегородити підхід з лівого боку, черга гойдається, нервується. І я відчуваю, що вже теж мовби зрісся з нею, і по мені передаються з голови у хвіст усі вібрації й хвилювання. Особливе нервування охоплює біля самого прилавка. А що, як не вистачить? Та, зрештою, не вмер же я досі без неї, не вму й далі. Нарешті подаю гроші, купляю також десять пляшок мінеральної води, вертаюся до свого номера. Смикнув двері, але вони не відчинилися. Смикнув дужче, постукав кулаком. Ніякої відповіді. Я пам'ятаю, що не відпускав заскочку, а Едикові взагалі байдуже, замкнені двері чи не замкнені. Може, зацімкнулися самі, а Едик заснув і не чує? Постукав дужче, прислухався — тихо. «А може, він кудись вийшов?» Я лишив сумку під дверима й пішов до чергової. Вона відчинила шухляду столика.

— Ключа немає.

Вернувся до дверей і злякано почав гатити двома кулаками.

— Зараз, іду, — пролунало десь у кімнаті.

Кладнув замок, двері розчинилися, й повз мене шаснула червона, розпатлана Ліза. «Лисавета».

— Вона прибирала у ванні, а я дивився телевізор.

Екран телевізора справді миготів, але телевізор ще не нагрівся, програма з'явилася тільки за кілька секунд. «Доброго ранку, — привітала мене дикторка. — Починаємо програму «Здоров'я». Едик стояв зніяковілий, але не вельми, а я розгубився вкрай. Я для чогось потяг пляшки до спальні, а тоді вернувся назад і почав виставляти їх біля холодильника, не збоку, а перед дверцятами, й потім не міг їх відчинити. У сорок сім років ми знаємо про інтимне життя майже все. Знаємо, розуміємо потреби естетичні й фізіологічні, й однак все те в повсякденному житті закрите від нас чистим заиналом, ми не піднімаємо його щогодини, щодня, бо тоді саме життя втратить святість і смак. Пам'ятаю, як одружився мій старший син, і привів у квартиру невістку, й вони жили в одній кімнаті, а я з дружиною — в іншій, і наші ліжка стояли біля однієї й тієї ж стіни з різних боків, і я першого ж вечора пересунув ліжко до іншої стіни, й чогось мені було мовби ніяково, а потім звук, і ніякісінької незручності не почув. То — природне, то — життя.

А тут мене мовби щось приголомшило, пригнітило, скрутило важкою гужівкою серце. «Швидко ж він облагодив

цю справу». Але не в цьому річ. Зараз — все робиться швидко. Проте... в такий час... здачі вступних екзаменів. У готелі... І навіть не в цьому сіль. А в тому, що це — Едик. Адже він такий... ніяковий, цнотливий. Такий розумний і розважливий. Йшовечора розмовляє по телефону з Катєю: «Заєць... кізочка... дорога». І все це — в сімнадцять з половиною років. А ти, а ти в сімнадцять з половиною не гриз уночі під собою дошки?.. Не задихався, прокинувшись, з жаги? Не був готовий продати душу за те, щоб провести ніч з якоюсь потіпахою?

Так, і гриз, і прокидався, й був готовий продати. Та не продав. Хоч і траплялася не одна нагода. Колись у трамваї притиснулася в кутку гарячим тілом ще молода й гарна жінка, тільки п'яна, й рот їй мовби повело убік — розвезла фарбу, й дихала горілчанним духом в обличчя: «Ходімо зі мною, хлопчику. Ходімо зі мною, студентуку». Й тремтів, немов у лихоманці, й серце стукотіло, аж це почула п'яна молодиця. «Ой, як у тебе стукотить серденько. Бідне. Тоді, може, не треба».

То були інші часи, — шукаю я якогось оправдання. Тоді ми всі були однакові. Тоді наші дівчата були пам тільки товаришами або коханими, о, якщо двос закохувалися, то кохання оберігав увесь курс. На того, хто покинув, дивилися як на зрайдцю, як на підляка. Їх навіть проробляли на комсомольських зборах. Хоч це, звичайно, дурниця. Я подумав, що, мабуть, призвідця в цій справі не Едик, а Ліза. У неї відверто розбещені очі, вона просто пасла ними Едика. Ну, звичайно ж, Ліза прийшла сама. Але й це не заспокоювало мене. Я чомусь боявся залишитися з Едиком на самоті. Я й не залишився до самого вечора. Цьому сприяло те, що коли я повернувся із базару та підійшов до чергового адміністратора, щоб заплатити за проживання, вона мені сказала, що ми повинні вибратися з номера. Спочатку я навіть подумав, що це пов'язано із Едиком та Лізою, але адміністраторка додала: номер заброньовано по завтрашнє число, зараз літо, туристичний сезон, і готель займе велика група іноземних туристів. Мені цей готель настирився до печінок, я був би радий його покинути, особливо після того, що сталося дві години тому, але де жити далі. Я розгубився. Номер мені вибив Аркадій Васильович. Може, звернутися до нього? Очевидно, він має зв'язки, не дарма ж відхопив номер у такому готелі.

Але не хотілося мені звертатися до Аркадія Васильовича. Вже й так зобов'язаний йому по зав'язку.

В повній безнадії я кинувся по готелях. Не чекати ж наступного ранку, коли наші чемодани винесуть на вулицю. Вільних місць не було ніде. Я знав, що люди якось влаштовуються, вкладають у паспорт пару червоноеньких й подають адміністраторові. Але я не вмю. Одначе, виявляється, в цьому світі є ще співчутливі люди. В готелі на тій же Русанівці я сказав адміністраторці, що я — лікар, приїхав із Сумщини з сином і нам немає де мешкати, й вона, повагавшись, взяла наші паспорти.

Едик, звичайно, вважав, що я поміняв місце проживання у зв'язку з ранковою пригодою, а я йому нічого не пояснював. Він ішов попереду, нагнувши голову, й насвітував якийсь не зовсім веселий, але й не зовсім сумний, мені здалося — глузливий — мотивчик. Кожен піс по одному чемодану. По своєму.

Кімнатка виявилася маленькою, без холодильника і телевізора, й виходила на південь, але я був задоволений. З кімнати було видно дорогу на Бориспіль — на мою Сумщину, й обвідний канал, на якому іноді вмикали фонтани. Могутні струмені води били високо вгору, їх зносило вітром, і сонячної пори над каналом вставало кільканадцять райдуг.

Кільканадцять райдуг... і жодної — моєї.

День дванадцятий

Я сказав Едикові, що чекатиму на нього не тут, на лавочці в палісаднику, а по той бік дороги, в парку. Там прохолодніше й затишніше. Але до «своєї» лавочки підійшов. Там сидів Олексій Дігтяр. Він не гортав, як минулого разу, гарячково підручника, а щось стругав маленьким ножиком з перламутровою колодочкою. Я зрозумів, що він це робить, аби не нервуватися.

— То як ваші справи? — запитав, сідаючи поряд.

— Вісім.

— Зрозуміло. А що ж це ви стружете?

— Лісовичка.

Він показав маленького смішного чоловічка, з великим носом і одвислою нижньою губою. Чоловічок мені сподобався.

— Вдатний, — щиро сказав я. — Може, у вас талант?

— Який там талант. У нас всі хлопці на тракторному стані бавляться. Механіки і трактористи. Сторож у нас —

колишній лісник, на цьому ділі сколупнувся. Якось пішло на суперечку. Ну й — розохотилися. Наш стан — під лісом. Хлопці з усіх пнів і дерев настругали всіляких потвор... Увечері аж страшно дивитися. Бригадир хотів позрубувати, але голова не дав: нехай, каже, краще дерево портять, аніж горілку цмулять. Ну, цмулять хлопці й горілку... — Олексій підвів чубату голову. — Туди, в художній, поступити важко. Та й не тягне мене. Хочу стати лікарем. І стану. Свого доб'юся. — Він заховав ножа й підвівся. — Піду подивлюся, як дівчата трусяться. Мені іноді їх аж шкода. А вам справді ця штуkenція сподобалася?

— Сподобалася.

— Тоді візьміть.

— Дякую. Ні пуху...

— К чорту...

Олексій похилитав до інституту. А я ще раз глянув на кумедного чоловічка, сховав його до кишені й побрів без мети. Обійшов Пушкінський парк, пройшов повз кіностудію, де працював наш майже земляк, Довженко, він — із Сосниці, це по той бік Десни, а наше місто по цей бік, випив у гастрономі томатного соку, постояв біля танка, що навічно вмерз у гранітний постамент біля станції метро. Сказав «навічно», й хочу в це вірити... Хочу вірити, що йому не доведеться сповзати із постаменту... Я був зовсім малий і не пам'ятаю, як вповзали до нашого села хрестаті танки, я пам'ятаю два танки, які загрузили у багнюці ляхівських боліт. Вони там стояли довго. Вже через п'ять років в одному вбило хлопця з нашої школи — Климчукового Кольку, відкручував якусь гайку, могутня пружина зірвала різьбу й знесла Кольці півчерепа.

На Брест-Литовському проспекті, навпроти бані, загордила перехожим своїми вагами дорогу товста тітуся в білому халаті. Скільки цих вагів у місті! Стаю на ваги.

— О, такий стрункий мужчина. Сімдесят п'ять. Навіть без ста грамів, — тарабанить тітуся.

Чорний кігтик впирається ще глибше. Там вже проступила кров. Ні, вирішую твердо, більше ніяких зважувань. Принаймні до кінця екзаменів. Ці слова пролунали обіцянкою. А обіцянки я виконую.

Повертаю в густий, темний, як ліс, парк політехнічного інституту. Повз мене швидко проходить високий сивий чоловік, його погляд спрямований кудись уперед, він нікого не бачить, а бачить щось лячне й втікає від нього. Цей вираз на людському обличчі мені знайомий — чоловік пере-

ніс інфаркт, йому потрібно багато гуляти на повітрі. Мимоволі зважую свій і його баланс на цьому світі. Поспішливо затираю обидва.

На широкому пенькові примостилася парочка. Голова дівчини схована на грудях у хлопця, довгі хлопчачі патли накрили обоє облич. Цілуються. Вони не дивляться на людей, і люди намагаються не дивитися на них. Двоє дівчат сидять на одному кінці лавочки, курять сигарети. Ці теж не дивляться на людей. Алеями парку молоденькі мами возять у колясках малят, на лавочках сидять вступники політехнічного інституту й затято вигризають з підручників важкі теореми та формули. Вже їхній вигляд навівас смуток. Я побрів далі. Й нарешті знайшов чим задурити собі голову. За крайнім корпусом інституту грали в скраклі якісь дядьки. Здоровенні дядьки, трохи молодші за мене, ціляли важкими, обкованими залізом, палицями в «кулеметне гніздо», в «літак», «ковбасу». Виявляється, то відбувалися республіканські змагання з цього виду спорту. Щоправда, особливого захоплення в мене ті змагання не викликали, кожен дядько однією палицею змітає з блискучого листка жерсті всю фігуру. Так добрий косар змітає з пательні смажену ковбасу. Спортсмени й були схожі на косарів, тільки ті жиливіші, худіші й смаглявіші.

Ми колись теж грали в скраклі. Й наша гра була значно цікавіша. Наші фігури не стояли на пательні, попаде якась скракля в ямку, й спробуй її звідти виколупати. Вибивши хоч одну скраклю, ми підходили на половину відстані вперед.

А дядьки змітали з тієї самої відстані за один раз всі п'ять цурупалків.

Коли я вернувся на край парку, Едик уже чекав мене там. Він підняв над головою п'ятірню й стиснув її в кулак. Я зрозумів: цей жест — мужній і строгий, мав нас примирити. Але нам нічого миритися. Ми не сварилися.

Я втомлено сів на лавочку. Не знаю, що мене втомило, але почував утому смертельну. Може, це мене зморила спека? Чи хвилювання за готель? Справжньої радості від Едикової п'ятірки немає.

— Я відповів на всі запитання. І на додаткові теж, — каже Едик, даючи цим зрозуміти, що його п'ятірка заслужена.

В цю мить я помічаю по той бік дороги схожу на циркуль постать. Вона якась розтріпана, розхитана, розгвинчена, хилитається на одному місці, наче не знає, куди їй іти. Едик помічає мій напружений погляд, обертається.

— З нашої групи чудик. «Поступлю... Я вже втретє... Знаю всі секрети. І мене знають». Бігав до декана... Трояк. Може змотувати удочки.

Лісовичок, якого я міцно стиснув у кишені, хруснув. Я подивився на Едика, й він сплотнів. Закусив нижню губу, відвернувся.

Олексій Дігтяр стояв посеред дороги, машини гальмували й об'їжджали його. Ось він ступив ще крок, побачив нас, і враз його обличчя набрало осмисленого вигляду, губи йому пересмикнулися, й він вже певніше ступив уперед, перейшов дорогу. Але до нас не підійшов, повернув праворуч.

За всю дорогу до готелю ми з Едиком не обмовилися жодним словом.

В готелі, де ми жили раніше, ресторан обслуговував тільки іноземців, а тут, на новому місці, харч давали всім, і я повів Едика обідати. Все-таки йому потрібно поїсти гарячої страви. Цього разу Едик не опирався, сумирно та покійно чвалав за мною. Вільних столиків у ресторані не було. Ми довгенько тупцями в проході, а потім Едик легенько смикнув мене за рукав.

— Отам.

Я побачив, що з-за столика подає нам рукою знаки якась дівчина. Здивувався й пішов за Едиком. Ми сіли за столик. Навпроти нас сиділи дівчина і літня жінка. Певно, мати дівчини. Обидві були страшенно схожі між собою. Худі, довговиді, таранкуваті і якісь злинялі чи виморені. В старшій ще й зморшки біля очей та на шиї, які вона прикривала білою газовою косинкою. Вигляду злинялості, вимученості додавало ще й волосся — ріденьке, світленьке.

— Елла. З шостої групи, — відрекомендував дівчину Едик.

— А це моя мама, — обняла за плечі жінку дівчина.

— Галина Михайлівна, — вимучено всміхнулася та.

— А ви як тут опинилися? — запитала Едика Елла.

— Переїхали.

— Витурили нас звідти, — уточнив я.

— І в якому номері живете? — допитувалася Елла. — Ми тут з самого початку. Обридло — страх.

— Там ще гірше, — сказав я. — Шведняють іноземці. В ресторан не пускають. І дуже дорого.

Едик та Елла заговорили про екзамени. В Елли — п'ятірка і четвірка, на факультет, куди вона поступає, скла-

дати математику не потрібно. Отже, поки що у них з Едиком приблизно рівні шанси.

— Кажуть, що в медичному інституті ведучим предметом вважають хімію? — чи то запитала, чи ствердила Галина Михайлівна.

— Мамо! — докірливо вигукнула Елла. Вона вважала, що мати повелася нетактовно, адже якщо хтось набере рівну з Еллою кількість балів, то Елла матиме перед ним перевагу.

Обід тягнувся довго, втомлено й нудно. Ми всі вже добряче потюпилися. Говорили про тутешні, київські, ціни, про готельні порядки, про абітурієнтські справи. Оце непорозуміння з провідним предметом було поміж Еллою та її матір'ю єдиним. Я помітив, що вони дивно гармоніювали між собою, вони мовби деновнювали одна одну — в розмовах, смаках, звичках. Вони навіть посміхалися однаково — широко — очима, і ледь-ледь — вустами.

Відтоді я щодня бачив їх, вони ходили, обнявшись, як дві подружки, й, очевидно, були двома подружками. Я не задрив Галині Михайлівні — надто вже безколірна, надто малоприваблива була з вигляду її дочка, але кожного разу, коли я дивився на них, мені тепліло в грудях. Зі мною вони віталися і розмовляли ввічливо, приязно, привітно.

Після обіду ми відпочивали, Едик — на ліжку, я — в кріслі. Я просто не звик відпочивати вдень лежачи. На ліжку я можу заснути й тоді не спатиму всю ніч. Сама по собі зав'язалася розмова про майбутній твір з української літератури. Колись ми всі складали два екзамени — з української і з російської літератур. Тепер — на вибір. Виходить можна й не знати рідної мови. Кому це потрібно? Що за цим стоїть? Не знаю.

— Я писатиму на вільну тему, — сказав Едик.

— Краще писати про щось конкретне. Якщо, звичайно, знаєш матеріал. А ти знаєш. Прочитав усю класику, яка по програмі, й просто багато читав. Нащо тобі вільна тема? Там можна розтектися мислю по дереву. До речі, саме не мислю, а мисію. Я нещодавно читав у якогось вченого, що мислю — помилка. Та й як можна розтектися мислю по дереву? А мисія — це вивірка, білка, яка літає по гілках дерева. Отак і ти розлетитися. Пурх туди, пурх сюди.

— На вільну тему, якщо правильно написати... Тобто ідейно... Ну, густо ідейно, то вони побояться чіплятися.

— Ідейно, ідейно... — мимру я. — Ідея сама повинна текти з серця й диктувати слова. Ідея, вона... Вона здебіль-

шого ходила у порваних штанах. Принаймні з них починалася. А твої джинси коштують сто двадцять. Зароби на них сам.

— Е, батьку, старорежимні в тебе думки. Китайські.

— Мабуть, я не так висловився. Визнаю.— Я витер піт на обличчі.— Душно, одчини й другу половинку вікна.

В кімнаті справді стояла задуха. Пряжило сонце. Пронизувало промінням кімнатку, а зашторити вікно не можна — задуха ще більша. Мабуть, ліпше вийти до каналу та посидіти на лавочці.

— Серед вільних тем обов'язково буде щось або про Батьківщину, або про Перемогу, або про працю,— розмірковує Едик.— Треба зробити один зачин і завчити його. Щоб підійшов до будь-якої теми. Щось таке: «Прапори епохи майорять над нашими головами...»

— «Прапори епохи» — погано.

— Ну, знаєш...

— Висміяв уже таке в п'єсі Корнійчук — «барабани епохи».

— Ну, тоді так: «Як сяйво зорі, що опромінює своїм промінням планету...».

«Здорово, шибеник, в'яже, я так не зумів би. Хоч не все в тім в'язанні й до ладу». І вголос:

— «Опромінює планету» — не годиться. Та ще й «опромінює променями».

— Та це ж я так, для прикладу,— ображається Едик.— Спочатку треба скласти, а тоді відредагувати, шліфувати. А найкраще — дістати якийсь журнал або стару газету, святковий номер. Там є отакі статті.

Признатися, я таких статей не читаю. І шукати журнали та газети, в яких вони надруковані, не збираюся.

Я встаю з крісла, одягаю піджак.

— Відпочивай,— кажу,— а я піду прогуляюся.

— Тату,— зупиняє мене Едик.— Треба було б подзвонити...

— Кому? — дивуюся я.

— Мамі... і всім іншим... Тим дядькам, які приходили... Ми ж поміняли готель. Квіти, якщо їх не поливати...

— Мамі подзвоню увечері. А дядьки... Якщо їм потрібно, знайдуть нас самі.

На вулиці пражить сонце, і в моїй душі теж, як у порожній пустелі. Вітер і сухий пісок, і навіть немає марева.

Увечері я дзвоню з номера додому. Навдивовижу Люба бере трубку.

— Ми поміняли готель, — кажу я. — Запиши номер телефону. Записала? З тобою хоче говорити Едик, — і передав йому трубку.

— Здрастуй, мам... — Едик розгубився. — У нас все гаразд. Дві четвірки й п'ятірка. Але це добре, я знаю по групі... Батько мене годує... Через два дні українська письмова. Так, так! О'кей!

Тепер у нас одна кімната, винести матрац нікуди. Я лягаю на лівий бік, обличчям до стінки, міцно стискую зуби. Десь я читав: якщо міцно стиснути зуби, а ще краще — затиснути зубами сірник — не будеш хропіти.

Обійдемося без сірника. А якщо й захоплю — невелика біда.

День тринадцятий

Снідати пішли в ресторан. З'їли по яечні, по порції налисників і випили по каві. Налисники були смачні, виявляється, й на терені громадського харчування можна спекти не гірші, ніж удома, млинці та загорнути в них сир.

По сніданкові Едик виписує з книжечок — я навіть не знав, що він їх узяв з собою, — віршовані цитати.

— Треба з якого такого поета... маловідомого, але хорошого: щоб здивувати їх.

«Якби я був деканом, — зненацька подумалось, — і знав оцього хлопця отак, як знаю зараз, зроду не прийняв би його до вузу». Я злякався власної думки. Деканом... Легко сказати... Але я не декан, а батько. Крім того, він поступає не на філологію, а на медицину, — спробував підкорегувати себе, але одразу ж збився з орієнтиру, інша думка заступила цю. Філологія має справу з душами мертвими, примарними, вигаданими, ними можна крутити, як циган сонцем. А медицина... Там — жива людина... Жива людина на лікарняному ліжку. Ні, у філології також не мертві душі. Там — учні. Діти. Я притьмавтік від цих думок:

— Треба повторити те, що ви вчили за програмою.

Едик посміхається. Я не розберу, посміхається схвально чи іронічно. Його посмішка мені не подобається все дужче й дужче. Якась вона... неначе наклеєна на губи. Неначе він знає щось таке, чого не знаю я.

Едик записував і півголосом бубонів якісь вірші. Я прибрав у номері й рішуче виклав на стіл підручники та хрестоматії. Едик невдоволено відсунув убік збірники. До кімнати несміливо почали заходити гості. Прийшов Чіпка

і похмуро став біля порога, прийшли покалічений Андрій Волик та Малацка з вузликом у руці, брати Бесараби сіли просто на підлогу й почали карбувати людські кривди, всі вони не знали, чиї гості — мої чи Едікові, — й трималися дещо насторожено, скуто. Неначе не туди потрапили, неначе не було їм тут місця. Але потроху обсвійчилися, розговорилися, адже були знайомі між собою — жили на одній книжковій площі — і вже не дивувалися, коли Гудзя порівнювали з Чіпкою, а Гафійку з Нимидорою.

Годині о шостій пролунав телефонний дзвінок. Я не помилюся: Аркадій Васильович сам розшукав нас.

— Так чого це ви законспірувалися? — м'яко картав мене. — Я ледве вас знайшов. Обдзвонив усі готелі...

Мені стало соромно, що завдав стільки клопотів цьому хорошому чоловікові.

— Поки переїхали... Збирався подзвонити...

— Що робите? Як настрої?

Про настрої Роговий запитує кожного разу, мабуть, вважає, що в такий спосіб додає оптимізму.

— Штурмуємо. Гривемо.

— Щось у вас голос не штурмовий. Чи заштурмувалися? То ходіть розвійтеся. Я ось теж кінчаю роботу.

Я хвилину вагався.

— А де на вас чекати?

— Де? Ну, скажімо, біля пам'ятника Пушкіну. Під'їхати на метро вам зручно?

— Зручно.

Я прогулювався попід білими березами, що крилом огорнули пам'ятник великому поетові. Мугикав якісь рядки — здається, з Пушкіна, й поглядав у бік інституту. Голосу в мене немає, і я мугичу тільки тоді, коли мене ніхто не чує. Тротуаром поспішали перехожі, здебільшого студенти — в цьому кутку Києва чимало інститутів та технікумів. Раптом я побачив важку постать. Заклавши за спину обидві руки, зсутуливши плечі, асфальтовим хідником важко ступав ректор інституту Черкаський. Кроків за двадцять позаду йшов Роговий. Очевидно, він не бачив Черкаського. Я повернувся спиною до тротуару. Я не хотів зустрічатися з Черкаським. І вже зовсім потерпав, аби він не побачив мене з Роговим. Хвилини п'ять споглядав стрункі берізки, а коли оглянувся, Черкаського вже не було. Біля пам'ятника неквапливо роззирався Роговий.

Ми привіталися з ним і мовчки пішли до метро. Коли б це був хтось інший, я, мабуть, збожеволів би від пияковос-

ті, від однієї мовчанки, але з Аркадієм Васильовичем можна мовчати. Ескалатори везли нас униз, назустріч пливли білі, сірі, коричневі плями облич, безліч облич — радісних, стомлених, схвильованих, заклопотаних, вони мовби й не мали до мене ніякого стосунку, а все ж вибивали десь там у моїй свідомості непомітні ямочки.

Я звик у лікарні до великої кількості облич, але вони не впливають на мене таким чином, то — пацієнти, моя увага зосереджена на одному — на їхніх хворобах, на їхньому самопочутті, й вирази їхніх очей, колір їхніх облич я сприймаю тільки з цього боку. А тут, пробі, незмога запам'ятати обличчя навіть справжніх красунь. Колись у селі я знав кілька красунь, то були горді й неприступні дівчата, а тут їх безліч, мені здається, вони девальвують красу самою своєю кількістю. І якоюсь мірою девальвується все інше — любов, ненависть, надія, адже все це — в колі людських ідей, коли б воно акумулювалося в нас від усього цього тлуму, ми всі або поставали б суперменами, або збайдужіли до краю. Але не стається ні того, ні іншого. А може, потроху й стається. Хіба ми не байдужіємо в такому ось натовпі?

Я сказав про це Аркадієві Васильовичу. Він усміхнувся.

— Ви просто втомилися. Вас втомило велике місто, спека, екзамени.

— Мене взагалі втомило життя,— зненацька сказав я й здивувався. Адже, по-перше, це неправда, а по-друге, чого розкриваю душу цьому чоловікові? Може, через те, що він такий спокійний і нелукавий? Сильний чоловік, якому дуже важко живеться. Неймовірно важко. Я — лікар, і можу уявити, що значить мати таку хвору дружину й двоє дітей. Мабуть, йому хтось допомагає по господарству, але моральний вантаж тисне на нього день і ніч.

— Тоді поміняйте життя,— зненацька сказав Роговий.

— Поміняти життя? А хіба це можливо? Це ж — поміняти себе.

— Є люди, які міняють. Саме так — починають жити інакше. Я не знаю, чи міняються вони самі.

— Але до цього призводять якісь великі катаклізми в їхньому житті.

— Очевидно. Розчарування. Смерть. Проте буває: «Та доки я житиму отаким пентюхом».

— То йому тільки здається, що він поміняв життя. Він лишився таким самим, як був.

— Можливо.

— Є люди, які увесь вік судяться зі світом, є, які все життя кудись відчайдушно дряпаються. Вони й далі будуть судитися з ним, тільки тихенько. Є в мене один знайомий... У принципі — непоганий чоловік. То він мені нещодавно зізнався: од першого дня прагнув у інституті посісти місце завідуючого лабораторією. Домагався все життя. Перепрацьовував. Переймав на себе безліч громадської роботи. І ось — став. Через рік — на пенсію. «А я, — каже він, — і в кіно не сходить».

Ми підійшли до будинку, в якому жив Аркадій Васильович.

— Зайдемо до мене, — запропонував він.

Я хотів відмовитися, а потім подумав, що, можливо, Роговий запрошує мене, щоб трохи погамувати, приглушити самотність, й погодився.

— Гаразд, тільки я...

Він зрозумів, м'яко взяв мене під руку.

— В мене є.

Я не бачив усієї квартири Аркадія Васильовича, але вітальня, куди він мене завів, була розкішна. Велика, папів-кругла, вона виходила двома вікнами і круглим зашкленним балконом у неширокий двір, за яким зеленів садок. Од двору садок був відгороджений дротяною стіною.

Аркадій Васильович розчинив вікно. Знизу сюди долітали важкі удари, схожі на рушничні постріли.

— Ну ось... Єсть же штанга... А вони однаково — під вікнами, — поморщився Роговий, але особливого роздратування на його обличчі я не побачив. Либонь, його зауваження більшою мірою мало приблизно таке значення: заважають гостеві.

Я поглянув униз. Двоє товстунів у спортивних формах — чоловік та жінка, вибивали палицями килим, що висів на дротяній огорожі. А праворуч, зовсім недалеко, справді червоніла труба для вибивання килимів.

— Посидьте, а я трохи поворожу на кухні, — сказав Аркадій Васильович. — Увімкнути телевізор?

— Не треба. Може, я вам допоможу?

— Е ні, ви — гість. Та й я гарний кулінар, повірте, це не хвастощі. Просто... навчився. Ну... тоді подивіться мою мізерію, — показав рукою на старі цейсівські шафи з книжками й цішов.

Всі інші меблі в кімнаті теж були старі, не старовинні, а просто старі, тільки письмовий стіл великий і справді старовинний, антикварний. На столі у маленькій вазочці

стояла дубова гілочка з прив'ялим листям і тугими вузликами зелених жолудів. Я сів у крісло біля столу, на якому лежали якісь книжки та газети. Узяв одну книжку, другу, але то були методичні посібники, і я поклав їх на місце. З ножем і цибулиною в руках зайшов господар.

— Скиньте піджак і галстук, — порадив він. — Розслабтеся, відпочивайте. А я приготую салат і підсмажу біфштекси. Не з кулінарії, готував сам, лежать у холодильнику.

Я послухався поради Аркадія Васильовича, зняв піджак, галстук, розстібнув комір сорочки й справді мовби скинув з плечей мішок у кілька пудів. Я підкорявся Роговому, й мені ставало легко, хоч щось і опиралося в мені, я весь час з ним кудись ішов, посувався до якогось фатального рубежу, якоїсь тривожної грані. Це було дивовижно, хтось може сказати, що так мені здається тепер, іноді і я думаю так само, але часом напливають хвилини — ми всі знаємо такі хвилини, коли мовби провалюємося в своє минуле, провалюємося і розчиняємося там до решти, і всі тодішні відчуття спалахують у нас, ми вириваємо їх звідти, вони згорають, як іскри, проте залишається слід, і по цьому ми знову й знову відновлюємо своє минуле — все було саме так.

Я підійшов до крайньої шафи, побіг поглядом по корінцях книжок. Словник Брокгауза-Євфрона, шість старих томів історії, дореволюційне видання Арістотеля, альбоми. Хотів перейти до іншої шафи, але зацікавився альбомами. Мені захотілося подивитися на сім'ю Аркадія Васильовича, на дружину та дітей, особливо на дружину. Я взяв обидва альбоми, сів у крісло й поклав їх собі на коліна. Певна річ, Аркадій Васильович не розсердиться, що я гортаю альбоми, він сам запросив мене подлубатися в шафах.

В альбомах панував хаос. Фотографії не були поприкріплені, лежали пачками, старі й нові, і годі було добрати якогось ладу. Кілька зовсім старих фото, проте не пожовклих, були тоді хороші майстри: хлопець у фірменному кашкеті якогось училища чи школи, солдат при шаблі — мабуть, дід Рогового, а може, й не дід, а далекий родич, чи й зовсім випадковий чоловік, знову той-таки солдат у військовій формі, але без погонів і кашкета. Я перевернув фото, зворотний бік списаний дрібним почерком, хімічним олівцем, деякі слова порозпливалися, стерлися цілі рядки, але внизу можна було прочитати: «...а ще пришліть ворочок пшона і сухарів з півпуда, бо тут... (кілька

слів зітерлося) хазяїна чотири корови, а молока не дає». В кінці — на кілька рядків поклонів. Очевидно, фото — з полону, австрійського чи німецького. Далі лежали трохи новіші фотокартки, чоловік двадцять дядьків і тіток біля облупленої стіни хати, попереду парубок з квіткою на кашкеті та дівка у вінку, ще фотографії дядьків і тіток. Гамазей, машини, до кабіни прибитий прапор, у кузові — мішки, на мішках — троє дядьків везуть здавати перший хліб.

Я взяв другий альбом. І одразу натрапив на те, що шукав: фотографія всієї родини Аркадія Васильовича: він, дружина, дочка і син. Розташувалася родина на старовинний кшталт, фотографувалися десь в ательє: два стільці з тонкими гнучими спинками, на них у трохи неприродних позах сидять Аркадій Васильович та його дружина, дівчинка сидить у матері на колінах, хлопчик (старшенький, років десять) стоїть біля батька. Обличчя дружини — невиразне, камінне, та й у дітей теж личка повитягувалися, очі широко повідкривані; я уявив сцену, яка передувала фотографуванню, і сумовито усміхнувся. Дітям мила вуха, їх одягали в чисту одіж, наставляли, щоб поведилися зразково. Мабуть, фото забажали батьки Аркадія Васильовича або його дружини, пасамперед фото внуків, а ті чварували, і їх або побили, або на них дуже нагримали. Я перегорнув кілька порожніх сторінок і натрапив на цілу пачку фотографій недавніх, кількарічної давності, й то — лише самого Аркадія Васильовича. Роговий в аудиторії, в президії якогось засідання, на риболовлі — тримає в руках спінінг (тримає невміло), групове фото, зроблене на якомусь курорті — пальми і великі білі квітки, ще одне групове фото.

Я вже перекинув його, та раптом щось майнуло перед моїми очима. Й щось сторожко напружилося в мені, так буває, коли за вікном трамвая чи автобуса промайне знайоме обличчя, промайне й зникне, а в пам'яті щось затримається, і не можна з певністю сказати, знаєш ти того чоловіка чи обізнався. Я знову відкрив фото. Велика група курортників біля клумби-фонтана — стояв на одній нозі камінний лелека, в нього з дзьоба текла вода, а довкола росли кактуси та якісь квіти. Курортників багато: два ряди сиділо й три стояло. Очевидно, це було звичне місце для фотографувань, інакше де б вони взяли підставки-лавочки. На другій лавочці в центрі сиділа Люба, а біля неї сидів... Аркадій Васильович. Я відчув, як у мене мовби задерев'яніло серце, а потім там щось розірвалося, й утворилася по-

рожпеча, в яку падало щось крихке й холодне. Я не міг опам'ятатися, не міг нічого втямити, щось у мені зробило все це за мене: припущення, обрахунки, висновки. А вже в наступну мить я збагнув усе чітко, послідовно й страшно. Здавалося, нічого особливого не сталося — звичайне курортне фото, мало туди з'їжджається людей, мало хто й біля кого сів чи став на фотографування. Курорт наш, медичних працівників, Люба і Роговий брали путівки кожне окремо. Але ж Люба мені не сказала, що познайомилася з Аркадієм Васильовичем на курорті, вона вигадала, буцім познайомилася з ним у своїй подруги, що Роговий — двоюрідний брат тієї подруги. Несосвітенна дурниця, в яку я повірив. І жодного подібного фото у нас вдома немає. Я пам'ятаю всі Любині фотографії. Та й — світку: оце б Роговий клопотався за сина подруги двоюрідної сестри!

Я стиснув кулаки. Нехай будуть прокляті всі курорти і... всі жінки. Ядуча злість, пекучі сльози душили мене. Мені було так гірко, так образливо, що я аж застогнав. Образливо, що зраджений, обдурений, що сиджу ось у цій кімнаті й чекаю, поки Аркадій Васильович засмажить мені в утіху біфштекс. Це було значно гірше, ніж Любине захоплення патlachем-маестро. Там вона сплутала мистецтво з його недолугим жерцем, там я міг боротися, на щось сподіватися, намагатися щось пояснити собі. А тут?

І що ж мені робити тепер? Побігти на кухню, вхопити кухонного ножа й вгородити йому в спину! Але на таке я не здатний. Та він і не винуватий. Не вдівець і не одружений... А тут підвернулася курортна дамочка. Він ще й так... сумлінно сплачує свій борг. Мене знову затіпало й затрусало. Але думка вже працювала чітко. Я мушу втекти, поки сюди не вернувся Роговий. Я не зможу дивитися йому в очі, не зможу з ним розмовляти. На акторство в цей момент я не гожий. Розіграється сцена, в якій, можливо, ще й виглядатиму жалюгідно. А як ще я можу виглядати?

Я схопив зі спинки крісла піджак та галстук. Добре, що не роззувся. Ступаючи, як злодій, на носки черевиків, виїшов у коридор. З кухні мене не видно, там щось шкварчало, з дверей тяглися сизі пасма диму. «А що, як зараз вигляне?» Замок на дверях був простий, проте, коли я відводив заскочку, він клацнув. Хряпнув дверима й помчав по сходах. Мені здалося, що в той момент, коли я зачиняв двері, хтось здивовано вигукнув позаду. Я не знав, чи правильно зробив, залишивши на столі розкритий альбом.

Мабуть, правильно, адже я не зможу розмовляти з Роговим навіть по телефону.

Я не знав, куди йду. Невідь як опинився в парку над Дніпром. Я хилитався, як п'яний. Мені страшенно боліло в грудях. В голові товклися думки, неначе оскраженілі коні. Тріскалися попруги, рвалося повіддя. Воно було мотузяне. Я то завдавав Любі катівницьких мук — знищував її найвитонченішим способом, то волав до неї, до її совісті, її проклятої совісті, то... сповідався перед дітьми, хотів, щоб вони пожаліли мене. А хто з них може мене зрозуміти, хто пожаліє? Вовка, Едик? Вовка, можливо, й пожалів би... Я метав блискавиці, а вони поверталися назад і палили моє серце.

Е ні, що все — помста, жалоці? Нічого цього не буде, я і далі носитиму в душі оскаргу та біль... Можливо, довго? Я розжалобився, а потім таки взяв себе в руки: я — лікар, а хто ж іще мусить подавати приклад іншим на цій грішній землі? Вже попідводилися з лав останні парочки, вже міліціонер підозріло поглядав на мене, вже мигнули й погасли ліхтарі, залишилися тільки «діжурні», такі ж одипокі, як і я. Їм горіти всю ніч. А я десь під дванадцятку вернувся в готель, не вмикаючи світла, роздягнувся і впав у ліжко. Я не здивувався, якби зараз почув від Едика: «Що, загуляв, пахан, а ще козирував на мене». Але Едик нічого не сказав, тільки плямкнув губами й натягнув на голову ковдру. Він завжди спить так — натягнувши ковдру на голову.

День чотирнадцятий

Наступного ранку я прокинувся з важкою головою. Я погано спав — не міг заснути ще й тому, що надто дзвеніло у вухах, то вже не був тонкий мелодійний дзвін, то гули розбиті дзвони, гули на пожежу, на гвалт, на нещастя. Але яке ще нещастя можна мені провіщати? Мені не хотілося вставати, розмовляти з Едиком, готуватися з ним до екзаменів. Ми читатимемо вірші про високу та щиру любов, про офіру, а я приколикхуватиму, неначе хвору дитину, свій розпач і думатиму ту саму думу.

Я сказав Едику, що маю завершити одну лікарняну справу, й пішов. Я тинявся вулицями, я зайшов до музею, але не міг довго затриматися в жодному залі. Все мені було нецікавим, все видавалося неправдивим. І всюди — ко-

ханья, кохання, кохання. Наївне, щире, досвідчене, ліниве, таке, що спонукає на подвиги, на жертви, кохання біляве, чорняве, руде — будь ти прокляте! Неначе немає на світі нічого іншого, неначе воно — руде, біле, чорне — не закінчується однаково. Обквецяли ним все — роботу, боротьбу, подвиги, об'в'єли, обшептали. Якщо любов — дозволено все. Вкрасти, вбити, зрадити, бо то — в ім'я любові! Вона велика, вона свята, в її ім'я можна пожертвувати всім. Гей, станьте вбік, ви, дрібні, куді, нікчемні, — йде кохання. Чоловік убив! Він не винуватий, він покохав. В кіно, в книжках, по радіо — скрізь вона. Кохайтеся, кохайтеся, кохайтеся. Світ опаленів і рекламує тільки кохання. Як зубну пасту, як цукерки, як модні джинси. Колись жили в ім'я ще чогось — самого життя, поступу, дітей. Колись кохання ховали, колись це була таємниця за сімома печатками, а тепер ось воно, дивіться, підглядайте, молоді люди, видивляйтеся із схрону, в щілини, як треба кохатися по-справжньому. Надто роздратувала мене одна картина: стоять на якійсь незрозумілій тверді хлопечь та дівчина, заохано дивляться одне одному в очі й тримають на своїх руках земну кулю. Ох, яка тонка думка: любов тримає планету! Бачите, яка вона всесильна. Бачите, які вони могутні, боги, та й годі. Боги! А що б з вами було, якби... ну якби вона хоч трохи пригальмувала свої оберти навколо осі? (Кажуть, вона ледь-ледь, на один мікрон пригальмує, й тоді клімат значною мірою міняється). Або на Сонці побільшали плями чи зникли зовсім? Всесильні! Катаєтеся на ній, як діти на каруселі, вчепилися в її зелений кожух, ще й видаєте його до сірих дірок. Найкраща легенда, яку ви придумали, — про Ікара. Полетів — і булькнув. Всесильні! Вклоніться їй і подумайте, як її зберегти, як її не понижити. Ви нічого цього не творили й не дали світові нічого, ви тільки перебовтуєте та переліплюєте її вічний заміс, і берете, берете, берете та самовихваляєтеся.

«Ви, ви... — раптом спалахує в мені. — А сам? Чим ти кращий за них, нещасний егоїсте?.. Ні, я не егоїст. Я — для людей. Для них, для їхнього здоров'я».

Хе-хе, для людей... А не для себе? Хіба ти вколював не для себе? Все — для себе. Ну, ще для сім'ї. Бо вона — твоя. Хотів, щоб любила дружина, щоб слухалися діти, щоб були тиша та спокій. Хіба це не для себе? Й навіть із сином... Оце зараз. Хіба оце все — Роговий, Онищенко, Рая — не для себе? Щоб не гризла Люба, щоб не муляв

удома очі син. Спровадити в інститут і — спокій та тиша. От і маєш... спокій. Маєш Аркадія Васильовича.

Я застогнав. «При чому тут це? Те, що сталося, не має жодного стосунку до Едика, до інституту. Зрадила дружина, от і все».

Й знову підступний, злий голос... «А сам... А сам хіба не поїдав очима жінок. А вони ж — всі чужі. Й хіба не ходив з Ларіоновим на іменини до двох мальованих краль? На невинні іменини. А там були тільки дві кралі і Ларіонов. А той бігав помолоділий на двадцять років. І веселий, як дурник. Літав метеликом, пурхав горобчиком, і все нашіптував: «Закохайся, закохайся. Ох, якби ти знав... Світ переміниться... Яке це щастя». І ти трохи не повірив. Ти знав, що не випив його повною чарою, не відчув на всю силу, й підеш з цієї землі, гаразд не знаючи, що це таке. Ти кохав Любу, але так, як кохав би будь-яку гарну жінку, покохав за красу, а не за те, що вона Люба з доброю, глибокою і ніжною душею. Ти увесь вік, сам того не знаючи, чогось шукав. Зізнайся отако під дулом пістолета, наведеного власною рукою, — скажи правду!»

«Просто я сумував за тим. Але я не шукав. І не залицявся тоді на іменинах. Хоч жінка була дуже красива».

«Бо не сподобалася та друга дівка...»

«Не тому, що не сподобалася. Хіба можна закохатися силоміць?».

«Хороше виправдання».

«Яке не є, а тільки...»

Я помітив, що вже давно йду по вулиці. Потроху заспокоювався. Хоч у грудях і далі стояв біль. Щось мовби одвалювалося од душі, живе чи мертве... Й неначе по ній пройшли чобітьми. Може, то тягнеться за чобітьми і одпадає багно? Засохле багно з кров'ю. І водночас я почував, як щось у мені помінялося. Біль лишився, але я вже дивився на все мовби з далекої відстані. Мене вже майже не хвилювало, поступить чи не поступить мій син, і я не думав, як поведуся, повернувшись додому. Щось у моїй душі зачерствіло, неначе взялося твердою шкоринкою. Навіть те... найстрашніше не страхало мене. Хоч висіло в голові й далі важкою хмарою. І та хмара день від дня густішала. Мені здавалося, що та хмара — однакова, темна, а насправді було не так, вона вже зробилася лілово-чорна. То — колір гангрені. А хто, як не лікар, найкраще знає той колір. Я вирішив більше не перевіряти вагу, але хіба не почував, як провисає на мені одяг? Сьогодні вранці па-

сок затягнув ще на одну дірочку. Мабуть, я знову розжалоблюю себе? Я лікар і не маю на це права. Лише на це не маю. На все інше — маю. Ось доведу всю справу до кінця... Тобто зачекаю, поступить чи не поступить Едик. Він поступить, і я приїду додому й кину дружині в обличчя: «Ось... Поступив. Моїми, твоїми стараннями. Радій. Проте моїх заслуг у цьому дуже мало. В основному це заслуга твоя. Твоя з Аркадієм Васильовичем». Отак завершу цю справу. Й тоді... Я не знав, що буде тоді. Я хотів змити з себе ці думки, розтрусити, розгубити їх, я шукав нових вражень і не знаходив їх. У книжковій крамниці купив книжку «Нечасв і нечаївщина». Купив цю книжку свідомо, я не хочу більше читати вигадані припудрені історії про кохання. Ліпше я читатиму про одного з найбільших негідників свого часу.

В коридорі готелю зустрів Галину Михайлівну та Еллу. Я знову подивувався їхній дивовижній схожості, схожості в усьому, навіть у виразі обличчя і очей. Вони йшли, взявшись за руки, неначе дві подружки, й, прихиливши одна до одної голови, тихо розмовляли. Зі мною вони привіталися, як з давнім знайомим.

— Ми йдемо обідати, — сказала Галина Михайлівна. — Вам місця займати?

— Не знаю, — чомусь трохи розгубився я. — Зачитаю сина.

Едик обідати не захотів. Він поглядав на мене здивовано й трохи занепокоєно, мабуть, щось помітив у мені. Увечері сам закип'ятив чай і порізав ковбасу та хліб, ще й сказав:

— Їж, тату. Бо ти чомусь схуд.

День п'ятнадцятий

Я провів Едика тільки до метро. Я боявся зустрітися з Аркадієм Васильовичем. І не хотів бачити Євгена Сидоровича. Взагалі, не хотів нікого бачити. За екзамен майже не хвилювався: як буде, так і буде. Та як воно ще може бути, коли прийматиме екзамени Раїса Максимівна Тирса. Райка!

Я вернувся до номера і читав про Нечасва. Про цього чоловіка, який вважав, що людині дозволено все, що боротися можна й потрібно будь-якими засобами, аби лишень досягти кінцевого результату, про чоловіка, що зумів обдурити навіть недовірливого могутнього Бакуніна.

Вічне питання, вічна боротьба думок — що ж дозволено людині? Які вудила, які гальма потрібні для неї і коли їх включати. Гальма — такий пристрій, що, зрештою, вмикає їх одна нога. Конструюють, роблять машину десятки й тисячі людей, а натискає гальма хтось один. І вилітає скло, й розбиваються лоби, ламаються ребра та хребці. Й ніхто не повинен ридати, бо полетить під колеса. Врешті хтось примудряється вдарити по носі, яка натискає на гальмо, й лімузин набирає все більшої й більшої швидкості, того ніхто не помічає, за кермом ніхто не стежить, в машині панують радість та свобода, радість взаємної довіри, веселощі, й раптом в божевільній паніці хтось гукає: «Стіна, попереду стіна...»

Й тоді... Тоді теж можливі варіанти. Або машина врізається в стіну, або хтось дужий хапає в руки кермо й натискає на гальмо. Порятункавши, він уже їде так, як хоче сам.

По якомусь часі не витримую, відкладаю Нечасва і їду до інституту. Чвалаю по алеї, назустріч мені летиться студентський потік. Либонь, письмовий екзамен саме скінчився. Біля «мові» лавочки нервово тупоче Онищенко.

— Куди ви запропали?.. Ви... повинні бути на місці, — вперше одчитує він мене.

Я байдуже стенаю плечима. До нас підходить Едик. Його обличчя пашиє рум'янцем. Здоровим і трохи нервовим.

— Здається, твір мені вдався.

— Дуже добре, дуже добре, — белькоче Євген Сидорович. — Вітаю, так сказати, наперед. Ну, я побіг. Так як називаються ті ліки? Раунатин? Голова дірява. — Він вдає, що вишпорить по кишнях. — У вас немає ручки? А в тебе? — Едик подає йому свою ручку, Онищенко дістає блокнот, відступає задки, шкрябаючи пером. — Так-так... По три таблетки... Перед їжею. — Повертається і йде. Він забув віддати Едику ручку.

Я мовчки спостерігаю це лицедійство. Вдаю, що все це мені байдуже, а фарба заливає щоки. Я вчинив, як справжнісінький ліберал. Я не давав Едикову ручку Онищенко. І не наздогнав його та не відібрав її. «Коні не винні».

Покрадьки бликаю на Едика. Хитрою тінню по його обличчю пропливає здогад. Мій син до ката здогадливий. І тонкий. Вимахує руками — після довгого сидіння робить гімнастичну вправу — й починає розповідати про екзамен.

Писав він на вільну тему. Й переконаний, що написав гарно, твір йому вдався, зачин, який придумав удома, підійшов, і цитати теж. Він подивився на мене майже пере-

можно. «Вчись жити, пахан,— прочитав я в його очах,— і не вішай носа».

В готелі він сам, добровільно пішов на вулицю й приніс у графині квасу та дві порції морозива. Склянку квасу я випив залюбки, а морозиво віддав Едикові — я його не люблю. Він його теж не вельми любить, але з'їв дві порції — в науку мені.

Після обіду ми валялися на ліжках, я сподівався, що засну, але так і не заснув. Я не спав уже дві ночі.

Увечері Едик пішов у кіно, а я залишився в кімнаті сам. Спробував читати, але не читалося. Сів біля вікна, дивився на фонтани, що бадьоро посилали вгору тугі струмені води. Внизу під вікнами шурхотіли шинами автомобілі, лунали приглушені голоси.

Моє серце оповила важка туга, стало так тоскно, що хотілося кричати. Я взагалі нудьгую в готелях, а зараз хотілося завити по-вовчому. Завію — покличуть міліціонера, скажуть — п'яний. Тисла низенька стеля, стискали жовторуді стіни, навіть висота (сьомий поверх) лякала мене.

Я одягнув піджак і вийшов з готелю. Вдень покрапав дощик, і в повітрі стояла прохолода. Я брів без мети вздовж каналу. Останні рибалки змугували вудки, на траві сиділи парочки, й двоє старих, він — інвалід, з-під лівої холопші виглядав протез, вона — дорідна тітуся — вклала в кошики пакети, очевидно, сиділи тут давно, обідали або й підвечерювали — провели день над водою. По той бік каналу на узвишині мчали по трасі машини, бігли червоні трамваї, вбираючи в свої черева та викидаючи з них строкаті гурти людей. Люди йшли по сходах вниз, до мосту.

Далі я блукав майже безлюдними вулицями і якимись переходами через двори, знову виходив до каналу й знову повертав назад. М'які, напоєні дощем сутінки спустилися на місто, великі білі будинки стояли, неначе кораблі на рейді. Мабуть, таке враження складається від того, що зелень була молода, не затуляла їх. А може, така асоціація виникла від близької води. Сутінки чужого міста завжди сумні.

Скрикнула сирена, сяйнули фари — повз мене промчала машина «швидкої допомоги». І щось скрикнуло в мені, я захвилювався й не одразу заспокоївся, хоч збагнув, що ця машина не має до мене ніякого відношення. Мабуть, щойно в мені спрацював рефлекс. Один час — невдовзі по закінченні інституту — я теж працював лікарем «швидкої

допомоги». Назавжди запам'ятався й перший виїзд, мабуть, він багато в чому визначив мене як лікаря, а може, і як людину.

Здоровенний парубійко лежав на тахті й читав книжку. До цього він кілька разів блював і скаржився на біль у животі й розладнання шлунку. Я тиснув йому на низ живота, підгинав ноги — ніякої реакції. Привезти такого до лікарні — накликати на себе кпини й насміх всього медичного персоналу. Скорше всього парубійко вчора перебрав, а може, закусували якоюсь гидотою, й тепер не признається в тому. Фельдшер, який був зі мною, махав рукою: «Поїхали. Здоровий, як лут». Але чимось мене тривожили очі хлопця. Не схоже, щоб він обманював. Фельдшер підсунув хлопцеві папірець, і той написав, що в лікарню лягати відмовляється. Він і справді в ту мить почувався краще й засоромився викликом. А лікарі з свого боку дуже часто страхуються, думають не про хворого, а про себе. Є такі, й чимало.

Сьогодні я вже знаю, яка то складність, яка неповторність — людина, неповторна кожна клітина, кожна волосинка. Розкажи я комусь із спеціалістів, то й з мене сміятимуться — після великої перевтоми у мене клацає в голові. Десь зліва, під черепом. Клацає за кожним кроком. Коли це почалося — подумав, щось попало в шапку, кілька разів скидав її, витрушував, обдивлявся, розтуляв рота, тягнув ноги, а воно клацало. Я навіть пожартував сам над собою — відпала клепка. Клацає й понині. І ніхто в те не повірить. А то — мій лічильник, який рахує решту мого часу. У когось іншого — свій, інакший лічильник. А ще в мене за кілька днів перед тим, як заболить серце, починає десь па тілі пульсувати жилка. На рупі, на нозі, на шиї... швидко й тонко — тінь-тінь-тінь. Жоден терапевтичний довідник, жодна дисертація не вказують на таку ознаку. І, по-моєму, такого попереджувального пристрою немає ні в кого в світі.

Решта викликів тієї ночі були не складні. А я не забував хлопця. Й двічі дзвонив йому по телефону. У нього пройшов біль і блювота припинилася. Я подзвонив ще раз, з автомата, коли звільнився з роботи. Й потім притьма біг на роботу, вхопив машину; розбризкуючи калюжі, лякаючи перших перехожих, мчали ми з увімкненою сиреною по ще сонному місту.

Ми ледве встигли привезти хлопця до лікарні, апендицит лопнув уже по дорозі до операційної. Хлопця вдалося

врятувати, а я після того тяжко переживав і хотів залишити службу в швидкій допомозі.

Я вже втомився, але мені не хотілося вертатися до готелю. Раптом я помітив, що повз цей будинок проходжу вдруге. Зупинився, подивився вгору. Здається, ото — Іннине вікно. Воно світилося.

З легеньким тремтінням у серці підійшов до телефону-автомата.

— Алло! — голос чистий, високий.

— Добрий вечір. Це дзвонить ваш недалекий сусід... Я заблудився.

Вона впізнала.

— Не вигадуйте байок. Так обманюють діти.

— Я не обманюю, а жартую.

— Ще гірше. Де ви?

— Біля вас, внизу.

— Якщо вже додibaldi сюди — заходьте.

— А ви... пробачте... Може, я вам нав'язуюся?

— Мені, ні...

— А кому ще?

— Гомеру.

— Хто це?

— Побачите.

Я пішов у гастроном і купив торт та пляшку шампанського. Піднімався ліфтом, не міг нічого пояснити собі. Мені здалося: я прийшов сюди лише од свідомості того, що мене ніхто не чекає. Воно й справді було так, але не зовсім.

До мого приходу Інна переодяглася. Була в червоній сукні, — квітчастий халатик висів на спинці стільця, вона винесла його в коридор, повісила на вішалку. Її ноги в золотому капроні ступали по м'якому червоному килиму м'яко та граційно. Я сполохано відвів від них очі. Квартира в Інни — однокімнатна, охайна, на підлозі лежав великий червоний килим, стіни обклеєні шпалерами з кораблями. Таких шпалер я ніде не бачив. І дуже багато картин на стінах — кількома рядами, од середини стіни майже до стелі. Ї на шафочках, на сервантах — скульптурки, деякі з них химерні та незрозумілі для мене. Але навіть я втямив, що все це не ширвжиток, а справжні мистецькі вирази.

— Є дві роботи Кавалерідзе, — просто, без вихвалання сказала Інна. — Оця і оця.

Вона мені здалася зовсім не схожою на ту Інну, яку знав раніше. Вона хвилювала мене простотою і скромністю, якоюсь особливою домашністю, яка таким жінкам вельми пасує. Щоб не дивитися на неї, я знову почав розглядати картини. Серед них було дуже багато пейзажів з широкою перспективою, а також пейзажів морських, з кораблями та безкінечною далечинню.

— В дитинстві я хотіла кудись утекти,— усміхнулася Інна.

— А потім? — вдавано байдуже поцікавився я.

— А потім зрозуміла, що куди б не поїхала, скрізь буду я. Я, я й ще раз я. Та й що я могла? Я — не хлопець. Але щось залишилося у пам'яті з тих днів.

— Я теж хотів плавати.

— Мабуть, не дуже хотіли,— мовила Інна.— В кожній людині горить якийсь вогник. Іноді навіть кілька. Треба лишень, щоб хтось на нього подмухав, роздвохав. А це буває дуже рідко.

— Ви... шкочуєте за якимось вогником, що не спалахнув? — поглянув я на неї, і вона подивилася на мене, й щось таке, що розпочалося між нами за Маріїним столом, відновилося знову. Це не була жага, це було... боюся помилитися... відчуття якоїсь близькості, породженої чимось таким, що мало збутися й не збулося, обопільного смутку, доброго спомину, навіть співчуття. За віщо співчуття, я не знав. Іннині губи були чутливі й ніжні, я знав це, хоч ще й не доторкнувся до них, як знав також і те, що обов'язково доторкнуся. Інна ходила за моїм стільцем, подавала на стіл, я спиною відчував її і відгадував усе, що вона робить.

— У вас дуже затишна квартира,— сказав я.— Мені тут дуже подобається, і звідси я, мабуть, не піду.— Я відчув, що знову пожартував невдало. Зрозуміла річ, це був не зовсім жарт, але й жарт також. Зі мною таке трапляється дуже часто — пожартую і в ту мить відчую недоречність власного жарту. Звичайно, можна б сказати ці самі слова якось інакше, тонше або під інший настрій. Мені то більше соромно, що в принципі я дуже тонко вловлюю настрої, атмосферу в товаристві, навіть «кон'юнктуру атмосфери», й тоді можу розвеселити товариство до знемоги, я баланую на грані двозначностей, двозначностей дотепних, але не вульгарних, я кепкую над іншими, але насамперед над собою, мені лишень потрібно «розкуватись», відчутти себе серед своїх.

— Ще побачимо,— сказала Інна, і я не зрозумів, як це сказано. В цю мить відчув, як щось стрибнуло мені на коліна. Це був великий попелясто-білий кіт. Він підняв хвоста, замуркотів і потерся об мою руку. Я помітив, що в нього тільки півхвоста, і здивувався. Погладив kota, й той низько вигнув спину, нахилив убік голову, тихесенько м'явкнув.

— Ну ось, тепер можете залишатися. Гомер вас признав,— сказала Інна.— Гомер, тирусь. Знай своє місце.

Кіт ще раз муркнув, стрибнув на підлогу й пішов у коридор. Він ішов трохи дивно, попід самою стіною, в кутку повернув і знову ж таки попід стіною, під прямим кутком, вийшов за двері.

— Гомер, спасибі тобі,— сказав я навздогін котові.— І все-таки — чому Гомер?

— Бо сліпий. Хіба ви не помітили? Безхвостий і сліпий, ще котеням собаки одбатовали хвіст і видряпали очі. Почує на сходах пса — шаленіє й стрибає на двері. А мені, хазяйці, не знає чим і догодити. Боїться, щоб не вигнала, знає, що неповноцінний. Ходить на унітаз. Коли їсть, ніде й крихітки не залишить.— Інна поправила руками зачіску.— Ну, чого ж ви сидите, відкорковуйте шампанське.

Я подумав, що саме час подзвонити по телефону Едікові й сказати, що я сьогодні не прийду.

День шістнадцятий

Я прокинувся від того, що в мене хтось вовтузиться на колінах. Це був Гомер. Інна вже не спала.

— Прожени kota,— попросив я.— А то я його боюся... Якийсь він не такий, як всі інші коти.

— А нащо його проганяти?

— Ти ж розумієш сама.

...Потім ми знову лежали поруч і дивилися в стелю, на якій чітко відбився узор фіранки.

Інна поцілувала мене й сказала;

— І все одно ти не годишся в коханці.

— За якими ж то графами? — усміхнувся я.— За якими якостями? Фізичними чи душевними?

— Ти дуже переживаєш і весь час про щось думаєш. Ну, тепер кажи, що ти самотній, тебе ніхто не розуміє...

— Я справді самотній — з недавнього часу. А ти... ти не самотня?

Її повіки повільно опустилися й знову скліпнули.

— А хто тепер не самотній?

— Ну чому ж. Я впевнений, ти користуєшся успіхом у чоловіків.

— Це зовсім інше. Але давай не розжалоблювати одне одного. Коханцям це не личить. Скажи ліпше якийсь комплімент.

— Ти мені здаєшся по-справжньому розумною.

— Для жінки це не комплімент.

— Тоді що ще тобі сказати? Здається, я вчора увечері сказав усе.

— Тоді... це були лестощі.

— Мені важко змагатися з твоїми аспірантиками...

— Якими аспірантиками?

— Ти ж сама казала, що з вулиці коханців не водиш, тобі вистачає своїх аспірантів і лаборантів.

— А-а. Ти таки справді не розумієш жартів.

— Я не розумію тебе.

— А що тут розуміти? Ми завжди кажемо, що нас не розуміють... Набиваємо собі ціну. А самі дуже рідко розуміємо когось. Так, як оце ти зараз.

— Буває, люди проживуть життя й теж не зрозуміють одне одного.

— Важливо спробувати зрозуміти. Якщо спробувати щиро, тоді здебільшого все буде гаразд. Ну, а вже коли... Тоді треба розлучатися.

— Ти розлучилася, побачивши, що всі твої намагання марні?

Вона повернула до мене обличчя. Мені здалося, з її очей випліскує страх.

— Хіба ти... нічого не знаєш?

— Ну... тепер всі розлучаються.

Вона знову дивилася в стелю.

— Мій чоловік і моя дочка загинули...

В мене по тілу побігли холодні мурашки.

— Як це сталося? — запитав я, бо що ще міг запитати.

— Купалися в морі. Був шторм. Невеликий. Чотири бали. Він узяв дочку на руки, стрибав з нею в хвилях. Їй було десять років. Його збило хвилею... Очевидно, він шукав її... І вже не вплив сам.

— А ти? — одважився я ще на одне запитання.

— Я в той день не пішла на море.

Тугий холодний обруч стиснув мої груди. Всі мої думки розгубилися, в голові стояла холодна каламуть. Крізь неї

пробився здогад, що тоді вона й вийшла в Марією, прихилилася до неї. Не знаю, чому я так подумав. Інна сіла, тримаючи простирадло на грудях.

— Одвернися. Я одягнуся.

Ми пили каву, і їли принесений мною вчора торт, і перемовлялися про щось дрібне, стороннє. Я відчув, як нас мовби щось рознесло у два протилежні боки, так розносить, розламавши навпіл, одну крижину річкова течія, я не міг пояснити, чому так сталося й що ж розділило нас. Здається, я не припустився ніякої нетактовності... Крім хіба тієї, що не знав, не розпитав ні в кого раніше про Іннину трагедію. Ми не сердилися одне на одного, не почували й тіні неприязні, просто ми не могли розмовляти в попередньому тоні. Мабуть, щоб перебороти цей бар'єр, потрібно багато часу. Адже я тільки тепер зрозумів, що Інна важко торувала сама собі шлях, що вона жінка мужня й талановита і, очевидно, сприймала всі оті мої балахондраси з невеликою дозою гумору та скидкою... на мою провінційність. Кохання такої жінки потрібно завойовувати довго й терпляче. А може, мене пригнічувала думка, що я прийшов до Інни не з великої відваги, на яку мене кинуло палке кохання, для якого немає перепоп, що це не кров бризнула із зарубцьованої рани, а проканотіли затруєні їддю злості сльози. Я прибився сюди, аби погамувати самолюбство... самолюбство рогоносця? Що пал мій — не пал любові, а вогонь помсти? Тепер ми з Любою квити? Це мене привело до Інни? Ні, не це. Воно тільки... додало сміливості. Мовби дало дозвіл... І це потьмарює радість того, про що мріяв, марив стільки років, а точніше — фантазував. Усі ми живемо фантазіями.

Радості справді немає, якась гіркота, неначе поїв трави з полином. Звідки таке порівняння? Трава — прісна, а полин — гіркий. І це знову властивість моєї вдачі — прихмарювати сонечко, яке так рідко заглядає до вікна. Цією думкою я ображаю й Інну. Але прогнати її не можу. Якби все це сталося раніше, з великого кохання, я був би щасливий і страждав безмірно. О, я вмію страждати, може, це єдине, що я вмію. Страждати за себе, за Любу, за дітей, за родичів, за знайомих і отруювати теплі погожі дні. Але таки досить. Нині у мене є серйозніші підстави для страждань. Коли я закінчив важку для мене процедуру зав'язування галстука, Інна підійшла до невеликого однотоумбового столика, відчинила верхню шафу й дістала звідти невелику синю папку.

— Тебе не обтяжить, якщо дам тобі почитати оцей опус? Це — два розділи з моєї докторської дисертації. Основні розділи.

— Якщо я щось зрозумію...

— Це — в обмін... Я читала твою книжку. В цій моїй роботі є одна думка... Одним словом, почитай.

Приємне тепло розлилося мені в грудях.

— Я прочитаю швидко. Мені зараз робити нічого.

...Едик у мене ні про що не запитував. Вчора по телефону я йому сказав, що здибав старого товариша й переночую в нього. Едик гортав підручники, а я читав Іннину роботу. Іноді Едик що-небудь запитував у мене, і я йому відповідав, але відривався від Інниної роботи знехотя, вона захопила мене. Я читав дослідження про вживання хімічних препаратів у медицині, й знову по-новому бачив Інну, я якось особливо відчув, що кожен абзац писала вона, перед оцим реченням, мабуть, довго сиділа замислена, а оці підрахунки робила раніше, а це слово виправила в поспіхові на інше. Незвичайна жінка... І не випадково вона вибрала собі в подруги Марію.

Я не помітив, що давно не читаю, а думаю про Марію, про Інну, про їхню дивну дружбу, про Іннину квартиру, намагаючись розгадати по ній її хазяйку.

У мої роздуми ввірвався телефонний дзвінок. Кімнатка в нас маленька, і його дзеленчання наповнило її по вінця в одну мить. Я підняв трубку, в ній пролунав голос Євгена Сидоровича. Той голос був такий нерішучий і тоненький, що, здавалося, він ось-ось перерветься, пересохне, як пересихає кволий струмок літньої пори.

— Я не хотів дзвонити... А потім подумав... Щоб не було несподіванкою. Ваш син може розгубитися на наступному екзамені. Ліпше все знати раніше.

— Що трапилось? — грубо обірвав його я.

— Сам не розумію. Ваша землячка... Одним словом... поставила за твір трійку.

Я не знаю, чого мене так приголомшили Онищенкові слова. Адже вважав, що мені вже байдуже, якою буде решта оцінок в екзаменаційному листку Едика. Мені здавалося, я навіть хотів, аби він зрізався. Тоді б все стало на свої місця. Так, буде вдома буря, а я скажу... Скажу, що було б переспати ще з кимось, що ж ти плуталася тільки з одним. Гніздився в моїй голові й такий варіант помсти. Але тільки варіант. І дуже умовний. Насправді я й

далі вболівав за Едика. І тепер сидів, і трубка тремтіла в моїй руці.

— Як трійка? — видихнув у трубку.

— Трійка. Але ви не відчаюйтесь. Ще можна боротися... Аркадій Васильович вже знає. Ваша землячка...

— Ідіть ви к чортам собачим із своїм Аркадієм Васильовичем! — раптом заревів я.

Едик дивився на мене злякано. По його красивому обличчю розповзалися білі плями. В одну мить він став маленьким і жалюгідним, його очі блиснули зрадливим блиском. Він розумів, що це — катастрофа. Мотор відмовив, внизу — ліс, літак ще летить, але летить вже тільки по інерції. При такому конкурсі втрата одразу двох балів — втрата всіх шансів на вступ. «Ваша землячка» — зринуло в моїй голові. Так вилітає з води пущена з дна порожня закоркована пляшка. Навіщо вона це зробила? Едик не міг, просто не міг написати погано. Він краще за всіх у школі писав твори. Їх вміщували до стінної газети, посилали на районну і навіть обласну олімпіади...

Руки мої й далі тремтіли. Але тремтіли вже не від хвилювання, а від гніву. Я висмикнув з кишень записник, вигрібав папірці з номерами телефонів. Не знав, для чого дзвоню, — щось змінити вже неможливо, просто хотів сказати Тирсі найшрикріші слова, які заперклися в серці.

— Рая?.. Раїса Максимівна? Це ви? Це ти?.. Я хотів довідатись... Мене здивувало... Хто дзвонить?.. Віктор... Віктор Іванович Кириченко. — Я замовк. Мовчала й Райка. Мабуть, мій дзвінок запопав її зненацька. По довгій хвилі вона тихо сказала:

— Я не могла... поставити йому більше. — Знову запала довга пауза. Я вже опанував собою. В голові несподівано майнуло: «Наївна чи дурна?».

— Розумієш, я не можу в це повірити, — сказав я.

І раптом Райка вибухнула. І я в одну мить почув голос колишньої Райки, розвихреної, прямої, як спиця, заперклої, такої, якою пам'ятав отам у лісі, в школі і якої тепер не хотів пам'ятати.

— Нецікава робота. Нецира. Просто — погана. Егоїст у тебе син, хитрун. На політиці грає.

— По-моєму, за це трійок не ставлять.

Райка мене не слухала.

— Він пише: «Кожного ранку, йдучи до школи, я кладу квіти на могилу Кириконоса...» А могила Кириконоса тут, у Києві. Як він міг класти на неї квіти, йдучи до школи?

— Це ж образ, образ,— тепер кричу вже я.— Як ти не розумієш. Яка ти вчителька...

Райса враз притихла й сказала втомлено, але так само безкомпромісно:

— Кон'юнктурник він, та ще й безграмотний. Вже в першому реченні слово «Союз» написав з маленької літери. І ще... кілька помилок. А потім — шпори. Всю руку описав... Я не захотіла... Не захотіла тобі ганьби. Тут набивався мені в допомогу з ручкою один шпиддик. То я його шугонула.

Я мовчки поклав трубку. Десятипудовий тягар упав на плечі, притиснув, і я сів на ліжко. Осіннім листопадом крутилися в голові думки. І серед них одна — твереза, холодна, гостра, мов колійський ніж. Думка про те, що з цією оцінкою можна боротися. Особливо — при підтримці... Євгена Сидоровича. Або й самому піти до ректора. Кілька помилок у публіцистично-піднесеній роботі... Отже, їх не так і багато. Скільки дозволяється зробити помилок у такій роботі? Які дурниці лізуть до голови. Звичайно, Райка... Я й зараз не міг примиритися з нею, і зараз у моєму серці стриміла проти неї гостра скалка, але ж вона... права. Я сам казав Едикові майже такі самі слова. І міг же він написати про Чіпку та Грицька. Була така тема: «Порівняльна характеристика Чіпки та Грицька з твору Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Ще вдома ми разом аналізували твір Мирного.

— Що... таке? — запитав Едик. Його рот повело кутиками в боки, й Едик був схожий на викинутого на берег пічкуря.

— Ти користувався шпаргалкою? — в свою чергу запитав я.

— А вона впіймала, впіймала! — раптом закричав Едик і з його очей потекли сльози.— Зараза монгольська, воночка кобила... Стукотіла копитами біля дошки... «Пишіть спокійно, не хвилюйтеся».

Я чомусь дивився на Едикові руки. Вони були чисті, з пещеними нігтями на довгих пальцях, такі руки дуже подобаються дівчатам. Едик ще вчора позмивав з долонь цитати.

— Дуже багато граматичних помилок,— сказав я неправду.— Проте не все ще втрачено. Треба готуватися до останнього екзамену.— Я не вірив у те, що кажу.— І відповідати вагомо, спокійно, впевнено. Покладатися тільки

на себе. Предмет ти знаєш. — В кінці мій голос став дуже схожим на голос Євгена Сидоровича, і я замовк.

Едик витирав кулаками сльози й з недовірою дивився на мене. В цю мить мені здалося, що він дивиться на мене з презирством і ненавистю.

— А чого не приходять ці самі?.. — раптом запитав він.

— «Жучки»? Дзвонив же ось один.

— Дзвонив. Але не прийшов. А другого не видно зовсім. Я мовчки стелув плечима.

День сімнадцятий

Я сидів у Інни й обговорював з нею розділи, які вона дала почитати. Щойно я відкрив папку, вона дістала з ящика столу пачку «Кента». Сірників не було, вона пішла за ними на кухню. На столі лежав Іннин капелюшок, мабуть, скинутий в поспіхові. Я взяв у руки білий капелюшок, погладив його. М'який ворс залоскотав пальці.

Інна вернулася з сірниками. Я бачив, як тремтів у її пальцях вогник на кінчику сірника. Інна хвилювалася, отже, приймала мою думку всерйоз, і я аж зашпався. Мене знову бентежила ця жінка, бентежила якось особливо, мені було тривожно й трішки сумно. Очевидна річ, після того, як я сказав, що йду до неї, вона мене чекала. Але як вона мене чекала? Чи хоче вона мені сподобатися? Ні, так не знаю. На ній сірий строгий костюм, біла з коротким комірцем кофточка. На обличчі — трішки косметики, коротке волосся зачесане вгору й заколото набік. Мені дуже подобається така зачіска, вона хвилююче оголює шию. Кілька волосинок вибилося, вони здаються беззахисними. Інна відчула це й пальцями лівої руки підбрала волосинки. Сама вона не здається мені беззахисною. Я подумав: той, кого кохала ця жінка, був або дуже щасливий, або дуже нещасний. Ще вчора увечері я міг її про це запитати, але сьогодні таке запитання пролунало б безтактно. Також я думав про те, чи прийду ще коли-небудь у цю кімнату. Не так, як зараз, а без папки, як учора. Цього я не знав. Це залежало від неї, від мене й ще від чогось, про що я боявся думати й не міг не думати. Мені здавалося, що саме з цією жінкою я відчув би всю повноту життя. Проте не був упевнений, що зміг би досягти цього тепер. Ким би я був з нею? Віктором Кириченком чи чоловіком Інни Строевої? До речі, вона залишила своє прізвище, сполу-

чивши з прізвисьцем чоловіка, я прочитав це на папці: Галицька-Строєва. А може, ми й тоді не були б щасливі? Перетворилися на суперників або завадило ще щось. То не просто затерте пояснення: не зійшлися характерами. Ми он з Любою теж не зійшлися характерами. Прожили життя й не зійшлися. Співіснували. Донедавна я тим вдовольнявся. «Заліз черв'як у хрін та й думає, що в світі немає нічого солодшого».

«І все-таки, якби поруч зі мною була така жінка, як Інна, то, може б, і я... то, може б, і я звершив щось значне в житті».

«Так-так. Якби щезли Емми, то щезли б і Нельсони».

А може, навпаки — саме через Емм ядра вбивали Нельсонів, а мудреці ставали жалюгідними примітивами. Одначе мені такі крайнощі не загрожували ніколи.

У коридорі задзвонив телефон. Я вже знаю цей дзвінок. Дзвінки, як і людські голоси, не схожі один на одного. Я поїду й колись подзвоню зі свого міста по цьому телефону. Якщо... звичайно, залишуся живий.

Інна пішла й вернулася здивована: тебе. Я був здивований ще дужче, ніж вона.

— Я нікому не давав твого телефону.— Від хвилювання в мене спітніла рука, якою захопив трубку.

— Слухаю.

— Тату,— пролунало в трубці.— Тату, куди ти подів кип'ятильник? Я не можу його знайти. А потім... дзвонила мама. Вона каже, щоб ти пішов до Аркадія Васильовича. Він теж дзвонив і запитував, де ти.

Мене обпекло жаром. Мені здалося, я кручу в руках вузлик, а в нього десятки кінців, і я не знаю, за який ухопитися. «Звідки він узяв Іннин телефон? Чому Люба подзвонила вдень? Навіщо я Роговому?» Нижньою губою злизав краплину поту над верхньою. Гарячково нишпорив у кишнях, вивернув просто на тумбочку все, що в них було. Так, я забув Іннину візитку з написом губною помадою «Заходьте обов'язково» біля телефону. А може, він ще й заглядав у папку, звірив візитку з прізвисьцем власниці папки й таким чином встановив, де я ночував минулої ночі. Люба, може, й дзвонила, а може, й не дзвонила, а Роговий не дзвонив напевно. Він мені більше не подзвонить ніколи. Юний негідник цього не знає, він вигадав телефонний дзвінок Рогового. Він мене шантажує. Шантажує тим, що скаже Любі, де я ночував. Він боїться, що не поступить. Ще вчора він запитував, чому не приходять Роговий і Они-

щенко. Мабуть, вважає, що я їх одшив, корабель пливе без керма, от через те й трійка.

Червоний туман застелив мені очі. Я чую слова, які про-риваються крізь дзвін крові у вухах: «Ах ти мерзотнику». Хто це їх мені нашіптує? Це я сам шепочу їх.

Квакає у руці трубка. Очевидно, Едик, не дочекавшись моєї відповіді, злякався й поклав свою. Я кидаю трубку. До хрускоту стискаю кулаки. Мені хочеться кричати, бити, ламати все довкола... Ламати в чужій квартирі? Я бачу в темній глибині дзеркала, освітлений маленьким бра, чийсь опирений рот. Хто то стоїть переді мною? Якийсь знервований чи злий чоловік. Хто він? Негідник? Порядна людина?

В коридор виходить Інна. Вона стривожено дивиться на мене.

— Що там сталося? Хто це дзвонив?

— Нічого не сталося.

— А все-таки?

— Дома... неприємності.

— Які? Хтось захворів?

— Син розлучився... Старший син,— бовкаю я.— І взагалі... Пробач, Інно. Я піду. Одним словом...— Я махнув рукою.

Інна спочутливо киває головою. Я беру свій портфель, намагаюся вичавити усмішку.

— Бувай...

— Бувай,— каже Інна й дивиться на мене, як дивляться лікарі на хворих. Я знаю цей погляд. Він такою мірою закумуфльований, що простий смертний нічого не прочитає по ньому зроду-віку.

Я крокую вулицею. Назустріч мені йдуть люди. Я не бачу облич. Тільки — білі плями. Маски. Ширми. Старі, потріпані, нові, такі, яких не розбереш, скільки вони прослужили, заштопані, підфарбовані... Краєм тротуару пливе витріпана, в зморшках ширма, за нею — інша — ясна, чітка, з намальованою усмішкою. Такою, як у мого Едика. Так, так, я бачив тільки ширму... Всі дні, всі роки — ширму. Коли, відколи я бачу її?

Я переходжу дорогу, на мене ледве не наїжджає машина (в цю мить у голові пунктиром пролітає постать Олексія Дігтяра серед дороги), бреду навмання, набираючи в черевики піску. Я не шукаю сходів, не шукаю стежки, йду і йду кудись вниз і враз натикаюся на синю стрічку води. Далі йти нікуди.

Далі йти нікуди! Ми завжди і скрізь наштовхуємося на перепони. Вони нас зупиняють, інколи рятують. Інколи ми об них розбиваємося. Я лупаю очима, розглядаюся, ніби вийшов з туману. Та це ж Дніпровий рукав. По той бік — Гідропарк. Бурунять воду човни, бреде попід берегом рибалка, ліниво кидає блешню. Він сам не вірить, що може щось упіймати.

Ми часто в житті кидаємо блешню без жодної надії, просто не лишається нічого іншого. Я відступаю на кілька кроків, сідаю на зелений горбик. У скроні й далі стукають молотки: гномики-ковалики роблять свою роботу — в грудях порожнеча, і десь у ній — тонюсінкий, як голочка, біль. Біль у вакуумі. Але тепер я вже можу міркувати. Я хочу дійти істини. Якої я хочу дійти істини? Тієї, великої? Якої не дійшли всі разом за тисячі років? Ні. Своєї, маленької. Як це сталося? Коли це сталося? Коли? І чому?

Чому — не знаю. Неначе ж... все було як у людей. Купував черевички, рукавички, штанці. Водив на прогулянки. На гоїдалку-коня, на карусель. По алейці слідом за голубами: диб, диб. «Гулі, гулі». Підставляв спину і бігав, як баский кінь. Читав про Івасика-Телесика та Чиншолішо. Допомогавав розв'язувати задачки про дві труби: в одну вода наливається, в другу — виливається. Проводив «душерятивні» бесіди на ніч — був впевнений, що так потрібно, що виконую велику виховну роботу. Ще й намагався подати «в цікавій формі». Щоб син не позіхав. Він слухав. І кудись дивився. Іноді щось запитував. Може, я вчив його не тому, що треба, й не так, як треба? Я намагався прищепити дітям любов до праці, пошану до святого хліба, вчив на контрасті, навіть тримав для цього «наочне приладдя». Здається, справді нічого переконливішого й вигадати не можна. У мене в банці лежить шматок окупаційного хліба. Сталося це так: ми саме обідали, коли німці, що відступали, почали виганяти з села людей. Вони заскочили до нас зненацька, мати щойно налила в миску юшки й поклала на стіл хліб — шматок ячника вперемішку з викою і половиою. Тим крайцем, завбільшки в кулак, можна було вбити вола.

Два тижні гнали нас німці розгрузими осінніми дорогами, а потім ще два тижні ми ховалися в ярах на Засуллі, і вже по тому вернулися додому. Миска з юшкою так само стояла на столі, і біля неї лежав хліб. Юшка загусла, затверділа, мати виколупувала її ножом, а хліб так зачерствів, що його не можна було розбити й молотком. Мати

чомусь закинула його на полицю в сінях, де він дуже довго валявся серед осколків і мантачок, а коли через два роки хтось із нас, дітей, прибіг з ним до неї й запитав, що це таке, вона довго хитала головою, заплакала і поклала той осушок в черепочок на суднику й при нагоді показувала знайомим, а також нам, дітям. Замавши власну сім'ю, я забрав той крайчик і поклав у скляну банку з кришкою і потім часто показував своїм дітям. На чорному антрацитному зрізі видно остюки і золотаві, блискучі, схожі на нарости лишая, кружальця просяної полови. Від одного погляду на той хліб у мене ставало важко в шлунку. Одначе на хлопців та наочна агітація чомусь не діяла. Можливо, поганий з мене агітатор, можливо, щоб все те осягнути, не потрібно дивитися на той хліб, а поносити його в шлунку, але мене до болю ображало, коли хтось із них, вловивши паузу в моїх повчаннях, підступно-поштивим голосом кликав: «Вовко, Вовко, йди, батько хліб показуватиме». І стояли навпроти мене смиренні, а в очах скакали бісики. Потрібно зізнатися, що виховні моменти — виховними моментами, а я й далі почувався, як і всі ми, грішні.

Купував дітям лижі, іграшки, велосипеди. Були одягнені, нагодовані, вміті. Моя дружина (намагаюся судити цілком тверезо) не найгірша з матерів. Вона любила їх. «Так чому ж, чому ж тоді вони не такі, якими я хотів їх бачити?», — заглушуючи шум у вухах, без голосу кричу я. Чому в п'янички Квача, який живе в моєму будинку на першому поверсі, такі гарні хлопці. Обидва працюють, віддають матері гроші, захищають її від батька. Ага — виняток. Бояться бути схожими на батька. А чому в Полянських такі ввічливі, такі скромні дівчата? Їхній батько працює на базі, мати — в гастрономі. Увесь будинок бачить, як щовечора пірить вона з гастроному важкого кошика. Так, і це випадок. Але і в сірених Млинченків дуже порядна дочка, я знаю, вона була в нас у лікарні на практиці!

Тоді чому наші діти не стали такими, як їхні? Причина цьому — наша зайнятість, заклопотаність? Те, що ми інколи сваримось, що Люба сягає у сварках зі мною і з ними крайніх меж? («Слинько. Зараза». — «Сама ти зараза»). В тому, що вони завжди знали: у батька є гріш, нехай не жмикрутиться, як жлоб. Вони мали все, більшого самі вже не зароблять. Нічого дертися вгору, пробиратися через хатці. Причина в тій поінформованості, яку мають, в нечесності самого вселенського світу — в кіно і книжках те й знай показують, як тисячі віків обдурюють одне одного в світі

люди і як можна обдурити краще? У втраті почуття святості? Почуття цнотливості?.. Справедливості?..

О світе, як же ти виховавеш своїх майбутніх мешканців? Ні, я не годен знайти відповідь на всі оті «чому?». Залишається ще — «коли?». Тоді, як просили, щоб їв манну кашу, а він не хотів їсти, і ми ставали перед ним дибки? Коли не захотів ходити до дитячого садка і ми пожаліли його, забрали звідти, найняли няньку, а вона була хитрою і недоброю?

Коли упросили нас, щоб ми купили цуценя, а потім не хотіли вставати й водити його на вулицю, й довелося віддати цуценя сторожеві з автобази? Коли відкрутили з товаришем у інвалідній колясці фару, а потім звернули на двірниччиного Гриня, двієчника й балбеса? Коли ясної сонячної днини у піонерському таборі піонервожата і вчителька вчили дітей, як проводити піонерські збори, як писати протоколи, і всі діти не слухали, пустували, а Едик сумлінно та з натхненням мережив рядками сторінки? Коли у восьмому класі учні поїхали в трудовий табір і Едик сказав, що більше не залишиться там, бо вони, мовляв, роблять дурну роботу: рвуть моркву, складають на купки, а ту моркву потім ніхто не забирає, вона гниє, а вони рвуть і складають нові купки? Ми повірили, та так, воно, певно, й було, і сказали директорові табору, що їдемо в санаторій, мусимо забрати із собою сина. Щоправда, наступного року ти наполог, і Едик знову поїхав у табір. З класу їх поїхало тільки четверо.

Чи це вже сталося аж у десятому класі, коли класна керівниця обіцяла витягнути й Едика на медаль і не витягла?

А може, вже аж тепер, як уперше прийшли до нас Роговий і Овощенко?

Й на ці запитання я також не міг відповісти.

Важка образа на світ, на Любу, на самого себе пекла мені горло, на неї накочувалася інша хвиля — гніву, й творили такий коктейль, що від нього можна було похлинутися. З усього цього хаосу, з хитросплетіння запитань і відповідей впливало тільки одне: мій син — негідник, послідуший підляк, тонкий і підступний лицемір, і таким вже залишиться назавжди. Це не заноси й перекуси, він діє продумано, тверезо, вціляє у сонячне сплетіння. Ніякі прорахунки виховання не можуть його виправдати: він розуміє все й свідомо керує своєю поведінкою. Якби йому вдалося стати на перші сходинки, він, мабуть, справді пішов

би далеко, пробирався б угору сиритно й винахідливо, пролазив під ногами, дряпався по головах, відспихав з дороги тих, що загавилися, когось, може, зіпхнув би і в прольот...

«В душі ні тремету, ні співчуття, ні навіть наївного подиву перед тим, що відбувається навкруги». «Дурні, от і мучаться». «Що це таке, — жахаюся я. — Звідки? Якісь галюцинації? А-а, з Нечаєва. Це його слова. Того страшно-го чоловіка».

«Ну, це ти вже занадто, — нашітує мені якийсь голос. — Утішся. Твої сини — не найгірші. Не п'яниці, не хулігани, не бандити. Едик — гарний на взір, здоровий, розумний. І може, й справді ти ще колись пишатимешся його успіхами».

Не треба мені його успіхів. Його кар'єри, його слави. Мені потрібен чесний син. А він таким уже ніколи не стане. Він житиме, як жив, і, можливо, погупить на той рік, й ніхто ніколи не здогадається, який він насправді. І десь живе дівчина, яка стане його дружиною. Добре, якщо це буде така ж пройдисвітка, як він сам...

І раптом, неначе снайперська куля з далекої відстані, мене вражає думка: чим ти клопочешся? Над чим побиваєшся? А може, воно вже тобі зовсім не потрібне? Я підхоплююся. А що ж... одним махом — все. Поїхати й добити до кінця. Портфель із знімками зі мною, я відносив у ньому Інні її роботу.

Я почуваю, що це рішення не породжене хвилиною розпачу. Воно зріло давно, я до нього готувався всі ці дні.

Ще раніше розшукав телефон Петра Огира й дзвонив йому на роботу. Набивався провідати. «Приїзди, коли хочеш», — сказав Петро. Петро працює в онкології. Я не знаю, чому вибрав його. Ми з ним ніколи не дружили, щиро кажучи, він мені ніколи не імпонував. Ото вже було справжнє село, таке репане, що могло шокувати й мене. Та де там село, белебень, глухий, відлюдькуватий хутір. «Тітко, — кричить він у гастрономі через голови покущів до похмурої, яка вперто маскується косметикою під дівчину, продавщиці. — Ваш ковбик жарений на смальці?» — «Это не ковбик, это сальтисон». — «А на смальці чи на салі?» — «Нахал. Дурак. Не мешай торговать». Петро здивовано чує потилицю: «Хлопці, чого вона з'єрепенилася?»

Мабуть, я вибрав Петра через те, що він, як мені здається, не зможе приховати правди. О, в цих справах ми досягнули віртуозності. Можливо, це єдина в світі брехня, від якої не повинні відмовитися люди. Але я не хочу і її.

Сьогодні субота, проте я знаю, що Петро в лікарні. Зібрав про нього чималу інформацію й вивів з неї, що їхати мені потрібно саме до нього.

З чверть години простояв у черзі на таксі, а за півгодини вже був у онкологічній клініці. Я йшов швидко, широко та впевнено вимахував портфелем, не розглядався, й чергова не зупинила мене. Мені не хотілося марнувати час: викликати Петра по телефону, виписувати перепустку. Вже аж у кінці довгого коридора відчув, що в мене в грудях напружилася якась ливва, а ноги в колінах ніби розм'якшилися, ледь пружинять. Я змусив їх ступати твердо.

Петро Огир стояв за столом у своєму кабінеті, складав на купу якісь папки, мабуть, історії хвороб. Він мене не впізнав. Перший чоловік, який мене не впізнав. Зате я впізнав його одразу, хоч, леле, змінився він неймовірно. Переді мною стояв огрядний товстий чоловік з великою, зовсім лисою головою, — тільки віночок волосся нижче вух, як у святого Петра в мультиплікаційних фільмах, — великим носом, великими губами та великими добрими очима.

— Ви знаєте, сьогодні я не зможу вас прийняти, — вбачливо сказав він.

— А коли, Петре?

Він заморгав білими повіками, його рука несамохіть ковзнула до потилиці.

— Чи не Віктор, хай тобі біс!

— А нащо він мені, твій біс?

— Ну ти ж і той... замаскувався під молодого.

— Якби замаскувався під молодого — упізнав би.

Ми обнялися. Після кількох фраз («Ну, як воно?» — «Та так, живемо»), Петро вже по-справжньому скрушно пошкріб п'ятірнею потилицю.

— Ти хоча б подзвонив... Така петрушка вийшла... Я з двома чуприндулами зібрався на рибалку. З нашими, рентгенологами. Хотіли заскочити додому, перевдягтися, й — гайда.

Ливва в моїх грудях обвисла.

— То що ж, їдьте. Іншим разом... Я сам рибалка... Сковородочник.

— Як це? — не зрозумів Петро.

— Ну, є поплавочки, є донники, а є сковородочники. Петро смачно зареготав.

— Розкажу хлопцям.

І враз у моїй голові сійнула спасенна думка.

— А ви б не взяли мене з собою?.. Завтра неділя... Та й взагалі мені тут кілька днів робити нічого. Син поступає до інституту, а я блукаю, як потороча. Якби знайшлися якісь старі штани...

— А що ти вмієш робити, якщо ти сковородочник? — примружився Петро.

— Дрова рубати, картоплю чистити. Смішити: стаю на голову й кукурікаю.

— Ну, такий кадр нам підійде.

— В мене немає ніяких припасів, так я... горючим.

— А це вже — кинь. Хабарів не беремо. Ну, все. На коня, незаможник!

Обоє «чуприндулів» чекали Петра біля «коня» — жовтеньких «Жигулів». Вони справді були чубаті, худі й чубаті, тільки один — високий, а другий — низенький.

— Микола Літній, — простягнув руку високий.

— Микола Зимовий, — простягнув руку низенький.

Я спантеличено крутив головою.

— Ну, це — щоб не плутати, — пояснив Петро. — Два Миколи. Один і справді народився влітку — як і відновілий святий, а другий — взимку.

Я придивився пильніше, щоб не поплутати: мені вдалося, що мусило б бути навпаки: Зимовий Микола був чорний, як жук, а Літній — неначе облитий сметаною.

Петро та Миколи справді затрималися недовго. Поки вони переодягалися, я сходив у крамницю, купив таких-сяких припасів, а також подзвонив з автомата Едикові. Я сказав тільки одну фразу: «Іду в справах у район», і поклав трубку. Яке його діло — у який район. А подумає про інше — нехай думає.

Вирушали двома машинами — Петро і Літній Микола мали завтра вернутися, Зимовий Микола залишався на три дні й через те їхав своїм «Москвичем».

Іхали по забитому машинами проспекту Дружби народів, через міст Патона, повз Русанівську набережну, і я бачив наш готель, і своє вікно, на мить у моїй голові майнула думка про те, що Едик лишився сам, наодинці зі своєю трійкою, на мить мені стало його шкода, однак я не вельми розжалобився. У мене вистачало інших думок, інших болів. Біля старого кладовища повернули праворуч, далі «Жигулі» покотилися зміістою стрічкою асфальту повз якісь хатки, повз обтопані рибалками озерця, через містки, під якими шуміла вода, й знову задзвеніла стрілою стрічка асфальту, а праворуч і ліворуч миготіли садки та

паркани, а також будиночки на високих підмурівках — очевидно, восени їх підтоплювала вода, будиночки на курячих ніжках тяглися довго, мені вже почало здаватися, що це кілька їх біжать наввипередки з машиною, а потім вони захекалися й зупинилися, а ми вискочили на луг. Літній Микола натиснув на газ.

— Не лети, як дурний з гори,— сказав Петро.— Дай хоч окові порозкошувати на цих травах.

— Треба встигнути піймати риби на юшку,— заперечив Микола.— Тобі б тільки розкошувати. Лінтюх нещасний... Не дарма од тебе й жінки втікають.

— Не вигадуй,— сказав Петро.

— Чого не вигадуй?

Петро помацав свого великого носа-кушку.

— Ну, нехай дві, а третя?..

Микола збавив газ, об'їжджав розбитий відтинок дороги.

— А третя чому? — запитав я.

Петро безнадійно махнув рукою.

— Третя... Я не був на ній одружений. Тільки збирався.

— Два роки збирався,— кинув через плече Микола.

— Треба ж придивитись до людини. Кожного тижня їздив у Ліски. Цікава молодичка. Пацан у неї. Василько. Тихцем просив у мене грошей на квитки в кіно та на цукерки дівчатам. Високий такий пацан, ще й боксом займається. Паханом називав... коли гроші просив. А в минулу неділю я приїхав, а по двору якийсь чувак у майці ходить. «Йди сюди, каже, побазаримо». Я й підійшов. А він як уріже по уху. Я й з копит. Він замахнувся чоботом... На щастя, Василько нагодився, та батька під дихало. Ледве водою одлили.— Петро знову помацав носа, неначе хотів упевнитись, що він на місці.— Не був я на ній жонатий. І не міг бути. У неї чоловік у тюрязі сидів, а тоді випустили його.

Я одвернувся, щоб не засміятися. Тепер машина бігла по невисокій дамбі, яка пролягла поміж озерець та боліт, порослих верболозами, ситнягом і очеретом. Було видно, що тут мілко — посеред широкого чималенького плеса стояла чапля, сіра, знерухоміла, вона була схожа на корч. Я ледве її розгледів. Декілька разів дорога підбігала до широких річкових розливів, на яких гоїдалися на якорях або мчали моторки, на берегах, неначе потомлені бегемоти, стояли машини, дуже багато машин і паметів, але й обшири тут — велетенські. Проїхали кілька шлюзів, біля

них теж дрімали бегемоти-машини, а бетонні плити обліпили рибалки — риба йде на свіжу воду.

Далі машина вискочила на іншу дамбу, вищу, й повернула праворуч. З гори було видно, що дороги-дамби сходяться під прямими кутами й розлінуюють луг на велетенські квадрати. Я подумав, що ці прямі бетонні дороги мовби забирають у луків часточку їхньої таїни. Мабуть, колись через ці луки теж пролягали дороги. Але то були інші дороги. Й інші не тільки через те, що не бетонні. Колись вони були природні. Їх проклала нагальна потреба, хтось один ішов чи їхав першим, кудись добивався, кудись проривався, застрявав, вибирався й знову їхав, потім на його слід трапляли інші, виправляли, скорочували ту першу стежку, утоптували, аж поки не з'являлася дорога. Вона обминала озеречка, горнулася до горбиків, збігала в долинки. Тепер дороги прокладає не нагальна життєва потреба, а розрахунок. Фотографується ділянка, наперед на ватмані проектується траса, люди зривають горбики, засипають долинки... Зникають таємниці, зникає напруга мандрівки. Так, зникає й вона, напруга. Колись все здобувалося тяжко. Через те й пам'ятали, хто перший пробивав дорогу, коли і як те було, і як у кінці дороги він збудував хату, і як потім поруч вирости інші хати. Й знали гаразд, хто і як буде, пам'ятали справжніх майстрів, тих, що будують хати, роблять колеса, кошики, майструють вози, копають криниці. Все те зникло, розчинилося в імлі років. Тепер ложки всі однакові — ширвжиток. Їжа різна, а ложки однакові. Бо їжа не однакова.

Мабуть, немає нічого дурнішого, подумав я, як зітхати по тій напрузі, од якої рвалися жили, по дерев'яних колесах і діжах для тіста, але по чистих, незатоптаних луках і по нескаламучених криницях людство зітхатиме, доки й віку його. Одне неможливе без іншого, одне заперечує інше. Мабуть, ще й через те, що ми зв'язані з луками, лісами, ріками пуповиною, ми народилися серед них, біля них і в нашій крові вони закодовані такими, як були тоді, за часів нашого дитинства. Дитяча пам'ять — найтривкіша, й наше дитинство здається нам найблагодатнішим віком.

З дамби повернули праворуч, з'їхали на мисок, який вів до піщаного півострова. Півострів простягнувся в довжину метрів на триста, його правий берег був вищий і круто спадав до широкої затоки, яка ген отам, у долині, зливалася з Дніпром, лівий — низенький, пологий, переходив у болото, поросле куширем, лататтям, ситнягом і очеретом, що ріс

кущами. Подекуди понад берегами кучерявився верболіз, на білий, сипучий пісок наступало життя, а трави росли латками. На березі стояло з десяток машин.

Ми знайшли собі зелененьку оазу з трьох чи чотирьох кущів та латки дерну, поставили машини, й, поспішаючи, навіть не нап'явши намету, похапали вудки та кинулися до води, аби до вечора зловити риби на юшку. Безкрає водяне плесо здалік переливалося голубінню, але коли я підійшов до берега, вода здалася мені неживою, мертвою. Жодної хвильки, жодного брижа й жодного сплеску. Я рибалка не найвищого класу, але з одного погляду на воду скажу: ловитиметься риба чи не ловитиметься. Не знаю, як і чим це пояснити (іноді риба ловиться, хоч вона й не сплескує на поверхні), але «неловна» вода чимось відрізняється від «ловецької». Мені здається, по ній розтеклася невидима плівочка, й вона якось особливо відсвічує.

Мій здогад підтвердився дуже швидко. Поплавки незрушно стояли на поверхні, непаче хто приморозив або приснав їх. Вже Петро закинув дві донки, вже Літній Микола десь наконав глею й розмішав, розтопкав у ньому півкаструлі шпонаної каші, цівпачки «Геркулеса» та хлібину, вже Зимовий Микола надув човна й разів два оббатожив снівінгом берег туди й назад, а в нашій сітці вільно розгулювали дві верховодки та йорж, завбільшки в мізинець. А яка то юшка без риби? А яка то чарка на природі без юшки? А яка балачка без чарки? Петро та два Миколи зв'язали суперечку: випускати чи не випускати йоржа.

— А розкаже там, у воді, які бездарні йолопи стоять на березі,— казав Петро.

— Тож і добре,— заперечив Літній Микола.— Може, хоч тоді вона припливе на наш корм.

— А перекине хвостом казан,— не здавався Петро.

Збоку могло видатися, що вони сперечаються насправжки. А вони просто притлумлювали досаду. Й тоді я вирішив піти на авантюру. Мені дуже хотілося прислужитися хлопцям, показати їм, що взяли мене не даремно, хвостнути, бути їхнім благодійником (отако лінькувато, ніби байдуже викинути з човна сітку з рибою: «Ну, здається, на юшку вистачить»), а може, ще й через те, що потім мені доведеться звертатися до них у справі, важкій і фатальній для мене, і я хочу, щоб вони були зі мною правдивими й щирими, бо хіба можна бути неправдивими з отаким сміливим і бойовим хлопцем.

На авантюру напшовхнув мене чималенький камінь, обв'язаний навхрест мотузком — готовий якір — і флотилія човнів, що чорніла далеченько на плесі. Я знав: там — течія, там — глибина, а значить, там і риба. Щоправда, на те, щоб ловити рибу з човна, потрібен спеціальний дозвіл, спеціальна ліцензія, але ж хіба у всіх, що ото крутять спінінги отамо, на сонячній доріжці, є ліцензії? Либонь, немає ні в кого. Я швидко змайстрував донку, в Зимового Миколи знайшовся кормачок. Щоправда, цей спосіб риболовлі нині теж заборонено. Але ж я не їду ловити на продаж.

Мені впіймати лише на юшку.

— Може, не їдь? — висловив сумнів Петро.

— Морітурі те салютан! — вигукнув я і хвацько відіпхнувся від берега.

Я вигріб трошки нижче від дерев'яної та гумової флотилії — теж невеличка хитрість — їхній корм зносить до мене. Шугонув в воду камінь, вервечка бульбашок потяглася від нього. Камінь ішов у глибіню довго — ледве вистачило мотузки. Човна розвернуло в один бік, у другий, врешті він зупинився на припоні.

По днищу сичала вода, течія закручувала біля бортів тугі спіралі. Пішов у глибіню грузок з кормом та наживкою. Спочатку я не ловив, постукував кормачком по дну, вибиваючи кашу, й знову викручував кормачок нагору, «заряджав» його. Підманював рибу. Врешті перестав підманювати, тримав вудлице в руках. Месина напнулася, тихенько виспівувала, я відчував її тугий опір, відчував груз на дні, — варто ледь похитнути вудлицем, і він відірветься, в цю мить я й сам був паструнений і легкий, в мені прокинувся пращур, отой давній лісовий рибалка з берегів Десни, волохатий і винахідливий у пошуках здобичі, в природному прагненні вижити самому й не дати загинути родині, родові. Так, то й мій рід, вічний рід мисливців та рибалок, то моя земля, іншої я не знаю й не хочу, а без цієї не зможу жити. Щоправда, я також не знаю, визнав би мене своїм нащадком отой мій далекий пращур чи ні. Якби подивився на мене ось такого, скоцюрбленого, як пес на купині, в якійсь голубій кацавейці (штормівці) і рожевій ярмулці, з металевою штуkenцією в руках, чи визнав би, побачивши отаким Дніпро і отакою Десну, отакими береги, ліси й пасовиська?

Сіп-сіп, сіп-сіп; я підсікаю й відчуваю, як на дні опирається рибина. Викручую месину, беру спінінг у ліву

руку, правою намацую підсаку. Мої руки тремтять, моє серце б'ється прискорено, воно чує здобич. Звір прокинувся, звір бореться за своє існування. Ширяю підсакою, рибина сплескує на поверхні води, поспішливо ширяю ще раз і враз відчуваю, як стало легким, майже невагомим вудлице. Рибина зійшла. Я сам збив її підсакою. Наживлюю гачки вдруге. Сіп-сіп, сіп-сіп. Звір роздратований, звір голодний, але, на відміну від людини, він стає обережнішим вдвічі, обачнішим, спритнішим. Я виловлюю рибину і викидаю її в сітку. Це лящ, а може, лящик чи навіть підлящик, невеликий, горбатенький, мідяно-бронзовий.

По якомусь часові до того підлящика долучаються ще два. І раптом: сіп-сіп-сіп. Ривок, удар, ще ривок. Моє серце тремтить, моє серце співає, на ту мить воно забуло про все: задушливу кімнату в готелі, Едика, Любу, рентгенівські знімки в портфелі. Воно напоєне боротьбою, молоде й пристрасне. Воно таким запрограмоване й пущене в світ. Не зійшла б, не зійшла б, це велика рибина. Я чую її опір, вона важко йде з глибини, вона бореться за своє життя, вона злякана, очманіла, не розуміє, що це тягне її нагору. Вона знає всіх хижаків у своїй стихії, але вона велика, вона їх не боїться. А це її зборює якась інша сила, могутня й жахна. Вона й не знала, що існує така сила, вона не знала, що над кожною силою є інша сила, і в світі немає найдужчого. Мене теж душить страшна й примарна сила, перед якою я маленький і безпомічний, як булька на воді, як порохина.

Майнуло навіть у такий час, майнуло й згинуло, а в серце срібним хвостом б'є радість: лящ, велетенський, кілограмів на два з половиною лящ вже стріпує в підсаці.

Мої руки ще тремтять, і вже не зовсім гаразд почувую, що діється там, на дні. Може, вистачить, може, підняти якір? Ні, ще, я ж упіймав чотири рибини менше як за годину. Ще одну-дві рибини.

Мабуть, саме на підтвердження того, що понад однією силою в світі панує інша, чую за спиною тривожний крик: «Інспекція!» Тепер вже в моєму серці тріпоче панічний страх. Я увесь час пам'ятав про неї, небезпека, здавалося, висіла у мене за спиною, вона потьмарювала мені радість риболовлі, але я сподівався, що все обійдеться: стільки човнів, стільки рибалок, певно, вони тут ловлять кожного дня. Я оглянувся: до нас і справді наближався великий сіро-зелений катер. Зривалися з припонів човни, ревіли моторами, розліталися вусібіч, як великі срібні рибини.

Я зрозумів: моторки втечуть, ну що може їм зробити катер: наздожене одну, ну — дві. А ми, ті, що на гумових човниках, не втечемо нікуди. Ми і є здобиччю великої сіро-зеленої рибини.

Тепер вже я був здобиччю і діяв за її законами. Діяв, як запеклий, лютий браконьєр. В мене на колінах лежав ніж. Я перерізав мотуз, який тримав якір, перерізав мєсину й шпарко кинув у воду весла. Моя перевага перед іншими невдахами рибалками полягала в тому, що я був з цього краю «флотилії», а інспекція розпочала прочісувати її од фарватера.

Я швидко гріб до берега, але не до крутішого, де стояли й наші машини й куди, я вже здогадався, неодмінно припливе інспекція, а до пологішого — в болотяні нетрі. Я не оглядався, тільки хлопали весла та скрипіла гума. Оглянувся вже на краю болота: катер інспекції гойдався посеред води, до його борту було приарканено кілька човнів. Решта втікали до острова. Я проскочив-переповз через піщаний гребінь, який відокремлював річку від боліт, і одразу ж понав у густе царство куширу, різаку, водяних лілій та іншого зілля. Я зрозумів, що катер сюди не зайде. Але вони можуть пристати до берега й побредуть пішки. Отже, не спускати вітрил, туди, далі, в болотяну люкрузу. Водяна кропива памотувалася на весла, я вже ледве гріб, час від часу зупинявся й оббирав її з весел. Вряди-годи натрапляв на чисте плєсце, проскакував його, а потім знову човен сідав днищем на болотяне зілля. Гребонув ще кілька разів, прибився під куп ситнягу й кинув весла. Я дихав, як загнаний кінь. Аж тепер помітив, що мені ще й заважала сітка з рибою, вона тяглася позаду, гальмувала. Забрав її в човен, але вона застрибала біля моїх ніг, опустив знову у воду. Зненацька мою увагу привернуло якесь гудіння, я підвів голову й побачив сіро-зелену щоглу. Зіпонував з переляку ротом і, гнаний страхом, скочив у воду. Ломився через очерет, через осоку, падав, підводився, пробивався далі й далі в болото. Коли вже зовсім не стало снаги, зупинився у високих хащах осоки та ситнягу. Штани були мокрі, я зняв їх, викрутив і вкинув у човен. Сів на борт човна, ноги поставив на кушину, мокрими рукавами сорочки витирав піт. З литок цебеніла кров, — порізав їх різакон та осокою, — болів розбитий об верболозовий корінь або об випадково закинутий рибалкою камінь великий палець правої ноги. Я причаївся, прислухався, але не міг нічого почути. Моя увага малювала

картини розправи над рибалками-браконьєрами. Мені було невимовно соромно, й уже здавалося, що і в душі хлюпає глей і там плаває жабуриччя, а лілії не цвітуть і не цвіли ніколи. Я не боявся штрафу, не боявся, що заберуть спінінги,— страшно було одного: напишуть на роботу, й потім я довго не змию ганьби. Навіть не ганьби, просто це буде велике посміховисько для всіх у місті.

Й раптом горло мені зашперхло, там зашкрябало, запекло, неначе потерли сухою осокою, і я подумав: який же я дурний, може, вже мені той насміх і не страшний. Та й що мені все, після пережитого за останній місяць!

Одначе не підводився. Й ще раз подивував самому собі: що ж нас так міцно тримає на паколі, чому не можемо обірвати мотузку? Чомусь не можемо. Через те, що замінити його нічим? Або вже пізно? А так. Я надивився в лікарні... Там стандарт поведінки особливо помітний. Людина ось-ось помре, але ходить на паколі. Той накіл — служби, домашнього рабства, ще чогось, іноді хочеться крикнути: рвонися, шаршни завісу, нехай вона впаде на чийсь голову... Ось вийду з очерету й скажу:

«А плювати я хотів на вас і на все па світі. Й на тебе, не святий Петре, й на вас, не святі Миколи, чому не виручили, чому не виручаєте?»

А як вони виручать? І чого мені на когось плювати? Хіба хтось один винуватий за всі людські гріхи та недосконалості? І що взагалі я можу зробити, вчепившись своїми слабкими руками у вселенську завісу. Рішуче нічого. Нічого, бо й судилося мені... судилося всім нам... тільки одне — творити добро, бути людьми, не заплямувати душу злобою, брехнею, злом. Судилося нам... аби кожен дбав про те. Кожен. Ну, цього ніколи не буде. Але іншого в нас немає, немає іншої віри, ми не знаємо, як інакше сповнювати закон людського життя, праведний закон (коли він праведний), як мислили великі, найчистіші наші попередники; як пройшов він крізь століття й тисячоліття, вдосконалюючись, принаймні в теорії, аж до наших днів. Будеш правдивий і чистий — будуть правдиві й чисті твої діти. Оце він і є — вселенський закон в «чистому вигляді». Здебільшого. Не завжди, але в принципі.

Вилазити з осоки таки не було смислу. Тепер я справді виглядатиму злісним браконьєром. В цю мить мені вдалося поглянути на себе збоку: сидить літній солідний чоловік в очереті й трусується, як цуцик. Але я не засміявся. Пискнула на комишині очеретянка, нахилилася разом з

помишиною, подивилася на мене цікавим оком, спурхнула й полетіла. Випливла на плесо лисуха, кахкнула кілька разів, мабуть, її теж щось насторожило — попливла назад. З зеленої п'явки проглядала тільки біла цятка носа. Збрижав під берегом воду вуж, пошелестів у осоку. Цвіли в осоці якісь дрібненькі фіолетово-сині квітки, й на воді, на куширі та рясці теж — біленькі, наче зірочки. Мені здалося, я їх ніколи не бачив, а вони вкривали все болото. Тільки отака лиха пригода відкрила мені їх. Мабуть, ми не бачимо дуже багато чого. А воно ж росте і виконує якусь свою функцію щодо цього болота, а таким чином і щодо нас. Ми зв'язані з цим світом тисячами судин, тільки не бачимо їх, обриваємо їх сліпо й безжально.

Я мовби впритул подивився в зіниці світові, прасвітові простого й мудрого, суворого і жорстокого. Світе, який же ти тонкий, який гарний... Для одних — гарний, для інших — одноколірне кіно, яке підглянув у щілину. Як оце нині я. Фільм іде для інших...

Сонце сідало по той бік острова, воно здавалося мені наштрикнути на спис очеретів. Немилосердно тнули комарі. Я зробив з очерету вінчика й відганяв їх, а потім нарвав трави й прикидав нею поги. Я знав, що можу застудитися, проте терпів. Самотність стиснула мені груди. Така глуха, німа, аж засмоктало серце. Я був самотній серед оцих очеретів, і сам, як очеретина, як біла квітка, до якої нікому немає діла.

І думав про життя, як про оцей свій човен, який то летить за течією, то його потрібно тягнути; то ти гордо й поважно сидиш на веслах і правуєш, куди хочеш, то тебе несе вода, жене вітер, заливає хвиля, то ти бабрався в болотяному багні, а то з папічним страхом раптом вловлюєш підступний свист повітря і вже не знаєш, чи допливеш до берега. У стількох кручіях, в стількох шквалах побував мій вуглий життєвий човник за останні тижні! Й жене його хвилею далі, й несе... несе в червону невідомість. Потім буде п'ятьма... А чи зійде мені сонце, я вже не знаю.

Поночіло, рожева заграва на заході погасла. Почали зриватися качки, їхні крила зі свистом розтинали повітря, пелли їх у сутінкову, їм одним відому й зрозумілу височість, часом якась з них натикалася на мене, кидалася вбік, а далі стрімко зринала вгору.

Над згусклого тишею плеса, над посвистом качиних крил, над самотньою сумною хмариною по небу косо про-

пливла жовта цятка — супутник — чудо віку, рукотворна зоря, кажучи високим штилем. На мить майнула: чий він? Що й кому несе в своєму електронному череві? Супутник — рятівник людей, які зазнали в морі катастрофи, чи іноземний швигун? Боже мій, які малецькі наші біди, наші скарги перед тим невідомим, що обмотує невидимими лінвами всесвіт, який, зашпугавшись у них, може шугонути в чорну космічну прірву. Але те від мене десь далеко-далеко, а біда тут, у мені, пече мозок і серце й через те вона більша за погаслі сонця. Чому ж тоді я думаю про неї, про цю жовту цятку, яка майнула й навіки згинула з моїх очей? Що мені до того — чия орбіта довговічніша — її чи моя? А може, оде вона і є — єдина і остання можливість тимчасового рятунку — думати про щось інше, про все те, до чого, хочеш чи не хочеш, а ти таки причетний? Бо де мені ще шукати рятунку? Клянуся всім найсвятішим, я не шукаю його там: ви всі теж помрете, тільки трохи пізніше. У мене на віі разом із сльозою тремтить інше: ви — житимете! І мої сини — теж. Вовка та Едик. Мій великий, мій малий, мій недорослий, мій лукавий молодший син. Він теж займе в отому гігантському колесі вселенської краси та довершеності своє місце. І, може... може, вистачить у нього душі та розуму розглянутися, передумати й далі простелити свій слід рівно.

Але ще одна думка врубується в ту. Чи вистачить часу? Ця думка дивно влітається в ледь чутний шелест очерету, в глухе чмакання і хлипання. То хлипає болото. Сивенький пар в'ється над ним і тане над сивими чупринами очеретів. Зовсім недавно я десь читав: якщо й далі викидатимемо в повітря стільки ж вуглекислого газу, як викидаємо сьогодні, то незабаром може наступити «парниковий ефект», в результаті якого Земля перетвориться ось в таке болото — рай для жаб. А нам же загрожує не тільки «парниковий ефект». Нинішні чотири відсотки зросту енергетики всього лише через сто п'ятдесят років призведуть до того, що видобута людиною енергія буде рівна радіації, яку відбиває Земля. Й тоді розпадутся зв'язки в біосфері, розтане на полюсах лід. Земля шугоне в триас. І це ще не всі загрози. Спалювання кисню. Забруднення води. Хімія! Кібернетика!.. Скільки ж то дамоклових мечів занесено над вами, мудрі голови, а ви або смієтеся бездумно, або люто сваритеся і в своїй сліпоті не бачите, що кожна хвилина може стати останньою. Невже не сламенетеся!

В ім'я всіх матерів, дітей, внуків і правнуків! У мене одна смерть, а у вас вже десять чи й більше.

Із загуслої ряски на мене витріщилася жаба... Може, вона все розуміє і співчуває мені? Або радіє, що незабаром для неї настане рай!

Які дурниці беруться до голови, й гарне місце та гарний час вибрав я для цих своїх мудрувань. А може, це й є найкращий час... Раніше не було коли подумати. А тут все витострилося до леза бритви. Мені вже, власне, байдуже... Ні, не байдуже. Якби міг, я оце б підвівся над болотом, підняв до хмар руки й закричав на весь світ через усі болота і океани таким голосом, що у всіх зледенів би мозок. Здається, я чую голос... То кричить хтось інший, кого обсіли подібні думки. А-а-а, і-а-а. «Віть-а-а!» Зрозумів, що то хлопці кличуть мене. Я побрів на крик, тягнучи човен. Я вже був неспроможний пробиватися до річки й плисти по ній. Я тягнув човен за шовкову шворку, яка впивалася мені в руки, провалювався в ковбані, вилазив, падав, підводився й плутанився знову. Коли я виїшов на простір, на пісок, на мені не було жодного сухого рубчика й жодної пятаки, не заляпаного багном або ряскою. Побачивши мене, хлопці аж поприсідали до землі, а Петро навіть поліз рачки. Вони реготали, мов божевільні. Мабуть, у мене справді був дуже кумедний вигляд — затятого браконьєра, річкового розбійника, але мене їхній сміх розізлив до нестями, я плювався та лаявся вже як справжній браконьєр: — Чого повітріщали вирла, чого ржете. Рибалки... Прийшов би хтось, забрав рибу, тоді я не сидів би в очереті.

Я поліз у воду одмиватися. А хлопці ще трохи посміялися й розвели багаття, вони налили мені півсклянки горілки й змусили вишити: «Заслужив. Дми. А ми зараз юшку зваримо. Ох і юха буде! А ти грійся й сушися».

Юшка вдалася на славу. Ми розташувалися біля багаття, сьорбали гарячу — від вогню чи перцю — юшку, обнікалися, а Петро розповідав:

— Зі мною оце теж недавно сталася рибальська притичина. Приїхав я додому в село, запитую в мамі: де тато. Вона й каже: «На ставку. Сіточку кинув». Пішов я до ставка, а по дорозі й думаю: «Давай пожартую, підлякаю тата». Заліз у очерет та як гиркну: «Ти що тут робиш?» А тато отако здригнулися й у воду — бульк. Я до човна, витяг їх, а вони мокрі і п'явка у вухо впилася... Тату,

кажу, я хотів пожартувати. А тато як схоплять весло та як уперіжать мене по спині.

Ми вибухнули реготом. Петро роззирався на всі боки, він не розумів, чого ми сміємося. А ми сміялися й сміялися і були схожі на чортів у пеклі (тільки казан треба більший) — вогняні відблиски стрибали по наших обличчях, на яких чорніла сажа, й зуби блищали страховидно. Шугав над нашим багаттям кажан, десь угорі просвистіла крилами качина зграя. Вода була тепла, таємнича, в небі вирізьбився молодик, і на воді прослалася ледь помітна доріжка. Такими доріжками ходять тільки сміливці. Ліворуч далеко-далеко сяяла вогнями Трипільська ДРЕС, вогні відбивалися у воді, здавалося, то велетенська армада кораблів вирушила у плавання й суне на нас. А очере-ти стояли німі, таємничі, як і тисячу літ тому, коли ще в них жив рогатий та інша нечисть, і, як і тисячу літ, пла-кав десь на купині кулик.

Я настигав потертого, полишеного попередніми рибалка-ми сіна й ліг. Дивився у зоряне небо, тут-таки воно було небом, і я обертався разом з ним (а може, й не обертався, є й така теорія) і слухав куличка, й почувався самотнім і загубленим серед цих зір і цих боліт. Мені було чогось шкода, а чого, я не знав і сам, і не хотів дошукуватися причини, аби не провалитися, неначе крізь тонку кригу, в небезпечну глибіню. Я вирішив ліпше думати про зорі. Про зорі звичайні, якими вони були од віку, а не про за-писані в небесні карти об'єкти, не про космос. З якогось часу він перестав мене цікавити, я втомився від інфор-мації про нього, від безкінечних гіпотез про те, що він може нам дати й чого не дасть, про квазари та чорні дірки неба, про небесних братів, за якими дехто зітхає до сліз. І є се-ред тих зітхальників такі, що вже й жити не можуть без зоряного брата, а брата рідного, який живе в Кобеляках, не навідували по десять років. Живіть спокійно, небесні брати, я до вас не полечу. Бо й як порозумітися з вами, можливо, схожими на павуків або амеб, коли на цій зе-леній кульді не можуть порозумітися істоти, схожі одна на одну, як дві краплі води.

Підвівшись на лікті, поглянув на Дніпро. У воді купа-лися зорі, срібний пилоч опавав з неба на широке плесо. Важко стиснулось серце: мабуть, цю красу я бачу востаннє.

Я заснув з зорями в очах.

День вісімнадцятий і дев'ятнадцятий

Ці два дні я ловив рибу. Петро і Літній Микола поїхали в неділю увечері до Києва, а ми з Зимовим Миколою залишилися ще на півтора дня. Риба клювала погано, упіймав кілька густірок, а далі тягав з дна чорних, голова-тих, схожих на первісних ящурів, йоржів. Микола вицупив з болота чорного слизького лина та вловив кілька краснопірок. І хоч наші поплавки дрімали на плесі, я однак майже ні про що інше, як про те, щоб упіймати добрячу рибицу, не думав. На рибалці я більше ні про що не думаю, день пролітає, як одна мить, і тільки там я відпочиваю по-справжньому.

Трохи заважали своєю метушнею рибалки, їх паїхало з міста достогайбелі, й не стільки то були рибалки, скільки відпочивальники, а то й випивальники. Бейкалися берегом, каламутили воду, кидали в неї пляшки, витоптували траву й з якоюсь скотинячою тупістю рвали та жбурляли в болото тугі чорно-коричневі качалочки. І все щось смажили на бензинових та газових плитах — гіркувато-солодкий запах паленого м'яса слався понад водою — і жували, жували. Деякі люди, здається мені, зробили метою і способом життя насолоди. Пожрати, попити, зірвати, понюхати й кинути квітку, навіть якщо не понюхати, то зірвати й кинути, щоб не зірвав хтось інший. «Краще зірву я». Отож і спробуй подумати про мету життя. Для чого живуть? Окремі — щось створити. Сукупно всі — так думали протягом віків — для майбутнього. Треба осушити ще оцей гектар болота, прокласти ще одну дорогу, навчити грамоті ще сотню білявих зірвіголів, і тоді настане час... наступлять суспіль щасливі дні. Що в тому щасті вони робитимуть — нащадки не знали. Люди жили поступом, жили для тих, що придуть потім. То, може, як казали деякі мудреці, мета в самопізнанні, самовдосконаленні — робити себе кращими, тоді й світ ставатиме кращим. А чи стаємо ми кращі? Кращі тканини, краща горілка, кращі колеса — то напевно. А ми, ми? Та й хто тепер клопочеться тим? Рівновага в світі порушилася, й ні для чого і ніколи людям думати про вдосконалення душі, про філософію душі, та й, зрештою, про літературу і навіть медицину. Технічні відкриття в кінцевому результаті служать одній меті, і, мовби втікаючи од чогось, люди живуть кучими насолодами, хвилинними втіхами.

Боже мій, скільки крутих спіралей намотав на мою душу світ,— втомлено подумав я. Так намотується на однуку степову грушу павутина бабиного літа. Скільки інформації — потрібної і непотрібної — запало в звивини мозку, скільки пристрастей примушували прискорено скорочуватися серцеві м'язи, зношуючи їх. Іноді мені здається, що я ввібрав у себе увесь світ... Хоч насправді я не ввібрав майже нічого, а те, останнє, зникне в одну мить, як зникали всі, значно крутіше й досконаліше закручені, спіралі.

Висіли, як градові тучі, чорні думки, але я випихав їх за обрій, мені вдавалося від них відкараскатись. Душа від них відкараскатися не може, вона згнічена й стривожена, але чорні круки думок літали десь угорі. Може, вони їй не сіли б мені на плечі, якби Микола раптом не сказав:

— У вас поступає у медінститут син, а в нас хрещениця.

— У кого це — у нас? — запитав я.

— У Петра, у мене і в Літнього Миколи. У всіх трьох.

— Як це може бути?

Микола усміхнувся.

— А ось так. Два місяці тому в нас оперувався один дядько з Житомирщини. Просто дядько, їздовий на фермі. Розрізали — й закрили.— Микола розтулив і стулив докупи борти старого піджака. Вийшло дуже перекопливо.— Пізно. А дядько — хоч звідкілясь і дознав, що в нього, — не панікував, не звинувачував лікарів, навіть не поскаржився жодного разу, тільки одним і бідкався: «Не кажіть нічого Наташі, бо ще не поступить. Оце якби вона поступила, я їй помер би спокійно». І ми втрьох вирішили: нехай інститут розвалиться, нехай ректор лусне — Наташа поступить. У нас там така мережа... Миша не проскочить поза нами.

Я скинув кашкет. Розстібнув сорочку — піт заливав мене з ніг до голови. І в ту мить відчув, як падають згори круки. З одного боку, Миколина розповідь була мовби якимось виправданням для мене. Вони теж «проштовхують», та ще й таранно. А з іншого... Ні, я не міг стати з ними на одній кладці, навіть наблизитися до них не мав права, вони клопочуться зовсім інакше, про чужу їм людину, про — сироту. Ще не сироту, але... «Моральна аморальність». А я? І в цю мить щось рвонулося в мені, закричало: «А ти... Ти теж... Хіба не однаково!» А розум холодно карбував, неначе рубав на цвяхи дріт: «Не однаково. У тебе — невідомість. І твій син — негідник. Він лицемір і шантажист. У нього немає нічого святого. Який же з нього

може бути лікар? Лікар... він найближче біля серця. Ближче навіть, ніж поет. Ось ці хлопці — лікарі. А твій син не лікуватиме людей, а робитиме кар'єру. І він її зробить, це я знаю. Й, може, його ніхто не розгадає. Адже він такий розумник і скромняга. Не хуліганить, не п'є, не курить. Живе собі, та й годі. І вже ніколи не стане порядною людиною. Лікар — це совість, співчуття, доброта і милосердя. Я через те й мучуся увесь вік, що не знаю, чи я посправжньому милосердний. Хтось із великих сказав: коли входиш в літературу, витирай ноги. Лікар повинен мати стерильним все. А в твого сина — пліснява на душі».

Я відбивався, я просився, я проклинав: круки не відлітали, вони клювали мене і вечір, і ніч, і наступний день. Боже, як я втомився. В фізиці є термін — втома заліза. Не знаю, як втомлюється залізо, але моя втома, мабуть, більша.

День двадцятий, останній

Ми з Миколою Зимовим повернулися у вівторок після обіду. Я вийшов з машини навпроти Русанівки, Микола поїхав додому, потім він ще поїде на роботу.

Едика в номері не було. Речі — порозкидані, стояв такий розгардіяш, що коли б я не знав, що це стиль життя мого сина, то подумав би, що він тут з кимось бився навкучачки, а потім утік.

Я поскидав на купу речі, помився під душем, поголився, одягнув чисту сорочку. Заглянув до холодильника, до шаховки — пустота торічелева. Треба поповнювати запаси. Взяв портфель і замкнув номер. Постояв біля готелю, роздумуючи, в який бік податися. Перейшов через дорогу, рушив по тротуару до мосту і за кілька кроків побачив Галину Михайлівну та Еллу. Вони йшли мені назустріч, обнявшись, як дві подружки. Проте я одразу помітив, що їхні обійми якісь не такі, як завжди, вони сплелися руками за плечі надто міцно, здавалося, мати й дочка підтримують одна одну. На їхніх безколірних аскетичних обличчях застиг однаковий вираз глибокої втоми.

Я привітався з ними, на мить затнувся, не знаючи, як матися — пройти мимо чи зупинитися й поговорити. Я так зупинився й запитав, що тільки й міг запитати в такому випадку:

— Ну, як ваші справи?

Галина Михайлівна ворухнула сухими пергаментними губами й мовила:

— Наші справи вже скінчилися. Взяли на завтра квитки.

— Чому? — знову запитав я, хоч міг би й не запитувати.

— З твору — «четвірка», з біології — «трійка». Прогідний бал на наш факультет без атестата — шістнадцять, — сказала Галина Михайлівна. — У нас — чотири екзамени.

Впала глуха, як біля покійника, мовчанка. Я почував якусь величезну незручність, неначе це я був винуватий у тому, що вони не добрали одного чи двох балів, неначе я вступив їм шлях. Я розумів, що це дурниця, й однак відчував, що червонію... І враз помітив, як болісно засмикалися губи в Галини Михайлівни, я чомусь злякався, я не хотів, щоб вона говорила далі, але вона сказала:

— З біології — «трійка». Зрізали. Елла знає біологію. Має грамоту. Я сама — вчителька біології. Це дуже несправедливо.

— Мамо, — вигукнула Елла. — Не треба!

— Хіба неправда? — в очах у Галини Михайлівни блищали сльози. — Ті, в кого є блат... У високих чинах...

— Мамо, — смикнула її за руку Елла. — Перестань. Вибачте, Вікторе Івановичу, — звела вона на мене великі, сухі, мученицькі очі. — Мама дуже перенервувалася.

Я хитнув головою й пішов. Я йшов швидше й швидше, далі майже біг. Я нічого не бачив, нічого не помічав, я стояв у вагоні метро спиною до людей, і перед моїми очима з шипінням і свистом мчалися товсті чорні змії кабелів, а за ними чорніла тітьма, в глибині якої мріло мертвецьки бліде трикутне обличчя. То було моє обличчя. У мене в голові палало, як у горні, розжареними цвяхами вискакували якісь слова й падали розплескані, розплющені під вагою молота. Тим молотом була правда. А ковадлом — моє власне серце.

В очах мені потепліло, я сердився, я гнівався, що такий тонкосльозий, мабуть, це хвороба зробила мене таким, хвороба і все інше, раптом я тримався, тримався за всіх ситуацій, я знав, що повинен триматися, однак хтось із нас мусить триматися, інакше в світі не можна жити, та й на мені родина, на мені лікарня... А зараз десь переломилася,

стерлася зазубринка, маленька зазубринка, яка тримає все велетенське колесо, колесо рівноваги, впевненості й надії.

Від зупинки метро я йшов трохи повільніше, але в голові й далі палало, і стрибали цвяхи-слова, я не міг їх осягнути, зібрати докупи, але їхню суть розумів гранично точно. Я повинен викласти їх там, у деканаті чи ректораті.

...Густа прохолода осокорів біля довженківського саду, гарячий асфальт тротуару, широкі алеї інститутського палісадника. На алеях, на майданчику біля сходів юрмилися вступники.

Я побіг по сходах угору.

І враз почув над головою:

— Тату!

Переді мною стояв Едик. Він посміхався й тримав біля плеча руку зі складеними докупи пальцями, пеначе хотів ними приклацнути. Едик ступив на дві сходинки вниз.

— Тату, все о'кей! Тільки що мені сказав Євген Сидорович. Вже відбулося засідання комісії. З біології — п'ятірка.

Едик і далі посміхався й дивився на мене великими блакитними очима. В тих очах переливалися умиротворення та радість. Едик великодушно прощав мені мої промашки та гріхи.

Я нахилив голову й стушив уперед. Але я ступав уже тільки по інерції. На верхній сходинці зупинився. На мить заплющив очі, а коли розплющив їх, побачив усе яспо, жорстоко й реально. Навіть мій біль був іншим. Це був біль сорому й безнадії. Ну що я їм скажу? Що мені допомагав Аркадій Васильович, що він переспав з моєю дружиною, але я цього не знав... Мене приймуть за божевільного, мені ніхто не повірить, а якщо й повірять, то хто скасує власні рішення і власні постанови! Цілковите безглуздя. Як говорять гравці: гру зроблено. Все інше лишилося для нічних аналізів. А зараз я більше не можу про це думати.

Ще з півгодини бездумно блукаю в парку. А тоді заходжу до гастроному, купую пляшку коньяку. Марочного, найдорожчого — «Двин». Гроші в мене є, гроші прислала Люба. Хвилину роздумую і купую ще одну пляшку. Я ніколи не пив з горя або з радості і не знаю, як то воно буває потому: легше чи важче. Однак, почуваю, пити сам не зможу. Я беру таксі і їду в клініку до Петра. По дорозі зупиняю таксі й купую в лотку, що стоїть просто на тротуарі, два кілограми яблук. Петра в кабінеті немає, проте

кабінет не замкнений, я сідаю на стілець, на той самий стілець, на який сідають хворі, й чекаю його. Петро входить і потирає лисину.

— А, браконьєр,— каже він, і його широке, як днище в діжі, обличчя розпливається посмішкою.

Я мовчки ставлю на стіл одну, а потім другу пляшку коньяку. Петро витріщається на мене, в нього аж відвисає, як у віслюка, нижня губа. Він не може повірити, що я, лікар, прийшов до нього, лікаря, в кабінет і пропоную пити коньяк. Але він, звичайно, цього не каже. Ця велика вухата тварина (за наших студентських років «тварина» — була найвища похвала) дуже тонка й розумна за деяких ситуацій.

— Ти що, когось пограбував? А я думав, ти тільки браконьєр.— Він дивиться на годинник.— Ну, гаразд. Робота скінчилася... В нас є один чулан... Сховай поки що... А я покличу хлопців. До речі, як твої інститутські справи?

— О'кей! — кажу я.— Пройшов.

— І наша хрещениця теж пройшла,— посміхається Петро.

Він веде мене по коридору, далі ми повертаємо до великої кімнати, в якій тільки одне вікно й те чомусь угорі, Петро відчиняє ще одні двері, ліворуч, впускає мене до маленького чуланчика, в якому стоїть маленький столик, три стільці та завалений папками стелажик біля стіни. Він виходить і за кілька хвилин повертається з обома Миколами. Літній Микола несе ще один стілець, Зимовий Микола — чотири склянки. Я дістаю з портфеля коньяк і яблука.

— Нагода поважна,— каже Петро. Він неначе виправдовує мене перед Миколами. Вони посміхаються,— вони теж вибачають мені таку безтактність: чоловік трохи отетерів на radoщах.

— Закуска тільки така,— показую на яблука.

— Нічого,— посміхається Зимовий Микола.— І не таке переживали.

Важка руда рідина тече в склянки. Ось вони вже повні. Проте ніхто не бере їх до рук, мабуть, чекають, коли візьме свою гість. Я простягаю руку, беру склянку й раптом ставлю її на стіл.

— Хлопці,— кажу.— Поки ми не випили... В мене є знімок одного хворого. Вожу з собою з першого дня, та все якось не випадало... Хотілося б порадитися з вами.

Всі трое трохи дивуються.

— Тягни,— каже Петро. Він перший бере до рук лискучий папір, повертає до світла. Примружує одне, потім друге око.— Типовий канцер,— каже він, але й далі розглядає знімок.— Щоправда, пляма ніби трохи димчата. Знімок переходить до рук Зимового Миколи.

— І дуже темна. На канцер не схоже.

Літній Микола дивиться через його плече.

— Чому не схоже? Пляма — сіра.

— Темно-сіра, майже темна,— не згоджується Зимовий Микола.— Не зовсім гарний знімок. Ми робимо краці. Ти привозь його сюди.

Я ковтаю тугий згусток слини.

— Він — тут.

Шестеро очей дивляться на мене. Всі досвідчені, я не можу нічого в них прочитати, та й знаю: що б не прочитав, воно мені тепер не допоможе.

Ми опинилися з різних боків невидимої, непроникної, куленепробивної стіни. Я — по цей бік, вони — по той. Ще вчора ми були разом, жартували, сміялися, ще вчора ми були однакові, а зараз — рішуче інші. Живе й неживе! Ні, не те. Але щось подібне. Вони намагаються прорватися крізь ту стіну, і намагаюся я, але всі ми розуміємо, що те — неможливо. Існують бар'єри, які людина не може подолати.

— Ну що ж... Якщо ти готовий, можемо зробити зараз,— каже Літній Микола.

Я підводжуся із стільця. Обидва Миколи підводяться слідом за мною.

Чомусь я сприймаю все зовсім не так, як тоді, коли заходжу ось в такі кабінети в білому халаті. Виявляється, на одні й ті ж предмети може дивитися з однієї оболонки двоє людей, і ці люди зовсім не схожі між собою. Й ніякі сили світу не можуть звести тих двох людей в одну людину.

А яка холодна пластмаса екрана. Я притулився до неї грудьми, підборіддя поклав у спеціальну ямочку, так, як мені наказав Зимовий Микола. Саме наказав. А чий це голос лунає з сусідньої кімнати? Його, Миколин? «Вдихнути. Затримати віддих. Дихати». Все в наказовій формі. Ні, це якийсь чужий голос. А точніше, не чужий, а очужілий. Там, у тій кімнаті, за пультом Микола не має права на співчуття, бо тоді погано виконуватиме роботу. Має чи не має? Не має? Має? А може, все це мені просто здається? Миколин голос ні трішечки не помінявся?

«Вжж-ж, вжж-ж» — двічі вжикає біля моїх грудей невидима пилючка. І знову той самий незнайомий холодний голос: «Можна одягатися». І — на терцію тепліше: «Посидь тут або погуляй надворі».

Вони залишилися в рентгенкабінеті, а я вийшов на вулицю. Я ходив довкола будинку, ходив по лікарняному парку, де майже всі лавочки були вільні, але не міг сісти на жодну. Ходив і ходив і намагався не думати про рентгенкабінет, про майбутню розмову. Я думав про свою лікарню (просто неймовірно, що можу думати зараз про таке: мене вразило обладнання рентгенкабінету, от би нам хоч половину того, що є там), про Марію, про Раю, про Інну, про Інну я думав найбільше, я їй так і не подзвонив після того дня й тепер шкодував. Можливо, я вже їй і не подзвоню. Дуже можливо. Я бачив їх усіх неначе через густе сито, переді мною висіло якесь запинало, крізь яке не могли пробитися чисті і ясні думки.

Перед порогом зупинився, зібрався на силі. Важко, але досить упевнено прочинив двері чуланчика. Петро та Миколи вже були там. Я поглянув на них, і щось затремтіло в моєму серці, гаряча хвиля заповнила його, аж я хапнув ротом повітря.

— Що ж ти, охلامоне, нас обманюєш? — сказав Петро. Його очі іскрили радістю. — В тебе ж нічого немає. Ось твій знімок.

І він поклав переді мною на стіл вологу плівку.

— Маленька, як горошина, плямочка, — сказав Зимовий Микола. — Вже майже розсмокталося. Ніякий це не канцер.

Я дивився на знімок, я, звичайно, вірив, хоч силою інерції ще був десь там, у чорному темному тунелі, в циклофазотроні, і летів, як мезон. Потрібно ще якийсь час, щоб остаточно вийти з нього.

— Ну що ж, хлопці, — взяв у руки склянку Петро. — Пропоную випити за найщасливішу людину на землі. Все в нього, як він сам сказав — о'кей! Підозри не справдилися, син до інституту поступив, вдома на нього чекає не дочекається кохана дружина... Твоє здоров'я, Вікторе. Будьмо.

— Будьмо, — сказав я.

Ми випили.

А земля крутилася й далі, летіла, не відчуючи моєї ваги, — мабуть, щасливі люди стають невагомі.

„Старий у задумі”

ПОВІСЬ-ПРИТЧА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Осінь того року видалася на диво тепла, майже бездошова, якась по-особливому ніжна й прозора, як назвав її в думці скульптор Сашко Долина, що повертався до своєї майстерні в один з двориків на території Київської лаври, черлена по золоту. Була субота, сонце вже котилося за високі дахи будинків Цитадельної вулиці, о цій порі в цій частині міста стояло урочисте безгоміння. Й зовсім порожньо, це Сашко знав напевно, було зараз у приміщенні майстерні. Власне, саме тому він і йшов туди. Він мовби кидав виклик, про який ніхто нічого не знав і не міг знати, через те він і грів тільки його. Саме так: всі відпочивають, розважаються, кохаються, лише він вгризається в мармур, відколює від моноліту (а в думці іропічно-фантастичне «від всесвіту») камінні скалки. Він ще доведе їм усім!

Сашко Долина перебував у тому віці, коли ще кидають виклик, не завжди знаючи кому і в чому, і доводять усім, а не комусь одному. І, звичайно ж, не собі. Щоправда, Олександр Долина вже не хлопчак, йому двадцять вісім років. Він трохи вище середнього зросту (метр сімдесят п'ять рівно), білявий, у нього високе чоло, прямий рівний ніс, тонкі чутливі губи, сірі задумані очі, що дивляться мовби кудись далеко-далеко. Такі очі бувають у великих мрійників і фантазерів. І Сашко Долина — справді мрійник і фантазер, він вигадав собі сто біографій, проте уперто й невтомно будує (а вона не будується) ту, яку йому послала доля чи, знову ж, у якій уявив себе і поза якою життя не мислить. Його фантазії не зовсім уживаються з дрібними невдачами і взагалі всіма реаліями життя, проте Сашко має для них чітке розмежування, і в своїй щоденній роботі він — твердий реаліст, може, навіть занадто твердий, не фантазер. Віддатись на волю фантазій він просто боїться, знову ж знаючи їхню нереальність, а часом і абсурдність. Отож так у ньому й живуть два світи: світ вигаданий, на волю якого він віддається мимоволі, в по-

заробочий час, здебільшого перед сном або десь у самотині на березі річки, й світ реальний, у якому він прагне, й прагне майже хворобливо, посісти певне — високе — місце і для того не шкодує ні сил, ні здоров'я. Він уміє працювати по вісімнадцять-двадцять годин на добу, працювати до повного виснаження, а що не має з тієї праці віддачі, іноді впадає в неглибоку меланхолію. Вдачі він лагідної, любить приносити людям добрі звістки й любить похвалу з чужих вуст, хоч і шаріється від неї. Його часто кортить віддати свою працю всьому світові... звичайно, після того, як світ визнає його. Він не кохається ні в одязі, ні в красивих дрібничках, всього до решти вклав у роботу, у високе майбутнє, яке поки що втікає від нього.

Гранітними сходами Долина збіг від пам'ятника Слави на нешироку алею, що пролягла по середині дніпрові гори, й повернув праворуч. Мабуть, це була найглухіша алея у всьому місті. Дуби, осокори, граби стояли густою стіною з обох боків, а поміж них кучерявилися зарості жостеру, ліщини, терня — справжній праліс, де холодна осіння тиша поглинала кроки, як удав здобич, де пахло пріллю, вологими губками — дозрілою осінню. Краєм думки він завважив, що тут залягло й пахло тисяча осеней водпочас.

На мить Долина притишив ходу — в неширокому листяному плесі зблиснув обмілілий Дніпро з жовтими піщаними косами, поодинокими постатями рибалок по них, самохідною баржею, що йшла середньою ріки. Вхопений зором шматочок аж просився на полотно.

Проте сьогодні Долина не відчув насолоди від споглядання цієї майже ідилічної картини. Щось заважало йому втішатися широким Дніпром, золотими піщаними пересипами, швидким ходом баржі та оповитих голубуватою імлою білосніжних кварталів Задніпров'я. І оцей вічний присмерк лісу, в якому завжди вловлював особливу гармонію, не настроював його на заспокійливий лад. Його таки й справді сьогодні щось бентежило.

І враз він збагнув, що. То була прикрість за статтю, надруковану в «Культурі і житті». В тій статті хвалили Петра Приймака, його колишнього співкурсника, теж скульптора, який щойно закінчив меморіал у якомусь райцентрі. Та згадка, в порівнянні із своїми вельми скромними успіхами, була вкрай неприємна. Вона мовби натякала на власну неповноцінність, і Долина не міг подолати неприязні, що виникла до Петра. Петро ж і вчився гірше од

Сашка, і дипломну ледве зліпив, і успіхів на майбутнє йому ніхто не пророкував, і взагалі він якийсь мовби необте-сана брила.

Долина помітив, що майже із зловтіхою пригадує Приймакові недосконалості, і засоромився. Він розумів, що місця під сонцем вистачить усім, навіть смішно було, що він заздрив не тим, великим, хто й справді утвердився на широкому просторі, а Петрові, його першому й справді мізерному успіхові.

У цю мить Сашко вийшов на край байраку й зупинився. І враз кудись поділася думка про Петра, розвіявся смукток — забулося геть усе! Сашко знав: для цієї миті він і йшов сюди. Вона кожного разу поставала в ньому інакше і водночас була тією ж самою, творила те ж відчуття гармонії, краси, чогось схожого до міражу — щемкого, болючого, чого вічно прагне й боїться людина. Те відчуття в ньому пародила й поселила назавжди дзвіпиця Ковніра — мистецький витвір незвичайної краси й досконалості.

Вона стояла на крутій горі по той бік байраку, вся залита призахідним сонцем, стрімкі бокові шпилі й округла баня, витонченість і простота, якесь дивне чарівне поєднання природного смаку, розрахунку, мрійливої задуми і буряного пориву стражденної душі.

Про душу і порив йому, мабуть, подумалося через те, що Ковнір був кріпаком. А от про мистецьку довершеність... Те, що його вабило до цього шедедру, свідчило, що йому теж притаманне відчуття краси. І це його найдужче втішало. Саме на цьому місці він колись уперше чітко і ясно подумав, що митці й покликані творити красу, оточувати нею людину, будити в її душі високе й притлумлювати низьке. Тільки так людство зможе йти вгору. Тільки вдосконалюючи душу власну і тих, хто живе поруч з тобою, є смисл летіти разом з цієї зелепою кулькою довкола он того вогняного кружала. Але в глибині душі він також знав, що його манило й інше: далеко-далеко заховане прагнення бодай у думках, у мріях порівнятися з великими, з творцями справжньої краси. З завмиранням серця відчував, що сам — замалий. Він сердився, мордувався й спонукав себе до подвижницької праці. Це відчуття ще йшло й від того, що він не міг збагнути, чи сповнені краси самі ті, хто її творить. А може, вони караються власною недосконалістю, або й непевні, чи й пригнічені, як і він, Сашко. Так чи так, але вони для людства — щось велике, світле. Вони... А він? Весь цей час у ньому бороли-

ся високе й низьке, і те й те він усвідомлював і знав, що коли б поборов перше, то звільнив місце для другого, але на те в нього не вистачало сили.

Вузьким асфальтовим хідником Долина пішов угору. Праворуч здіймався ліс, ліворуч — стіна з вузькими довгими бійницями, у які ніколи ніхто не дивився на ворога. Врешті Долина виплутав на широку лаврську вулицю. Заповідник уже було зачинено, і тут панувала глибока тиша.

Сашкові завжди почувалося в цій типі якось по-особливому самотньо і сумно. І думалося трохи незвично: швидше, вільніше, глибше. Тут скрізь позалишала свої сліди вічність. Хоч уся земля вічна, давня кожна її грудочка, нас вражають тільки ті її шматочки, де розписалася людина. Й що давніше вона розписалася, то глибше втискується в мозок ті карби. «Ось цього каменя торкнулися чийсь руки...» І мозок вже малює чийсь худу, майже прозору руку... Мабуть, і малює тому, що сам надто скороминучий. Скороминучіший за все на світі.

Пахло цвіллю й прілістю, і ці запахи вкупі з укритими мохом стінами, велетенськими, одшліфованими мільйонами ніг каменями бруківки, стомленими за віки контрфорсами вели Сашкову думку до чогось давнього, чийхось сліз, чийогось горя, яке ж неодмінно припосили сюди.

Сашко йшов, а його думки й далі трималися тих людей, того натовпу, який сунув цими вуличками, галереями в надземні й підземні церкви, щоб оддати комусь, намальованому на стіпі таким же, як Сашко, малярем, свої лиха і утвердити за його допомогою свої надії.

«Нащо було утверджувати? — подумав Долина. — Щоб сьогодні від них не лишилося й пари? Для чого було страждати або так гаряче надіятися?

А якби не страждали, якби не сподівалися? Прожили б на кілька років довше! Для чого довше?»

Сашко здивовано зупинився. Він ще ніколи не думав так незвично й сумно. В глибині свідомості він знав, від чого це. Спочатку стаття про Петра... Далі — Ковнір. Адже то теж була надія!.. Яка залишилася, щоб підштовхувати або катувати його. Треба робити, а не думати про вічність. Робити! Людина може жити, тільки виконуючи якусь роботу. І не дуже задумуючись про далеку потребу тієї роботи. Бо знову ж, ось тут пройшли мільйони людей, які виконували роботу, і всі вони померли, і дощі змили їхні сліди разом з їхньою роботою. Погнили гробухи, які

вони заповнювали протягом життя, перетлів одяг, котрий шили.

«Але я розумію... — іронічно посміхнувся. — Лишилися оді стіни, оді камені... Вони теж покладені кимось. От, саме так — кимось! А ким? Яке для мене це має значення?

Звичайно, митець про це думає інакше. Митець... Але ж тоді треба бути певним, що ти твориш, що ти потрібний, що до тебе не навергали гори такого мотлоху».

Він відчув, що опими думками майже вбив свій творчий настрій на сьогодні. Працювати треба, не доходячи до таких думок. Бо так можна умертвити все. І дерева, і квіти, й фрески, що заховані за стінами. Десь в глибині мозку вкарбувалося, що оді думки — наслідок невдач.

Долина зайшов на заросле густою, поруділою на осінь травою подвір'я. В кінці подвір'я, приліпившись боком до гори, стояв старий триповерховий будинок. Власне, старі були два нижні поверхи, — важкий похмурий карниз, товстелезні стіни, вузькі високі вікна, кажуть, тут колись жили монахи, — третій надбудовано пізніше, він мав широкі вікна, з яких відкривався чудовий краєвид на Дніпро, та криту галерею вздовж усього фасаду, яку власники майстерень цього поверху попередгороджували на окремі балкони. Мистецтво не любить чужих очей. Взагалі розташування майстерень у тому будинку відбивало становище в мистецькому світі кожного власника виділеної йому площі. Верхній поверх займали наймаститіші художники та скульптори (треба сказати, що надто маститих тут не було зовсім), другий — ті, хто доскочив менших успіхів, проте теж вже був членом Спілки художників чи принаймні хоч кандидатом, нижній, третій, — всіляке дріб'я: вчорашні студенти, літні невдахи, що заробляли собі на хліб та фарби в рекламних бюро та по народних Будинках культури і, тільки сховавшись за цими товстими стінами, гарячково, кожного разу з новою надією, квецяли пензлями та зята м'яли глину. Всі вони мріяли перебратися вище, кімнати нижнього поверху були сповнені пристрастями, жагучими бажаннями і надіями дужче, ніж найпотужніші бомби потенційною вибуховою силою.

Проте в цьому притіненому ззаду двома дубами будинкові був ще один поверх — нащівпідвальний. Там було відведено під майстерню всього шість кімнат, його ліве, як стати обличчям до фасаду, вище крило з вікнами врівень з землею; решту комірок, що дивилися вікнами туди, де пе-

реплітається в глиноземі дубове та горіхове коріння, займали під чулани мешканці найвищого поверху.

Територія, яку посів Долина і з якої до сьогодні сподівався завоювати нехай не світ, а плацдарм з балконом і вікном на Дніпро, являла собою маленьку кімнатку з протилежної сторони будинку.

Піднявшись по сходах на перший поверх, Сашко спустився в напівпідвал, намагаючись не послизнутись на покладених на поліна дошках (нещодавно прорвало каналізацію, її відремонтували, а воду не викачали), пройшов по коридору ліворуч. Він довго шукав за старезною, прихиленою до стіни шафою ключа, і, не знайшовши, звів очі на двері своєї майстерні, й побачив ключ у отворі замка. Долина добре пам'ятав, що двері він замикав і ключ вішав на цвяшок, і тепер стояв шантєличений до краю. Переборюючи хвилювання і навіть страх, рвонув двері на себе. Сподівався побачити когось з хлопців, однокашників, хто приїхав до Києва й, не знайшовши місця в готелі, не знаючи адреси Сашкової міської квартири, прибився сюди й очікував на нього. Він навіть забув, що сьогодні субота, й що вже вечір, і нікому б не спало на думку шукати його тут. І яким же було його здивування, коли побачив ліворуч від дверей, у кріслі, яке колись приніс із звалища од нижніх печер, старезному-старезному кріслі з гнутими бильцями, що в ньому, мабуть, ще сидів якийсь архімандрит, діда Кобку. Дід укублівся на застелених ліжником старих пружинах вельми зручно: він скинув черевики й піджак і лишився в синіх вицвілих штаних, зеленій картатій сорочці та галстуді, що скидався на уривок мотузки. На розісланій біля крісла газеті стояла надпита до половини чвертка, лежали три помідори, окраєць паляниці, півкільця покрайної на шматочки чайної ковбаси та з десяток курських ранетів.

Дід Кобка — химерне створіння, про яке ніхто нічого не знає, не знають навіть його імені та по батькові, а так і звуть Кобкою — поза очі й у вічі. Тільки й знають, що він дружить з чаркою, що вдачі він веселої, хоч є в тій веселості й щось фіглярське, саркастичне, що свою мову приперчує міцними слівцями, на які ніхто не ображається, бо й каже їх дід не злостиво, а швидше як примовки. Весну, літо й осінь він чипіє біля велетенського пнища в дерев'яному, що сховався в хащах бузини та ліщини, хліві на цьому ж подвір'ї, де він клопочеться первісною обробкою каменю. Переважно для тих, хто працює на третьому поверсі.

На зиму кудись зникає, певно, має десь на масиві квартиру, зрідка найжджає сюди і працює в майстернях тих, од кого одержав замовлення.

Тепер для Сашка не лишалося загадкою, яким робом Кобка опинився тут. Його загнала сюди прохолода останніх ночей. В цегляному будинку, у велетенському, засланому селянським ліжником кріслі все-таки тепліше, ніж на дерев'яному тапчані за стінкою з шалівки. Сашко пригадав і те, що три тижні тому він попросив Кобку обпиляти для нього брилу уральського мармуру. Звичайно, то була для Долини недозволена розкіш — платити комусь за обтісування брили, на яку ледь стягнувся. Але він боявся, аби випадком не попсував її. Адже цей камінь праворуч від дверей — його остання надія. Якщо він залишиться тут, як і отой, в лівому кутку... Ні, про таке Сашко боявся й думати.

Кобка тоді не прийшов до нього. Мабуть, його перехопив хтось з третього поверху. Либонь, він не хапався ставати до роботи й сьогодні. Саме це, а може, й те, що Кобка не прийшов вчасно, а приплентався лише тоді, коли не стало роботи в тих, на третьому поверсі, приголублених долею, розсердило Долину. Проте природні делікатність і сором'язливість не дозволили йому сказати щось надто грубе старій людині. Він тільки розвів руки й покартував:

— Я думав, до мене заліз злодій.

— Хіба злодії такі дурні? — нітрохи не зніяковівши, прискалив ліве око Кобка, а правим нанизав Сашка мовби на довгу глицію. В діда було маленьке, лисяче обличчя, геть у зморшках, але не в тих, схожих на глибокі шрами, а в ясных, веселих; коли він промовляв, вони розбігалися, неначе промені. В нього й очі веселі, хоч трохи хитрі й пронозливі, і веселий, під ріденькими вусами рот з міцними білими зубами.— Хіба ж вони подужають витягти оцього дядька,— вказав він на запорошену статую академіка Каюша в лівому кутку майстерні.

Проте Долина вловив у тих словах інший зміст: «На якого дідька він кому-небудь потрібен». Він спалахнув, проте не знайшовся, що сказати. Та й що він міг сказати: погруддя Каюша — то вічна каїнова печать на його роботі, на його талантові, на ньому самому. То реліквія невдач, сувенір безталання. Звичайно, не один він з мешканців цього будинку має таку реліквію. Чимало одлитих у бронзі й міді або витесаних з дорогого мармуру доярок з дійницями, фізкультурників з веслами, вчених і письмен-

пиків, дбайливо запакованих у полотно, вимандрувавши за лаврські ворота, небавом безславно поверталися назад. Їхні власники, позамикавши свої витвори по темних чуланах, намагаються не згадувати про ті мандри й пов'язані з ними надії. А його марна надія стоїть перед ним кожного дня зрання до вечора. Скільки разів він уже збирався взяти молоток і потроцити академіка Каюша на друзки, та все чомусь не зважувався. Було шкода праці? Шкода отих колишніх надій? Проте вже не стільки надій, скільки спогадів про них. Він розпочав «Академіка» одразу по закінченні інституту й гнувся над ним три роки. Скільки думок було передумано біля цієї брили! Скільки картин блискучого успіху намальовано в уяві! Він знав: мистецтво так вчиняє з усіма. Якби зібрати все, що витворило в своїй уяві людство, й скласти до купи уламки надій, тими химерами можна було завалити планету...

Його «Академік» не дотягнув і до останнього туру — «витуру», як його називають художники. Його «витурили» на першому турі. Сашко вивозив його з виставочного залу увечері, в сутінки, і чув, як перемовлялися між собою вантажники: «Зпять, не вибився академік у люди. А може, він і не академік?..» А скільки іронічних поглядів витримав на собі Каюш потім, стоячи отуто. Іронічних, а зрідка й співчутливих. По тих поглядах Сашко міг вивіряти ставлення тих, хто прийшов сюди, до нього самого. Може, саме через це він і не загорнув погруддя в мішковину або папір. А може, ще й для того, це вже майже позасвідомо, щоб академік карав його щодня, щоб підштовхував, не давав скласти руки або погодитися на облицьовування колосками тріумфальних арок і сцен районних Будинків культури. Це було мовби німе змагання. Сашко тесав і тесав. І все — майже безуспішно. Й тоді він відважився вдруге. На оцю мармурову брилу. Він зумів зберегти віру, щоденно гартував її, споглядаючи отой вже обтесаний, безживний мармур. Він змушував себе ходити до дзвіниці Ковніра, дивитися на товсті столітні мурри й контрфорси. Контрфорси стояли, а віра почала ламатися. Особливо чітко він відчув це сьогодні.

Долина стояв пригнічений, йому навіть не хотілося відповідати Кобці. Та й що Кобка... Хіба з ним змагався він? Проте йому знову згадалося, як старий три тижні тому пішов по сходах не вниз, а нагору, і образа, а з нею й злість куснули за серце. Він шукав, як би дошкульніше колупнути старого. Й нарешті, як йому здалося, знайшов.

— А що, ваших багато вкрадено?

Стежив очима за старим, яке враження справлять його слова: на мить йому здалося, що в того в очах блиснули сполохані вогниці, але далі Кобка засміявся і нагнувся над чверткою.

— Та чималенько.

Сашко недовірливо скосив очі на старого. Ніхто з Кобчиних замовників ніколи не чув з його вуст жодного зауваження щодо своєї роботи, він не давав порад і не виносив присудів, як майже всі інші каменотеси, формовщики і просто зайшли люди. Проте майже всі скульптори чомусь трохи торопіли, коли йому доводилось зайти до майстерні, де вже стояла готова скульптура. В його очах було щось таке, що свідчило, що Кобка гаразд знає ціну витвору, тільки не хоче казати. Його не раз намагалися «розколоти», втягнути в суперечку — марно. Ходила легенда, буцім Кобка перед війною сам був скульптором і створив якийсь шедевр, але не встиг закінчити і під час війни робота загинула, а по тому він став каменотесом і не признався, що сам скульптор. Розповідали про нього й інші легенди, але Долина їм не йняв віри.

Тому-то зараз він і запитав, не приховуючи іронії:

— Де ж воли?

— Де? На Байковому. Піді подивись... «Подорожній, ти ідеш, та ляжеш, як і я...» Ковтнеш? — запитав він, підносячи склянку.

Сашкові чомусь стало трохи моторошно й водночас соромно.

— Не хочу, — схитнув заперечливо головою і сів: — А інших не робили? — запитав майже примирливо.

— А яка різниця, — сказав Кобка, випив горілку й закусив помідором, густо посипаючи його сіллю.

— Як то яка різниця? — обурився Сашко.

— А ніякої, — відказав Кобка, повільно випростовуючи ревматичні ноги. — І те, й інше — тільки пам'ять по людині. Всілякі є люди й всіляка пам'ять. Не ображайся, але ти поки що не зрозумієш. Для того щоб зрозуміти, треба прожити принаймні стільки, скільки прожив я. Побачити, як виростають діти, як доростають до величини пам'ятників і самі стають пам'ятниками. Я люблю робити пам'ятники на повний зріст. Тільки щоб не помпезні...

— І ви можете весь вік робити пам'ятники? — мимоволі вирвалося в Долини. Аж він спаленів од своєї нетактовності.

— Можу,— незвично тихо сказав Кобка, і по хвилі додав:— Я не жив ними. Я жив... радіощами живих. Насамперед дітей. Бо коли в мене... Ну, та...— махнув рукою.— Може, таки погрієшся? Не хочеш — як хочеш. Більше мені залишиться.— Старий поспішливо втікав од чогось, до чого, мабуть, не хотів вертатися навіть у пам'яті. І як то часто буває в таких випадках, щоб остаточно збити співрозмовника з сліду, впав у іншу крайність, став грубим, насмішкватим.

— Тобі не зрозуміти ще й тому, що ти тесав он його,— показав на Каюша,— не для нього. І не для людей.

— А для кого? — непевно запитав Сашко.

— Для себе. То мав бути пам'ятник тобі. Точніше, не пам'ятник, а сходинка. Вона обвалилася... — Старий помовчав, вихилив із склянки рештки горілки. Поплямак губами, знову махнув рукою.— А тепер — давай... мовляв, що ти, стара калоша, брешеш, ти сам ніщо й через те всіх хочеш бачити такими...

— Не треба,— підвівся зі стільця Долина. Він враз відчув, як через його груди немовби пройшло щось гостре, там заболіло, а потім попустило, й розкрилася порожнеча, яку знову мав заповнити біль. Йому стало шкода старого, того, що не збулося в його житті, а це сталося, мабуть, не з його вини чи безталання,— найпевніше, його долю спалила війна; водночас йому пригадалися власні думки, коли він стояв і споглядав церкву Ковніра, думки про самого себе, про скороминучість людського життя, про мільйони надій, які не справдилися. Його власна надія — це порошина серед мільйонів поросин. Він відчув довіру до цього старого і зрозумів, що ті, хто вгадував у ньому митця, не помилялися; йому хотілося розкрити душу, вибалакатися, вискаржитись.

— Не треба,— повторив він у припливі надмірної відвертості, яка межувала з самознищенням.— Ви сказали правду. Я повний невдаха. А може, й бездара. Вже двадцять вісім, а мені не вдалося нічого.

— Ти маєш багато,— підвів голову старий. У його очах Сашко не прочитав співчуття, а тільки зацікавлення і якесь хоч і м'яке, але суворе заперечення. Він сприйняв це як старечий егоїзм.

— Що ж я маю? Може, хочете, щоб поділився?

— Ти маєш надію,— сказав Кобка.

— Надію на що? — саркастично запитав Долина, бо в цю мить кпив і з старого, і з самого себе.

— Життя — чекання... — ухильно відповів Кобка, зручніше вмоцнюючись у кріслі.

— Чекати, щоб не збулося, — іронічно кинув Сашко. Його вже почала тішити ця розмова. Старий, здавалося йому, підкидав паливо його сарказмові і розчаруванню.

Кобка заперечливо похитав головою.

— Збувається не завжди. І не в усіх. А проте суть життя і особливо творення — в чеканні. Воно безконечне.

Сашко, трохи спантеличений, зупинився перед старим. Його здивували ці сентенції. Старий був глибший і вченіший, саме так — вченіший, освіченіший, ніж він про нього думав. Хоча що він про нього міг думати? Він же його майже не знав. Метлялася якась постать біля хліва, він судив про Кобку тільки з його зовнішнього вигляду. Тепер запитував у нього, як дитина запитує у дорослого — пастирливо, невідчепно:

— Чеканні чого?

— Всього. Успіху. Коханья. А найперше — краси. Прагнення довершення. Солодощі — в чеканні. — Долина побачив, як з обличчя Кобки на мить зник вираз іронічності й замкнутості, воно стало суворим і одухотвореним. — То — смуток і радість. Ми часто відчуваємо, де вона, ота довершеність, тільки не вміємо передати її в камені чи малюнкові. А чекання інколи й справджується. В цьому й полягає сенс життя. Треба лише вміти чекати.

— Дурниця... Що мені з того, що в п'ятдесят років я справді щось витешу і щось матиму?

— Старе й незмінне, як світ, — буркнув Кобка, але Сашко зараз не дуже дослухався до його слів. Він розпалився, вже отруєне один раз чекання, невпевненість в собі штовхали до суперечки.

— Пащо воно мені тоді? Щоб долучити до радикалиту й інфаркту!..

— Не поспішай, — посунувся на край крісла старий. — Буває й таке, що людина одразу сягає того, що одміряно їй долею на весь шлях. Своєї найвищої точки. Тільки те не весело. Часом вигорає паливо. Вичерпується одміряне долею.

— Плювати мені на все з найвищої каланчі. Нехай тільки вона, ваша доля, оддасть те, що мені належить, — гаряче сказав Долина — саркастично зареготав. Він сміявся пеначе з самої долі, яка відміряє не всім однаково і не в один час. Старий ледь помітно спохмурнів, здавалося, він не схвалював Долининого сміху.

— Скажімо, доля може дати дуже багато. І далі ти гнатимешся тільки за своїм минулим, ти згоден?

Старий поглянув знизу своїми сірими вицвілими очима трохи іронічно й водночас серйозно, але якось так, що Сашкові аж тенькнуло десь під серцем. Йому здалося, він ніколи не бачив такого погляду. Очі — непорушні, а в них сині, схожі на летючі іскри вогники і тіпі, мерехкі, хисткі. Долині чомусь стало трохи моторошно, він аж розсердився на себе за те й засміявся трохи неприродним сміхом:

— Го-го-го. Я згоден.

— Але це може бути найвища твоя точка, — проникливо дивлячись Долині в очі, сказав старий. — Вищої ти не матимеш. І не це найстрашніше. Тобі відкриється сенс створеного, а не творення. То вельми гірка штука — досвід.

— Беру, все беру, — й далі сміявся Долина. — То ж чудесно — бачити, як інші ступають в калюжу, а самому її обійти.

Кобка похилив голову. Він довго мовчав, а коли підвів її, в його очах уже не було отих летючих синіх іскор, тіні ж залягли десь у глибині й тягнули туди, в бездоння, Долинин погляд. Старий зітхнув, тихо сказав:

— То не весело — весь час бачити за спиною свою пайвищу гору. І йти вниз.

— Але ж все-таки мати гору! Бодай за плечима.

— І ти б одважився на таке? — раптово вперся в Сашка поглядом старий.

Сашкові стало холодно, й він мерзлякувато повів плечима. Він поглянув за вікно, але там чорніла ніч і залка бузинова гілка терлася в горішню шибку й тихо скрипіла. Йому здалося, ніби темінь за вікном ворухиться, ніби вона повзе кудись на волохатому череві. Він таки хотів засміятися, бодай над силу, та враз чомусь згадав сьогоднішню статтю в газеті й сказав майже з викликом:

— Я вже давно одважився. Тільки шкода, що її немає.

— Може, й немає, — сказав старий і підвівся, покректуючи. — А може, й є. — Тримаючись за попереk, він пройшов по кімнаті.

Біля дверей на цупкому обгортковому папері лежали залишки глиняного замісу, зробленого Долиною ранком, коли він ліпив руку майбутнього штурвального, якого хотів витесати з оцієї брили.

Біля дверей Кобка оступився, й на глині залишився чіткий відбиток його широконосої босоніжки. Сашкові чомусь здалося, що старий оступився навмисне.

— Щось мені сьогодні не хочеться пиляти,— сказав Кобка.— Та й де запорука, що ти не запереш і цей камінець.

— Ну, то вже... — похмуро кинув Долина.

Він чекав чогось іншого. У нього було таке відчуття, що старий співчуває йому, що між ними пролягли якісь хиמרні тяжі і Кобка прилучає його до чогось таємничого, від одної думки про що його проймав дроз. Але старий кпив знову.

— ...не мій клопіт? Звісно, не мій. Але ж шкода камінця... Я на той предмет, що, перш ніж тесати, треба його сто разів обтесати думкою... Ось, скажімо, клепає ти оцею академіка. А хто його знає? Вийди за поріг, пройди хоч до Хрещатика й запитуй усіх — ніхто про нього і в сні не чув. Якби не було цієї таблички, я б і сам не знав, хто він. Нічого путнього, мабуть, не зробив оцей твій Каюш. А волю одростив. Дивися на його пику, і найперше кортить зрубати цей холодець. Шия в нього теж як слонова нога. А лоб... Ну, лоб нічого. Тільки отут мають бути зморшки. Їх, мабуть, Каюш собі не надумав, а мав би надумати. Три — отак. І дві — отак.

Кобка швиденько, не по-старечому спритно виїняв з кишені чорного олівця і прокреслив на широкому мармуровому чолі кілька поздовжніх і дві поперечні риски. Сашко рвонувся, щоб вхопити старого за руку, але щось зупинило його. Він стежив за рухом Кобчиної руки й бачив, як спадає потрійне підборіддя, як пролягають на чолі зморшки і сама по собі мовби хилиться в задумі голова колишнього академіка.

— І очі,—вів далі старий голосом академічного вчителя, але були в тому голосі й інші нотки, які йшли з глибокого переконання, власної віри, а не з холоду підручників, і саме вони найбільше впевнювали Долину, змушували пройматися якимось дивним трепетом і зачудуванням.— Очі повинні дивитися вниз. Дивитися й не бачити нічого. Але поміж ними і оцим,— постукав нігтем по мармуровому чолі, на мить вирвавши Сашка з заціпеніння,— мусить бути внутрішній зв'язок. І взагалі очам і отим рискам повинно підкоритися все. І підборіддя, і щокі — тільки ніколи, хлопче, не роби гладеньких щік, клади штрихи жорстко, навхрест. А вже тоді можеш зірвати оцю табличку. Й написати: «Старий у задумі». Це має бути стан повного спокою, внутрішнього заглиблення в себе. Правда, молодим важко це досягнути. Але... спробуй заглянути в себе.

Пригадай, як ти задумувався в найскрутніші хвилини свого життя. Старий мусить задуматись красиво... Тобто я кажу не про зовнішню красу, а красу мислі. Людина — це мисль.

«Боже, я ж сам про це вже думав. Чи це мені приснилося? — аж стелюся Долина.— Думав, думав... Тільки мені чогось не вистачало. Ага, я тоді просто не міг уявити, що можна руйнувати готовий витвір. Я зупинився, немов перед закляттям. Оце ж воно й є... Для мистецтва нема перепон. І звідки це знає Кобка?»

— Чому ж... — сказав уголос.— Я сам... навіть сьогодні... Коли ішов через Лавру, почувався саме так. Мені здається, просто зміг би влізти в камінь.

Старий коротко зиркнув на Сашка і знову звів погляд на скульптурний портрет.

— Саме так — влізти в камінь. Заціпеніти в мармурі. Залазь сміливо! Скільки зможеш, теши себе самого. В іншій оболонці. Вдосконалюй своє єство. Нехай душа відіб'ється задумою на обличчі. Не бійся, скінчиш, вилізеши, хоч частка душі й залишиться там. Але саме вона й промовлятиме до тих, хто витріщатиме баньки на скульптуру,— закінчив він майже цинічно, все ще креслячи чорним олівцем по обличчю академіка Каюша.

При тих словах Сашко відчув, як по його спині побігли холодні колючі мурашки. Він на мить мовби пробудився од чогось, але тільки на мить, бо почуття творення було дужчим, воно враз знову зігріло його, змусило хвилюватись разом з Кобкою. І було воно трохи не таке, як раніше. Тоді він кидався на глину й мармур натхненно, майже зветяжно, але сліпо, це було схоже на те, як співає захмелілий співак, котрий не чує власного голосу. Зараз же він бачив статую, бачив її реально... Кобка ж стояв, як і раніше, покректуючи й тримаючись за попереk,— зморщений дідок у картатій сорочці і потертих синіх штанях.

— Це не просто — влізти в камінь. Бо треба повсякчас вилізати, щоб карбувати і шліфувати. Вас має стати двоє.

— Мені подобається ваша ідея,— пропускаячи повз вуха останні слова старого, схвильовано сказав Долина.— Я відчуваю, що можу зробити. Готовий почати хоч зараз.

Кобка стояв непорушно. Сашкові здалося, він не чув його. І знову Долину щось стривожило в старому. Либонь, подумав хлопець, отак мали виглядати люди, зачаровані в камінь злою силою. Вони мислять, вони знають, що зачаровані, але вийти за оболонку не можуть. Він би зараз

був вельми зручною моделлю для скульптора — це Долина відмітив точно й глибоко. Як помітив і його задуму, звернену углиб, до самого себе. Здавалося, Кобка намагається щось вирішити й не може, стає на якійсь думці й знову відкидає її. Його щось мучило, він хотів на щось одважитись і, мабуть, уже одважився, але ще й ще раз перевіряв себе. Долині здалося, що старий зовсім його не слухає. Проте Кобка чув його добре. Він пожував сухими губами, копнув носком босоніжки необтесану мармурову брилу і сказав:

— Ну, тоді нема для чого псувати оцей камінь. І поспішати нема чого. Тут роботи не на один день. І не на тиждень. А через те, що я втрачаю підробіток, плати одкупного. Мотай нагорою за півлітрою.

Долина аж скривився, таким неприємним був несподіваний перехід Кобки від речей високих, мистецьких, до нищої півлітри. Йому зовсім не було шкода п'ятірки, на яку збирався дожити до вівторка, просто йому ще ніколи так не хотілося залишитись на самоті з каменем в оцій тиші, що осідала на серце. Його несла бентежна гаряча хвиля творення, й при тому йому здавалося, що вона кожної хвилини може скинути його зі свого гребеня. Йому хотілося виштурпнути оцього старого за двері разом з його склянкою, помідорами і ковбасою, вхопити шпунт, і вгризтись в мрамур, і чимскоріше стесати оті три потворні складки на худорлявому підборідді (він уже бачив його худорлявим). У його голові навіть прокралася думка — тицьнути старому в руку п'ятірку й спровадити за двері. Але він пригадав усе, що казав Кобка, і зрозумів, що хоч той і п'яничка, але людина він тонких почувань, і це буде образливим для нього.

Неохоче відірвавши погляд од академіка Каюша, Долина патяг капелюха й побіг у гастроном за півлітрою.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Вже понад два тижні працював Сашко Долина пад скульптурою. Різав камінь і почував невситиму жагу, яку не можна було погамувати. Так, це було більше, ніж просте бажання працювати. Він бачив, як точно лягає кожен удар різця, як повне байдуже обличчя академіка Каюша перетворюється на тонке, сповнене задуми обличчя невідомої людини. Він не міг пояснити, з чого йшли ця віра і

натхнення. І ще більше дивувався, що йому все дужче й дужче починає подобатись оця невідома людина, він мовби витягав її з небуття, вів у життя, наближав до себе, входив з нею у якісь тонкі, що химерно переломлювалися в його душі, стосунки. Але десь підсвідомо зароджувалась думка, яка ятрила душу: все це — в борг. Він осягав незмірність боргу, знав, що входить у нього весь, а проте не боявся цього. Ним володіло передчуття удачі, великого відкриття. Він бачив подив досвідчених митців і захват інститутської молоді, бачив натовп біля своєї скульптури, чув схвильований дівочий шепіт за спиною: «Це він. Погляньте, он він який». Але, на подив собі, Сашко помічав, що той шепіт не стільки тішить його самого, як йому приємно, що він приніс людям радість. Він радів разом з ними, почував насолоду від споглядання скульптури.

На той час Долина забув і про розмову з Кобкою, і про свою досаду й претензії до світу, він рубав, аж скалки летіли.

Він майже не виходив на вулицю. Зранку накупував харчів і, щоб його й на мить не відволікали од роботи, замикався в майстерні. Проте сьогодні, вперше за два тижні, почував якусь м'якість у тілі, приглушений опір оцьому шаленому ритму. Це не було почуття втрати перспективи, просто він зрозумів, що його не вистачить на всю дистанцію, коли йтиме в такому темпі.

Він загалів цигарку і вийшов надвір. День стояв сірий, глухий, важкі темно-сізі хмари висіли низько над землею. Сашко відмітив, що надворі помітно похолодало. Він подумав, що осінь ніби спускається звідкись по крутих сходинках. Після теплих погожих днів зненацька настають похмурі, дощові, температура падає одразу на кілька градусів, відтак небо випрозорюється знову, й настає потепління, яке, однак, не сягає тих поділок, на яких трималося недавно, і враз — новий стрибок, новий крок униз. Кудись униз. Вгору і ввиз — проста геометрія життя.

Сашко стояв посеред двору, перед ним у пожухлій траві біліли дві стежки. Він відчув, що вони манять його кудись. Хотілося до когось піти, говорити про себе, про свою роботу. Але нараз подумав, що йому нічого сказати про неї, що майже все там у почуваннях, передчуттях, неясних надіях, яких, звичайно, не виповіси і які нікому не цікаві.

І ще одну стежку бачив Долина, точніше, то була не стежка, а ледве помітний слід у спориші. Він повертав праворуч і біг у густі бузинові та горіхові хащі до хліва.

Проте туди Сашкові йти не хотілося. При згадці про Кобку Сашком володіло подвійне почуття. Десь глибоко в серці ворухнулося щось схоже до вдячності — за оце натхнення, — і водночас щось повставало проти старого.

Зненацька за спиною почулися кроки. Хтось спускався з горішнього поверху. Сашкові зараз не хотілося зустрічатися ні з ким із тутешніх, але він зрозумів, що ховатися пізно. То був Калюжний, високий і товстий — сто десять кілограмів, а проте рухливий, жвавий графік, що вже давненько посів місце на третьому поверсі. Калюжний — чоловік не вельми талановитий, але до ката працюючий і пробивний. Малював здебільшого портрети передовиків, знаменитостей, вождів. Він завалив своїми творами виставки, крамниці художнього фонду, умів де треба натиснути, де треба полестити, такий засів давав добрячий ужинок.

Метляючи полами смугастого закордонного піджака, більше схожого на фрак, ніж на піджак, Калюжний збіг по сходах і зупинився біля Долини.

— Що ти куриш? — запитав він.

Сашко мовчки вийняв з кишені пачку «Примп».

— А-а, ну гаразд, — мовив, видлубуючи з пачки одразу три сигарети. — Висмалив геть усе. Беру з запасом...

Він брав сигарети, почувуючи, що ошчасливлює тим Долину. А що той мовчав, Калюжний на мить відчув ніяковість і, намагаючись чимось стерти її, хитнув головою у бік ледь помітної в споріші стежки.

— Заростає? Така, брат, селявуха. І наші позаростають. «Подорожній, ти ідеш, та ляжеш, як і я...»

— Чого заростає? — не зрозумів Долина.

— Як чого? — здивувався Калюжний. — Кобка ж того... Одтанцював своє.

Долина відчув, як його враз пойняло почуття жалю, змішаного зі страхом. А в голові мелькнула думка, що Кобка вже тоді щось передчував. Думка пролетіла, не затримавшись, хоч і лишила по собі терпкий біль. І знову ж то не був біль втрати, швидше нагадування чогось фатального, мінучості й нетривкості власного життя і того, що ми робимо, часом вважаючи його тривкішим за життя.

— Коли? — тихо запитав Сашко.

— Позавчора. Тут же висіло оголошення. Карпенко написав. То, мабуть, був найвищий його мистецький шедевр, — не зміг утриматись від злого кпину на адресу колеги.

Якусь мить Сашко стояв немов у заціпенінні.

— А ви були на похоронах? — гукнув він уже в спину Калюжному, що збігав по сходах угору.— Де його поховали?

— Я... В мене був нежить,—стишивши кроки, не оглядаючись, одказав графік.— Здається, на Берківцях.

І знову відчуття якоїсь фатальності, лячної бентежності заповнило Долину. Його аж досада взяла, що він думає про щось своє, пов'язане із останньою зустріччю з Кобкою, а не сумує за людиною. Ще він подумав, що ось так воно буває часто: все життя Кобка возив могильні плити і пам'ятники на Байкове, а самому довелося лягти на Берківцях.

Почуваючи, що зараз не зможе працювати, Долина пішов з двору. Ноги самі несли його до дзвіниці Ковніра, де, як здавалося Долині, час перестав летіти швидко й мовби спрессовувався в камені. Велике, нетлінне — в очих покладених один на один каменях, у химерних, гармонійно сплетених в одне візерунках. Ковнірові заміри — то вже вічність. А його — ні. І сам він скороминуща, легка порохина. Навіть коли ця дзвіниця зникне, і тоді назавжди залишиться на малюнках, фотографіях — у пам'яті людей. І ще йому подумалося: яка безмежна віддаль: Ковнір і Кобка!

«А чому Ковнір і Кобка? І хіба так-таки від Кобки не залишиться нічого?»

Від тих думок йому стало тривожно.

Дзвіницю реставрували, і хоч зараз там ніхто не працював, прохід туди було зачинено. Сашко переліз через високий мур і опинився на церковному подвір'ї. Майже все воно було заповнене могильними плитами і пам'ятниками. «Скоро земля стане як одна велетенська могила,— подумав Долина.— Треба спалювати останки. Ми надто часто нагадуємо собі про смерть».

Пам'ятники були здебільшого колись можновладним чиновникам, стовпам церкви, героям минулих війн. Мабуть, всі вони думали, що володіли світом, а він забрав їх, як порохини, і поволі стирав саму пам'ять про них. Вже тільки той, хто переліз через оцю огорожу, довідувався про їхні імена, та й то на мить, бо одразу ж, перелізни назад, забував про них, втішався своїм, і не тільки втішався, а й володів ним.

Раптом він подумав, що Кобка знав, що нічим не володіє і що по ньому не лишиться нічого. Але для чого тоді

він подав йому думку про «Старого в задумі»? Може, для того... Якщо Долина впорається, тоді... Ні, того Кобка не думав. Але Сашко відчув, що йому знову хочеться працювати. Він почував це майже фізично. Він розумів, що це терпке щастя творчості прийшло до нього після розмови з Кобкою. Йому праглося здивувати старого і подарувати... оцю скульптуру. І хоч тепер йому чомусь не хотілося згадувати Кобку, він таки благословив у думці ту мить, коли вони розпочали оту щасливу для нього розмову. Правда, дід на щось натякав. Він якось неприємно, вдавано-пророче жартував. Мовляв, це буде його найбільший витвір. Який, опріч усього, дасть йому одну гірку перевагу: кожної хвилини Долина зможе проміряти свій шлях наперед. Звичайно, це дурниця, химера. Адже вони обоє жартували. Але ні! Саме через те для нього стає важким спомин про Кобку.

Долина спрагло почував потребу праці, потребу утверджуватись у світі, почував захват життям і тріумф майбутнього сходження вгору. В тому настрої змагався з каменем ще три дні. В п'ятницю ранком роботу йому перебили. До нього несподівано завітав Петро Приймак. Обвітрений, з полум'яним киршатим носом, зіркими маленькими очима на широкому плескатому обличчі; важкий, упертий, чимось схожий на незграбний чіпкий корч, що його винесло повітрям на берег. Петро і вдачею упертий, але водночас непосидючий, доскіпливий, спрямований кудись, а куди, те знає тільки він. І знає напевне. Його пом'ятий зелений плащ і приплющений капелюх свідчили, що Петро щойно прибув звідкись до Києва, а ще недавнечко спав по вагонах, районних готелях, а може, і в порожніх сільських клубах. Та за мить Петро сказав це сам:

— Маю, брате, мороку. Кортить мене поміняти один барельєф. І оце вчора приїхав до столиці. А комісія засідає тільки двічі на місяць. То я хочу зібрати їхні підписи сам. Ти не знаєш, де Калюжний? О, з твоєї брили вилазить щось цікаве,— прискалив він око, на мить зупинившись біля академіка Каюша. Важкий, квадратний, він повертався то в той бік, то в той, і здавалося, ось-ось щось зачепить і розіб'є. Проте це лише здавалося.— Тільки не вилизуй. Ні, ні,— замахав руками.— Я бачу, ти не вилизуєш. Добре крешеш. Так не знаєш, де Калюжний?

— Я бачив його позавчора,— заступаючи статую, сказав Долина.

— На дверях два півпудових замки. Він що, там золото

трима? — І майже без всякого зв'язку: — В тебе не вдасться перехопити нікчемного металу? Хоча б карбованців сто?

Сашко показав на ще не обтесану брилу.

— Умгу, зрозуміло, вклав свої капітали в цей моноліт. Шкода. Значить, нема? Ну, я побіг.— І раптом: — Виручи, будь другом хоч раз. Розумієш, до мене сьогодні вранці припхалася землячка, чорт її припис, ну, тобто чорт не чорт, а вже приїхала; сусідська дівчина, їй, розумієш, ніякого грєця робити, то вона й мені не дає. Вона вперше в Києві, їй треба гїда. Хоча б на кілька годин. Поки я звільнюся. Я її поки що запхнув на виставку коштовностей...

Почувши таке, Долина розсердився на Приймака, на його безцеремонність, просто-таки нахабство. Ну, який він має стосунок до всього того! До Приймака приїхала сусідка, з обов'язку гостинності Петро повинен прийняти її і показати місто. Але в Петра, бачте, немає часу. А в нього є?

Долині страшенно не хотїлося залишати роботу, йому кортіло послати Приймака під три чорти, але те, що уже відмовив у грошах, ніби робило Сашку зобов'язаним, і він тільки поморщився й сказав:

— Ну при чому тут я?

— А я? А я при чому?— розгублено сказав Петро.— В мене все горить без диму і вогню, летить до дїдька. Мені немає коли дихнути, а тут ця лялька. Та коли б не мої тато й мама, я б їй вказав на двері. Але ж... Як тобі не соромно! Де твоя людяність? А ще ж колись галасував: ми, інтелїгентні люди...

В Петрових словах не було ані краплини логіки. Галасував таки не Сашко, а він. І це розсмішило Долину. Й чимось примирило на цей момент з Петром. Він зняв і кинув на підвіконня фартух, пов'язав галстук.

— Ну, гаразд, давай свою ляльку. Поводжу її на мотузочку. Тільки ти того... не довго. Години дві я вже вам (він навмисне сказав «вам», а не «їй») пожертвую, але не більше.

Він замкнув майстерню, і вони вийшли на ганок.

— Слухай,— звернувся Долина до Приймака.— А для чого її водити? Хїба вона сама не може ходити?

— Розумієш, там баньки такі, як блюдця,— трохи зняковів Петро.— І вона все їх кудись витріщує. Ще попаде під машину. Або заблудиться.

Долина зітхнув і більше не сперечався.

Дівчина вже чекала на Приймака біля руїн Успенської церкви, де він і наказав їй чекати. Ледве поглянувши на неї, Сашко подумав, що Петро вельми точно і вичерпно охарактеризував її — лялька. Це справді була лялька, красива лялька з круглим обличчям, великими синіми очима, довгими віями, малиновими губами та маленьким виточеним підборіддям. І вся вона була напрочуд зграбненька: красиві повні руки, плавні лінії плечей і талії, хоч трохи й повнувата станом і ноги не зовсім «сучасні»: не довгі й тонкі, а повненькі, з круглими міцними колінами.

— Оце і є Люся. Перша красуня на всі наші Ковші,— балабонив Приймак.— Вона скінчила в нашій області культосвітнє училище, так що, гадаю, обмін художніми цінностями буде обов'язно корисний. Люся довго не мала призначення, оце аж тепер одержала. Іде в Поліський район. Думаю, незабаром цей район в культурному відношенні вийде на передові позиції в республіці.

Люся так зняковіла, що довго не помічала простягнутої їй руки. А коли помітила, зняковіла ще дужче й спалахнула до кіпчиків вух. Сашкові здалося, що з її очей ось-ось закипають сльози, і він поспішив па її захист:

— Ви, Люсю, не слухайте цього торохтія. Хоч він і вап сусід, але якось ще студентом упав з призначеного не йому постаменту, і з того часу в нього трохи негарзд з головою. У нас у групі йому доручали забалакувати викладачів, коли група нічого не знала. І Петро, бувало, як сипоне запитаннями, одне одного примітивнішими, то декого з шановних професорів доводив до втрати пам'яті.

— Га-га-га,— зареготав Приймак чи з Сашкових дотепів, чи з радості, що йому таки вдалося спекатися Люсі.— О люкус, люкус, ледве побачив гарний хвостик, завив верлібром і ладен уп'ястися в холку брату по зграї,— витер він кулаками очі.

— Не забувай, я ще можу передумати,— погрозово сказав Сашко.— Жодній порядній людині й на думку б таке не спало.

— Здаюсь, здаюсь,— підняв догорн руки Петро.— Тим більше, що я й справді не хворію на комплекс порядності.

Люся нічого не розуміла з їхньої розмови, пленталася позаду. А може, тільки вдавала, що не розуміє, бо коли Сашко оглянувся, поспішливо відвела очі вбік. Сашко хотів підштовхнути легенько під бік Петра: мовляв, будьмо обережніші, та й взагалі облишимо обплывувати один одного перед дівчиною, але підштовхнув якусь літню інозем-

ку, й та здивовано витріщицїлась на нього. Петро вже щез. То більше, щезнути було не важко: біля вихідної брами вирував натовп туристів, їх кликали за собою і проштовхували вперед обтерті в людському сонмищі до нахабства гїди. Сашко й собі повів свою «групу». Вони вийшли на широку, забиту автобусами вулицю, вздовж якої вітер мів осоковореве листя. І тільки тепер Долина помітив, що тримає свою «групу» за руку. Мабуть, вхопив, щоб не заблудилася в натовпі. А вона покїрно і злякано йшла за ним, хоч знову вся зашарїлася, але не наважувалася звільнити маленькі пальчики з його мїцної долонї. Сашко випустив її руку і чомусь почервонїв сам. Він подумав, що ця лялька, йому на лихо, надто чутлива, а можливо, й тонка душею. Щоправда, він знав за собою такий гріх — перебільшувати інтелект у людях, з якими зустрічався, намагався з цим боротися й від того не раз впадав з одної крайности в іншу.

— Ви були де-небудь далї своїх Ковшїв і свого райцентру? — спитав він.

— У Віпницї і в Хмельницькому, — не підводячи очей, відповіла Люся.

Долина розмірковував, звідки ж їм розпочати екскурсію. Мабуть, Петро не водив дївчину й по Лаврі, сам же сказав, що «запхнув до музею коштовностей», отже, звідси й треба танцювати.

— Погляньте сюди, — вказав пальцем у напрямку церкви Спаса на Берестовї. — Бачите?

— Бачу, — тихо відказала вона. — «Трикотаж і галацтепея».

Хоч як Сашко намагався втримати смїх — не зміг.

— Оце так музейні релїквії, — реготав Долина. — Штани і підтяжки.

А Люся знову спалахнула, цього разу в неї на очах і справдї забринїли сльози. Вона й сама збагнула свою помилку: за галантерейною крамницею підносили золотї хрести п'ять бань, — вона була ладна провалитися крізь землю, але перед тим хоч якось укусити цього недоброго чоловіка.

— Ви обоє дуже злі, — тихо сказала вона. — Ось нехай він тільки приїде в село... — додала зовсім наївно. — Так, я закінчила не культосвітнє училище, а кулінарну школу. І нічого не знаю ні про пам'ятники, ні про театр. Хоч вистави дуже люблю. Дуже-дуже, — аж заплющила очі. — А вам і справдї не завадило б заходити за одими самими

реліквіями. Тоді б, може, всі гудзики були на місці. Охайність — це найперша ознака культури.

Сашко подивився на Люсю, як дивиться великий лагідний пес на розгніване цуценя, і посміхнувся вибачально їй примирливо.

— Я не хотів вас образити, Люсю. Ви самі...

— Так, я піду сама.

Вона повернулася й пішла вздовж високого муру в напрямку Хрещатика. Тепер Сашко відчував себе по-справжньому винуватим. Водночас він відчув якийсь несподіваний приплив симпатії до цієї дівчини, яка з такою щирістю зізналася в своїй мистецькій необізнаності. Йому не хотілося, щоб вона йшла, і він поспішив за нею.

— Люсю, я щиро прошу пробачення. І ви, однак, не втечете. Я не залишу вас, бо Петро мене приб'є,— приховав хвилювання, яке невідь-чого охопило його. Сашкові їй справді було шкода цього симпатичного і довірливого дівчати.— І не такий я вже лиходій, як вам здалося. А самі ви їй справді можете загубитись у Києві. Або причепитись хтось, знаєте, тут є такі жевжники,— підлякував дівчину.

Люся зупинилася. Її бунт вичерпався.

— Коли вам справді не хочеться зі мною йти або ніколи, то ви верніться й робіть, що треба. А я посиджу десь біля вашого будинку.

— Ну що ви,— до решти роззброєний Люсиною скромністю, великодушно сказав Сашко.— Мені приємно бути вашим гідом. Так куди ж ми з вами спрямуємо свій порив? — замислився він. Золоті ворота, Софія, давні фрески — щось йому підказувало, що вони їй справді це вельми зацікавлять Люсю. Можливо, зацікавлять пізніше. Для цього їй потрібно хоча б одну ненав'язливу лекцію. А зараз... куди ж повести її зараз?

— Люсю, ви любите квіти? — запитав він.— Хочете піти на виставку квітів?

— Хочу,— змигнувши довгими віями, сказала Люся.

Він повів її на Володимирську гірку, де на газонах, у вазонах і ящикках біліли, жовтіли, яріли вишпекані спільними зусиллями природи і людей квіти. Тут були букети, всілякі химерії, несподівані композиції, все це милувало зір, одне враження змінювалося іншим, творячи піднесений настрій. Люся присідала біля квітів, ойкала безпосередньо, наївно і захоплено. А Сашко іронічно-величаво вимахував руками, мовби все це належало йому. Він почу-

вався вільно й весело, сипав дотепами, складав експромтом вірші про кактус, який ще недавно нюхали лише верблюді; про гарбузи, які дівчата колись підносили хлопцям; обсмійовав таємні коди кохання, захищені в квітках. Щоправда, то не були зовсім експромти. Колись давно, ще студентами, вони ходили з дівчатами по такій самій виставці й так само вправлялися перед ними у віршуванні та дотепках. Але ж Люся того не могла знати, а він теж не повторювався до кінця, бо хіба можуть повторитися настрої і надія.

Взагалі з дівчатами, та й не тільки з дівчатами, а просто з незнайомими людьми він почувався скуто, часто не попадав у тон, розумів це й болісно переживав. Але коли йому вдавалося вирватися з цього кола, він ставав тонким і дотепним, міг кожне слово, кожну думку піднести так, що вони поставали перед співрозмовником несподіваним боком, здебільшого смішним. Саме так було цього разу. Але він не просто розважав Люсю. Він уловив себе на тому, що хоче сподобатись їй.

В якийсь момент йому згадалася Світлана — недоступнохолодна красуня з приймальні голови Спілки художників. Він потратив там чимало зусиль, так і не спромігшись витиснути на її устах хоча б одну усмішку. Та й хіба міг він, невдаха, змагатися з улюбленцями долі, обмазаними патокою славослів'я художниками і скульпторами, джентльменами дотепниками в лакованих черевиках і японських галстуках. Вона жодного разу навіть не прийняла його запрошення в кіно. Ця згадка розлилася в грудях неприємним холодком. Але одразу й забулася.

На площу Калініна, де домовились зустрітися з Приймаком і де Сашко мав йому передати Люсю, вони прийшли з невеликим запізненням. Проте Петра там не було. Чекали довгецько, але так і не дочекалися. Люся хвилювалася, а він радів.

Потім вони обідали в кафе на Хрещатику, він навіть спробував пригостити Люсю вином, але вона рішуче відмовилась, і це йому сподобалося. По тому ходили на осінню ярмарку в Пасажі, в кіно. Вийшли звідти, коли вже горіли ліхтарі. Зупинилися на розі Пушкінської і Свердлова, і тут Долина вперше замислився, як же їм бути. Звичайно, Петро не подбав про місце в готелі для Люсі (та й де його знайдеш) і навіть не дав їй своєї адреси — він просто зустрів її на вокзалі й одразу поїхав до Лаври. Жив він десь на Артема; Сашко міг розшукати його адресу в

когось з хлопців, але для того треба було або їхати в майстерні, або допитуватись по телефону в знайомих. Люся, бачачи його стурбований і заклопотаний вигляд, злякалася насправжки.

— Ви... не залиште мене? — сказала вона і несміливо доторкнулася до його руки. Вона усміхалася запобігливо і прохально й тим усміхом глибоко увійшла в нього. Він відчув, як в одну мить упав останній бар'єр відчуження і недовіри, який ще лишався між ними. Звичайний бар'єр, який існує між малознайомими дівчиною і хлопцем.

Йому було це дуже приємно, але водночас виникла думка, чи не швидко, бува, цей бар'єр падає з боку Люсі.

Але відразу й одкинув цю думку.

— Ну що ви, Люсю, звичайно, не залишу,— мовив за-спокійливо.

На ту мить він уже обдумав усе. Він повіз її до себе. Сашко мешкав у маленькій кімнатці трикімнатної квартири в старому будинку біля Центрального стадіону. Дві інші кімнати займав шофер таксопарку з дружиною і малою донькою. Квартира була погана — переобладнана з якогось залу одразу після війни,— без ванної і туалету, з газовою плитою і раковиною в коридорчику біля порога. Сашко трохи соромився перед Люсею свого житла, того безладдя й убозтва, що панувало в кімнаті.

Його сусідів не було дома.

На мить у Сашковій голові майнула думка залишитися разом з Люсею. Принести пляшку вина, включити програвач... А там — як уже складеться. Ну, що тут... Вона, може, й сама не заперечувала б...

Проте десь глибоко в Сашковій душі жив пагонець соромливості, під тією зливою думок і вагань він почав рости, пробиватися нагору, заповнювати простір. Хлопець почувався ніяково перед Люсею, її очима-блюдцями, її півністю та незахищеністю. Розшукавши чисту білизну (мав один комплект «аварійного запасу»), показав, де що лежить, постукав до сусідів, котрі на той час уже повернулися додому.

— Тут до мене приїхала землячка,— навіщось трохи прибрехав,— то я залишаю її на вашу опіку. Сам я почуватиму в майстерні.

Ще раз заглянув до своєї кімнати, щоб сказати Люсі на добраніч. Їм обом не хотілося розлучатися. І хтозна, кому більше. Сашко тепер бачив це напевно по Люсиних очах.

Він аж трохи пошкодував на своє похалпиве рішення. Але тепер уже було пізно.

Наступного ранку Люся вже чекала його на вулиці біля будинку. Він підійшов до неї, і щось затремтіло в ньому. Люся видалася йому ще гарнішою, якоюсь особливо близькою і довірливою. В її очах світилася вдячність і щира радість. І ще щось, чому люди ніколи не можуть знайти точного визначення. Сашко хотів сказати Люсі щось приємне, бодай який-небудь комплімент, але боявся сполохати в ній довіру й приязнь.

В суботу вони каталися по Дніпру катером. Їздили аж до гирла Десни, там зійшли й гуляли по луках. Вони брели стежкою по пояс у траві, уже висохлій, пожовклій — лука чомусь стояла нескошена, — такі трави у Сашка на Прилуччині називалися нежаром. Люся йшла легко, граційно, уся відкрита сонцеві, вітрові, і усмішка грала на її устах.

Вони знову вийшли до Десни, пішли берегом. Біля високого зеленого намету на них напав пес, звичайний кімнатний песик, кудлатий, з очима-намистинками і лапатами вухами. Вони утікали й знали, що песик не вкусить, а проте з реготом бігли, аж поки потомилися й попадали на канаві в траву. Люся лежала поруч нього, груди її бурхали, обличчя розпашіло, а очі іскрили сміхом. Він хотів поцілувати її в щоку, й вона по-дитячому розчепіренними пучками затулила обличчя й схопилася на ноги. Він засоромився й підвівся теж. Проте Сашко бачив, що Люся не сердиться на нього, навпаки, їй самій було шкода тієї хвилини, й, можливо, вона досадувала на той твердий пружок у власній душі, якого не могла перебороти. Вона вся зайнялася ясным внутрішнім світлом, і він зрозумів, що те світло — од нього і для нього, й притих, боячись сполохати щось у власній душі.

Верталися вони пізно, сиділи на палубі катера, їх проймав холодний вітер. Сашко оддав Люсі піджак і взяв її долоні в свої. Тремтів катер, тремтіла Люся, й місяць-човен підстрибував над дніпровими кручами. Це були хвилини їхньої найбільшої близькості й довіри. Водночас вони були пройняті смутком близького прощання, відчуттям порожнечі, що наступить по тому.

Провести Люсю на автобусну станцію «Полісся» прийшов і Петро. Проте він не став дочікуватись автобуса, пощався й пішов. І Сашко залишився з Люсею сам.

Ім обом не хотілося розлучатися. Долина почував, що коли поїде Люся, світ страшенно звузиться і спорожніє для нього. Він боявся цього спорожніння, боявся втрати, яка неодмінно настає за кожним прощанням. Надто за прощанням із людьми, які несподівано ввійшли в твій світ. І водночас у ньому вставало почуття, що йому треба працювати. Що він мусить поспішати, аби не загубити тієї творчої хвилі, яка так круто і так шалено підняла його на гребінь в останні тижні. Він знову відчував опір каменю і разом з тим почував сили, здатні підкорити той опір. Прогулуючись у посадці молодих топольок біля станції, Сашко вперше поцілував Люсю. Вона не вміла цілуватися, її губи були сухі і гарячі, а очі — великі й злякані. Вона їх не заплющувала, і в них плескалися радість і страх. Сашко сказав Люсі, що писатиме їй кожні три дні. Окрім того, до Поліського всього сто сорок кілометрів, вона часто приїздитиме до Києва. А як викроїть якийсь день і він, то приїде до неї.

Люся поїхала, і його справді опанувала туга.

Оце його захоплення, оце знайомство було таким короткочасним, що він не міг знайти йому ні виміру, ні значення. Він не знав, чи глибоко закохався, але почував, що Люся залишилася в серці й що це не звичайне захоплення, що він може довіритися йому і віддатися на його плин. А туга, яка виникла, тільки додала йому сили в роботі. Це була справді героїчна боротьба з каменем. Потім він її згадував на протязі багатьох років. Як і сці три ніби непримітні дні, проведені з Люсею. В оцім його змаганні з мармуром мовби сплелися в одне дві сили: якась несподівана весела наснага і невситимість з потребою виразити щось більше за себе, за свої почуття і навіть за любов. Тепер він знав точно, для кого робить оцю скульптуру. Для Люсі. Так, так, він її подарує їй. Великодушно і безкорисливо. Тобто не саму скульптуру. А оцей порив. Вона сама зрозуміє все... Мусить зрозуміти. Може, не зараз, то пізніше...

Бували години, коли Долині хотілося співати. І він співав. Хотілося закликати отих усіх людей, що товпилися на подвір'ї. І наплювати йому на все. На оті власні помисли й розрахунки. Ну, на них не наплюєш, але... вони й не хвилювали його нині. На той час він ніби підвівся над буднями, над власним життям і всім тим, що робив донедавна. Він уже давно бачив, що його скульптурний портрет — щось більше, ніж просто «Старий у задумі». Що це не бу-

денна задума, а задума над долею. Над тим, що збулося й що не збулося. Старий занурився в думу глибоко, до краю. Але це не була задума відчуження; почувалося, що він пам'ятає про людей, хоч і намагається на цей момент відтрити їх від себе іронією. Обличчя старого було прокикливе, живе, дарма, що Сашко карбував непорушність. Цей чоловік зазнав багато втрат. Але він не схилився перед долею, не упокорився їй. Ця задума мала пролитися якимось великим рішенням. Старий ще вів рахунки з життям, продовжував боротьбу. Він був ніби добрий, але й хитрий, і навіть дещо підступний і саме таким мислився Долині.

Глибокi зморшки, які Сашко проклав на чолі і щоках старого, надавали портрету повної схожості з обличчям старої людини, а кілька менших, ледь помітних, підкреслювали й інше — невпинну руйнацію, швидкий поступ людини в небуття. Життя залишило на чолі і щоках старого невмолимі карби, воно буде карбувати й далі, але водночас, дивлячись на це обличчя, Сашко схоплював і щось більше. Йому здавалося, що обіймає світ ширше, плинніше, діалектичніше. Так, пролягають глибокі борозни, але очі не сумують за тим і думка не гасне, вона знає: десь народжуються нові пластичні лінії, новий, неспяний рух.

І оті тисячі тисяч піг, що протупотіли за віки на оцьому подвір'ї, протупотіли не дарма. Кожен з них щось та залишив у світі. Картину, будівлю, розповідь про добрі вчинки своїх предків. І вони, і ми — як потоки однієї ріки. І добре почуватися в тому плині.

В очах, у куточках губів старий зберігав якусь таємницю. Часом Долині здавалося, що ця таємниця залягла там поза його волею. Іноді йому навіть хотілося вирвати її або бодай стерти різцем. І тільки розум підказував: того не слід робити. Ота незвична таємниця іде від його задуми. А Долині й треба виразити її якомога глибше. Виразити саму думку, якою ця людина осягала світ і саму себе, стаючи від того кращою, а може, тільки тоншою, пробиваючись кудись далі, в невідомість, у майбуття.

Працюючи над скульптурою, Долина все більше забував, що донедавна це був зовсім інший портрет. Він майже не відчував протиробства того портрета. Тільки зрідка карбував розумом, що з чужого, непотрібного тіла народжується інше, пластичне, мистецьки довершене. Іноді його починав огортати страх — коли б не попусувати зробле-

ного. То більше, працював лише по двох начерках на папері і по одній виліпленій нашвидкуруч мініатюрній скульптурі з глини. Але й те швидко минало. Він інтуїтивно почував центр скульптури і зайвину, він мовби виривав з мертвого мармуру живу людину і знав: якщо зачепить десь більше ніж треба, заболить йому самому.

Проте почував і інше: скульптурі чогось не вистачає. Можливо, якоїсь однієї рисочки, яка б надала їй ще одного значення, того значення, про яке, як пригадував, говорив Кобка.

Втомлений, виснажений, Долина довго ходив довкола скульптури, але відгадати тієї рисочки не міг. Сів у крісло й ще з годину вдивлявся в обличчя старої людини, але знову безуспішно. Він так зморився, що не почув, як випав з рук різець, як голова сама безвільно схилилась на груди. Виснажила його до краю не тільки фізична втома, а сама думка, безплідність пошуку, відчуття глухого кута, у якому стояв. Так, він стояв у глухомо куті й не бачив нічого, окрім темряви. І саме тоді, несподівано, з темряви виїшов Кобка. Був він не іронічний, як завше, а суворий, задуманий. Він не привітався, а почав казати майже з півслова, мовби вони щойно обірвали розмову. Й те Долині було дивно.

— Задума мусить бути красивою. Людина в задумі гарна. Ми прагнемо в житті тільки одного — краси. Ти відчуй її всією своєю мукою, всією радістю, душею. Ну, щоб отут... — Кобка зненацька доторкнувся правицею до Сашкових грудей, і той відчув, як там запекло, немов до тіла приклали вогнепний прут. Він злякався: йому здалося, що від доторку пальців старого в нього на грудях залишилась дірка. Подивився собі на груди, але побачив тільки зім'яту фланелеву сорочку, й полегшено зітхнув, і враз заспокоївся.

— А ви самі?.. — запитав.

— Я? Відчував. Але за молодості не знав, як його передати в камені. А потім, либонь, розучився. Але праглося все життя. Я носив це відчуття отут. — І поклав собі руку на серце. Долина побачив, як старого каменотеса мовби пронизало струмом, отже, йому запекло теж. — Для цього тільки й треба жити. Щоб... оте. Мені було гарно вже від того, що я його відчуваю. Але боліло, що не можу вдихнути в камінь. Іноді я думав, що це й не моє, що воно перейшло від когось у мене. О, скільки нас бачить його. Найчастіше в похилому віці. Дарма хто вони — скульптори, письмен-

пики, лісничі, двірники, хлібороби. Нас і веде оте вічне відчуття.

— Відчуття чого? — запитав Долина, бо на мить втратив нитку Кобчиної розповіді.

— Краси.

— А ви самі не пробували її творити?

— Пробивав, — зітхнув Кобка. — І тільки раз, і то востаннє, мене навідала удача. Я створив скульптуру матері в її найбільшому горі. Кажали, що то... Ну, справжнє мистецтво. Я не встиг закінчити її. Тоді почалася війна. Мій твір загинув, а мене довго крутив вихор війни. Я побував у полоні і в таборах. Вмерла певність себе, вмерло мистецтво, загинули власні діти. Я побачив власну дружину і матір у найбільшому горі. Я пізнав людину в муках. Я більше не починав. Мабуть, вже був нездатний творити красу. Мені стали смішними Венера Мілоська і Давид. Хоч я розумію, що це не так. Я заздрю тому, що ти можеш приймати в свою душу красу.

Сашко був невимовно здивований оцією Кобчиною відвертістю, а ще більше тому, про що говорив старий. Неохайний, обтіпаний каменотес казав йому щось незвичне про красу. Та ще так патхепсно, що Сашко й собі відчув якийсь новий, ще один сенс своєї роботи, і йому здалося, що відгадав, чого не вистачає його скульптурі. Внутрішньої шляхетності, високості мислі. Отже, його старий думає хоч і гірко, але шляхетно й високо. Він здатний на суворе, а може, й фатальне рішення, — вистраждав його, виболів у тяжкій задумі, — але він не здатен на підлоту. Сашко швидко розплющив очі, в кімнаті панувала темрява, тільки біло відсвічував з кутка мармур. Різець він знайшов на підлозі. Ввімкнув світло й знову почав працювати. Так проминув ще тиждень.

В його комірчині панував хаос: підлога і речі вкрилися густим шаром мармурового порошу, якого він не вмітав. Долина схуд і зблід, його очі хворобливо блищали, але, на подив, утома більше не ломилася тіло. Він ще міг працювати й працювати, та одного похмурого осіннього дня помітив, що карбувати вже більше нічого. Що будь-яка риска, будь-який штрих можуть бути зайвими. В ту мить він чомусь не відчув ані радості, ані втіхи подоланого шляху. В нього увійшов великий і легкий спокій, бажання залишити все, замкнути майстерню і піти кудись — в поле чи ліс — і, може, ніколи не вертатися сюди. Найкраще, мабуть, було б поїхати до Люсі. Знайти десь у селі хату, і

працювати разом, ростити сад, і ростити дітей, і не знати суєти й шаленства пароджених уявою образів, вічного бігу за тим, чого нагнати не можна.

Проте він знав, що цього не зробить, що повезе свій витвір на шалене мистецьке торговище, й буде добиватися визнання, й буде вболівати й страждати без каяття, буде вічно бігти, щоб не догнати, бо, як сказав Кобка, в цьому й полягає сенс життя людини мистецтва.

* * *

Цей день вісімнадцятого листопада просто-таки приголомшив Долину. Тоді він дізнався, що радість теж може приголомшувати. Хоч на успіх сподівався давно. Ще тоді, коли вперше показав свого «Старого» деяким членам художньої ради. Показав не офіційно — вони приходили в їхній будинок до іншого скульптора, і він попросив двох знайомих із ради оглянути його роботу. Ті покликали решту. Літні солідні художники та скульптори, стовпившись у маленькій майстерні Долини, стояли мовчки, не відводячи поглядів од «Старого». Вони просто не знали, що сказати. Робота спантеличила їх. Своєю незвичністю, простотою і разом якоюсь тайною, яка крилася в глибокій замрії старої людини... «Старий» підкорив усіх, але не просто підкорив, а чимось пригнічував, змушував заглиблюватись у себе, думати й думати, оглядатися назад — кожному на своє.

— Та-а-к! — парешті протягнув високий худий академік Харченко. — Та-а-к!

Оце сказане в протяг «та-а-к» увібрало в себе все — оцінку, й захоплення, і навіть невелику, незлу заздрість доброго старого художника до молодого митця. Опріч того він і не міг сказати нічого іншого. Просто піякі слова не спливали на думку. Він не міг підібрати точного, вже обміряного теорією хрестоматійного визначення.

Важко, просто неможливо було віднести портрет до якоїсь школи, до якоїсь категорії. Ніби строге, класичне карбування, але водночас простота, невимушеність. З іншого боку — повна ясність, чистота роботи і якийсь секрет, якась глибоко прихована творча нитка, яка не давалася в руки.

Того секрету, тієї нитки не могли відшукати й інші митці на наступних оглядах. На всіх турах і поза турами.

Виставлений у центральному павільйоні портрет при-

кував до себе увагу багатьох цінителів. Правда, немало людей проходило повз нього, але ті, хто зупинявся, зупинялися надовго. «Старий» загіпнотизовував їх. При першому погляді на статую здавалося, що скульптор втілює у цьому образі момент повної людської самотності, відчуження, зречення світу і себе самого. При уважнішому ж вивченні портрета виникало відчуття глибокої зосередженості старого, напруженого шукання рішення. Водночас портрет примушував кожного глибоко і важко задумуватись. Хотілося допомогти цій людині, підказати щось... І саме тоді глядач переконувався, що старий уже знайшов рішення і навіть іронізує з ваших зусиль.

Бентежило й те, що ніхто не міг відгадати, яку людину зображено на портреті. Добру чи злу. Навіть один і той же глядач при нових оглядинах бачив старого іншим. Звичайно, значною мірою секрет полягав у освітленні, але не тільки в ньому. Старий був благородний, але й жорстокий, як майже всі розумні люди, що замірились у житті на велике, але не мали його.

Та й сам Долина не міг сказати, подобається йому «Старий у задумі» чи ні. Тобто не як скульптурний портрет, а як людина. Та зараз він і не клопотався тим. Він вловлював справжнє захоплення в очах людей і розчинявся в ньому. Розчинявся весь без решти. Якось настала була така мить, що він забувся, чия це творіння. На той часдесь розвіялись всі його честолюбні думки, його охоплювала ніяковість і якась тиха, як весняний легіт, радість.

Його оточив щільний натовп уболівальників, друзів і заздрісників, просто глядачів і шанувальників мистецтва. Сашко ніяково і зворушено посміхався, він не знав, куди подіти диплом (диплом першого ступеня — друга премія виставки, першу було присуджено колективу авторів за кількарічну роботу), що робити з квітами, яких йому наскладали цілий оберемок. Аж поки їх у нього не одібрав Петро Приймак. Він пробився крізь натовп, забрав квіти і поклав їх на підвіконня, а сам так стиснув Сашка, аж у того хруснуло в плечах.

— Ну, брате, обскакав ти нас на сто кілометрів,— сказав, поблискуючи карими очима. І хоч казав про змагання і заздрість, отієї прихованої, мстивої заздрості в його очах Долина не побачив. І йому на ту мить стало неймовірно легко та гарно.— Утяв штуку,— гув далі Петро дяконським баском.— Признатися, я не вірив у тебе. Бий тепер мене по шиї скільки подужаєш. Бий і товчи. Е, ні, спершу

йди он туди, до трибуни. Кланяйся і дякуй. Так прийнято.

І майже силоміць випхнув Сашка перед щільно зіставлені у головному залі стільці, на яких сиділи художники, студенти, родичі і приятелі тих, чиї твори експонувалися на виставці. Сашко зупинився біля оббитої червоною матерією трибуни, хотів щось сказати, хотів подякувати і не знав кому. Учителям?.. Але він забув про них уже років п'ять тому, як і вони про нього, впевнившись по перших роботах, що він їхніх надій не справдить. Товаришам? Їх теж не мав. Ні, мав. І учителів, і товаришів. Усі ці люди радіють за нього, і йому радісно з ними. Усі вони друзі і вчителі. Він тільки тепер зрозумів це. Поза їхніми поглядами, поза їхньою увагою цей камінь був би непотрібний і йому.

Його очі зволожилися, він уже не бачив людських обличчя, а тільки — щось біле, хистке, що гойдалося, немов велетенська колиска, і він гойдався разом з нею.

Та враз перед його очима постало щось сіре, і він побачив Кобку. Старий сидів у кріслі й не дивився на нього, а кудись убік чи вниз, думаючи щось своє. Ось він ворухнувся, прискалив ліве око, показав у куток, де мав стояти академік Каюш, тобто туди, де сиділа президія.

Те видиво, той погляд були такі несподівані в цьому місці і в цю хвилину, що Сашко аж зіщулився і втягнув голову в плечі. Він несамохіть обома руками притис до себе червону папку, розтулив рота, але не мовив жодного слова, а тільки поворушив сухими губами й пішов назад. Всі сприйняли це як вияв надзвичайної скромності і розгубленості скульптора перед величезним щастям, яке випало на його долю, заплодували.

В цю мить його погляд знову наптовхнувся на людське обличчя. Але вже на реальне. За останнім рядом стільців у червоненькому беретіку стояла Люся. Вона таки приїхала, дарма що був будній день. Сашкові стало зовсім тепло й затишно на серці. Він подумав, що йому оце зараз треба йти просто до Люсі. Це буде для неї найбільшим подарунком за все їхнє знайомство, найбільшою втіхою. Вона, звичайно, засоромиться страшенно, почервоніє, але разом з тим і невимовно зрадіє. Сашкові так щось і відкарбувало в мозкові: це буде не звичайний момент, він ніби заприсягне отією урочистістю Люсі, віддасть удачу в її руки, тобто вони триматимуть її разом, щоб нести кудись далі, і вже тільки вдвох. Адже, коли працював, він саме так і думав.

Але водночас Сашко почував на собі більше сотні цікавих поглядів, уявив, як вони всі сфокусуються на Люсі, почував неприємне тепло юпітерів і сторожке око телекамери й стихив кроки. Він зупинився біля третього ряду, де сидів його колишній учитель, професор Гриценко. Той підвівся і потиснув йому руку. Далі його галасливо і, як здалося Сашкові, нещиро вітав Калюжний.

— Вітаю, діду, вітаю і віншую. Це — справжній злет. Тільки сьогодні ти од нас так не одкрутишся. З тебе належить.

Відтак до нього підійшла Світлана. Довгоноса, довговида, з блідим обличчям, на якому немов намальовані чорною гуашшю брови. В строгому світло-сірому костюмі, з гладенькою зачіскою на проділ, така, як і завжди, коректна, але значно приступніша і привітніша, ніж раніше. На її виразних, ледь підмальованих вустах грала усмішка. Вона подала три загорнуті в целофан калли.

— Від президії і правління, — сказала голосно і дещо казенно, а потім додала тихо і проникливо: — І від мене особисто. Від щирого серця, яке завжди вірило в вас.

— Цілуй ручки пані, — роговав Калюжний. — Бо можеш більше не дочекатися такої нагоди.

— Нагодою володіємо ми, а не вона нами, — сказала Світлана.

Сашко рук цілувати не вмів, проте, дякуючи дівчині, несамохіть затримав її вузьку теплу долоньку у своїй правиці. В цю мить він прочитав у її очах дозвіл: запросити в кіно, на Володимирську гірку, а може, й до себе додому. Цей розгад схвилював його. Спантеличила доступність колись недоступного, хоч водночас, почувуючи, що ця мить не до кінця чиста, він ще раз і, мабуть, міцніше, ніж потрібно, потиснув дівчині руку. Потім йому довелося сісти — вручали дипломи і грамоти іншим художникам і скульпторам. Коли ж церемонія вручення скінчилася і всі враз засовали стільцями, його на якийсь час знову взяли в полон колишні однокашники, чи, як вони називали одне одного, односухарники. Відтак повз нього пропливало світло з планетами: оточений щільним кільцем шанувальників і підлабузників, пройшов академік Срібний, зупинився й теж потиснув руку.

Гомінким натовпом, передбачаючи веселу вечерю, хлопці вийшли з павільйону. І тільки тоді Сашко згадав про Люсю. Він кинув погляд поверх голів, розшукуючи червононький беретик з помпоном, і, не знайшовши його, пере-

просив на хвилину товаришів, пробився проти течії назад, пробіг по спорожнїлих залах, — Люсі там не було. Сашко вибіг через адміністративний вихід і оббіг довкола павільйону, знову перестрів потік, напружено вглядаючись в обличчя, все ще сподіваючись відшукати червонський берет. Але назустріч йому пливли лише чужі обличчя. І його калли, які ніс у правій руці Калюжний, лівою підтримуючи під лікоть Світлану. Побачивши Сашка, вона знову усміхнулася йому і поворушила пальчиками: мовляв, швидше, чекаємо.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Долина сидів у другому ряду на крайньому, під стіною, стільці. Він майже не слухав доповідача, думаючи про своє. Не слухав, мабуть, тому, щоб не нервуватися й не розтравлювати в собі заздрощів. Зараз академік Срібний говорив про найвдаліші роботи, якщо не видатні, то значні, які було виконано за минулий рік. Долина знав: його прізвище серед тих п'яти-шести він не назве. Й що скажеш — все тут правильно. Сашко не такою мірою несамокритичний, щоб не розуміти цього, а отже, сидить десь усередині жучок славолюбства, й сердито гуде, й покусує.

Нарешті Срібний відпив води і перейшов до другого розділу доповіді. Власне, й не було другого розділу, просто Срібний перевів подих, але всі розуміли, що далі він промовлятиме про нижчий розряд. Сашко відчув хвилювання. Якщо Срібний не назве його й тут... Але хвилювання одразу погасло. Сашко знав майже напевне, що назве. І навіть проказав подумки формулювання, яке передуватиме його прізвищу: «Плідно працюють скульптори...» — і близько десяти прізвищ. Його прізвище супроводжуватимуть слова «розвиває свою тему»... І прізвище стоятиме п'ятим. Так, п'ятим. Це — важило теж.

На мить Долині стало прикро від того. Ну, яке це має значення, стоятиме твоє прізвище п'ятим, а Воронецького шостим, чи навпаки. А от же... Якщо одного дня прізвище Воронецького назвуть п'ятим, а Долини — шостим, це буде неймовірно кривдно. Він з сумом відзначив: прізвища попереду у вищій обоймі його майже не зачіпають, то вже недосяжно для нього, а от ці... Хоч і розумів, що це — майже сміховинно. І невже ж отако сидіти йому увесь вік

і слухати — п'ятим чи шостим? Переживати, каратись, потерпати... Аж до того дня, поки: ту-ру-ру-ру — понесли шостого. Чи навпаки. Страшно як. І нерозумно. Бо ж насправді має вагу тільки оте, що створено, справжнє, мистецьке.

— Плідно працюють скульптори...— сказав Срібний і почав перераховувати прізвища: — Олександр Долина, котрий розвиває свою тему...

Долина здригнувся. В одну мить він відчув щось схоже до задоволення. «Таки п'ятим», а разом і страх. Він угадав формулювання Срібного до останнього слова. Він уже давно помітив, що наперед угадає, що про нього буде сказано або написано, але сьогодні вперше відмітив у цьому щось схоже до закономірності, якусь ніби аж приховану логічність і рокованість. Поза тим Срібний не зовсім точно висловився про Сашкову працю на протязі останніх п'яти років. Так, після «Старого в задумі» Долина намагався зробити ще щось подібне, на вищому рівні. Він виліпив юнака, що задивився в далечінь, втомленого подорожнього і навіть постать мислителя. Всі вони (він це помічав тільки по закінченні) повторювали «Старого», і повторювали на значно нижчому рівні. Хоч з боку формального вони були виконані майже бездоганно. І Сашко знав, звідки це: їх творив досвід. Досвід «Старого в задумі». Проте й цей досвід був холодний. А він — Сашко знав і це — може мати різні вираження. В світі є речі, які може досягнути тільки досвід. В кінцевому результаті талант, мабуть, це теж тільки досвід, сконцентрований у якійсь краплині і переданий чи то ранковим променем, чи співом солов'я, чи співом матері, чи порухом батькової руки. А потім талант примножує досвід.

Досвід же, який прийшов до Сашка, називають професійним умінням. І якщо бути відвертим до кінця, то оці три скульптури були просто холодні, досконало оброблені брили граніту. Ці люди мислили і не мислили, бо ніхто не вловлював отієї летючої миті мислення, одухотворення задуми, вічної пливності життя. Кожен з них мав інше обличчя, в кожного з них Долина вкладав інший задум, а виходило щось одне. Жодна з робіт не викликала ні в кого ні захоплення, ні ентузіазму, навпаки, він давно помітив, що перестав цікавити і критиків, і просто шанувальників різця. Це було гірко і кривдно. Щоправда, всі три роботи були куплені, та, oprіч того, він працював і над іншим. Брав участь в оформленні одного з павільйонів виставки

передового досвіду, з групою інших скульпторів працювали над меморіалом героям-партизанам у Карпатах. То були державні замовлення, вони самі по собі, довірою до митця, утверджували його серед колег, а водночас приносили й матеріальне забезпечення. Проте вони не приносили йому втіхи, не наповнювали душу спокоєм і певністю, вельми потрібними митцеві, аби ступати по крутих сходах угору й угору, власноруч вирубуючи сходинки. Навпаки, в хвилини спокійного самопоглядання, холодного критичного самоаналізу він не міг не фіксувати, що все це — сила інерції, раз і назавжди наданого руху, що всім тим, що скульптор Олександр Долина здобув, має і, мабуть, матиме, він зобов'язаний «Старому у задумі». Він зобов'язаний йому і твердим місцем у житті, і званням заслуженого діяча мистецтв, і трикімнатною квартирою на Брест-Литовському проспекті, і майстернею з балконом і краєвидом на Дніпро на третьому поверсі, і навіть... Світланою. Так, одруженням на Світлані, красуні секретарці з приймальної шефа. Хоч нині від однієї думки про це Долині ставало трохи соромно і непривітно. Ба навіть не знав, чи повинен дякувати за те долі. Звичайно, він мав від того втіху, надто коли приходив з красунею дружиною до Будинку художників, проте... Але тут Сашко намагався не попускати думку, хапливо втікав від чогось недоброго, що піднімалося в ньому і що, почував, могло зруйнувати життя.

Коли збори закінчились, усі разом повалили до виходу. І тут Сашко зштовхнувся плече в плече з Петром Приймаком. Петрового прізвища Срібний сьогодні не називав зовсім, але вигляд у того був веселий і оптимістичний. Принаймні на його круглім обличчі сяяла усмішка, а маленький, пинтем, ніс морщився від згадки про щось веселе. Мабуть, допіру Петро почув дотепного анекдота. У тій штовханні їм навіть не вдалося потиснути один одному руки, вони по-справжньому привіталися аж у вестибюлі.

— Ти, брат, не дримаєш, утнув нову штуку,— сказав Петро. І хоч в його голосі Сашко вловив тільки теплі, щирі нотки, проте збагнув, що Петро сказав те з ввічливості. Вони обоє розуміли — розвивати цю тему небезпечно. Про свою ж незавершену роботу Приймак говорити не хотів.

— Ти б якось заглянув до мене,— запропонував Сашко.

— Ми все киваємо: якось та колись. Древні казали: принесіть мені одну квіточку зараз, а не вінок на могилу.

Гайда до мене. Шкільний товариш у мене гостює, форе́лі привіз. Ти їв коли-небудь форе́ль? Я — зроду,— щиро признався Петро.— А він припер цілий кошик. Заберемо Світлану...

— Не можу,— щиро пошкодував Долина.— Пообіцяли до Дацюків. У них чиїсь іменини...

Приймак поморщився, а Сашко почервонів. Дацюки — надто добірне товариство, там не знайдеш атмосфери довіри й щирості, зате можна знайти потаємні хідники вгору, до маститіших; Петро, звичайно, знав це, й, певно, його прикро вразили нові Долинини знайомства. Сашко їх сам не зав'язував, проте зараз не став нічого пояснювати.

— Що ж, коли вже пообіцяв,— пошкріб пальцями щоку Приймак.— То ми тебе хоч додому підкинемо. Зараз під'їде Люся...

Долині здалося, що його обсіпали жаром. Він почував майже панічний страх перед такою зустріччю. Те, що Приймак одружився з Люсею, він знав давно. Тоді все так скажено, чудернацько обкрутилося... В отій гарячці, в отій біганині по редакціях, несподіваній зміні всього життя він перші три тижні просто забув написати Люсі. А коли написав, вона не відповіла. Він збирався поїхати до неї і... не поїхав. Хоч його довгий час непокоїло й він почував якусь душевну смуту. До того ж Світлана була ближче, вона не давала йому оговтатись, кохання закрутило його, як вітер зірваний з копи сніп. Вона була загадкова й примхлива: часом близька і надто лагідна, а то далека й неприступна. І навіть коли він запропонував їй вийти за нього заміж, перший раз відмовила. Люся на той час остаточно зникла з його обріїв. Згодом він довідався (тепер ось пригадав — від Петра): її перевели в інший район. А коли почув про Петрове з нею одруження, здивувався. Пригадав, як той спекувався її. Та йому здавалося, що вони й не підходили одне одному. Петро хоч і розумний, але водночас затятий, грубуватий, занадто впевнений у собі, в своїй роботі, дещо байдужий до всього іншого; Люся — ніжна, чутлива, наївна. До того ж Петро не зовсім гарний з себе. Широке пласке обличчя, кирпатий ніс, маленькі очі... Коли б не волосся, то й зовсім... Воно в нього буйне, кучеряве, і кучері ті весь час розтікаються в боки, а він струшує головою — нестемно парубки в селі — і граційним неквапливим порухом закидає їх назад. Зростом він теж, либонь, нижчий за Люсю. Та ще важкий, кремезний. А Люся в його уяві закарбувалася красивою

лялькою. З часу їхнього одруження вони бачилися двічі чи тричі — й то мельки, в натовпі, перед початком кіносеансів у їхньому Будянку культури. Останній раз, здається, рік тому.

Сказати правду, йому трохи й кортіло побачити Люсю, в його серці прокинулося егоїстичне почуття втрати; отож нехай вона знає, чого досягнув він, нехай позаздрить, помріє про нього наодинці. Але десь у глибині Сашко добре розумів, що в усьому був винуватий тільки він. І оце мав нести провину перед її очі. Та й Петро... Вона могла розказати йому все. А той їй про те, який Сашко зараз скульптор: живе давньою славою.

Долина спробував відмагатися, але Приймак рішуче потягнув його за руку:

— Це ж майже по дорозі.

Біля парадного під'їзду сідали у «Волги» маститі художники та скульптори. Приймаків «Запорожець» приткнувся аж ген біля перехрестя, в густій тіні старої липи.

Люся немало здивувалася, побачивши біля машини Долину. Її здивування виказав голос — низький і м'який, він забринів на перших голосівках. Обличчя ж її Сашко майже не бачив, воно ховалося в тіні. Проте, коли сіли в машину, вона оглянулася без замішання, по її обличчю ковзнула посмішка.

— Вас з вітерцем? По карбованцю з носа.

— Ну, ти Сашкові ще не одробила за екскурсію,— засміявся Приймак.

Він все не міг забути, як колись силоміць нав'язав Долині дівчину, а сам подався влаштовувати свої справи, й кожного разу при зустрічі з Сашком згадував це.

А Сашко чомусь не знайшовся, що відказати. Дивився з заднього сидіння на Люсю, і його все дужче обіймало змішане з подивом хвилювання.

Це була та Люся й не та.

Те ж кругле, чітко окреслене обличчя, ті ж великі очі і водночас якась упевненість, невимушеність у поведінці, рішучість. Вона була в джинсах, шкіряній розлітайці, картузі з коротким козирком, про колишню Люсю нагадувала лише товста-претовста коса (сама по собі — анахронізм у наш час), а в ній білів великий бант. Коли Люся повертала машину, коса і бант метлялися з боку на бік. Люся кермувала і машиною, і Петром, про що Сашко здогадався з кількох незначних перемовок між ними. Одначе по всьому було видно, сам Петро не надавав тому значення. Оче-

видно, він загубив самостійність тільки в одій машині та у власній квартирі.

Біля гастроному на Мельникова Люся пригальмувала й під'їхала під бровку.

— У нас немає хліба,— сказала,— і масла.

Петро спритно виліз із «Запорожця» й почимчикував у гастроном. Сашко і Люся залишилися вдвох. На довгу хвилину в машині запанувала мовчанка. Сашко почувався ніяково; як почувалася Люся, відгадати не міг і потерпав подвійно.

— Ну що, приніс вам «Старий» щастя? — зненацька повернула Люся голову, і в її очах при світлі вуличних ліхтарів змигнули зеленуваті вогники. Долина сторопів такому запитанню і вкрай розгубився. По-перше, Люся мовби нагадала про час їхнього знайомства і отой момент на виставці, по-друге, саме запитання...

Мабуть, Люся не сподівалася од свого пасажира такої розгубленості і швидко сказала:

— То ваш найдосконаліший витвір. Щось у тому чоловікові є такого... Ну, ніби недобрий він, а може, мені так здалося.

Люся перевела розмову в царину мистецтва, і тепер Сашко спромігся відповісти:

— Скажу вам по правді, я не дуже люблю говорити про ту скульптуру. Всі наче змовились: «Старий» і «Старий», а я після того виконав чимало інших робіт. Я розумію, вони поступаються тій скульптурі. Але ж у дечому я пішов уперед. От побачите, я ще доведу всім...

Долина сказав це занадто відверто й одразу пошкодував. Він і сам не знав, чому в нього вихопились ті слова. Якимсь чином Люся покликкала їх. Щирістю, вкладеною в свої слова, прямою зачепила щось щемке, потаємне. І в його голові завертілося запитання: шкодує вона за тим, помщається йому, кличе на нове зближення? Він не зміг відповісти, а тільки відчув, що розхвилювався.

— А як ваші справи? Петро якось казав, що ви поступили в культосвітнє училище. Не помилилися знов?

— Не знаю.

З магазину повернувся Петро. Окрім хліба і масла, він ніс дві пляшки «Старки».

— Шкода, що ти йдеш на ту звіроферму,— бідкався він.— Щоправда, там будуть не тільки руді лиси та чорнобурки, а й зайці та ведмеді, одначе...

Петро перебував у тому збудженому і щасливому настрої, коли неодмінно хочеться зробити щось приємне, щось подарувати чи хоч сказати добре слово.

— А знаєш,— раптом мовив він з усмішкою, — поїхали з нами під Прилуки. На тиждень. Погода ж яка! І це останні теплі деньки, незабаром почнуться дощі. А які там місця! — Він що далі розвивав свою думку, то дужче захоплювався і намагався неодмінно переконати Долину.— Дубовий ліс, озеро... Мене запросив знайомий лісник. Він з сім'єю перебрався в село, на свою дільницю їздить мотоциклом, а хата лишилася. Пише, яблука виродили... А ще пише,— Петро посміхнувся,— викоси мені лужок. Тільки я подумав: самому в лісі буде якось... Ну, не те щоб страшно, а непривітно. Все-таки глухий бір.

— Я... не знаю,— чомусь розгублено відповів Сашко. Хоч його й справді вабив ліс, і тиша, і горлиці, які, як він знав, туркотять ранкової пори, і моторошний крик пугача опівночі — він виріс біля лісу, і йому до болю хотілося бодай на якийсь час сховатися кудись подалі від цивілізації, засідань, розмов про мистецтво. Та й справді б не завадило хоч з тиждень перепочити. Ну, Світлані такий відпочинок не сподобається, але її він якось переконає.

«А чи добре це буде, що поруч житиме Люся?» — знацька запитав він у думці.

І стільки було в тому запитанні тривоги, що в нього щось аж затремтіло під серцем.

— Не знаю, треба порадитися зі Світланою,— сказав він.— Я тобі подзвоню.

Вдома Світлана чекала його вже одягнута. В чорній сукні з золотими блискітками, чорних, з білими поперечними смугами черевиках на платформі (за них заплатила на товчку сто п'ятдесят карбованців). Навіть Івасика вже одвела до сусідів. Кілька суконь висіли на спинках стільців, на столі валялися інші предмети жіночого туалету, і взагалі в квартирі стояв страшенний розгардіяш. Сашко соромився, коли до них приходив хтось сторонній. І безладдя в квартирі, її того, як вона розмовляла з ним, надто при сторонніх. Хоч сама Світлана любила гомінке товариство й радила Сашкові закликати деяких знайомих додому. Один час навіть намагалася влаштувати щось на зразок салону, але з того нічого не вийшло. Виявилось те занадто клопітним і дорогим, а особи, що почали приходити на суботній «веселий, домашній вогник»,— дрібнуватими. Та й сама Світлана, хоч як того хотіла, не вміла

грати роль хазяйки мистецького товариства. Вона воліла бачити в квартирі митців і не вміла бачити мистецтва. Світлана теж спробувала вести свого чоловіка. Але Сашко не прийняв її проводу й не міг прийняти, як не прийняла в свою чергу й не схвалювала вона його поглядів на світ, сім'ю, подружні стосунки. Та вона просто не бажала їх знати. Світлана не любила говорити про його роботу, не змогла ввійти в неї. Не ввійшовши ж у світ його думок і фантазій, була чужа і в колі людей мистецтва. Долина пробував хоч якось прилучити її до нього, витрачав не-ймовірні зусилля — марно. Виставки її втомлювали, товсті фоліанти з картинами Гойї та Ренуара нагонили нудьгу. Врешті Сашко облишив свої потуги, зрозумівши, що людина — не каламарчик, свідки можна вилити одну речовину і налити іншої. І Сашко рішуче махнув на те рукою. Підсвідомо відчував, як багато втратив на тому. Адже мав би кожну нову скульптуру робити для Світлани. Для себе і для Світлани. Щоб здивувати, втішити її. Жити наперед її похвалою і радістю. Та... Лихо з ним. Йому достатньо і себе самого. Свого прагнення. Звичайно, він також розумів, що це йому колись відгукнеться і в іншому, адже така поведінка веде до повної самотності. Поки що його поглинали робота, всіляка крутня в Спілці художників, але ж колись цей заряд мав вичерпатись. Звичайно, коли б він її глибоко кохав, то віддав би себе всього коханню, наближенню її до себе, страждав, мучився і або перемиг, або вони б розійшлися. А так поміж них пролягла широка демаркаційна лінія, і холодний вітер розхитував на ній високий бур'ян. Сашко не міг поділитися зі Світланою своїми планами, загорітися од її жіночого вогню вогнем творчості. З якогось часу Долину почала влаштовувати ота демаркаційна лінія. Він навіть радів, що дружина не втручається в його мистецькі справи, як, скажімо, жінка Калюжного, що не тямить у мистецтві ні на гріш, а стромляє носа до всіх картин чоловіка.

Проте іноді йому ставало якось сумно і глухо, й тоді він розумів, що не зовсім справедливий, що мав би й далі більше віддавати себе Світлані, бо інакше нащо жити разом. Адже, либонь, вона вважає, і не зовсім безпідставно, що він її обманув. Тобто обманулася вона сама, але й він брав у тому участь. Вона сподівалася на його злет, на його кар'єру, яку обіцяв перший успіх. Тоді їй здавалося, що її чекає цікаве, словнене кипіння, потаємних пристрастей, красивих речей життя, і в ньому вона й сама зможе

принести Долині користь. Вона підштовхуватиме його, вестиме поміж рифів, які, як вона гадала, навчилася помічати, сидючи в приймальній шефа. Там же, в приймальній, вона, бажаючи мати якусь освіту, закінчила заочно мовний факультет педагогічного інституту і тепер відбувала нелюбу роботу в школі. Тобто вона зрозуміла, що рішуче помилилася в своєму заміжжі, але їй не залишалося іншого, як тільки мандрувати по цій нудній сірій життєвій ріці. Оцю мандрівку їй скрашували ось такі, як сьогодні, вечірки, це вона вела Сашка до Дацюків, упевнивши його, що це йому потрібно. Споглядаючи своє подружнє життя, Сашкові якось спав на думку злий і аж моторошний жарт, що Світлана — це теж один з подарунків Кобки. Незрозумілого йому Кобки, про якого він намагався не згадувати і проте поза волею згадував дуже часто. Він не міг не бачити, що Кобчине пророкування поки що справджується повністю, що «Старий у задумі» — то найкращий виконаний Долиною скульптурний портрет, а далі пішла шерга одноманітних болванчиків. Проте Сашко сподівався врешті викарбувати статую, досконалішу за всі інші, і навіть за «Старого у задумі». Та й оця шерга поки що не вибила його докопечпо з рівноваги. Правда, іноді він почував якусь цепеність, якусь тяжкість на серці й у думці, надто коли наперед осягав крок, якого ще не ступив. Скажімо, як оце допіру на зборах. Це його тривожило, навіть трохи страхало, але він швидко забував про нього за роботою. Кілька разів, бувало, його опановувала злість невідь на кого. Йому хотілося когось прицизити, довести перед кимось свою вищість, своє вміння, але не знав, чим. Тобто знав, просто не почувався на силі.

Проте він не втрачав надії. Він ще доведе їм усім. Він ще втне таку штуку, що всі роти порозкривають з подиву.

Розмірковуючи отак, Сашко дивився у вікно тролейбуса, і всі стовпи, які вони минали, здавалися йому схожими на заготовки до майбутньої роботи.

Живописець Дацюк, до якого вони їхали на вечірку, мешкав на Пушкінській вулиці, неподалік площі Толстого, у трикімнатній квартирі старого будинку. Одну з кімнат, величезну, напівкруглу, з балконом, гостинні господарі часто віддавали до послуг товариства. Вона й сьогодні була повнісінька. Тут зібралися переважно художники та скульптори, здавна знайомі між собою. Але було й кілька чоловік, що не належали до мистецького кола. Увагу всіх

привертала смаглява чорноволоса красуня в червоній сукні, про яку Калюжний прошепотів Долині на вухо, що вона — жінка, «вільна у всіх відношеннях», колишня дружина відомого архітектора. Вона грала на піаніно і занадто голосно, занадто сміливо, але таки непогано співала. За столом багато пила, і сміялася, і мовби кидала комусь виклик. Чоловіки потай від жінок зацікавлено поглядали на неї. Жінки заздрили їй, її свободі, її вільному життю. А вона й сама цього не приховувала, з надзвичайною легкістю вибринькувала на великому чорному піаніно з поцієною дробом кришкою (вправи наймолодшого Дацюка) «В чарах кохання». За столом вона сиділа навпроти подружжя Устименків, літніх людей, бездітних, закоханих чи переконаних, що закохані одне в одного на все життя. Вони майже з жахом дивилися в розмальоване, красиве, хтивє і викличне обличчя. Устименчиха тремтіла, комусь підозрюючи і в чоловікові далеко заховану зацікавленість «вільною» жінкою. Архітекторша трималася невимушено, їй було весело, вона впивалася життям, але Долина знав, що незабаром вона стане нещасною і залишиться такою до кінця життя, і хоч вона ще довго зацікавлюватиме чоловіків, зацікавлюватиме їх на якийсь час, але всі вони дивитимуться на неї однаковими очима, і що отой їхній вихлюп — то не вихлюп душі і серця, а хвилиної хоті і породженого нею розрахунку, що їй врешті обридне все це і до болю, до гірких сліз захочеться домашнього затишку і дитячого крику, і що на її шляху траплятимуться все дрібніші і нікчемніші самці, і вона через них зненавидить світ. Долина один знав це і співчував молодій жінці, а не захоплювався нею, як інші чоловіки.

А взагалі було досить нудно. В перервах між поглинанням питва та їжі чоловіки грали в сусідній кімнаті в карти, жінки правили теревені: в кого чим перехворіла дитина, де що можна дістати, які черевики будуть модні восени. Подейкували, що за кордоном сукні ще подовшали на кілька сантиметрів, а холоші чоловічих штанів поширшали. Густий туманець нудьги намагався розбити Калюжний, він навіть спробував зорганізувати якісь грици з фантами, співами й танцями. Ухопивши в зуби столового ножа, смішно скосивши очі, ступаючи на посках, пішов по колу: «Асса, асса», імітуючи лезгина і пародіюючи лезгинку. Але і його запал швидко пригас. А може, він і не хотів витратити його тут. Адже Калюжний був вхожий у дім академіка Срібного. Щотижня в того на дачі збира-

лося кілька літніх маститих художників і четверо чи п'ятеро молодих талановитих митців. Ті, кого вже визнали за талановитих, і вони знали, що їхнє паломництво приємне Срібному. Окрім того, кожен з них володів за сумісництвом ще якимось умінням — один надзвичайно гарно смажив шашлики, другий готував дуже смачні коктейлі, третій знав незліченну кількість анекдотів... І майже всі уміли славословити. То була ціла наука, досконало розроблена система. Викликало подив, як усе те міг терпіти Срібний, чоловік надзвичайно талановитий, чесний, справедливий і до того ж прямий. Не розумівся на людях? Був засліплений каскадами епітетів, які сипались на його голову? Спостерігав і реготав у душі? Розповідають, одного разу він сказав на адресу того ж Калюжного: «Знаю, що негідник, знаю, що бреше, а присмно».

У колі знайомих Срібного Калюжний грався в циніка й прямого чоловіка. Він взагалі був у всьому занадто категоричний, занадто прямий, на все мав свій погляд, свою думку. Принаймні так здавалося спочатку. Насправді ж Калюжний мав по кілька — і всі категоричні — думок з приводу кожної речі. І висловлював ту чи ту залежно від обставин. У розмовах він нехтував авторитетами (переважно тими, що померли або працювали десь далеко), на зборах виступав різко, категорично, громив, розвінчував, нападав. Він знав, що то найліпший засіб утвердитися, і хоч у глибині душі не раз потерпав од страху, що хтось врешті вдарить і його, й далі йшов тією ж стежкою.

Певно і послідовно він сповідував одне: мистецьку школу Срібного. І його концепцію життя, і його смаки та уподобання. І ні в кого не виникало сумніву, що це не щиро. Мабуть, саме через те Срібний впускав Калюжного, у чий талант не дуже вірив, у свій дім. Насправді ж Калюжний культивував усе супротивне тому, про що з такою святістю в очах говорив у Срібного. І нині Долина знав, що небавом усе переміниться. Що піде з своєї посади Срібний, прийде інший керівник, і Калюжний перестане сповідати смаки й уподобання, які сповідає тепер. І що переметнеться він під інше крило непомітно та вчасно. Щоправда, новому шефові він лестити не буде. Він знайде захист у іншому місці. І вже матиме своїх лестивців, разом з якими й снуватиме плани, як зіпхнути нового шефа й посісти місце самому.

Все це тільки недавно відкрилося Сашкові, він побачив Калюжного і всіх оцих людей у якомусь особливому світ-

лі, а ще точніше — немовби просвіченими наскрізь. Тепер їхні душі не приховували ні одежа, ні фрази, вони хилилися перед ним, сфотографовані невидимими променями. Ось Калюжний. Кілька тіней, ліній, але найясніше видно одну — лінію кар'єри. Калюжний давно збагнув, що художник він посередній, але затямив — зможе пробитися аж нагору. Тільки треба знати точно, де догодити, кого укусити, кого припизити, кого возвеличити.

Була на тому знімку світла тінь — вона спалахувала, коли Калюжний надто комусь напакощував (особливо без потреби), і тоді він присоромлювався й міг зробити добре діяння. Була лінія правдивості, але надто затерта чи затупована. А он і сам академік Срібний. У нього ця світла пляма займає більше ніж півзнімка. Він справедливий і віддав себе служінню істині, музи й істині. Музи він служить щиро, майже побожно, себе має за художника найвищого розряду (в цьому його впевнила й критика), хоч і не бачить, що пише в одному ракурсі (пише ліпше за всіх) і цим його картини відрізняються від картин справжніх класиків. Він трохи самозакоханий (щиро служить народові, але не помітив, де обірвалися оті звичні побутові тяжі, якими був прив'язаний до нього), не вмів, не навчився розбиратися в людях (це не гріх, а біда його), погано розуміється на гуморі і вже зовсім не допускає гумору в розмовах про свою творчість.

А взагалі він тут справді постать і світла, й найбільша. А он стоїть Цілуйко. Цей просто фізично не переносить людей, талановитіших за себе. А так як їх дев'яносто відсотків, ненавидить усіх. І кусає кожного, на кого вкаже владний палець. Нижня половина його знімка геть забруднена, весь він загруз у лакействі, а все це ще й через те, що було в його біографії зовсім темне місце, він негідно повівся на війні, про те гаразд не знав ніхто, тільки ходили далекі чутки. Іноді виступав і як критик, через те його боялися — сьогодні міг погромити те, що хвалив учора, — муки сумління йому були чужі. А взагалі тут зібралось багато людей, які не поважають одне одного, заздять одне одному, обмовляють поза очі одне одного. Там вони — щирі, справжні. Тут же підносять за недругів чарки (нишком наступаючи сусідам на ноги, мовляв, ти ж розумієш, що я кажу протилежне тому, чого заслуговує цей бездара, я висміюю його), цілкуються з ними, славословлять. І знову ж, не далі як у сусідній кімнаті, шепчуть на вухо: «Отой йолоп думає, що я про нього казав усерйоз».

Сашкові чомусь пригадалось рідне село, і він подумав, що там з тими, кого не поважають, не п'ють. Або п'ють дуже рідко. Коли вже нікуди подітись.

Відтак, хтозна за якою аналогією, а може, навпаки, за контрастністю, Долина згадав Приймака і порівняв знімок його душі зі знімками присутніх тут. Той знімок був ясний і чистий. Не сказати, щоб Приймакові були чужі честолюбство і славолюбство. Почуття славолюбства розвинуте в Приймакові надзвичайно. То він тільки вдає, що йому все байдуже, що він — тюхтій, працює і все; мовляв, мені однаково, чи рубати дрова, чи гвалтувати камінь. Те не байдуже нікому. Але він уміє його підпорядкувати іншим почуттям, загнuzдати, тримати в шорах, не наїздити на інших, і саме через те він порядний тричі.

Сашко розглядав тих, хто зібрався у цій квартирі, і хоч знав про них усе, а може, саме тому, були вони йому нецікаві. Як не цікавила його і оця вечірка. Йому почувалося не тільки нудно, а й пустельно, незатишно. Змусити себе веселитися не міг, картами не захоплювався, чаркування теж не любив. Він взагалі не знав, що любив посправжньому. Либонь, тільки роботу.

Йому враз так спрагло захотілося роботи, він майже фізично відчув, як пірнає у тишу майстерні, віддається на волю пориву, думки, що ледве стримався, щоб не піти туди зараз. Робота стукала в мозок, надія розігріла серце. Сашко сам не відав, звідки вона взялася. Вона так давно навідувала його, що він уже почав думати, а чи не справдилося чудернацьке пророкування Кобки. Тобто справдилося не дідове пророкування, в це Сашко не вірив, а що він так швидко вичерпав запас душевних сил, порив, смак до боротьби, а саме вони й народжують надію. І він аж засміявся, фехтуючи з витвореною власною думкою тінню: «Ну-ну, зі мною ви цієї штуки не втнете. Я вам не Рафаель з «Шагреневої шкіри». «Не залежу ні від кого і ні від чого, все своє несу в собі», — перефразував він латинський вислів.

Одначе наступного ранку, ледве зайшов до майстерні, відчув, що і робочий настрій, і надія вмерли. А може, їх і не було зовсім, просто то виник спротив отому вечору, випадковому товариству, вимученим веселощам, він мовби підносився над ними своєю роботою і своєю надією. А тепер побачив, що сподіватися немає на що. Його «Солдат, що скінчив війну» був просто старим утомленим чоловіком, і нічим більше. Він сидів, поклавши на коліна ав-

томат, а на автомат великі жилаві руки, і дивився в далечинь. Власне, він не дивився нікуди. А мав дивитися в себе — на пройдені шляхи, на втрати, на весь той огром, що випіс на плечах, мав дивуватися, що все те було, що все те пережив. З того мав виникнути новий пагін: надії, віри, радості, а їх не було.

Була лише важка холодна глина, яку скульптор перелле у таке ж холодне оргскло.

Тої миті йому здалося, що і його власне тіло налите чимось важким, холодним. Ноги йому підломилися, і він опустився в м'яке крісло на гнутих ніжках. Це було те саме крісло, що стояло в підвалі. Тільки поремонтоване, заново обтягнуте і полаковане. Окрім інструменту, це була єдина річ, яку він приніс з собою з підвалу. Він не знав, для чого приніс його сюди. Адже мав двоє нових і ліжководивац, що стояло у великій, завішеній портьєрою ніші, там у нього куточок відпочинку, з шафою для книжок, торшером-баром і мініатюрним буфетом з кавоваркою. Мабуть, взяв його як талісман удачі, як спогад про першу сходинку вгору. Сходинку, яка так і лишилася єдиною. Млявість і байбужість огорнули Долину. Йому нічого не хотілося, нічого не праглося, він довго сидів непорушно і дивився за вікно.

А там буяло дозріле літо, знадливо і прохолодно синів Дніпро, по якому процливали річкові трамваї, повнісінькі людей, що їхали на далекі пляжі. Тверезо і розважливо подумав, що мав би бути серед них. І втішатися Дніпром, п'янким вітром, високим небом. Щоб вони вливалися в нього, словнювали снагою і енергією. Але він не вмів того. Просто не міг жити так, плинути кудись з рікою, з літом і не думати, куди плине. Він усе осягав розумом. Тільки розумом. Його стихією, його життям стало мистецтво, хоч і в ньому, почував, теж жив занадто тверезо. А воно — порив, шалений біг крові і солодка туга в серці. Адже тільки така туга може народити відгомін в іншому серці, і це серце все зрозуміє й собі заплаче або засміється. І тоді возвеличить розумом їхнього творця. Отого митця, що виплеснув їх у світ. А він того не вмів. Він розмірковував занадто тверезо й холодно. Про себе, про мистецтво, про людей взагалі. Він навчився класти карби, але не знав, як переливати в них власну душу.

Тобто чому не знав? — похопився нараз. А «Старий у задумі»? Адже всі кажуть... І він сам почував, коли працював над ним, і оте незвичайне горіння, й пал серця...

Він намагався повторити все те ось у цьому солдатові. Він кликав той настрій і, як йому здавалося, горів у ньому. Але то тільки здавалося. Він кликав його розумом...

Але чому все те не перелилося? Він не міг збагнути. Йй думав про це майже з розпачем. Почував майже кривдність, навіть якусь досаду на себе.

Але ж про цього солдата думав не один день і не одну ніч. Отак само, мабуть, сидів і його батько, закінчивши війну. Він прийшов додому, в нього повідкривалися рани, і він довго й тяжко хворів. Лікарі казали — батько помре. Чорна сукровиця текла йому з-під лівої лопатки. А він вижив. Він жодного разу не впав у песимізм. Мабуть, його тримала ота віра, якої набрався на війні. Пройшовши оті шляхи, він просто не міг повірити, що помре. І — переміг смерть. Потім батько сіяв хліб і доглядав бджоли. Він вилеліяв найкращу в їхньому краї пасіку. Його вельми шанували люди. І поважав, любив сам Сашко. Сашко й намагався витворити скульптурний портрет сповненого віри в життя солдата, портрет, що затьмарив би усі інші, витворені до нього. Він свідомо втікав од трафарету, намагався, щоб усе в скульптурі було оригінальним. Він немовби змагався з кимось. І справді, змагався. Він розумів, що якщо оцей портрет не викличе сенсації, то йому вже нема чого й сподіватися на щось велике. Попереду в нього немає жодного оригінального задуму. Цим скульптурним портретом він намагався довести свою непересічність, сподівався стати одразу на кілька сходинок вище. Саме так, ця робота мала повести вгору, мала виконати своє призначення — принести Сашкові нову славу.

І от тепер оцей солдат — це вже побачив Долина — нічого того не зробить. Він холодний і байдужий. А справжній солдат вірив у прийдешнє життя, у майбутнє, він вистраждав його і мав його.

«А хіба ти не маєш? — гаряче зблиснула в його голові думка. — Чого не вистачило тобі, щоб зробити оцю глину живою?»

Він не міг відповісти. Його мисль падала безсило, як підтята кулею биллина. Все ще не вірячи в поразку, Долина постукав у стіну до Калюжного. Тепер їхні майстерні були поряд. Він не знав, для чого кличе того, просто йому була потрібна хоч чиясь думка. А може, й знав. Адже саме Калюжному і подібним йому збирався довести свою непересічність, своє право на високий щабель на мистецьких сходах.

Калюжний зайшов не сам, а з художником Лапченком. Лапченко байдуже ковзнув по портрету очима, одійшов до вікна, а Калюжний зупинився навпроти солдата, вийняв з рота сигарету в мундштуці, поцмокав губами:

— Колосально! Це, брат, твій новий крок.

А на обличчі було намальовано задоволення. Він радів, що його сусід створив рядову річ, що він не пішов далі, що його не похвалять, що нічого талановитого в цій скульптурі немає. Він і не співчував Долині. Калюжний не вмів розуміти чужих невдач. Він сам знав лише успіх, незаслужений (це фіксував тільки закрайками свідомості, весь час гасячи ці імпульси), вирваний зубами, він не вмів любити людей, співчувати їм, прощати, радіти з ними.

Сашко знав: Калюжний піде звідси і розкаже всім, що скульптор Долина виліпив ще одного болванчика, що то — чергова сірятина, і він сам сірий і безталанний. Те все він скаже не просто так. Така категоричність народжує у деякого думку про те, що сам Калюжний чогось вартий. Калюжний навіть зараз не втримався, вийшов з майстерні і по хвилі повернувся з художником Цілуйком. «Нехай і він помилується». Насправді ж щоб потім повтішатись лихослів'ям удвох. Схожий на сзуїта Цілуйко — ніби лакей при Калюжному. Хижак, заjera, неймовірний заздрісник, успіх колеги сприймав як власну образу. Майже повний бездара, він без міри перебільшував значимість намазюканого власним пензлем, через те — й заздрісність, і сзуїтство. В мистецтві ж, як і в житті, був страшний прагматист.

Диво, як з ним міг дружити Калюжний! Адже все-таки був тонший, начитаний, розумніший. З іншого боку, хто нині піде в лакеї? А без лакея Калюжний обійтися не міг.

Цілуйко подивився на скульптуру й сховався за хмарою диму. Але Долина встиг помітити, як вони переглянулися з Калюжним.

В Долині вибухнула злість, але він розумів, що не повинен виказувати її, аби не принести Калюжному ще більшого задоволення. Він довго шукав у думках, як би помститися, і врешті сказав:

— Та що там... От був я у Антошка... Ото штуковина. Правда, він не встиг до виставки... Перша премія наступного року буде його; і розумієш, неначе ж нічого такого: зимова хата. Але сніг... Якийсь він... ну, особливий. Так і хочеться помацати руками... І бабуса йде по стежечці...

Калюжний сполотнів, глибоко затагнувся, бухикнув у кулак. Інстинктивний порух обігнав думку. Калюжний уже від кількох чоловіків чув про нову картину Антошка, свого ровесника; оця звістка була йому вкрай неприємна, він боявся, що й Долина, і Лапченко, і Цілуйко побачать, що вона йому неприємна, й злякався цього, і справді вигляд у нього став сполоханий, і всі побачили це...

— Дай боже тій бабусі не загрузнути в снігу, — засміявся Калюжний. Але його сміх був не справжній. Хоч імітований під справжній так тонко, що розрізнити міг лише той, хто добре знав Калюжного. Та Калюжного тільки й вистачило на той сміх. Далі із злою пожадливістю він затагнувся цигаркою і сказав:

— Як загруз у шелюгах, в очеретах їхній автор. Скільки він уже їх наклеяв. Бездарний мазюкало. Якийсь дурень сказав, що в тій мазанині щось є, і тепер усі кричать: «Талант... М'які мазки... Відчуття перспективи». А я кажу прямо — немає ніякої перспективи ні в картинах, ні у їх автора.

Калюжний не міг утримати злості. Вона так і перла з нього. Він знав, що шкодить цим собі в сто разів більше, ніж тому, про кого розповідає, адже донедавна називався приятелем Антошка, і тепер Долина, слухаючи його, неодмінно подумає: «Мілкувата в тебе душа».

Долина саме так і подумав, хотів ще підкинути жару, та враз втратив цікавість і до Калюжного, і до всього на світі. Думка поповзла кудись углиб, до своєї роботи, до задуму, до тих передчувань, з якими почав її. Тепер йому здавалося, що він і починав ліпити в безнадії, й тільки обманював себе. Так, він майже знав, що нічого значного не створить, але ж треба було працювати, заробляти на хліб, жити. Мабуть, так думають митці в старості, коли вже вигоріло все паливо, коли вичахло серце, а мистецтво стало професією, способом заробітку, бо й нічого іншого вони не вміють, — живуть колишньою славою або хоч споминами про неї. І йому... теж залишається жити «Старим», спомином про той час, коли карбував його. Проте і цей спомин чомусь був неприємний для нього. Хоч відчепитись від нього він теж не міг. То була мовби якась магія. Диво, але ця думка з часом не пригасала, ставала все нав'язливішою і причепливішою. Поки що він усвідомив одне: якщо й справді більше не створить нічого значного, то таки страшно. Не створить і знатиме про те заздалегідь. Це буде... неначе біг по замкнутому колу. Не прямо, не

вгору, а по теренкуру. Либонь, то не життя. Справжнє життя — лише в майбутньому, невідомому.

Тої миті він подумав, що і життя всіх людей, людства — в майбутньому. В рухові, в мрії. Кожна порядна людина, відас про те чи ні, хоч на міліметр, на терцію рухає прогрес вперед. Вона завжди рвалася вперед, розширювала свої горизонти. Ще недавно це була земна куля. Рік за роком вона замальовувала на карті білі плями. Тепер її манить і кличе близький космос. Далі буде щось інше. Але буде обов'язково. Вона йтиме і йтиме, ламаючи перепони на своїй путі і в самій собі. Ті перепони, звичайно, теж великі. Одна із них — страх. Майбутнього світу, самих себе. Нащо ми? Для чого прийшли сюди? — запитує розум. А серце не може відповісти. Воно б'ється, і все. Поки що б'ється. А розум підказує, що ось воно зупиниться й тебе не стане. І що нам отой прогрес, отой поступ. Люди видумали Христа зі страху. Був один такий, що живе вічно. Наслідуйте, і, може...

Був один такий... Але і він, як повідомив той-таки розум, вигаданий. І що ж, тепер поведе нас далі тільки розум? І він врятує тих, далеких, що за нами? Зробить безсмертними? Позбавить клопотів, хвилювань, страху і радості? Може, він і так безсмертний? У тисячолітніх будинках, теоремах, у книжках і скульптурах. Чи то не безсмертя?

Принаймні воно найвище і найнетлінніше з того, що на сьогодні осягли ми.

«А коли й так, то що мені до того? — подумав Долина. — В мене все значно простіше. Коротше й простіше. Я не просунувся на жоден міліметр. Ще одна невдача. І всі оті Калюжні радітимуть і потішатимуться з неї. І я залишуся тим, чим є. Я нічого не додав до тієї слави, яку мені заробив «Старий».

З чого моя невдача? Адже я все робив так, як тоді. Намагався повторити той настрій, ту певність, і мені здавалося, повторював їх».

А то тільки здавалося.

Долина ледве помітив, як пішли Калюжний, Лапченко і Цілуйко. Одразу по тому він замкнув майстерню й пішов теж. Йому захотілося перевірити себе, спробувати пригадати, повернути бодай одну мить отого настрою, з яким карбував «Старого у задумі». Відтворити і порівняти. Сашкові здавалося, тепер це йому вдасться. І тоді він зможе холодно й розважливо користати цим.

Була п'ятниця, одинадцята година, о цій порі в музеї завжди порожньо. Долина на те й сподівався. Давно минув час, коли він непомітно долучався до натовпу екскурсантів і йшов з ними до скульптури. Стоячи позаду, слухав те, що казали про його витвір, втішався, завмирав душею, нервувався. Здебільшого втішався. Чого тільки не понаприписували «Старому у задумі» дилетанти! Ба не тільки дилетанти, а й досвідчені мистецтвознавці. І Менье, і Родена, і ще когось: писалося про вічність у його очах, глибоку, потаємну мисль, декотрі вважали, що старого зафіксовано в момент вагання, інші — вже після вирішення чогось значного. Зверталися з запитанням до автора, але Долина мудро відмовчувався. Та й, коли сказати правду, він і не зміг би відповісти на жодне з тих запитань, якби навіть хотів. Для нього ця скульптура була мовби облита якимсь чаром, його власна думка про неї мінялася залежно од обставин, настрою чи й дідько його знає од чого. А той настрій, який володів ним тоді, розвіявся, і ті почуття, ті думки теж, а може — це йому здавалося особливо часто — влилися, вкарбувалися в камінь і він їх не міг вернути. І те його мучило. Йому не раз здавалося, що він ось-ось вирве їх у «Старого». Тільки треба щось зробити, щось перемогти у собі...

«Старий у задумі» стояв у правому, відгородженому колонами крилі вестибюля, в кутку, біля широких, погано освітлених сходів. Та і весь цей куток був темний, денне світло падало лише у вікно на площадці між сходами.

Долину трохи зачіпало, що його витвір поставили не десь у залі, а в кутку біля сходів, проте не міг не відзначити, що то для «Старого» найліпше місце. Зміна світла то підкреслювала, то скрадала напругу на обличчі старого, різкіше окреслювала або гасила лінії, і від того змінювався вираз всього обличчя.

Сашко присів на стілець біля дверей, намагаючись відтворити той настрій, з яким працював над скульптурою. Але, на подив, не міг нічого пригадати. Пам'ятав не тільки певність, з якою карбував, якесь незвичайне піднесення, але й холодну розважливість, з якою, відступивши, вдивлявся в роботу, так, розважливість, точний розрахунок, чіткий вимір ліній; тепер йому здавалося, саме вони й керували ним тоді. Хоч у глибині душі знав, що це не так. Що там ще був стихійний порив, віра... Так-так, віра в свої сили, а також у те, що він створить щось визначне, здивує і... Ні, не тільки здивує, а й втішиться, тільки не

сам, а ще з кимось, він мовби передасть комусь радість удачі, радість викінчення і довершення. Тобто...

І тут його мисль знову заходила в глухий кут. Він дивився на портрет, а чомусь бачив Кобку, іронічно-байдужого, заглибленого в себе, з потаємною думкою на чолі. Тої миті йому здалося, що «Старий» думає. Він здригнувся і пробудився. Ну, звичайно, це дурниця, то просто тінь ковзнула по мармуровому чолю.

Але воно й справді нагадує чоло Кобки. Та й усе обличчя... Тобто не стільки обличчя, як той вираз, з яким Кобка казав йому про портрет старого. Але що ж тут дивного? Мабуть, він і справді дуже точно схопив мить думання старої людини. Закарбував її в пам'яті і переніс на мармур.

І все ж зараз йому було непривітно наодинці зі «Старим». Його поймало почуття, буцим і справді зустрівся з кимось знайомим, із ким не сподівався і не хотів зустрічатись. Оця тиша, оця напівтемрява творили настрої певидимого спілкування, обопільного споглядання. Звичайно, і Сашко розумів це, найбільше творив усе те він сам своєю уявою. Але, йому здавалося, творив мимоволі. Саме через те, що не міг не думати про Кобку, про отой його прихід, їхню розмову, його раптову смерть і всі наступні випадкові збіги. Він бачив його там... і бачить отут. Він зробив трохи не таким, яким був насправді Кобка. Насамперед старшим на кілька років. Тобто Кобка мав стати таким через кілька років. Тільки тепер Долина помітив, що уловив ще одну людську сутність — плинність людської душі. Мабуть, це й було отим, що ми називаємо вічністю. Часточкою її. А може, подумав, йому тільки уявляється це, бачиться лише в думці. В думці ж він допрацьовує й скульптуру. Хочє допрацьовати.

Він і справді відчув, що йому хочеться щось змінити в скульптурі. І враз йому пригадалася одна химерна розповідь старого каменотеса. Либонь, і пригадалася через те, що він усі оці роки не переривав розмови зі «Старим». Зі «Старим» чи з Кобкою? А може, це одне й те ж. Либонь, одне. У Кобки був учитель. Щоправда, не скульптор, а портретист. Він створив кілька шедеврів, але не продав їх музеям, а тримав удома. І от на старість він почав помічати, що його портрети змінюються, що хтось перемальовує їх у його відсутність. І одного разу упіймав злочинця. Тобто не впіймав — той устиг вислизнути у вікно,— а побачив. Це був давній ворог художника, ворог по мистецт-

ву, з яким змагалися все життя. Старий художник був безмірно збентежений. Справа в тому, що оцей злочинець, оцей його ворог... давно помер. Він жив у сусідній квартирі, й кручені паничі на їхніх балконах, бувало, перепліталися. Він і зараз зник через балкон. Художник почав замикати двері на балкон. Але ворог приходив і далі. Тоді він забив двері зовсім. І це не допомогло. Безжальний пензель і далі спотворював портрети.

Так він спотворив їх усі. Він — старий художник, котрий збожеволів і перемалював свої шедеври.

Світ залишився без них.

Сашко страшенно здивувався цьому спомину. Може, подумав, це якась засторога. Але ж він не збирається переробляти «Старого в задумі». Думка про зміни була майже миттєва і більше стосувалася Кубки, ніж «Старого в задумі». Але вона прийшла не випадково. Долина гаразд фіксував це й вельми стурбувався. Хотів підійти до скульптури, але йому завадили.

Широкими мармуровими сходами спускався гурт хлопців і дівчат. Їх вів високий лисуватий чоловік у сірій плетеній кофті і картатих штаних. Він вимахував руками і щось розказував. Мабуть, то були учні художньої школи або художнього гуртка при якомусь Палаці культури і їхній учитель. Долина хотів піти і чомусь не пішов. А учитель зійшов униз, владним помахом зупинив учнів біля «Старого в задумі». Спочатку сказав кілька загальних фраз, відомих Долині з газет, а тоді чомусь нахмурився, тицьнув у перенісся «Старого» довгим худим пальцем і запитав:

— Хто мені скаже: що в цьому портреті оригінального? Особливого?

Хлопці й дівчата стояли, знизували плечима, переглядалися. Хтось почав було казати про манеру карбування, але учитель перебив його.

— Погляд! — майже урочисто підвів угору пальця. — Подібний погляд, якщо мені не зраджує пам'ять, закарбований тільки ще на одному портреті. Так само дивиться знаменита Джоконда. Пригляньтесь, вам не здається, що не ви вивчаєте його, а він вас? Дивіться пильно й уважно просто в очі. Відчуваєте на собі погляд старого? Він з нами. Він серед нас.

Тої миті Долина відчув, як у нього по спині побігли великі лапаті мурахи. Старий тамував посмішку і дивився просто на нього. Саме так, дивився, вивчав і посміхався.

Розгадував його, Долину, і посміхався, бо вже розгадав. Трохи оговтавшись, Сашко подивував, що не помічав цього раніше. Чи був чимось засліплений, чи не допускав такої думки, яка, почував, наверталася не раз, підступала близько, мучила. Водночас Сашко відчув полегшення від того, що знає секрет скульптури. Та він і не міг не знати, адже сам витворив її, просто, працюючи натхненно, одержимо, він схоплював усе в одному комплексі і не розчленовував портрет, як це зробив зараз оцей учитель. А той і далі вимахував руками, розказував учням, що в портреті виконано добре, а що — погано.

Проте Долина не чув того.

Він ще раз поглянув на «Старого в задумі» і знову зустрівся з його очима. Уважними, добрими, але й ледь іронічними. Ті очі мовби промовляли до Сашка. І він гаразд знав, що. На мить у ньому вибухнула лють, йому хотілося заперечити оцей погляд і все те, що він висловлював, але Сашко відчув, що безсилий змагатися з тим, чого не існує, що створив сам і домалював уявою. Це було справді страшно до божевільня — змагатися з чимось у собі, з самим собою.

Ця боротьба, чи тільки півів її обезволили його. Він повернувся і пішов. А за спиною розкотисто гримів голос учителя:

— Можна сказати, що ця скульптура стала взірцем для багатьох. Своєрідним еталоном, коли хочете знати. За три роки, відколи вона стоїть тут, маємо близько десяти наслідувань. Зрозуміло, невдалих. Чому невдалих?

Відповіді Сашко не почув, бо поспішно зачинив двері. Але він знав її. Хоч, мабуть, і не міг би точно висловити словами. Відповідь виходила за рамки того, що, напевно, скаже учням учитель. Вона стосувалась усіх еталонів. Долина вловлював це неясно, майже інтуїтивно. Він навіть не знав, чи може довіритись оцьому своєму порухові. Мабуть, не може. Бо коли довіритись, залишиться без нічого. Тобто те, що має, в нього не відбере ніхто, але попереду простелеться пустеля. В яку він побоїться піти.

Ні, розмірковував Сашко, мабуть, всі оці думки від утоми. Йому треба відпочити. Залишити все і поїхати кудись.

І в ту ж мить йому пригадалася пропозиція Петра Приймака.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Вони їхали по сумській дорозі, попереду «Запорожець», за кермом якого сиділа Люся, а за ним Долина на «Жигулях». Зупинялися майже у всіх великих і малих містечках: то заправлялися, то обідали, то котресь з дітей просило пити.

У Приймаків — теж син, менший на рік од Івасика Павлусь. І майже скрізь ладна, у сірих джинсах і шкіряній куртці постать водія «Запорожця» зупиняла на собі чоловічі погляди. Але Люся того не помічала чи вдавала, що не помічає, вона трималася невимушено, просто, була певна себе, і ця певність чомусь непокоїла Долину. А часом навіть трохи страхала, надто коли Люся вельми розганяла машину на шосе. Навіть звідси, з «Жигулів», було видно, як важка, скручена вдвоє коса мовби повисала в повітрі, а краї банта майорили, неначе крильця метелика.

— Посигналь, нехай не жене так,— просила Світлана, що дрімала в тісному кубельці поміж подушок та всякого домашнього скарбу на задньому сидінні.

Сашко сигналив, і Люся на мить оглядалася, ворушила пальчиками лівої руки, мовляв, усе гаразд.

Негаразд стало тільки тоді, коли пробивалися через ліс. Незадовго перед тим пройшли дощі, і лісові ковдобини були повні води. Лісник, вже немолодий, рябуватий дядько Микита їхав на мотоциклі стежкою, що петляла поміж дубів і сосон, а машини рвали колесами мокрий глинозем, мотори аж завивали. Чи то «Запорожець» був легший, чи Люся вправніше маневрувала поміж бакор, але вона проскакувала, а Сашко засідав кілька разів, і тоді рубали гілля і штовхали ззаду. Поки доїхали, всі були в багнюці по самі вуха. Зате винагородою їм була садиба дядька Микити, котру той полишив минулої осені, перебравшись у село. Город він порав і сад доглядав теж. Старий яблуневий сад заступав садибу од поля. Вона примостилася на краю лісу, який простягався далі в ліву й праву руку синіми крилами, охоплюючи лан пізньої гречки, що саме одцвітала і хлюпала сірувато-білими хвилями в береги яблуневого саду. Хата, хлів, два погребі (чомусь аж два) стояли посередині, поміж садом і дубовим гаєм, перед хатою проліг город, а за ним сіруватий, з перестиглими травами лужок. За хатою міцною сторожею стояло чотири розлогі, гіллясті, товсті-претовсті сосни. Такі сосни ростуть тільки на просторі. На них од ранку до вечора галасувала

сила-силенна всілякого птаства, од малесеньких сірих синичок-повзиків до важких коршаків-підорлів, що вмошувались на сухому вершку крайньої, найвищої сосни і зорили в поле. Але по приїзді Долини і Приймаків вони облишили те місце. Та найкращий краєвид одкривався в ліву, коли стати обличчям до поля, руку.

В той бік спадала глибока долина, а може, яруга, закучерявлена молодими дубками і кленами, а далі височіли узвишся, теж порослі лісами, схожі на гори, вони синіли, а в дощову погоду куріли, неначе справжні гори. На дні долини поблискувало озерце.

Навіть Світлана, споглянувши таку красу, засміялася і перестала болісно кривитися та прикладати до чола долоню.

Тут же, на високому ганку, розпили пляшку «Екстри», а дядька Микиту пригостили ще й «Старкою». Потому на носили з хліва сіна й почали ладнатися на ніч.

Долини зайняли в хаті велику кімнату, з піччю і лежанкою, Приймаки — меншу. Велика кімната виходила вікнами на ліс, менша — на сад і поле.

Проте першої ночі це спали майже до ранку.

Щойно Сашко заснув, як його розбудила Світлана. Вона злякано тремтіла й тиснулася до нього.

— Чуєш, чуєш? — шепотіла.

За вікном кричала якась птаха. Сашко й сам ніколи не чув такого крику. Він навіть був схожий не на крик, а на якийсь диркотіння, що лунало на одній довгій тужній ноті. Дюр-р-р-р-р-р-р. А потім короткий похлип, щось схоже на кіркання, й знову — дюр-р-р-р-р-р. За вікнами чорніла ніч, шуміли сосни й стояв той моторошний крик. Либонь, птаха сиділа в саду на яблуні. Сашко заспокоював Світлану, але й самому той крик холодив душу.

Врешті, бачачи, що дивний птах буде краяти їм ніч до ранку, встав і здійняв з цвяха рушницю, яку звечора повісив у головах. Світлана не пускала його, але він таки одсунув засув і вийшов на ганок. Місяць ще не зійшов, але небо густо всіяли зорі, ніч була просвічена до дна. Тільки суворо чорнів дубовий гай за городом і зрідка щось погупувало за хатою, здавалося, там хтось ходив. То падали яблука.

Долина одразу побачив птаха. Той сидів на вершечку хліва, на самому гребені. Сашко повільно підвів рушницю. Та в ту мить хтось обережно доторкнувся до його

плеча. То була Люся. Стояла в накинутій на плечі кофті, її великі очі одсвічували проти зір.

— Не треба,— мовила.— То нічниця. Я її зараз прожену, і вона більше сюди не прилетить.

Люся скочила з ганку й махнула в повітрі білою кофтиною. Птах зірвався, шугонув у ніч.

Він справді більше не кричав на обійсті. Звечора, вже в темряві, прилітав, кілька разів облітав дворище й зникав у мороці. А оте чудернацьке дюр-р-р-р ледь долітало з далекого далека. Проте ранком сталася притичина, яка знову ледве не призвела до того, що вони хотіли поїхати з лісу. Вийшовши на ганок, Петро побачив перегризену навпіл гадюку. Мабуть, її упіймав у лісі їжак і приніс сюди. Петро не здогадався закинути гада в чагарі, покликав дітей. Вони зчинили лемент, а за ними й Світлана, вона почала вимагати, щоб Сашко пакував речі. Сашко таки не послухався, вони взяли з Петром коси, що висіли в чулані, й заходилися косити бур'яни, що ними густо поросло подвір'я. Косили й виносили на дорогу. До одинадцятої години подвір'я було виголене, що ніде було сховатися й миші. А тим часом підоспів сніданок. Люся насмажила дерунів і наварила вермішелі, яку засмачила пряженим салом з цибулею. І деруни, й вермішель були дуже смачні, вони снідали у саду під яблунею, за стіл їм правили покладені на два дубових окоренки липові дошки, а за стільці — березові кругляки. Діти верещали з захвату й ум'яли дерунів і вермішелі, що вдома того б не з'їли й за тиждень.

Після сніданку Петро пішов на розвідини до озера, Люся з Сашком понесли до колодязя посуд, а Світлана залишилася з дітьми. Вона поставила під соснами розкладушку, лягла на неї й задрімала. Те місце вона потім вельми уподобала. Од ранку до вечора качалася на розкладушці, то виволікаючи її на сонце, то ховаючись у тіні, і її довгі красиві ноги мармурово білили на тлі мідяно-червоних стовбурів сосон. Діти гралися в саду — траву в ньому Сашко та Петро теж викосили. Петро розвідав, що в озері є карасі, він вставав рано. Ще до світанку йшов на риболовлю, повертався годині об одинадцятій і лягав у хаті досипляти. Сашко ж попав у підданство до Люсі. Все склалося само по собі. Власне, інакше й не могло скластися, адже Світлана не бралася до господарювання, а хтось з Долин мав приносити свою частку на липові дошки під яблунями. Треба сказати, що Сашкові ті обов'язки

були не обтяжливі. Та й не тільки ті. За два дні він вилив воду з колодязя, що застоюлася й тхнула болотом, скосив лужок під лісом, поробив у погребі полиці, збив з дощок справжнього стола.

Надто милував його зір викошений лужок. Покоси були рівні, важкі, з одного такого виходила копичка. Він уже згріб і скопичив те, що скосив у перші два дні,— вишло вісім копичок. Мабуть, ніщо так не радує людський зір, як зримий результат роботи, і навіть не просто результат, а добро содіяного, звершеного, подарованого комусь. Хто не відчув того — обікрав себе. То жебрак, який прожив серед багатих і щасливих людей. Викосено лужок... Посаджено сад... Поставлено хату... Виліплено скульптуру... Він вгадував між усім тим міцний внутрішній зв'язок. Тільки праця дає відчуття повноти і справжності життя, є метою людського буття.

Долина почував, що за цими клопотами, за цією роботою мовби відживлюється душею, його почування стають чистішими й простішими і сама по собі спадає нервова напруга. Десь там залишилися усі невдачі, й майстерня, і «Старий у задумі», вони були мовби в іншому світі, мовби не його. Він у подиві помітив, як дрібніють, маліють перед природою, вічністю буття вигадані людьми турботи й клопоти.

Багато без чого люди можуть прожити, проте не хочуть, а потрапивши в отой вир, уже й не можуть, ускладнюють буття й сточують в шарпанині нерви. Природа сама по собі пароджує красу і гармонію, отож приймай її у душу, милуйся, вливайся в неї.

Ранком по лісі розсипали біле намисто горлиці. Вдень іволга заливала синьою повінню сад. Великі, одягнені в червоні штани і пістряві кацавейки дятли простукували день до самого дна, і він відлунював дзвінко, повнозвучно. Але людині того мало. Мабуть, через те вона й людина. По кількох днях Петро почав приносити з лісу корчики — схожі на чортів, дивовижних птахів та звірів, втручання людини там було майже не потрібне. Приймак тільки відтинав ножем деякі гілляки. Либонь, тут і справді був найглибший зв'язок найпростішого і найскладнішого, недарма й Мікеланджело казав, що він тільки сколює з мармурової брили зайвину. А по кількох днях Долина якось помітив, що стоїть біля велетенського пнища й мислено вгризається в нього ножем, вивільняючи з дерева могутнього бородатого поліщучка. Сашко повернувся й рішуче

закрокував пріч. Він свідомо втівав од того, не хотів порушувати спокою і гармонії, які уклалися між ним і оцією лукою, лісом, горлицями та дятлами. Проте він розумів, що це — тимчасова угода. Що він уже не зможе влитись у них, стати їхньою часткою. Що він таки стоїть над ними. І йому незабаром захочеться шукати, докопуватися, каратися. Дитина, тримаючи іграшку, каже до батька: «Розбий, я хочу подивитися, що там всередині». Цьому закону підпорядковане все людське існування: що там далі, всередині. Коли ж пізнає чергову іграшку, настає розчарування. Проте іграшок у світі надто багато. І цій гонитві немає межі. Немає кінця людському пізнанню, й, можливо, в цьому її рятунок.

Долина почував щодалі більше, що навіть тимчасово зануритись у тишу, в спокій не може. Що щось його вибиває з них, що тривога бродить у ньому самому і він увесь час напружується, нервово стискається й дослухається до чогось. Він туманно здогадувався, до чого дослухається, й боявся того. Іноді він аж сердився на себе. Й тоді починав бунтуватися, кидатися кудись наосліп, спрямовував своє роздратування в той бік, звідки, як йому здавалося, починався неспокій.

— Люсю, знаєте, ви просто народилися для кухні,— казав він, спостерігаючи, як її пальчики швидко, ледь вловним рухом склеюють мініатюрні варенички.— Це ваше поклонання.

— Мабуть,— погодилася Люся.— Я справді люблю готувати страви.— І осміхнулася щирою, обеззброюючою усмішкою.

Сашко псував у тій усмішці лукавства й не знаходив. А її великі сині очі дивилися приязно й довірливо. І вся вона була якась... по-домашньому близька, мила. Коротенька запряна суконька, з-під якої кругліли міцні засмагли коліна, складена в корону коса, рознашіле біля плити обличчя... Але він не вірив тій усмішці. Просто не хотів вірити. Може, ще й через те, що за ці дні йому відкрилося в Люсі щось нове, незнане раніше. Якась певність себе і певність свого місця в житті, стриманість і водночас тонкість — розуміння всіляких ситуацій, людських порухів і обставин. Капризували діти, вона одразу знаходила для них забаву або, навпаки, враз, одним рішучим словом приструнювала обох; назривала за столом сварка між Сашком і Світланою — розбивала її якимось жартом або посилала Сашка на город, до колодязя,— в усьому, що

стосувалося сім'ї, господарства, дитини, Петро підкорявся їй беззаперечно, хоч вона ніколи не виставляла напоказ свого проводу.

І з Сашком малася, мовби поміж них ніколи нічого не було і вони тільки тепер зустрілися. Можливо, саме це й народжувало в Долині роздратування. І тільки раз Сашкові здалося, що він уловив у Люсиному голосі і в ній самій тривогу.

Він приладнував у погребі полиці й попросив її потримати дошку. Необережно повернувшись, погасив свічку, почав шукати сірники й не міг знайти. Він підійшов до Люсі й зупинився, все ще обмацуючи кишені. В темряві, що огорнула їх, почув напружене Люсине дихання, відтак вона тихо, занадто тихо попросила: «Засвітіть».

І була в її голосі якась непевність; йому здалося, що вона боїться не тільки його, а й себе. Боїться чогось, що може зрушити щось у ній, вибити з рівноваги. А може, йому й справді все те тільки здалося?

Тепер він ще раз подивився на її пальчики, що бігали по тісту, неначе по клавішах піаніно, й сказав:

— А як же ваше культосвітнє училище?

— Я буду грати домогосподарок,— з тією ж спокійною усмішкою відказала вона.— Це ж майже половина жіноцтва.

— Тобто дружин. Ви гратимете вірних дружин!

— І вам не соромно, Сашко? Адже ви не такий. Правда ж, не такий?

Оце, поставлене прямо, наївно, ствердно й присоромлююче, запитання спантеличило Долину.

— А яким ви хотіли мене бачити? — опустил він очі долу.

— А чому маю цим клопотатися я? Нехай клопочеться Світлана,— перевела Люся розмову в жартівливий ключ. Треба сказати, що в такому ключі вони здебільшого вели всі розмови, що стосувалися їхнього теперішнього життя, надто любляв такі дотепи Петро.

В ліс, у поле і на озеро водив жінок і дітей Сашко. Він здебільшого й залишався з ними в хаті.

— Я чув біля озера,— жартував Петро,— як хлопчики казали: у того дяді аж дві жінки. Мабуть, вони його дуже б'ють.

За тими жартами Долина не міг зрозуміти, чи знає про колишні його і Люсині стосунки Петро. Мабуть, знає. Але навіть не припускає думки, що Долина спробує повернути

колишнє. Він безмежно вірив Люсі і йому. Навіть не те що вірив, просто не думав про те.

Розкручуючи отой сувій думок, Сашко відчував сором. Він не знав, чому йому соромно, адже справді не порушив нічого такого, що б змусило його уникати Петрового погляду. Мабуть, воно сиділо в ньому надто глибоко. Але й залишатися наодинці з Люсею йому було дедалі важче. Він помічав, що несамохіть ловить її усмішку, що мозок закарбовує кожне її слово, кожен жест і потім, вночі, вони постають у ньому. А ранком, ледве прокинувшись, він чогось чекає, чекає й боїться, і те отрує життя. А ще в ньому жила провина перед Люсею. Провина колишнього. Ні він, ні вона поки що не обмовилися про те жодним словом, вони розуміли, що не мають права про те згадувати, але ж воно жило в ньому. Вже не тільки як почуття сорому, але й втрати. А ще він відчував, що починає заздрити Петрові. Його спокоєві, безпечності, певності себе і своїх вчинків і ще дідько його знає чому. Може, тому, що Петро й світ сприймав просто, широко, з боку його практичної доцільності, водночас не приховуючи своєї мистецької зацікавленості ним. Він часто ходив у село й там розмовляв з головою, бригадирами, доярками та пташницями, розмовляв не торопуючи й не підлаштовуючись, він щось розпитував у них, і вони вилили його по фермі, по полю — розповідали. Він вовтузився біля горохозбирального комбайна, щось допомагав, щось радив, і з його порад не сміялися. Мабуть, він накопичував враження, підбирав натуру, підбирав майже позасвідомо, щось колись прийде в творчість, а щось залишиться поза берегами пам'яті. Найчастіше ж він навідував вулицю, що підходила до лісу. Була там одна хата... Звичайна хата з латкою пізнього жита, обсіяного по краю маком, що вже дозрів, з неглибокою кришицею, до якої вела стежка через картоплі. В тій хаті жила баба Текля.

Висока, ледь зігнута в стані лісовичка з добрими, задивленими кудись углиб, у минуле сірими очима. В тому минулому лишилося все, чим вона жила, чим могла жити. В неї був чоловік і двоє дітей, два хлопчики-білявці, схожі на батька. Чоловік на самому початку війни був поранений, попав з госпіталем в оточення, прийшов додому. Саме тоді на село палетів загін карателів. Текля з чоловіком і дітьми ховалися в погребі, він вийшов на люті есеївські окрики з дітьми на руках. Автоматна черга проши-

ла його і тільця дітей. А її німці вбити не встигли, бо з лісу підоспіли партизани.

Текля ніколи не скаржилася, але її постать була сповнена якоїсь особливої невигойної скорботи. Сашкові було соромно й страшно признаватися самому собі, але саме та скорбота і вабила його. Він почував у тому щось проти-природне, але водночас десь там крилась велика мистецька загадка трагічного. Йому бачився чоловік з дітьми на руках, він мовби виходив з землі або входив у неї. Мабуть, все те почував і Приймак і тягнувся до нього. Але й підходив він до того зовсім інакше. Він міг діткнутись до страждань, бо вмів поважати горе й не боявся, що чимось образить його. Він полагодив старенький курник, вкорчував і попиляв дві сухі вишні в пониззі, а у перервах між роботою розповідав про себе, не соромлячись навіть того, що приїхав сюди як дачник, розпитував Теклю про її життя, про загиблих чоловіка та дітей.

Сашко ж відчував, що ніколи не зміг би заговорити про те. Він би не знайшов простих і щирих слів і змусив би стиснутися й Теклину душу. Він почував би якусь ніяковість, бо за тим усім вочевидь стояла б його мистецька користь, стара б її не розгадала, але їй би передалися його непевність і розвихреність. Отож він і обминав Теклине подвір'я.

Він взагалі намагався обминути думкою все, що стосувалося мистецтва. Та й сама думка весь час прямувала до іншого. Йому все частіше здавалося, що тут, у лісі, щось має статися. Він почував це серцем і не знав, хоче чи не хоче, щоб воно сталося.

А воно таки сталося.

У суботу ввечері Світлана й Люся зібралися по молоко. Вони ходили по молоко в село, на ту ж таки вулицю, що підступала до самого лісу. Кілька крайніх хат навіть забрели в ліс і стояли одна від одної за кількасот метрів. На тій вулиці жила і баба Текля.

Кілька разів по молоко ходили Сашко та Петро. Але жінки — то таки жінки, їм здалося, що їхніх чоловіків обдурюють, що господиня налила їм несвіжого молока, й вони їх більше туди не пустили. Хоч і самим ті походеньки давалися не просто: дорога лісом та лісом, а вертатися доводилось вже присмерком. Світлана і Люся повстаєляли в кошики банки, рушили до перелазу, і саме тоді невідьчого розплакався Івасик.

— Не йди,— рюмав він і росив щирими та великими слізьми ганок.— Мамо, не йди!

Сашко хотів узяти його на руки, але він не давався і аж заходився плачем. Не йди — і квит. І ніяких тобі пояснень, п'яких компромісів та угод. Івасик взагалі ніколи не давався на умовляння й не упускав свого. Годує, скажімо, Світлана його гоголем-моголем, бачить, що він вже їсть через силу, й питає: «Може, ми залишимо татусеві?» Івасик заперечно хитає головою. «Так-так,— каже Сашко.— Татусеві — дулю з маком».— «Хитренький,— щиро і серйозно каже Івасик.— Мак я оближу. А тоді вже...»

Цього разу він теж не пустив Світлану. Й кошик з банками довелося брати Сашкові.

Вони йшли ледь помітною в траві стежкою на межі дубового гаю і молодого сосняка, далі через нерозчищений березняк, знову попід сосною посадкою, і вже аж там стежка вибігала на леваду, перескакувала через струмок, що розлився в низьких берегах, по двох березових кругляках і бралася вгору до села. Люся йшла попереду, вона чомусь поспішала, і за всю дорогу вони майже не розмовляли. Але в тітки Варки їм довелося забаритися. Пастухи ще не пригнали череду.

Вони сиділи на лавочці, в саду за хатою біля криниці, слухали, як скрипить колодязними журавлями вечірнє село, як десь цюкає сокира і перегукуються біля дворів жінки, дожидаючи череду. В саду вже сутеніло, м'які тіні облягли їх з усіх боків, наближували одне до одного, настроювали на якусь щирі інтимність. Вони об'є почували це, тільки сприймали по-різному.

— Люсю, ви любите кого-небудь до Петра? — зненацька запитав Сашко. Люся підвела на нього здивовані очі, і він зрозумів, що сказав дурницю; виходило, що він запитував про себе. Й тому поспішливо додав: — Ну... в школі чи в училищі?

— А ви як думаєте? — в свою чергу запитала Люся.

— Я? Не знаю, мабуть, ні. Так мені здається, коли пригадую вас за першого знайомства... — Він на мить замовк і сказав з почуттям і смутком у голосі: — В світі все так дивно влаштовано... Ми самі іноді не помічаємо, в який бік нас закручує життєвий вир. Отоді, в цавільйоні, я шукав вас...

— Не треба,— внутрішньо стискаючись, і це було помітно, сказала Люся.— Все минулося. Й нічого не було.

— Так, мовби й не було,— сказав Сашко.— Але його не викинеш з пам'яті. Петро знає щось про те?

— Не знає. Та й знати нічого.

— Правда,— погодився він.— А як ви з ним заприятували?

— Петро — мій земляк,— посміхнулася Люся.

— Ну, того мало. Мені здалося, тоді, першого разу, він навіть хотів спекатися вас.

— Я сама напросилася йому в дружбу,— майже з викликом підвела голову Люся.

— Ви — напросилися? — не повірив Долина.

— Та... тобто... — І враз голос її упав, а вогники в очах погасли.— Лихо привело мене до Петра. Я торгувала в державній крамниці, а в селі була ще й кооперативна. І там дуже часто недовиконували плану. Й щоразу завмаг просив у мене позички на кілька днів. Одного разу нагодилася ревізія. А в мене недостача — вісімсот карбованців. Я до завмага — верніть позичене. А він: «Не брав, нічого не знаю».

Люся замовкла, очевидно, для неї були важкі ті спогади. В типі, яка облягла їх, було чути, як у дворі цвіркає в дійницю молоко — господиня вже доїла корову — і як десь далеко говорить радіо.

— Добре, ревізор хороший трапився,— розповідала далі Люся.— Повірив, що не взяла собі тих грошей. Сказав, якщо внесу за три дні, не передаватиме до суду. Ну... а де мені було їх узяти? Ні родичів, ні друзів поблизу. Отоді й згадала про Петра.

— То це він... — сказав Сашко й затнувся. І Люся злякалася своєї розповіді.

— Неправда,— майже крикнула вона.— Я Петрові повернула гроші через тиждень. Завмаг таки віддав.

— Та я... — виправдовувався Сашко.— Хіба я не знаю Петра? Просто мені гірко, що я був таким свинею, що ви навіть не звернулися до мене за допомогою. Люсю, ви мені пробачте те... Тобто, ви розумієте, всього того не вернеш... Але... — Він доторкнувся пальцем до її руки, й вона не прийняла її.— Мені хотілося, щоб ви не мали на мене зла. Мені так кривдно за себе. Я знаю, ми цінувмо те, що втратили, тільки тоді, коли вже втратили. Я розумію, що не маю права навіть говорити про це, але... не можу нічого з собою вдіяти. Успіх мене закрутив. Щось зі мною тоді сталося. Я ходив, як у тумані. Зустрічі, промови, вечори. Ох, яка то омана...

Він відчув, що Люся розхвилювалася теж. Підвів голову й, хоч було темно, побачив, що губи її тремтять, немов від холоду. Сашко легенько провів пальцем по її оголеній руді, вона злякано відсахнулася і встала.

Він розумів, вона зараз мала право на помсту, могла і навіть мусила сказати щось різке. Може, подумав, це було б найкраще. І злякався тієї думки. Він підвівся теж. Він страшенно боявся, що вона заговорить і погасить рожеве полум'я, яке світило йому. Йому було так гарно від того полум'я. Він навіть не підозрював, що воно є на світі. В цю мить їх покликкала господиня.

Вони верталися вже в повній темряві. Ліс стояв важкий, темний, мовчазний, тільки зрідка десь у верховітті чулося шарудіння. Може, то прокочувався верховий вітер, а може, вовтузились якісь пташки. Люся ступала швидко, але якось сторожко, в темряві білили її ноги, руки та плечі, а сама постать зливалася з мороком. Але вони обоє знали, що зараз їх двоє на весь світ, на весь ліс. Він ішов з нею, думав про неї, і хвиля ніжності заповнювала його. А те, що вона його боялася, і боялася саме так, як бояться коханої людини, сповнювало його серце трепетом і бажанням вивірити все до кінця. Він розумів, що безтямно закохався, але розумів це якось віддалено, краєм думки, а всі його чуття вирували, серце жило, палало срагою кохання і все те сповнювало радістю. Так вони підійшли до струмка, і Люся зупинилася в нерішучості. Соснових обаполів, по яких вони переходили, не було видно зовсім.

— Зачекайте хвилику,— сказав Сашко тремким голосом.

Він високо поспідкочував холоші штанів і перебрів з кошиками через воду. Відтак вернувся назад і взяв Люсю за руку.

— Давайте я переведу.

Вона мовчки погодилася. Однією рукою Сашко тримав Люсю за руку, другою підтримував за стан. Вона йшла вище від нього, він чув на своєму плечі її дихання. Чув запах її тіла, і щось стиснулося в ньому, й ліва рука, що лежала на Люсиному стані, стала важка, вона тремтіла, і він не знав, чий то трепет — її чи його. Він тільки почував, що Люсин подих став гарячим, жарким, і тіло втратило ту граційність, яку знав у Люсі раніше. Воно було напружене, ламке, водночас втратило земну вагу; йому здавалося, воно летіло назустріч йому, і Сашкові кошту-

вало зусиль, щоб не захопити її на руки. Вона зійшла на землю, але він і далі не випускав її, поволі нахилився й поцілував біля вуха. Люся стрепенулася, вона не виривалася, а тільки сказала:

— Не треба. Я прошу вас — не треба! Бо тоді я... не зможу...

Вона не доказала, але її голос був таким переконливим, така туга нота задзвеніла в ньому, що він розімкнув руки. Він знав, що ця мить змагала її, віддавала йому, але вона й застерігала. Йому було радісно від того, що Люся любить його й досі, але й печально, що вона не може йому віддати свою любов. Він розумів, що втратив у світі щось надзвичайно велике, що більшого від того не буває взагалі, адже ні успіх, ні слава не можуть замінити любові, що вона — першооснова світу, нею можна втішатися, можна летіти, немов на дужих крилах, в ній можна втопитися. І дається вона один раз. Так, доля було подарувала її йому. Але він злегковажив, не розпізнав, він погнався за тим, що йому пообіцяв Кобка і що тоді прийняв за першооснову світу. Йому здалося, що Кобка й зараз іде поруч і посміхається з темряви.

Звичайно, він міг би наплювати на ту засторогу. Міг зараз зупинити Люсю, рвонутися до себе, повернути собі. Але не міг не досягнути тих сказаних Люсею слів: «Я тоді не зможу». Вони мали безліч значень, навіть: «Не зможу жити». Справді, їхньої застороги не виміряти миттю. Він про це знав по собі. Те, що здобувається ціною власної крові, серця — його не виміряєш ніякою міркою. Бо немає однієї мірки навіть для двох людей. Так, це цінності, які не мають одного еталона, в кожному окремому випадку — окрема міра. Те, на що один піде легко, другий — з сумнівом, третьому воно коштуватиме інфаркту, а четвертому — й життя. Долина відав: узгодження з совістю — то не проста річ. Щоправда, не для всіх. Бо сама совість неоднакова. В одного це — чиста джерельна вода, в іншого — помиї, для яких і двотижнева юшка буде живдючим струменем. Немало людей воліють не турбувати свою совість. Принаймні довго. Ще так, лише короткий позирок — там щербина, там дірочка («а в кого їх немає»), і одведе очі. Вони намагаються не липатися з нею на самоті. Долина знав, що й для нього та мить стала б покарою. Що він би мучився, труїв себе важкими думками. Але любов повстала в ньому як незнана раніше сила оновлення, якоїсь відчайдушності, віддавшись на волю яким,

він би відродився і в мистецтві. Вона була для нього як заперечення всього того, чим жив останні роки, заперечення самого себе, колишнього. Він просто не хотів думати, що буде потім.

Міркуючи так, він не знав, як поведеться далі. І те його чимось радувало, гріло й манило. І водночас страхало. Він почував, як у ньому щось зрушилося і покотилося, розсипалося ніжністю, ласкою, котрі захлюпували його всього. І він не мав сили позбутися їх. Він тільки не знав, що їй тієї ласки в нього — лише на одного. Якби то була безбережність, якби вихлюпнув з себе, залив інше, друге серце, тоді б воно втратило свою волю, виповнилося його волею і змогло б жити нею.

Вона ж лишилася в одному серці.

Коли вони повернулись на хутір, Світлана щось запитозрила, Сашко видався їй не таким, як завжди. Вона спробувала жартувати: «А чи не заблудилися ви, бува?», «Чи не водило вас щось по лісу?», щоб таким робом ввести чоловіка з терпцю і викликати на розмову, але він мовчав. На душі йому було непривітно, все закручувалося у тяжкий клубок: він, Люся, Світлана, Петро — і всі як одна родина, а він таїть щось, отже, тримає в серці неправду, і та неправда отут, серед них, він втягнув у неї й Люсю, і вона, мабуть, карається ще дужче. А губи, кляті губи ще й досі зберігали тепло поцілунку.

З тим він і заснув.

Ранком пішов дощ. Він не вщух ні другого, ні третього дня. Спочатку (так буває завжди) їх тішив шум дощових крапель у листі, а далі з лісу в хату вповзла нудьга. Ліс стояв чорний, непривітний, птаство поховалося, тільки вороння крикало на сухому гіллі старого дуба над дорогою. І щось непривітне поселилося в хаті. Петро вовтузився на ганку з ножем біля дубового обапола, Люся поралася в сінях біля керогаза, Світлана валялася на застеленому ковдрою сіні, а Сашко никав з кутка в куток, не знаючи, куди подітися. Діти теж весь час капризували, часто сварилися. Сашко мирив їх, робив кораблики і пускав у калюжі біля призьби. Нудьга пойняла усіх. І тоді Люся пішла в село й, вернувшись, сказала, що звідси можна виїхати. Тільки не через ліс, а глухими польовими дорогами, а далі пісками до бруківки.

Пробивалися вони довго й важко, майже цілий день, заблукували, верталися, але на трасу таки виїхали і в неділю, пізно вночі, прибули до Києва.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Коли Сашко оглядався назад, на недавню поїздку в ліс, вона йому видавалася майже міражною. Здавалося, щось промелькнуло перед очима, щось прошуміло й розтануло, як марево. Мабуть, через те, що він знову вернувся у будень, і той будень зімкнувся, як вода над плесом, і тільки десь на дні важким каменем лежав спомин. Про розмову на чужому обійсті, темний ліс і кладку через річечку. Спомин і невгасиме бажання нової стрічі. Він не знав, що їй скаже, як поведеться, просто хотілося побачити Люсю, подивитися в очі їй, можливо, одразу ж піти, понести в серці її погляд і жити ним. Позасвідомо він прагнув побачення з Люсею ще й тому, що не знав, що воно може принести йому. В тому світі, в якому він зараз жив, майже все прозирав думкою наперед, майже всьому мав точну міру, а тут не було ні міри, ні здогаду, ні погамування. І це його тривожило ще дужче. Від своїх думок він не міг утекти ні в сімейні клопоти, ні в читання, ні в роботу. Робота приносила йому тільки втому, він волівся в ній, як втомлений косар на довгій ручці. Він розумів, що все, що створює зараз,— це не те, а де було справжнє — не знав. Та й, сказати правду, мало клопотався тим. Смішно, але він годинами роздумував, як і де зустріє Люсю. Сяде в сквері на лавочці й стежитиме, коли вона виходитиме з училища, а потім піде слідом за нею і, якщо вона буде сама, наздожене... Виходило зовсім по-школярськи, він це розумів, але нічого іншого придумати не міг. Світлана давно помітила важкий стан його душі, вона не звикла зважати на його настрої, невдачі та прикросці в роботі, а тут, на подив, мовби одмінилася, стала спочутливою і турботливою, й це ще дужче катувало Сашка. Можливо, подумав якось, вона здогадалася про причину його гнітючого настрою, і в його серці ворухнулася спочутливість до Світлани. Але й вона була не в силі погасити спрагле бажання побачити Люсю. І тоді, одного разу, він набрав номер телефону Приймаків. Цей порух був майже імпульсивний, тож коли в трубці пролунав голос Петра, Сашко розгубився.

— Біля апарата,— повторив Петро, ще й постукав пальцем по трубці. Так, жартівливо, в стародавньому, часів винаходу телефону, ключі він відповідав завжди.

Долина мовчки поклав трубку на важіль.

Але тепер у ньому прокинулася жага діяльності. Так уже ведеться в світі: наштотхнувшись на перепону,

людина починає шукати обхідних шляхів, і Сашко знайшов їх. Він довідався в Спілці художників, що Петро має виїхати на кілька днів до Москви, й тоді подзвонив Люсі.

Була вечірня година, Люся відповіла стомленим, байдужим голосом. Вона не впізнала Сашка. А коли він наважвся, її голос враз забринів голосівками. Вона хотіла удати безжурність, але це їй не вдалося.

— Ви хотіли Петра? Ні? Може, ми прихопили щось ваше в лісі? Не ми, а я? Що ж, і то велика цінність?

— Для вас, мабуть, ніяка. А для мене — хтозна. Не знаю, чи можна назвати цінністю спокій.— Він розумів, що каже банальності, і нервувався від цього. А може, й не від того, а просто від Люсиного голосу. Адже всі слова про кохання — банальні, не банальне тільки те, що лежить у серці.

— Як вам мається? Вам не сниться ліс?

— Як я маюся? І чи не сниться ліс? — І враз її голос став суворий, хоч і бринів од хвилювання.— Сашко, не треба про це запитувати. Можливо, я зараз маюся погано. І не хочу приховувати: то — через вас. Я не хочу вас ні сварити, ні проклинати. Бо... й не можу. І ви... пробачте, користуйтеся цим. Але... не треба. Не треба нам потасмних зустрічей...

— Ви боїтесь, що то буде обман?

— Можливо. Я не знаю. Всі люди кажуть, що так. Але не в тому справа. А в мені самій. І в вас.

Сашко відчув, як йому мовби обірвалося щось всередині. Він ще чув голос Люсі, але вона віддалялася від нього кожної миті, і в душі наступали порожнеча і щем.

— То ми більше не побачимось?

— Чому ж, світ не поперегороджуваний тинами до неба.— Вона помовчала, мабуть щось виважуючи, обдумуючи, а тоді сказала: — Якщо хочете, приходьте в п'ятницю о другій годині в консерваторію. У нас там вистава. Курсова робота. Яка, мабуть, перейде і в дипломну. «Лісова пісня».

— І хто ви в ній?

— Мавка.

— Ви — Мавка?

— Вам не віриться? — В її голосі пролунала тривога, але вже зовсім інша, ніж на початку їхньої розмови.— Тоді... прийдіть неодмінно. Може, я й справді помилилася.

В п'ятницю він чомусь почав хвилюватися од самого ранку. Мабуть, то було не стільки хвилювання од майбутньої зустрічі з Люсею — яка то зустріч: вона — на сцені, він — у залі, — як тривога за неї саму, за її роль і таким чином майбутнє. Та тривога жила в ньому позасвідомо, мабуть, вона й була породжена любов'ю. Йому справді Люся не уявлялася Мавкою, він боявся провалу.

Але за день тривога добряче вигоріла, й до початку вистави він майже заспокоївся. Сашко сидів у ложі бельетажу, з правого боку од сцени, спостерігав за партером. Він був майже порожній — кілька десятків хлопців і дівчат, мабуть, співкурсники, та четверо чи п'ятеро викладачів у першому ряді, ото й уся публіка. Зненацька він побачив з протилежного боку ще одну постать. То був Петро. Він стояв, прихилившись спиною до лутки дверей, і зосереджено дивився на сцену. Сашко подумав, що в тому, що вони обоє дивляться на сцену з двох протилежних боків, є мовби щось символічне. Мабуть, йому б треба було підійти до Петра, сісти поруч нього, але він почував, що того не може, й тільки відсунувся зі стільцем углиб; Петро, мабуть, не бачив його. Потім, коли почалася вистава, Долина впевнився остаточно, що Петро його не бачить. Приймак весь час дивився на сцену зосереджено, і хоч обличчя його залишалося незворушним, Сашко здогадувався, що він вболіває за Люсю. Й не тільки вболіває. Певно, в Мавці було чимало Петрового. Це Сашко помічав з деталей, трактування окремих сцен — саме так дивився на мистецтво Приймак, саме такі риси він втілював і у власній творчості. Тільки тепер Сашко збагнув, що і ота їхня поїздка в ліс не була випадковою, що то Петро захотів, аби Мавка пожила в лісі. В ту мить він чомусь позаздрив Петрові. Певності його мистецьких переконань, життєвської твердості, самовіддачі, з якими йшов до людей. В своїй творчості Петро був завжди певний себе. І не те щоб він перебільшував свій талант, приділяв собі непомірно багато місця. Просто його мистецька робота нагадувала всяку іншу роботу, отак само косар викошує долинку, а коваль кує лопату або сокиру. Він глибинно знав, що саме потрібно людям. Хоч водночас не підлагоджувався під їхні смаки, не намагався догодити, навпаки, він не раз викликав у глядачів не так задоволення, як болісність, а то й почуття вини, бажання щось робити, кудись іти. Його честолюбність була захована глибоко, так глибоко, що ніхто й не помічав; здавалося, її не було зовсім, хоч Сашко

знав — вона була. Просто він ніколи про це не говорив, не вивертав себе, тримався суворо й мовчазно. З такими людьми легко в далекій дорозі, в небезпечних ситуаціях, але з ними нудно в товаристві, на вечірках, на святах.

Сашкові ж було сумно зізнатись, що він уповні усього того не має. Що він рвійний, але й розкиданий, уміє напружуватися, але не вміє впевнено й послідовно йти до мети. Долина ще й зараз вважав свою роботу, своє місце в мистецтві майже випадковими, йому не раз здавалося, що він прийшов туди на якийсь час, а потім піде й утвердиться деінде. Хоч згав він і те, що це самосбман, та й просто він не мав ніякої іншої професії (колись він збирався стати архітектором, навіть провчився рік у будівельному інституті, де йому порадили спробувати вступати до художнього), що він до кінця життя йтиме по цій стежці, падатиме і підводитиметься, навіть повзтиме, раячись об каміння, можливо ранячи й інших (але, звичайно, тільки ненавмисне). Це теж була послідовність, але іншого гатунку. Він не вивертав себе до кінця, але й не міг утримати при собі всіх своїх болів і навіть честолюбних замислів, думка його була гаряча, а мрія, потаємна мрія весь час заносила кудись далеко-далеко, до видив і успіхів майже нереальних. Тих успіхів йому хотілося досягнути тільки чесним шляхом; він знав, що коли б дозволив собі щось подібне до того, що дозволяв собі Калюжний, зруйнував би себе і замучив каяттям.

Мабуть, таким він був і в коханні. Можливо, Люся здогадувалася про це і тому не йшла до нього.

Але Люся вразила його по-справжньому. І не тільки артистично досконалою грою. Це знову була івіпа Люся. Не та, якою він знав її раніше, а вся настроєна, тонка й чутлива, мов скрипка. Йому здавалося, вона одмінилася навіть зовнішньо: стала легка, тендітна, вона мовби пропливала по сцені.

«Лісову пісню» Долина знав трохи не папам'ять. Але тепер ця драма наповнилася для нього новим змістом. І той зміст принесла Люся. З непотухаючою цікавістю Сашко стежив за розвитком подій, непомітно все дужче й дужче вливаючись у життя сцени, передчуваючи ще одну якусь трагедію, опріч тих, що вже знав з твору. Мабуть, то була трагедія самої Люсі. Або Долині хотілося, щоб вона була для неї трагедією. Йому здавалося, що й на нього діяли якісь сили і то вони пригасили його кохання. Що і в самому коханні, притому в кожному, за-

кладено якусь рокованість, можливо саме в тому, що й воно, як усе суще, підвладне часові, що й воно народжується, дозріває і старіє. Й коли воно навідало тебе, його не треба боятися, не треба од нього втікати, адже ти не залежний од нього, ти в його полоні, а той полон — найвищий у світі, сама серцевина буття. На сцені розквітало кохання, але ж він уже знав, чим воно закінчиться, і десь потай угадував власну перемогу, й те сповнювало його радості. Сашко страшенно розхвилювався, він уже інтуїтивно вловлював мистецьку суть кохання, його найтрагічнішу нугу, котрої ще нікому не вдалося виразити. Відмовся від кохання — це майже смерть, заперечення буття, але ж хіба може серце, коли б'ється, заперечити себе? Хіба воно не поривається, хіба не хоче продовжитись у світі? І ця суть захована не тільки в згасанні кохання. А й усього сущого. Хіба наше життя не є одним з виявів цього закону? Нас затягують будні, а ми заперечуємо їх, пориваємось до чогось більшого, заради якого, як нам здається, ми й прийшли в світ.

Мабуть, в його пам'яті підсвідомо жили останні слова Мавки, сказані нею Марищу, тому, що в скалі сидить: «Бери мене! Я хочу забуття». Насправді вона не хоче забуття. Її серце, її плоть не можуть примиритися зі смертю, з втратою того, що було в її житті найбільшим щастям. Їй просто немає виходу, вона говорить це з відчаю, залишаючись серцем тут, на землі. То не перемога Марища, то сумна данина йому. Либонь, кожна людина так розлучається зі світом. Розлучається з усім, чим жила, з радіщами, коханням, і навіть коли її тіло знеслили боли, а вона вже стара й немічна, в ній живе пам'ять — про ті ж радощі, те ж кохання, і вони — живі сили світу. І ще одне здавалося Долині: Люсю змагають не тільки Мавчині, а й власні боли. Вона падає на руки «Того, що в скалі сидить», а її любов, і біль, і смуток призначені Лукашеві. Вона змушена впасти під чорну кирею, але вона того не хоче, і якби знайшлися сили, здатні визволити її, вона б віддалася їм з радістю. Ті слова: «Бери мене! Я хочу забуття!» — були сповнені справжнього, а не артистичного болю і справжньої розпуки. Вони призначались... Ні, про те Сашко боявся й подумати. Він тільки почував у серці живий біль втрати і потребу та силу зупинити його, відтворити в камені. Відтворити саме оте, повернене назад, що залишала Мавка, що призначалося саме йому. Так, воно було його, тільки його, і через те в

Щоправда, не дуже гарна — метробудівська — тверда й крихка, але він того не боявся. Він вирішив працювати супроти усіх законів: спочатку виліпити голову, а вже потім — усю постать. Зараз йому було важливе тільки обличчя, тільки вираз несосвітеної муки і туги за тим, що покидала Мавка, якоїсь неясної надії там, де її вже й не могло бути. Напіввідкриті уста, напівзаплющені очі... Зламані брови. Їхня втома і згасання... й десь там, у чутливому розкриллі, в оточенні очей,— біль надії, отієї надії, звернутої до нього...

Він посадовив Люсю в крісло, те саме старовинне крісло, в якому сидів Кобка, і попросив абстрагуватися від його майстерні і від усього, що не було Мавкою.

Треба сказати, що протягом усього тригодинного сеансу він думав тільки про те, що робить. Його справді несла хвиля натхнення, і водночас він розумів, що ні він, ні вона не зможуть порушити тієї довіри, з якою так великодушно посилав Люсю у чужу майстерню Петро. Це було б... святотатством, вони б обоє перестали поважати себе після цього. Мистецтво для Долини справді було храмом, він знав, що коли б хоч раз зайшов туди з брудною душею, зруйнував би щось у самому собі. Хоч все це зовсім не означало, що йому вдалося погасити в грудях той вогонь, що загорівся ще там, у лісі, а може, й раніше, що й зараз він не відчував його доторків.

За ці три години він добряче втомився. Він працював без перерви, формуючи з купи глини портрет, виплеканий лише уявою чи, може, любов'ю. Хвилинами Долину аж струшував дріж. Він не вперше працював з натурою, але вперше відчував її так. Він мусив уловити все. Мусив у цьому шматку глини оживити оту милу голівку, перенести вогонь з отих очей ось в очі, щоправда, творчий вогонь на Люсиному обличчі давно погас, він просто карбував її живі риси, він сподівався, що те, основне, прийде само по собі.

Оцим своїм поривом він зруйнував на той вечір незручність, яка могла б скувати їх обох. Він напоїв Люсю чаєм, розповів про деякі свої попередні роботи. Люся двічі дзвонила додому, запитувала за Павлуся (і тільки тоді обоє почували незручність, бо в цих дзвінках був примітивний елемент звітності), другий раз Сашко в кінці розмови узяв трубку й попросив Петра приїхати по Люсю, але той трохи грубувато віджартувався: «Позичку привозять ті, хто її взяв»

Він і привіз її. Вони втрьох пили вино, і Сашко почувався невимушено, безпосередньо й знав, що ця невимушеність була найбільшою його платою Петрові. Він давно так не почувався перед Петром і вже не почувався потім. На якийсь час він навіть повірив, що йому вдалося вчинити майже мефістофельський обмін: взамін любові одержати мистецьке прозріння, і він був готовий погодитися на те.

Другого дня Люся приїхала в майстерню ранком. Уже в звичайному одязі — строгій сірій сукні і в черевиках на невисокій платформі, що саме почала тоді входити в моду, і сама зовсім інша — не Мавка, а оддавна знайома йому Люся. Це вони відчули в одну мить, відчули обоє, а відтак засоромилися. І Люся якось внутрішньо стиснулася й напустила на обличчя строгість — либонь, вона боялася, що Сашко вже забув за ту мовчазну домбву, що сьогодні він її порушить, і тоді станеться щось фатальне для них усіх. У неї навіть віддалено не вкладалася в голову думка про легкий флірт, про можливість короткого щастя, вона бачила попереду безодню, й, мабуть, коли б Сашко наполіг, то міг би повести її до неї й змусити стрибнути... Їй було тяжко, майже гнітюче, на душі ще й від того, що мусила сидіти отак, а Долина розглядав її обличчя, видивлявся кожному рисочку, кожному тінь. Вона не звикла, щоб її так розглядали; їй здавалося, що він дивиться на неї не тільки як художник, а заглядає в їхнє минуле і памагається прозирнути в майбутнє. А того майбутнього вона боялася. І її губи стискалися ще суворіше, а очі дивилися ще холодніше. Ця прибрана з обов'язку строгість і неприступність засмутили Долину, він і собі не міг потрапити розмовою в тон, і почувалися обоє кепсько. А йому поміж тим доводилось працювати, підтримувати в собі настрій, напружувати увагу. Бо, на превеликий жаль, він не уклав своєї концепції образу, а тільки вловив висловлену геніальною поетесою мить людського болю й надлому, трагічність відходження в небуття того, що породжене буттям.

Його поійняло вагання, чи зможе він передати ту віднайдену поетесою мить, а якщо й зможе, то чи вистачить її для концепції нового твору. Може, то Люся сказала ті слова для нього. Майже позасвідомо йому хотілося, щоб це було саме так, хоч він і почував, що тоді руйнується щось більше. В кінці сеансу він спробував її запитати про це. До цього він читав їй Гейне, розповідав про свою

поїздки до Колодяжного, про садибу Косачів, і ліс, у якому поетеса зустріла прототипів свого твору. Йому здавалося — він розважає її і хоч якоюсь мірою підтримує в ній потрібний йому настрій. Це була звичайна, як про них кажуть, творча розмова. А те, що він запитав, уже виходило за холодні формальні рамки мистецтва.

— Як ви вважаєте, Люсю, Мавка б змогла вернутися після отих фатальних слів до Лукаша, якби він її покликав?

— А що б це їй принесло, нові муки? — сказала Люся. — Адже б вона й далі не знала, чи то назавжди.

— Хіба... хіба можна думати про майбутнє так гірко, коли в серці горить вогонь любові? — намагаючись зберегти на обличчі бодай подобу безсторонньої суперечки, мовив він.

— Але коли той вогонь кудись несе людину. Коли він означає для неї тільки нові муки...

— Тоді то просто не любов. Її не можна ототожнювати з мукою.

— Неправда! — скрикнула Люся і вхопилася руками за бильця крісла.

— Чому неправда, — кинув він на глину маленький металевий стек. — Все те, що можна виважити розумом, то не почуття. Про нього не можна розмірковувати і говорити.

— І всі розмірковують. І говорять. Тільки одні з радістю, з завмиранням серця, вони ловлять музику вже в самому цьому слові, другі — з острахом, треті — з мукою. І в самому тому слові для них уже небезпека.

— Це для вас — небезпека? — підійшов він до крісла, в якому сиділа Люся. Порив одухотворив його обличчя, в цю мить воно було мужнім, суворим, але й ніжним, мабуть, як у всіх закоханих.

Вона повернула голову до вікна, подивилася на освітлений сонцем Дніпро, на прозору синь заріччя й сказала:

— Полетіти б...

Він нахилився до неї і враз відчув, як його всього поїняла якась тонка тремка хвиля, як у ньому все напружилося й наструнилося до останньої межі. Саме в отакі миті найчастіше на скрипках рвуться струни. І ще він відчув, що мовби увійшов у чутливе магнітне поле, що варто йому звести руку, і він уже за півметра відчує доторк до Люсиної руки. Власне, він уже його й відчув. І враз здригнула на бильці крісла Люсіна рука, а вся вона мовби

стислася, тоді рвучко підвелася з крісла й ступила до дверей. Вона виривалася з того поля.

— Я сьогодні більше не можу. Мені потрібно в училище.

Й вийшла, не попрощавшись.

Долина знав, що Люся більше сюди не повернеться. Як ще раніше знав і те, що його почуття не принесе йому радості. Вона вловила його скутість і страх. Якби він повівся інакше — вільно, невимушено, якби жив тільки серцем, розкрив його, воно само б сповнило свою волю. Серця мають здатність притягувати одне одного.

Мабуть, саме через те він зараз і не спробував зупинити Люсю. Але натхнення не покинуло його. Через день був повторний перегляд вистави, він побував на ній і попросив знайомого фотографа зробити кілька знімків Мавки. Обіклавшись ними, Долина пропрацював ще три дні. Він чомусь дуже довго не міг знайти місця для лівої Мавчиної руки. Вона блукала то нервово стиснена, то розслаблена, то зупинялася біля грудей, то просилася на плече, відтак він бачив, що там вона заважає, опускав знову. Вивільнював квіти в косах і самі коси, кілька разів міняв підборіддя, але до очей, до надбрів'я більше не торкався. Він був певний, що схопив їх раз і назавжди, схопив і передав точно, з найбільшою глибиною, яку підказала інтуїція, талант. Хоч сказати, наскільки те йому вдалося, не міг. Кожного разу, входячи в майстерню, він прискіпливо і, як йому здавалося, безсторонньо приглядався до портрета, намагаючись знайти йому точну оцінку. Він уже знав, як це непросто. Це майже те ж саме, що бути водночас суддею і адвокатом. Серце — воно найкращий адвокат, воно завжди виправдає, і який би був розважливий прокурор — розум, адвокат перетягне його на свій бік. Чому багато поетів не можуть поцінувати своїх віршів? Бо вони самі їх проспівали, а проспівавши раз, чують у вухах той слів, а не читають їх розумом.

Проте цього разу він не міг знайти виміру своєму творінню.

Він працював ще чотири дні. Але якось мляво, невпевнено. Він думав, це через те, що Люся пішла звідси й не прийде більше. І ця думка майже погасила всі інші, не давала зосередитись на портреті.

Прийшовши до майстерні ранком наступного дня, він довго переглядав ескізи, потім прибирав, відтак сів біля вікна й замислився. Пробудившись від думок. Долина

раптом відчув, що йому не хочеться працювати. Він курив, ходив по майстерні, чекаючи зсередини якогось імпульсу чи бодай поруху думки, але їх не було.

Він зрозумів, що їх уже й не буде. Йому мовби засвітилося щось у голові, мовби зненацька проявилася плівка пам'яті і на ній проступили чорні контури. Академіка Каюша, Кобки, «Старого у задумі», Петра, Люсі... Він заплющив очі і на мить побачив дорогу, широку дорогу, яка завертала вбік і поверталася на саму себе десь за його спиною. Це не було видиво, бо справжньої дороги він не бачив, це була вигадка пам'яті, її підказка. Майже абстрактна, але правдива.

Сашкові стало тужно, аж заболіло десь у грудях, а потім гірка їдь підступила до горла, то була їдь сарказму, самокатування, майже самознищення. Люди часто називають себе слабаками, нікчемами, бездарами, але, навіть називаючись так у думці, вони граються з собою, щоб або підстьобнути себе, або викликати співчуття. Долина знав, що жаліти йому себе немає за що й підстьобувати ні до чого.

Аби не розбити портрет, він замкнув двері й вийшов на подвір'я. Довго стояв, не знаючи, куди податися. Спочатку повільно рушив у бік церкви Ковніра, відтак повернувся й пішов назад. Він не хотів зараз іти до церкви Ковніра. То був успіх, і перша його спонука, замисел на щось велике, й розмисел над тим був для нього тяжкий.

На лаврській дзвіниці пробило сім разів. Мелодія дзвону мовби пробудила його од важкої задуми, примусила розглянутись доокіл. О цій порі Лавру вже зачинено, по вузеньких вуличках і завулках блукала тиша.

І враз Долині пригадалися думки, з якими проходив тут у той день, коли зустрівся з Кобкою. Про ті тисячі тисяч людей, що пройшли по оцих каменях, про тисячі тисяч поглядів, подихів, надій. Що вони залишили по собі? Оці зчовгані камені? І це можна мати за їхні сліди на землі? Ба ні, он же лаврська дзвіниця і церква Ковніра! Але для кого вони робили їх? Для нас? Брехня. Вони робили їх для самих себе. Для своїх сучасників, щоб заволодіти ними. Заволодіти найбільшим на землі скарбом — людиною. Їхньою увагою, пошаною, захватом. Так-так... і увагою тих, далеких... Споживаючи її в думці одразу. Власне, різниці немає... В церкві Ковніра фрески лишилися, а в Успенській — ні, бо сама церква перетворилася в купу цегли. До того ж, сховавши під своїми уламками

могили кількох десятків мужів, починаючи од Ярослава Мудрого і кінчаючи Памвою Бериндою. Нині ім'я того й того учні вичитують зі шкільних підручників. А мільйони інших імен притрусилася пороша часу. Вся оця земля — суспіль з людської плоті, і єдине, що вони вернули світові, це оті пізні яблука-зимниці і трави під парканом. Травою проріс і Ярослав Мудрий, і отой невідомий смерд, що помер, доглядаючи його виноградники. І Ковнір теж проріс травою. А ота дівиниця — це вже не він. Вона була його, доки він ходив довкруг неї. Споглядання власного витвору приносило йому справжню втіху. І саме через те, що він і всі, хто проходив крізь неї, знали — вона залипиться навіки.

Сашко спостеріг, що, думаючи про мертвих, про тих, кого відділяють від нас сотні чи й тисячі років, він почуває в грудях терпкий холодок. Мабуть, це було позасвідоме кокетування зі смертю. Всіх отих немає, великих і малих, славетних і безславних, а я ось живу. Іду й думаю про них. Колись піду і я. Але коли то буде! І вже саме оце буття мовби надає нам перевагу перед тими всіма — славетними й безславними. Ми боїмося тільки близьких смертей і свіжих могил. А давні збуджують нашу уяву і ще дужче наворачтають до принад життя. До роботи, до творення, що возвеличують нас. Принаймні у власних очах.

Долина повільно добрів до вихідної брами. Біля неї сидів сторож, старий чоловік у високих чоботях і старомодному капелюсі, — випускав останніх, заблукалих у лаврському лабіринті відвідувачів. Кажуть, він сидить на цьому місці вже двадцять п'ять років. Сидить і дивиться на далеке заріччя. І нічого не думає. Або думає тільки про те, щоб швидше замкнути браму й укластися на сінник у колишній монашій келії. І його не змагає честолюбство, і він не думає про тих, що ходили тут кілька століть тому. І, мабуть, взагалі ні про що не думає.

В той час, як для Долини його власний мозок є справжньою карою. Він у нього немов кібернетична машина, що весь час самовдосконалюється, ловить інформацію і повертає її на себе ж. Олександр Долина вже не може посидіти десяти хвилин, щоб чогось не читати, не розмірковувати, не шукати. А оцей чоловік, либонь, не прочитав за свій вік жодної книжки. І в нього, і в Долини однакові звивини. І таке саме життя мозкових клітин...

«То що, мені заздрити йому чи гребувати ним?» — подумав Сашко. Бо десь майже підсвідомо він відчував, що

всі оті його розмірковування замикалися в цій точці. Що все це одна субстанція, хоч і видається вона дуже різною. Тільки те не принесло йому спокою. І тоді він зненацька повернув ліворуч і, пройшовши по вулиці Січневого повстання, а далі спустившись униз по Лаврському провулку, вернувся в майстерню. Засвітив світло й зупинився навпроти портрета Мавки. Сарказм та іронія, що вкрай переповнили душу, давали йому можливість судити про свою роботу холодно і строго. Насамперед він почав порівнювати її з тим, що задумував спочатку, що намагався вдихнути в оцю холодну глину. Він хотів владі мороку, яка уже, по суті, забрала людину, протиставити інстинктивний порив до життя, до світла, до любові: Мавка йде в небуття не тому, що Марище дужче, а що в неї самої не вистачило більше сили жити, страждати й мучитись і щось у ній шкодує за тим. Чорну силу він не збирався зображувати — вона мала мовби повиснути над скульптурою, тобто її повинні вгадувати, а момент боротьби мав закарбуватися вочевидь. Порив Мавки — не порив одної людини, а всього людства («О, то таки грандіозний задум, і я на нього одважився!»). Цей порив Мавки — Люсі мав бути адресований до нього. Так він його тоді вловив і радів цьому...

А тепер почав здогадуватись, що це — одна з найхитріших засад, з якими він підійшов до роботи. Порив — для нього. Маленька втіха маленької людини, яку він хотів навічно загнати в камінь, щоб людина торопіла перед ним завжди. Щоб нагадувала про перемогу. Це було повне самоспожиття насолоди. Ну, ще протест проти Кюбки... Десь у глибині він здогадувався, що працював на самообмані, що мистецьке прозріння не можна обміняти на тимчасове значення любові і навіть на саму любов. Але він боявся про це думати.

З боку мистецької техніки... Це мало бути протиставлення руху й спокою. В оцьому спокої мав жити порив оживлення мармуру. А зараз засохла глина свідчила, що камінь спатиме, як спить глина. Її не оживлять ні вираз страждання на обличчі Мавки, ні притиснута до грудей рука. Її вже не оживить ніщо. Долина з н а в це. І навіть знав слова, якими зустрінуть портрет в мистецькому світі. Він міг процитувати їх од першого до останнього рядка: «Звернувшись до творчості видатної поетеси, скульптор Долина ще раз проілюстрував («проілюстрував»!) думку поетеси про віковічні суперечності між високим покли-

канням людини і невільницькими умовами тогочасного життя. Роботу виконано сумлінно, і хоч вона не відзначається особливою оригінальністю, проте засвідчує велику працьовитість автора, а також те, що він іде своєю стежкою, започаткованою п'ять років тому «Старим у задумі».

«...Іде своєю стежкою», — повторив у думці, і враз йому здалося, буцім за спиною хтось сміється. Той сміх був негословний, але якийсь скрипучий, впевнений — вбивчий. Мабуть, то сміявся він сам, і висока стеля майстерні відбила власний сміх. Але водночас він відчув у собі присутність якогось іншого творчого начала, невідомого раніше, точно виміряного, майже позбавленого фантазій та інтуїтивності. Він відчув якусь особливу прозорливість, він знав, що не зіпсує жодного камінця, але й не створить нічого такого, що б могло здивувати його самого, і з кожним роком, віддаляючись від «Старого у задумі», він втворюватиме шерегу однакових скульптур, схожих між собою, як схожі фігури з однієї шахівниці. Там є і король, і слон, і пішак, але вони несуть печать одного трафарету.

Найстрашніше було те, що він не знав, як вирватися з того кола, не почував у собі опору і сил для боріння.

Ці відчуття перестрашили його. На мить йому навіть здалося, що він божеволіє. Проте Долина одразу відзначив, що, мабуть, ще ніколи не судив про речі, і насамперед про свою роботу, так реально і точно. Це, в свою чергу, злякало його ще дужче. Мовби втікаючи од чогось, Сашко поспішливо замкнув майстерню і вибіг на вулицю. У дворі чомусь не горіли ліхтарі, і лаврська темінь видалася йому майже зловісною. Особливо густо залягли тіні біля хліва, в якому працював Кобка. І в тому хащовинні, в тому сплетінні густих тіней щось поблискувало — певно ж якесь скельце чи бляшанка, але Долина чомусь не одважився підійти в той куток і впевнитись, що то там. Він оглянувся на майстерню, але жодне вікно не світилося, і вся будова здалася йому похмурою, важкою, вона пригнічувала його своєю мовчанкою і тим, що накликала думку про далекі часи, коли ще не служила мистецтву, а чомусь іншому, що вже майже відійшло, але залишило стільки слідів.

Долина поспішно вибіг з двору. Йому здавалося, буцім за ним щось манячить, щось вимахує за спиною невидимими крильми. Він розумів, що це дурниця, але заспокоївся тільки тоді, коли вскочив до тролейбуса, набитого

людом, переважно молоддю, яка перегукувалася, сміялася, жартувала.

Вдома, коли він роздягався, помітив на вішалці елегантний рожевий плащик. Світлана одержує в шафі, отже, в них хтось гостював.

— Це знову та... що поринула в чари кохання, — з досадою сказав він Світлані, яка вийшла до нього з вітальні.

Світлана здивовано повела в його бік очима, відказала з образою і обуренням:

— Вона прийшла до нас вперше. І що ти маєш до неї? Чи й до мене? Я ж не вистежую, кого ти водив до своєї майстерні.

Сашко пішов до кабінету і весь вечір не виходив звідти. За стіною жебоніла розмова, часом злітав сміх — розведена архітекторша сміялася заливчасто, голосно, і це дратувало його. Йому ж сьогодні праглося тиші, довірливої розмови, хотілось комусь розповісти про все, а може, й поскаржитися. Людині завше приємно, коли її жаліють, хоч і неприємно усвідомлювати це. Але кому він виповість свої болі? Світлані? Її те зовсім не обходить. Вона вдасть, що слухає, — відверто нехтувати його розмовою побоювалася, — а сама думатиме щось своє і тільки чекатиме, коли він скінчить. Світлана взагалі не любить розмов про невдачі. Щоправда, вона з насолодою вислуховує про поразки отих щасливців, відомих художників і скульпторів, хто стоїть значно вище її чоловіка. Вона не любить мистецтва, не любить, не поважає свого чоловіка, але ненавидить і тих, кому вдалося посісти вище від нього місце. Можливо, вона задрить їхнім жінкам, а може, то реакція на власне невдаче, як їй видається, заміжжя. Друзів у нього теж не було. Так, були приятелі, котрим, звичайно, він не розкаже нічого. Раніше, мабуть, він зміг би запитати якоїсь ради в Петра, але тепер йому й до нього дорога заказана. Та й що він йому скаже? Що йому не вдався портрет Петрової дружини? Що він хотів відтворити мить страховісної борні в її серці, борні між коханням і обов'язком, себто між ними двома?..

Йому аж моторошно стало від одної думки про те.

Отож він і просидів увесь вечір на каналі, обхопивши руками коліна, слухаючи заливчастий сміх розведеної архітекторші і колісаючи невеселі думки... Кілька разів до нього поривався Івасик, і він намагався розважитися з ним, але малюк серцем почував батькову чорну хмарність,

почував несправжність його веселощів і біг до матері. Там принаймні сміялися щиро.

Другого дня, прийшовши до майстерні, Долина впевнився, що вчора не помилився. Вираз обличчя Мавки справді був однозначний.

Він бачив жінку, чимось вельми налякану, можливо навіть трагічно приголомшену, і більше нічого. Він не зміг втілити інших значень, назавжди втратив їх. Як втратив і саму Мавку — Люсю. Він не знаходив тієї теплоти, в якою, безперечно, мав би дивитися на кохану людину. В ту мить Долина засумнівався навіть у своєму коханні. Він не міг сказати, яка зараз для нього втрата більша. Мабуть, більшою була перша. Він не зміг перемогти себе, стати над собою, як не зміг повністю віддатися на волю почуттів, довіритись тільки їм. Йому тепер думалося, що коли б він зумів перемогти тут, то переміг би й там, забрав її в полон, повів за собою. Тепер же він перетнув усі дороги і до неї. Адже, побачивши оцю глину (чи нехай мрамур), вона напевне засумнівається в його почутті, і її, звичайно, не втішать бездарно виконаний портрет. А він же уявив собі свято... Свято показу Люсі завершеної роботи. Вона не могла, не мала права відмовитися від тих запросин. І він вимріяв їх до останньої дрібнички. З них, був певний, їхні взаємини мали знайти нове продовження. І взагалі в думці він уже бачив свято першого демонстрування «Мавки». То мало бути ціле паломництво. Подібне до того, яке було до «Старого у задумі».

Долина оглянувся. В кутку думав свою вічну думу, загадкову навіть для Сашка, «Старий». То був гіпсовий зліпок, дуже вдалий. Кажуть, що скульптура народжується в глині, щоб померти в гіпсі і знову відродитися в мрамурі.

«Старий» і в гіпсі був живий.

Долина підійшов до портрета, який привів йому визнання і провів вічну, безконечну марність подальшого існування. Тобто провів не він, а оригінал — Кобка. Підніс його на височінь і водночас нагородив даром бачити власне безкрилля. Сашкові пригадалася розмова з Кобкою і провіщення того, чим для Долини стане ця здатність. Здавалося, мав би нею втішатися, насправді ж вона стала для нього мукою. Весь загострений, напружений, Долина тепер мовби додивлявся кудись, дослухався до чогось. От, скажімо, вчорашній випадок. Блукаючи містом, Долина проходив повз приміщення суду. Воно містилося в старому

будиночку, затиснутому між новобудов і, як у ту мить зрозумів Сашко, вже десь там, у планах, теж призначеному на знесення. Стояв туман, і вікна в суді були освітлені. В ту мить щось мовби покликало Долину зайти всередину. А може, його просто повела цікавість, адже ніколи не був на судових засіданнях. Зал був маленький, з потрісканою стелею, з обшмульганим бар'єрчиком і лавами замість стільців. Справді, і зал, і це приміщення доживали останні дні. Судили ж сухенького дідка, завідувача якоїсь бази, розтратника.

Згорблений, зіщулений дідок сидів заглиблений у свої думки і майже не дослухався до того, що чинилося довкола нього. Підводився, відповідав на запитання, але, мабуть, майже не надавав їм значення. Сашко зрозумів, про що він думає. Адже життя лишилося дуже мало, і з нього буде відтято добрячий шмат. Добрячий, якщо не весь. То що йому залишалось? Навіщо вся оця сува, весь оцей клопіт, коли він сам уже знав свій вічний вирок?

Мабуть, дідок не дуже був і винуватий, це свідчили і його колишні співробітники, і не вельми грізно говорив прокурор, але ж існувала розтрчена сума, й слідство не знайшло кінців, які б допомогли витягнути її з якогось бухгалтерського закутка. Отож дідок вважав справу закінченою. І своє життя також. Він дивився в підлогу, раз по раз підносив до лівого ока синю хустину. Він не плакав, просто від якоїсь хвороби в нього сльозилося око.

Сашко відчув справжнє співчуття до цього дідка. Чимось він нагадав йому колгоспних дідків — комірників і вагарів, що нині стали постійним об'єктом зображення в сатиричних журналах, а насправді в переважній більшості чесних і справедливих людей, тільки вічно наляганих постійною відповідальністю і тими ж журналами. Видно було, дідок і зараз не міг збагнути своєї помилки й сприйняв усе це як належне.

Коли суд пішов радитись, підвівся й Долина. Проходячи повз підсудного, він на мить зупинився й нахилився до нього через низенький бар'єрчик.

— Ви не хвилюйтеся,— сказав тихо.— Вашу справу віддадуть на дослідження. І розтрату знайдуть.

Дідок кліпнув на нього сльозливим оком, а Долина повернувся й швидко вийшов з приміщення. Він не міг сказати, звідки в ньому зринула така певність, така думка, щось у ньому підказало її, щось її вловило, тільки з чого, Долина сказати не міг. І взагалі не міг більше нічого ска-

зати дідкові. Сашко пішов від будинку ліворуч, але там був тупик; Долина випив біля кіоска води й повернув назад. Коли він проходив повз приміщення суду, звідти саме виходили люди.

— Ти чуєш, суд передав справу на дослідження, — сказала якась жінка, кутаючись у довгу селянську хустку. — Може ж, такі й доведуть Гнатову безневинність.

Долині від тих слів тьохнуло в грудях, але не радісно, а злякано. Він подумав, що те, що прорік йому Кобка, стає для нього справжньою карою. Нині він почував особливу загостреність чуттів і вірив у них беззастережно.

Намагаючись одкараскатись од тих думок, він пішов на Хрещатик, у людський вир. Й справді, розминаючись з десятками заклопотаних, байдужих, радісних очей, потроху заспокоївся. Пообідавши в кафе, Долина повернувся в майстерню. Він до цього часу так і не вирішив, що йому робити з портретом Мавки. Чи таки вилішити в повен зріст, чи залишити погруддям, чи облишити зовсім. А вирішувати треба було швидко. Глина висихала, сідала, ось-ось почнуть зміщуватись площини. Але працювати йому не хотілося.

Тоді він поклав поприбирати в майстерні. Насамперед треба було поодносити в підвал, де вже теж мав комірчину, все зайве. Він підійшов до гіпсового погруддя «Старого» — вирішив розпочати з нього — й зупинився. В ньому змагалися бажання позбутися з очей цієї скульптури і якийсь жаль. З одного боку, йому здавалося, що «Старий» гальмує йому роботу, мовби приморожує думку, змушуючи весь час повертатися назад, згадувати, копіювати (в цьому, останньому, був переконаний доконечно), а другого — під'юджує, розтравлює, змушує борсатися, змагатися, боротися. Але, мабуть, і сама ця боротьба була уявною, він змагався із власним витвором фантазії, з тим, що йому нав'яз «Старий».

«Ти брешеш, — сказав він подумки, постукуючи пальцем по гіпсу, — просто ти прикував мою увагу. Надовго прив'язав до себе. Але я вирвуся з твоїх тенет. Бо все оте — про мій подальший шлях — неправда». Кажучи це, Долина відчував, що прислухається до самого себе, що щось у ньому заперечує цю певність, змушує лякатися. Йому хотілося рвонутися вже зараз, але де, в чому — він не знав. Грюкнути молотком по гіпсовому кавалку, порозкидати уламки, зареготати, забути про все! Але... як забути? Адже

є отой, справжній «Старий» у музеї. Як сказав учитель малювання: «Еталон...»

В цю хвилину скрикнули двері, і Долина оглянувся. На порозі стояв Лапченко. Стояв покірний, догідливий, нещасний, і ці покірність і догідливість гаразд свідчили, що він прийшов позичити грошей. Справа в тому, що звичайно Лапченко мався досить незалежно, висловлював свої думки вільно, навіть про роботу вже маститих митців, до чого вже звикли й навіть по-своєму любили за те (здебільшого коли іронізував над роботами інших). Життя він вів веселе, легке, на його круглому повному обличчі завжди ясніла усмішка, а маленькі хитренькі очіці так і сяяли задоволенням. Усе це тоді, коли в кипіннях Лапченка шелестіли червоненькі й синенькі папірці. Коли ж вони розліталися... Отоді він і ставав таким Лапченком. Услесливим, догідливим, як, либонь, усі жебраки світу. Цього Лапченка художники просто боялися. Він мав звичку не віддавати грошей. Вже ніхто й не пам'ятав, щоб він повернув комусь борг. А канючив доти, поки такі од нього відкушлювалися бодай п'ятіркою.

— Сашко,— сказав він,— якщо ти мене не виручиш, то не знаю, що зі мною й буде.

Коли Долина побачив отакого Лапченка, в його голові зненацька саянула сміховинна думка. Саянула саме тому, що йому чомусь здалося, бупім Лапченко йому поверне гроші. Це відчуття було подібним до того, з яким підійшов сьогодні до розтратника і з яким завжди прозиравав у свою наступну роботу. Йому неначе нашіптував хтось — іронічно-примружений, хитрий, не зовсім доброзичливий, і він мусив сприймати те нашіптування й вірити в нього. Воно ставало його переконанням.

І зараз йому хотілося заперечити отому нашіптувальнику. В ньому самому зринуло щось іронічне, бунтівливе, вухвале, і хоч у нього на думці крутилася вже готова відповідь Лапченку: «Ні чорта з тобою не станеться. Не ви-п'єш сьогодні ввечері», він зненацька запитав:

— Скільки тобі?

Лапченко вловив веселий блиск у Долининих очах і доброзичливість у голосі й, зіщулюючись від свого нахабства, сказав:

— Коли б сотню.

— На, в мене саме стільки є,— простягнув Долина чотири двадцятьп'ятки.

Ледве вірячи в свою удачу, Лапченко обережно, немов

перевіряючи, чи вони не печуть, узяв гроші, для чогось розгорнув віялом, знову склав і заховав до кишені.

— Я тобі поверну їх у п'ятницю,— з зітханням мовив він.

«Давай, бреши, бреши»,— мовив подумки Долина і ледве стримався, щоб не розреготатися. Сміх готів у нього в грудях, булькав під горлом, він почував його, як купу округлих, замашних каменів, котрі приємно вивергнути комусь на голову. Він втішався своєю вигадкою, і бідолашний Лапченко був просто приголомшений тією веселістю і радістю, з якими Долина позичив йому гроші. Він здивовано і аж злякано поглянув на Сашка й вийшов з майстерні. А Сашко впав у ігуменське крісло й справді розреготався. Він реготав з того, що врешті йому вдасться позбутися отієї підступної прозірливості, яка переслідувала його, перемогти її, обдурити. Він реготав просто в обличчя гіпсовій фігурі, відтак загорнув її в мішковину й, легко підгедуючи на плечах, одніс у підвал. Поставив у куточку, ще й завалив аплікаціями, які кєлись робив для кіно.

Проте коли в п'ятницю Долина, трохи припізнівшись, прийшов працювати, він був безконечно здивований і приголомшений: біля дверей майстерні на нього чекав Лапченко.

— Я уже втретє цілую замок на твоїх дверях,— сказав той якось незвично сумирно і тихо; здавалося, що він знову прийшов просити в борг, хоч засунута в бічну кишеню піджака рука свідчила про те, що він приніс позичку. І справді, Лапченко вийняв руку й простягнув йому новеньку, шелестку сотню.

— На,— з зітханням сказав він.— Я з тих, що позичене віддають.

Його обличчя видавало намір зайти до майстерні і продовжити оцю розмову, помилуватися чесністю, а ще вихилити склянку терпкого сухого вина, яке завжди тримав для гостей у дубовому, власного виробу барильці Долина. Але той зачинив двері перед самим носом Лапченка.

Це було неввічливо, але в ту мить Долина про те не думав. Він перебігав дорогу іншому — боявся, щоб Лапченко не відгадав його страху. Долина розумів, що його вчинок дивакуватий, але йому здавалося, що в такий спосіб він заплутує сліди.

Оця остання подія, настрої, який вона породила, були тією останньою хвилиєю туману, який небавом застелив

йому виднокіл. Сашко почав щодалі більше усамітнюватись і думати виключно про себе і про свою роботу. Вона йому видавалася величезним важким ланцюгом, один кінець якого він підняв, але бачив, що всього ланцюга не втримає. Найгірше було те, що і вдома не міг знайти розради. Світлана звідкись довідалась, що Сашко ліпив з Люсі Мавку, і смертельно образилась. Нею керувала не стільки ревність, скільки те, що чоловік шукав взірця у комусь іншому. Хіба можна, думала вона, порівняти Люсю зі мною? Хіба не з мене мав чоловік ліпити потрібний йому образ? Отже, він нехтував її красою, нехтував нею як особистістю, мав її за хатню робітницю, за наймичку. А зараз то її зовсім замкнувся, не посвячує її у свої творчі задуми. На той час вона рішуче забула, що жодного разу не вислухала Сашка до кінця і не схвалила або хоч огудила його замір.

Сашко нічого не міг їй пояснити і тому втікав з дому й замикався в майстерні. Виконував дрібну роботу на замовлення, а також видобув закинуту колись чеканку — опалілих коней на палаючому полі — і закінчував її. Він майже обірвав зв'язки з мистецьким світом, нікуди не ходив сам і нікого не запрошував до себе. Опріч хіба що Калюжного. Диво, але на той час саме Калюжний опинився до нього найближче. І він теж почував у ньому потребу. Може, тому, що Калюжний аж бризкав у всі боки їддю, густим сарказмом, обсміюючи всіх і громлячи все, що потрапляло на очі. Він не шкодував і себе, вивертав, ганьбив свої картини й обсміював задуми. Одначе Долина здогадувався, що те, останнє, Калюжний казав не насправжки, що там, у глибині душі, він рішуче розділяє ці два пласти, доглядаючи й голублячи свій маленький пластик і топчучи пласти інших, але прощав йому й те. Калюжний отруював атмосферу іншим, і тоді легше працювалося самому. Все тлін, все прах, казав Калюжний, нема чого клопотатися цією мізерією, і Сашко охоче з ним погоджувався. Все тлін, все прах, але сам Калюжний складав дрібочку до дрібочки, весь час, і то неспинно, дряпаючись угору. І не гребував ніякими засобами, приносячи в жертву навіть своїх друзів. О, то була особлива дружба. «Ти подарував, Сергію,— казав він,— справжній шедевр. Дай я тебе поцілую». А потім одходив на кілька кроків і шепотів на вухо іншому приятелю: «З отаким бездарою я тільки що цілувався».

«Ворог на оці,— казав Калюжний,— півворога, а ворог, якого ти не бачиш, то повний ворог».

Сашко розглядав його в якомусь подиві й страхові. І терпів, мабуть, тільки тому, що це на якийсь час відволікало його увагу і втішало контрастністю — сам стояв вище. І давно зрозумів, наскільки вище стоїть Приймак і яка чиста атмосфера оточує Петра і його друзів. Усе ж те, що нині діялося з самим Сашком, було схоже на поведінку картяра, який програвся і кидається в горілчаний вир і чад. Він спостерігав гру Калюжного з якоюсь зловтіхою, майже з радістю. А грав той і справді блискуче.

Одного разу вони втрьох — Калюжний, Долина і Лапченко — пішли до виставочного павільйону, де саме експонувалася персональна виставка робіт академіка Срібного. Калюжний посміхався, удавав подив і зачудування (серед відвідувачів було немало шанувальників таланту Срібного), а тихцем кидав дотепи, од яких Лапченко аж корчився од реготу. Надто кепкував він з портрета юнака, під яким стояв напис: «Закоханий».

— Закоханий чорт на пенькові,— шепотів Калюжний.— Ви погляньте на вуха. То радари, а не вуха.

Вони не помітили, куди подівся Лапченко. Обійшовши всі зали павільйону, вернулися до «Закоханого» й здивували там... самого Срібного. Калюжний запопадливо потиснув Срібному руку й повернувся до портрета.

— Чудова робота,— сказав він.— Я її вперше бачу. Як тільки вам удасться... Ми з Долиною стояли тут з півгодини.

— Радий, що вам сподобалася моя нова робота,— хитро примружився Срібний.— А то мені казали, що допіру один молодик назвав цього хлопця «Закоханим чортом на пенькові».

Срібний сказав те мовби з гумором, але за тим вгадувалася глибока образа. Долина подумав, що Калюжний зараз повернеться й дремене з павільйону. А той розвів руками й зареготав, мовби в щирому захваті:

— Та то ж я сказав. Тільки трохи не так. А що треба поставити скульптуру вище. Тоді вона дивитиметься. А то поставили на пеньок. Хіба ж можна таку роботу — на пеньок. Ти, Сашку, придивися, який у нього погляд! Наче в закоханого чорта. Це вища, неземпа любов... — І пішов, і пішов, аж довкола них зібрався гурт. Срібний дивився на Калюжного широко відкритими очима — вірив і не вірив. Хотів вірити й тому вірив.

— Хай він сказиться, той лисий,— вилаявся Калюжний, коли вони вийшли з павільйону.— За десять хвилин продав. Думав, що Срібний мені не скаже. Ну, нехай начувається.

І він таки відплатив Лапченку. За кілька днів подзвонив йому й сказав, що Срібний натякав, аби той написав статтю про виставку. І порадив порівняти її з недавньою виставкою Погрібною. Мовляв, вигідна контрастність. Таке саме побажання й таку саму пораду він виказав і художнику Антошку. І якщо перша порада розвеселила Долину, то друга обурила. Адже він знав, що на наступному пленумі Срібного буде переобрано, що обрано буде Погрібною, й той, звичайно, цих статей їхнім авторам не подарує. Калюжний, мабуть, уже десь пронюхав про переобрання, ті ж обоє не знали нічого.

Повернувшись до себе в майстерню, Долина подзвонив Антошку і, тільки впевнившись, що той писати статтю не буде, заспокоївся. Лапченко ж статтю опублікував, і саме в тому плані, в якому підказував Калюжний. А за тиждень і справді відбулося переобрання. Така глибинна підступність Калюжного обурила й аж налякала Долину.

Більше до нього Долина не пішов і перестав впускати його до себе. Взагалі він давно помітив, що його не хвилюють людські відкриття. То за молодості його захоплювали нові люди і нерідко навіть дурисвіти. З роками ж він усе частіше відкривав подібних собі. Людський ідеал — то рідкість, то майже марево, а посередність — на кожному кроці. У собі Сашко давно помітив немало вад і не з усіма боровся. Та й не все залежало від нього. Те ж, що він побачив у Калюжному, ніскільки не піднесло його у власних очах і не заспокоїло. То була мовби короткочасова інтермедія до тяжкої суворой драми.

Вона показала Долині мізерність багатьох інших замірів і спонук, але те не могло втішити. Він тільки осягнув, що так, як Калюжний, жити ніколи не зможе, що йому чужий і далекий і всякий інший вир, що йому вже не вивратись з того туску, в який його кинув «Старий». Оновитись душею він міг би тільки у мистецтві, це навіть трохи зігріло його, адже таки почувався митцем, але й посилило гіркоту втрати. Він тяжко думав над тим, як житиме далі. Поміняти професію? Але те неможливо. І не тільки тому, що він нічого іншого не вмів, а й через те, що, почував, до цієї глини, до цього мармуру приросли

його душа і думка. Залишаючись наодинці, Долина знову й знову намагався знайти відгадку того, що сталося.

Надовго абстрагувавшись од життя, усамітнівшись, він все дужче самозаглиблювався. Це сталося непомітно, просто власне «я» поволі заповнило простір довкола, воно було «я» і світ, «я» і мої передчуття. Це тяжко діяло на нього, адже, мислячи в такій площині, він бачив початок і кінець власного «я», і це вбивало енергію, яка живила віру в себе.

Він розумів, що цим руйнує щось у собі — в оцьому, точніше, в отому, колишньому і дужому, хоч і чутливому чоловікові, схильному до принад життя, цнотливому і похитливому — людині з живої крові і м'язів.

Нині він зрозумів вартість того, що створює людина, реальну вартість витвореного, яке починає самостійне життя. Він знову й знову вертався до витоків опих своїх думок і щоразу зупинявся на «Старому у задумі». Вже не на Кобці, а тільки на «Старому»... Все йшло звідти. Якби не було тієї скульптури («еталону», — лунали у вухах слова вчителя з училища), він би й зараз творив вільно й розкуто й, певно б, ішов утору. Він би не знав вартості того, що створює. Творчість приносила б йому втіху і насолоду. Та й не тільки це. Він би таки щось зробив. А, зрештою, й не в тому суть. Він би жив, як жилося. Як живуть усі люди. Одружився б з Люсею і зазнав звичайного щастя. Це щастя гріло б його. І спонукало до роботи. Звичайне щастя до звичайної роботи. А може, й не так. Люся окрилила б його, піднесла.

І знову він почувався, немов гравець, що дочиста програвся в карти. А міг же не грати. Міг спокійно спостерігати гру інших. Якби не взяв тоді до рук карт, що їх підсунув «Старий»...

Він почував майже фізично, що не може абстрагуватись од «Старого у задумі». Й потроху починав його ненавидіти. Він не ходив до музею і не приносив з підвалу гіпсової копії, але уявляв його до останньої рисочки й так. Він уже не вгадував у портреті багатозначності, а бачив тільки одне реальне значення, спрямоване проти нього самого і його пошуку, його подальшої роботи. «Дивіться, втішайтеся, — мовби казав «Старий», — але за мене вам не вирватись. Що буде, те вже було, нічого нового ви не знайдете і не шукайте марно». А ота його іронічність — то просто невіра в успіх і потребу шукань.

Сашко згадував те, і груди йому важко стискалися. Йому кортіло підійти і стерти ту посмішку, стерти словами, сповненими переконливої значимості, дією, іншою роботою. Але він почував: поки існує та, іншої, ліпшої, він не годен виконати. Вона повисла над ним, немов гранітна скеля, і, працюючи, він мусить весь час оглядатися. Він почував цю скелю майже живою і несамохіть шукав хідників, як би визволитись з-під неї. Просто взяти й забути? Але як забути, коли образ тієї скелі поселився в тобі назавжди. Коли ти, кладучи на граніті чи на мармурі повий карб, відчуваєш, як щось мовби шепоче тобі в мозок: «Не так, тоді ти карбував інакше. Все не так». Позбутися скелі. Позбутися в собі й залишити її матеріальне втілення?

Те народилося в ньому позасвідомо. І народилося давно. Ще влітку. Коли вони відпочивали з Приймаками в лісі. Тільки він тоді ще не знав, що воно вже народилося. Воно запало, як насінина омели в тріщину дерева, але ще не проросло, не пропизало корінням міцні волокна. Того дня вони всі разом пляжилися на березі озера. Петро дрімав. Світлана і Люся читали. Сашко лежав безмірно, підперши руками голову, й дивився на озеро. Діти теж були біля них: Івасик намагався піймати марлевим сачком мальків під берегом, Павлусь будував з піску фортецю. Посив відерцем пісок з водою і сипав на купу. Виростали химерні вежі, шпплі, загадкові галереї та бастіони. Потім він довбав вікна і настеляв мости. Коли він уже скінчив роботу, з води вибіг Івасик. Йому таки вдалося упіймати одного малька. З галасом кинувся до Павлуся й наступив на фортецю. Вона розсипалася. Павлусь заревів, аж знялися з купиння крячки й з кіркотом зашугали пад водою.

— Не плач, ми зробимо іншу,— впустивши малька в банку з водою, сказав Івасик.

— Не хочу іншу, хочу цю,— заливався плачем Павлусь.

На його галас підвів голову Петро.

— Цієї вже нема. А ви справді будуйте іншу.— Він підморгнув Сашкові й тихо додав:— А я тим часом виплюся. Взагалі час від часу не завадило б руйнувати збудоване. Тоді не кортітиме оглядатися назад.

Він так і сказав: «Тоді не кортітиме оглядатися назад». Це й було те зерно, яке запало в розколину дерева. Тіль-

ки для Долини ці слова мали й дещо інший зміст: «І не боїтимемося того, що буде попереду».

Це він зрозумів аж тепер. Осягнувши ж до кінця свою думку, жахнувся. Він утік од неї і не повертався кілька днів. Проте вона жила й нагадувала про себе. Що з того буде, коли він її попустить, дійде до останнього рубежу. Долина здогадувався. Він втратить те, що має зараз. Завдяки чому його поважають, рахуються з ним. Щоправда, статую якийсь час пам'ятатимуть, від неї залишаться репродукції. Але то справді буде як пам'ять про загублене. Отак само в селі старий дід показує внуку вицвілу фотокартку, на якій обіперся на шаблю молодий чорповусий гусар. Дід каже, що той гусар — він. Дітлахи вірять і однак не можуть уявити діда отим гусаром, а відповідно й прийнятися повагою та захватом, з яким би нині розмовляли зі справжнім вершником. Але він і щось здобув би. Насамперед визволився. Й одразу розпочав нове життя.

Розмірковуючи отак, він просто не думав, як би те сталося. Боявся повірити.

Після такого думання Долина почувався майже зипщеним. Притулив долоню до чола й відчув, яке воно гаряче. Палали повіки, а в грудях стояв холод, якась дивна крижаність сковувала серце. Він не міг визначити, чи справді його палить жар, чи той вогонь творить уява. Його не відпускала, катувала й далі одна й та ж думка.

Йому здавалося, ніби в нього щось ввійшло і він уже ніколи від цього не звільниться. Отак і каратиметься. Отак житиме в страхіві. І вже ніколи того не позбудеться.

Звичайно, позбутися можна...

А як те розіграти б жартома. З самим собою! Адже він щодня по-іншому розіграє в думці відомі з літератури сюжети. І виводить з пасток тих, кому симпатизує, і потішається лиходіями та дурисвітами.

Він аж затремтів, коли зрозумів, у який бік повернула думка. А ще злякався, що вона прийшла до нього... у кафе навпроти музею. Чого він опинився саме в цьому кафе? Що його сюди привело? Ага, він же прийшов на виставку Васильківського.

Долина знову здивувався. Виставку картин Васильківського він оглянув учора. Коли ж він сюди прийшов?

Він стояв у самому кутку кафе біля заклоєної стінки, пив каву й дивився на вулицю. Він майже ніколи не розглядав музею з цього боку. Високі сірі стіни, круті кар-

низи, місточки через зацементований рів, важкі металеві двері — все це нагадувало старовинний замок.

На сходах — зі свого кутка Долина бачив половину сходів — погустішало людей: в деяких установах уже розпочалася обідня перерва, і вони хотіли використати її на огляд виставки.

Якби я збирався зробити те, подумав Долина, то ліпшого дня не дочекався. Це було б поворотом до життя, до реальності, до звичайної праці. Зрештою, поворотом і до Люсі. Нехай не справжнім поворотом, але реальним уже б хоч в уяві, бо поки що він чомусь не міг думати й про неї. Він почував, що її жива плоть, її образ протистоять «Старому», чимось заперечують його і повертають нехай на важкі, але справжні життєві стежки.

Якби зробив це, він би звільнився від тягара, зовсім так, як вантажник звільняється від ноші. Звільнився, випростався і подумав, що робити далі.

Долина грався зі своєю уявою, дратував її, як злющего пса, добре знаючи, що той на ланцюгу й не може зірватися. Він завжди тверезо, може, навіть занадто тверезо розглядав і оцінював власні вчинки. Нині ж він не міг забути й на мить, що скульптура «Старого у задумі» не його. Вона коштувала гроші, яких він не мав, щоб її одкупити. Щоправда, він розумів і інше: викупити й забрати — це не те. Всі знатимуть, що він забрав з музею скульптуру, матимуть його за дивака, і він привезе її в майстерню й... не наважиться розбити. То будуть нові муки, нові сумніви і довічне вагання.

Долина відразу одрізав той шлях.

Просто він хотів примірятися. Побачити, як би те сталося, впевнитись, що вистачить сил. Він був майже переконаний, що сил йому забракне, що він перемучиться, і все залишиться, як було.

Й йому без особливого страху рушив до музею. Був певен, що зараз ще не зробить того, що майже поза його волею визрівало і ставало реальністю.

Проте, — й це він теж відмітив, — у його поведінці з'явилася засторога злочинця. Спроквола — людина прогулюється — обійшов музей: піднявся вулицею вгору, пройшов по одному провулку, відтак постояв біля парку, мовби роздумуючи, чи йти туди, й повернув праворуч. Службовий хід і двері до екскурсійного бюро були зачинені. Проте за великими, схожими на ворота, дубовими дверима, яких до того Долина ніколи не бачив відчинени-

ми, чорніла темрява. Музей ремонтували, і, мабуть, сюди було зручніше підвозити будівельні матеріали. Робітників біля них не було, очевидно, вони вже пішли на обід, а причинити двері забули.

Раптом, несподівано для самого себе, Долина повернув до дверей. Несподівано тому, що допіру збирався зайти через центральний вхід. А вже потім заглянути в коридор, що вів до службових приміщень. Долина відчув, що в нього в одну мить запалали щокі, а в грудях щось затремтіло й стиснулось у важку грудку. Один непевний крок, раптовий окрик — і грудка розірветься, як граната. Сашко спробував заспокоїти себе: якщо його затримають, він назве своє прізвище й скаже, що просто скорочував шлях. Але він розумів, що вчинив безглуздо, що ставить під сумнів можливість виконання задуманого потім. Адже тоді підозра найперше впаде на нього. Бо він ішов до своєї скульптури шляхом, яким звичайно ніколи не ходив. Від нього вимагатимуть пояснень, доведення алібі...

Долина розхвилювався. Він чув, як стукає в скроні кров і як холоде в животі.

Переступивши поріг, Сашко зупинився, намагався привчитись до мороку, що огорнув його з усіх боків. Боявся, що робітники щось цементували, він може спіткнутися або й зовсім провалитися у якусь яму. Вони, мабуть, коли йшли, вимкнули світло. Спочатку хотів пошукати вмикач, а тоді передумав і повільно рушив далі.

Світло з-за спину впало на пофарбовану білим стіну попереду, і він побачив, що під ногами нічого немає. Добувшись до стіни, знову зупинився. Ліворуч виднілися вузькі сходи, праворуч були двері, ліворуч, навпроти сходів, ще одні. Обидві двері були зачинені. В цю мить йому хотілося, щоб вони не відчинилися. Тоді він поверне назад, і якщо його навіть зупинять, скаже... Але хто його може зупинити тут? Коли він натискав на ручку дверей, йому здалося, він сам став крихким і дзвінким, як бемське скло. Один доторк, і воно задзвенить, загаласує, розсиплеться скалками. І не стане на світі Долини. Й тоді все скінчиться...

Двері тихо скрипнули й розчинилися, хоч він і не штовхав їх. За ними виднівся вузький коридор, що повертав ліворуч. Він освітлювався слабенько, ват сорок, лампочкою, забраною в скляний, запилюжений плафон. Сашко швидко пішов коридором. Тепер йому чомусь здавалося, що треба йти швидко. Мовляв, іду в справах, кому яке

до мене діло. Його бив дроз. Спину обвівав крижаний холод, а по голові мовби хтось безперестанно проводив шорсткою холодною рукою. Він чув, як холола шкіра на голові і волосся вставало дріттям. Рвучко рвонувши високі двері, зайшов до широкого, викладеного кольоровими плитками коридора й попрямував на деjne світло, що падало десь згорі.

Обійшов складені купою рами та якісь дерев'яні уламки, проминув туалетну кімнату й за кілька кроків зненацька опинився біля широких маршових сходів, що вели на другий поверх. У ту мить у його голові звихрила думка: мабуть, це падзвичайний випадок, що всі двері одімкнені. На якусь хвилю він відчув полегшення: його вже не могли запитати, як він сюди потрапив. Проте в наступну мить його знову огорнуло хвилювання.

Він вийшов просто до «Старого у задумі». В цьому була якась рокованість, якась улогіченість, яких він не міг пояснити.

«Старий» іронічно посміхався на його з'яву. Такою посмішкою він зустрічас Долину завне. Сашкові здасться, папочатку в нього не було цієї посмішки. Долина не творив його іронічним. Він намагався лише відобразити момент найбільшого заглиблення в себе, момент вагання, а не пасмішку над світом. Але тепер «Старий» всміхався. Він кепкував над Сашком. Над його муками, борсаннями, які передбачив ще тоді. Він йому казав, що Сашко залишиться малим і безталанним. І що взагалі в світі все марне. Всі надії, всі сподівання, поривання й прагнення. Справжні лише земля та камінь на ній.

І то камінь — лише до часу. «Діти dorостають до зросту пам'ятників...» — пригадалося Долині.

В посмішці «Старого» ховалися досвід і провидність того, що має збутися з кожною людиною.

Долина вже не помічав людей, що проходили повз нього. Сьогодні вони чомусь не зупинялися біля «Старого у задумі». Й не заважали Долині розглядати його, не відволікали уваги. Долина й зараз не міг збагнути, як він витворив цю скульптуру і що його вело в роботі. Вказівки Кобки, палке заперечення власного дрібного існування, гаряча віра в людину, яку вивільняв з каменю? Але чому він не бачить зараз тієї людини? Чому «Старий» чужий і майже ворожий йому? Він почував глибоку безмовність «Старого», в якій ховався крик наговпу. Долина знав, що той хоче сказати майже кожної миті. Ось зараз

він казав йому: «Правда, нічого путнього ти вже не зробиш. Але не треба через те рвати серця. Ти думаєш, ті, великі, мали більше за тебе? Гадаєш, вони могли ввібгати в себе світ? Світ, він простий до примітиву. Міряється тим, скільки хто може з'їсти і випити. А хіба ти не маєш того й того?..»

Він обманював його. І, обманюючи, кпив. Це Сашко знав напевне. Він відчував невмолиму мстивість «Старого», знав, що став його боржником і що платитиме довіку.

В ту мить Сашко відчув не злість, а глибоку, як могильна яма, тугу. Він почував спрагу за незробленим і водночас ланцюги на душі й похлинався в безнадії. Водночас Долина зрозумів, що боїться «Старого». Що більше ніколи не зможе прийти сюди й споглядати його. Що, виїшовши звідси, взагалі не зможе нічого зробити. Він просто не знає, як підійти до глини. В кожному її шматкові іронічно хихотітиме «Старий». Хихотітиме, якщо його не зупинить Сашко. Можливо, останньою ціною.

Сині, зелені, чорні пасмуги миготіли йому в очах, відповідно забарвлюючи «Старого». Шалено калатало серце. Воно працювало зовсім у іншому, ніж завжди, ритмі, рахувало якийсь інший час, якийсь інший біг крові. Може, вже пильнувало біг крові іншої людини? Так принаймні подумалося Сашкові. Долина не помічав, що оглядається і що намагається виглядати спокійним.

Мабуть, то в ньому оглядався отой другий чоловік, котрий кружляв довкола музею і скрадався темними коридорами. Бо перший палав, як у горні. Йому пекло в грудях, і червоний туман застилав очі. Проте й крізь той туман він гаразд бачив, як насовувалась на нього статуя, як підводив голову «Старий» і сміявся йому просто в обличчя. Він навіть чув його важкий дух — міцного тютюну, землі і осклизлого каменю. Й він відштовхнув його від себе. Потім йому здавалося, що він не штовхав статую, що вона впала сама. Проте він добре чув, як важко загула підлога й дзвінко зойкнув мармур. Здавалося, він закричав людським голосом, волаючи пощади. Долина біг, а позаду гримкотіли скалки й луна гналася за ним.

Вона проламувала двері, біла в голову, в спину, а коли він вибіг надвір, почала сипатися згори, з відчинених вікон тисячами дзвінкх камінних скалок і гамселила по тімені. Йому здалося, що зараз завалиться вся будівля. Але будівля стояла і у вікнах не було видно нічого. Свідо-

мість же йому підказувала, що звідти ось-ось має хтось виглянути.

В ту мить червона пелена спала йому з очей. Він був приголомшений і зляканий тим, що сталося.

Нагору по сходах піднімалися люди, десь унизу біля Хрещатика лунав міліцейський сурчок — довго, пронизливо, вслід автомашині,— Сашко відмітив це як автомобіліст,— і зрозумів, що йому якомога швидше треба пірнути в цей вир і загубитися в ньому. Перемагаючи бажання побігти, він швидко закрокував до Хрещатика.

Долина довго блукав вулицями міста, не наважуючись вернутися до майстерні. Він знав, що не зможе сидіти спокійно і чекати дзвінка, що, либонь, у першу хвилину видасть себе. А дзвонитимуть, напевне, багато. Адже загинула його скульптура, майже мистецький шедевр, «еталон», як сказав учитель із училища. При цій згадці Долина саркастично засміявся. Але навіть у ту мить ним тіпав страх. Страх не давав відчуття, чи ж він звільнився від влади «Старого». Він шукав якоїсь шпаринки, у якій міг би сховатися й пересидіти якийсь час.

І тоді він пішов на вокзал і купив квиток до Одеси. З автомата подзвонив сусідці, щоб вона попередила Світлану, що він терміново виїжджає у відрядження.

Але доїхав Долина тільки до Фастова. Там вийшов і пішов до готелю. Йому здавалося, він уже знайшов, де і як йому сховатися.

Купив пляшку горілки й замкнувся в номері. Проте, ледве підніс до рота склянку, його знудило. Ліг у ліжко, але заснути теж не міг. Всю довгу осінню ніч він просидів на ліжку, обіп'явши плечі ковдрою. Готель ще не оналювали, до того ж тут нещодавно скінчили ремонт, і стіни були вогкі й аж взялися слизом. Його бив холодний дроз, а в голові стояв гарячий біль, здавалося, там горів вогонь і спалював усі думки. Його охопило бажання якомога швидше втекти звідси, добутися до своєї майстерні, залізти в затишний куток за порт'єрою і забути в сні.

Ледве дочекавшись світанку, Сашко поїхав до Києва. Прийшовши в Лавру, він, однак, не пішов до своєї майстерні — знав, там його безперестанно турбуватимуть дзвінками,— а спустився у підвал, до своєї колишньої майстерні, яка тепер правила йому за чулан, замкнувся зсередини, упав на стару канапу, навіть не змівши з неї порох, і немов провалився в глибоку темну криницю. Саме так він почувався і в сні: десь там нагорі бігали люди,

когось розшукували — певно, його — заглядали й до кри-ниці, але його не бачили. Сашко спав трохи тривожним, але здоровим сном.

Десь аж під вечір його підняв з канапи неголосний сту-кіт у двері. Долина прислухався — стукали обережно, але так, що він зрозумів: той, хто стукав, знав, що він тут. Сашко одімкнув двері, і у вогкий присмерк кімнати всту-пила Люся.

Сашко спантеличено відступив на крок, терпко потер чоло. Для нього Люсин прихід був повною несподіванкою, сказати правду, в цю мить навіть неприємною несподіван-кою. Його душа не жадала сповіді, їй було достатньо са-мої себе. Він уже знав, що вийшов із важкого кола, у яке сам же себе й загнав. Такі кола утворюються дуже лег-ко: рисочка за рисочкою, думка за думкою. Рисочки пере-плутуються, творять густу завісу. І досить одного погля-ду, щоб помітити ту завісу. Але про те, що утворили самі, ми вже забули й приймаємо її як реальну.

Проте нині завіса впала. Він сам зірвав її. Долині бу-ло аж дивно, що донині приймав її за реальну. І нічєї по-мочі йому не було потрібно. І виливати душу він не зби-рався нікому. Навіть Люсі... Котрій не раз у думках роз-повідав усе. Він почував кволість і в'ялість власного тіла. Й важкість, якусь незвичайну важкість у голові. А десь у потилиці щось тонко поколювало, й перед очима стояв туман, і думка в тому тумані тицяла, як заблукалий подо-рожній. Сашко збагнув, що захворів, що лежав у непам'я-ті, але скільки лежав — того не знав. Він почав пригаду-вати й не міг нічого пригадати, не міг відокремити реаль-ності від хворобливого видіння, від гарячки. Він не міг сказати, розбив скульптуру насправді чи тільки в марен-ні. Мабуть, належало б зараз, не гаючись, вияснити це. Піти до музею чи попросити Люсю... Але — дивина, він почував, що зараз це його майже не обходило. Так чи так, але він розбив її, розбив отой ланцюг, котрий сковував йо-го усі ці роки. Тільки... Як же все це було реально. Чи не було? Дивно, він знову й знову поринає думкою у свою хворобу, але поставити межу між дійсністю і видивом і далі не міг. Якщо він справді розбив скульптуру, йому треба буде відшкодувати її вартість музеєві. Але й це зараз не страхало його. Продасть машину і перекаже гроші по пошті.

Люся трохи зніяковіла й сказала:

— Ви, Сашку, не думайте нічого такого, просто я прийшла...

— Звідки ви знали, що я тут? — перебив він.

— А де ж вам ще бути? Просто я спостерігала за вами в останні дні.

— Спостерігали?

— Бачила вас, Петро розказував. Я здогадувалася — вас мучить «Старий у задумі». Ви до чогось ідете. До якогось рішення.

— Уже прийшов, — утомлено мовив Долина.

— Як? — не зрозуміла Люся.

— Розбив її.

— Розбив!? — жакнулася вона, і в її очах справді спалахнуло полум'я.

Він не зміг зустрітися з нею очима.

— І дідько з нею. Ви ж нікому не скажете?.. Власне, я не знаю, розбив чи це тільки привиділося мені. Але... Я розбив її. У мене ще немає сил ні сумувати, ні радіти. Ви мене розумієте? Ви все розумієте.

Він і справді бачив, що Люся здогадалася про все. Чи почала здогадуватись. Ще до його хвороби. Мабуть, саме тому й прийшла сюди. По її притлумленому вигуку він також здогадався, що Люсі шкода статуї. І зрозумів, що в її душі немає осуду, а тільки співчуття і вболівання. Йому самому аж сльози підступили під горло, але він не дав їм розм'якшити душу. І не тому, що боявся виказати свої почуття Люсі. Просто нині він був у тому стані рівноваги й задумливого розмислу, коли свідомість панує неподільно, а будь-які сентименти видаються зайвими й не потрібними. Нині йому видавався дивним увесь той стан екзальтованості й невірноваженості, в які його кинули спочатку неймовірна радість удачі, а далі розпач і сила-силенна невдач, оте постійне почування тиску «Старого». Він розумів, що то було якесь випадіння з узвичаєного і реального світу, мимовільне згущення атмосфери, перебільшена робота уяви — майже хвороба, від якої він нині звільнився. Йому було теж шкода статуї, але він знав, що коли б не позбувся її, то не звільнився б і від своєї хворобливості. І тому він повторив, швидше відповідаючи собі, ніж Люсі:

— Чорт з нею, я зроблю іншу.

Сказавши так, враз відчув, як у ньому мовби щось сяйнуло, щось вибухнуло, освітивши усі закутки душі. Він відчув, що зробить і справді.

Він ще не знав, що саме робитиме, але почував у собі спрагле, майже буремне бажання працювати, почував незвичну легкість у тілі й розкутість у думках. Він відчув, як хочеться жити, шукати, помилятися, мучитись, втомлюватись і засинати, мріючи про завтрашній день. Про той день, який летить до тебе, і про наступні дні... і навіть про той особливий день, який колись та принесе тобі найбільшу радість. В цю мить йому здалося, ніби він сам проломив отвір в мурі, що оточував його. І в той отвір глянуло сонце, й відкрився обрій, до якого він може іти безконечно. Це добре, відмітив про себе, що є безконечність. Що є дороги, які ніколи не кінчаються, і є жадання, які ніколи не можна погамувати. Що кожна наступна річ у мистецтві — це продовження попередньої, але продовження тільки порядку їх, а сама по собі вона — нова, незнана і не знайдена ще ніким, заперечення всього, що створено до неї. Заперечуючи, вона долучається до них, стає в один послідовний ряд.

— Я працюватиму, як віл,— сказав він.— Я бачу по ваших очах, тільки не заперечуйте, бо то буде неправда, ви не вірите в мене. Мабуть, я вже не створю такої досконалої речі. Можливо, й не створю. Але я й не хочу творити подібних речей. Я робитиму щось нове. Зовсім нове. Пасамперед для мене.

— Я й не заперечую,— тихо мовила Люся.— Але зовсім не тому, що ви сказали. Інакше... я й не прийшла б сюди.

— Значить, ви здогадувались? — сказав він майже з страхом.

Вона хитнула головою.

— Ви завжди про нього говорили... З любов'ю і з нещастям. І все прирівнювали до нього. І «Мавку» теж. Я аж боялася. Я хотіла вберегти вас од того. І через те втекла. То було... як хвороба. Чи й просто хвороба. І вона минула.

— Минула,— як луна повторив він. А в самого щось стиснулося в грудях у гарячу щемну грудку. Отже, вона одна зрозуміла все. І вболівала, й мучилась. І, отже... Ні, ні, це неймовірно. Про це поки що не можна й думати. І зізнаватися навіть собі.

— Минуло все,— сказав він.— Лишилося одне — надія.

— Це мало чи багато? — запитала вона.

— А ви як думаєте самі?

— Багато,— впевнено відповіла Люся.

— Не просто багато. Це — все,— сказав Долина.— Пішли звідси. А то тут неначе в могилі.

Вони вийшли нагору. Сонце вже сховалося за могутніми фортечними валами, сині осінні сутінки напливали з похмурого осіннього саду, од важких стін і будівель на подвір'ї; світилися тільки чотири золоті бані дзвіниці Ковніра. Але й вони враз, немов за чарівним помахом чиєїсь руки, погасли. Це було несподівано й майже жахаюче. Принаймні саме так сприйняла це Люся. А Долина посміхнувся широкою впевненою посмішкою.

— Отак вони погасають завжди. А тоді загоряються знову. Перші промені сонця освітлюють саме їх. Це просто диво, але ще більше диво: Ковнір знав його ще до того, як розпочав будувати свій шедевр. Він знав, що вони найперше освітлюватимуть оці шпилі. Це — перші промені, що йдуть до нас.

— Перші й останні,— сказала Люся.

Він трохи здивовано поглянув на неї, але погодився:

— Саме так: перші й останні.

1975 р.

„Сльоза Офелії ”

ПОВІСТЬ

Ніщо так не заспокоює Долину, як шум дощу по залізному дахові. Шумить по залізу дощ, і десь у самісінькій глибині ества кільчиться щось м'яке, зелене, мрійливе: по дощу зійдуть жита, виростуть трави, зацвіте ряст. Долина про це мовби й не думає, думка сама кружляє луговою чаєчкою — вона така ж давня, як і сам дощ. Либонь, дощ — це код людської пам'яті або й ще ширше — самого життя, переданий в генах тисячами поколінь. Від перших теплих злив воно й почалося.

В дитинстві він любив слухати дощ, причаївшись у сіднях: дощ басовито гудів на горіщі, й те одномоментне гудіння мовби заколисувало його, в юності літні дощі гойдали на своїх тугих струменях їх двох: його і сусідську дівчину Олю, з нею вони ховалися під дашком погрібника, вмоєтившись рядком на ляді, — дощ шумів у вишняку, стукотів по гарбузовому листі, шипів у калюжах — то були чудесні фуги, підмальовані зірницями, — дискотека їхньої молодості.

Звичайно, цей шум мало схожий на ті. Як і сам Олександр Долина мало схожий на того Сашка, який широко і впевнено ступав через калюжі під зливою. Нині, мабуть, ніякі сили не змусили б його вийти зі свого сховку під рясний дощ, йому забракло тих сил, забракло молодечого горіння і віри в себе. І таке це затишне та відлюдне кубельце, так гарно в ньому думається й згадується. А згадки — єдина реальність Олександрового життя. Куркулистий господар перекрив проданий йому Долиною гараж заново, дашок напустив далеко, й навіть бризки від струменів, які падають в жолобок-канавку, не долітають до Сашка. А сам він сидить на колоді, прихилившись спиною до гаража. Колода — стара-старезна, її привіз Долина, хотів витесати із неї Кирила Кожум'яку, але не витесав, так вона й лежить під гаражем. Гараж — крайній, далі — гора, власне, не гора, а схил яру, гаражі розміщені в яру, і чо-

тири звивисті асфальтові дороги ведуть нагору, до прохідної. Колись Олександр намалює картину «Нічний гараж». Художник з нього поганенький, але цей сюжет він здолає. Картина так і стоїть перед його очима. Це буде сумний сюжет.

...Давно заїхала остання машина, біля прохідної — самотній сторож. За плечима у нього сходить місяць. Біля ніг — два пси. Два. Більше не треба. Щоправда, псів тут більше. Але то буде неправдиво... Ага. Стоп. Правда — неправда... І чоґо він про це думає? Бо хоче намалювати картину...

Сашко не вірить сам собі, що візьме в руки пензля. Вже чимало висвітлених серцем задумів погасло в надрах його пам'яті. Вона сама погасила їх. Та й... паццо малювати. Всі оті сюжети — схід сонця та місяця, зоряні почі — кому вони потрібні? Всіляким наївнячкам, закоханим... А ще міщанам, які вкладають в картини гроші.

Біля прохідної лунає басовитий голос. То — Цимбал. Олександр знає всіх чотирьох чергових, і вони знають його, впускають сюди, хоч Долина давно продав машину і гараж. Вони жаліють його, один — таранкуватий Прохор Гнатович — іноді навіть пригощає чаркою. Але частіше пригощає Гнатовича сам Долина. З чотирьох вахтерів Сашка не шанує лише Валентина. Нічого не каже, тільки іронічно й трохи сердито кривить при його з'яві немолоді, вже прив'ялі губи й одвертається. Кажуть, у неї був чоловік алкоголік і вона з ним розлучилася. За віщо вона його не любить? Олександр здогадувався, за віщо. Колись вона приязнила йому. Він тоді часто залишався тут і на ніч. Йй було наплювати на його мистецьку маячню, на любов до камінної плоті, вона прагла плоті живої і гарячої. А він погребував нею. Одначе й вона впускає його на територію гаражів. Собаки — й ті не гавкають на нього. А тут їх казна-скільки. Десять чи й більше, і всі однакові — чорні з білими плямами біля очей, либонь — однієї породи, ведуть родовід від одного предка, від старого-престарого Павука, який ледве дибав попід штакетами ще й волочить задні ноги. У Павука немає одного ока, і на друге раз по раз сповзає важка, гнояста повіка, але його чомусь бояться всі інші собаки, й навіть сторожі не довіряють старому псові — може ні сідо ні впало хапонути за полу або й за литку стертими зубами. Навіщо вони тримають його? За колишні собачі заслуги? З жалю? А навіщо тримають всіх інших — цілу псарню? Зрозуміти їх можна: вночі самотній

людині на велетенській території гаражів, та ще напаківаних машинами, страшно. І все ж псів надто багато. Іноді, якщо Сашко зникне сюди дуже рано — це трапляється рідко, — голодні і перемерзлі за ніч пси обпадають і його, але тільки гавкають, не кусають. Вдень усі вони кудись цезають, неначе знають, що не мають права вештатися такою тічкою, що це може роздратовати когось із власників гаражів і вони подзвонять туди, звідки приїжджають похмури будки з клітками. Вдень псів не видно ніколи.

Сашко сидить, засунувши руки в глибокі кишені старого зеленого дощовика й дивиться, як по білому, в кількох місцях вже пожовтілому мармуру періщить дощ. Він періщить по густій, перекинутій через плече косі, по тугому плечу, по високому, перекресленому болісною зморшкою чолю й змішується на обличчі з несправжніми мармуровими сльозами. Несправжніми, проте для Олександра найсправжнішими з усіх сліз, які будь-коли проливалися із людських очей. Спершу він страшенно переживав, що цю блаженню одягнув дівчину, нехай і мармурову, січе дощ. Власним тілом відчував тугі холодні струмені, щулився від холоду, врешті знімав із себе плащ і накидав на мармурові плечі. Побачивши вперше свою «Офелію» під дощем, ледве був не зомлів, він захищав її як живу, реальну дівчину, і наробив дурниць. Либонь, все людське життя — низка дурниць. Мішок випадковостей. І його робота, і колишня велика удача, і Люся — все випадковості. І Крижаний теж. А може, Крижаний і не випадковість...

Долина приплющує очі. В тій стрічці, яку прокручує знову й знову, знайомий кожен кадр, кожна деталь, навіть кожне витерте місце — стрічка стерлася від частого вживання до дірок, і кадри вже не ранять так боляче, як перше, либонь, вони вже приносять насолоду — болючу насолоду жалю до самого себе, а то й викликають у грудях уїдливий жовчний смішок над тими, хто зараз сидить у теплих кабінетів або мордує глину в майстернях.

Так, тоді теж ішов дощ. Ні, спочатку дощу не було. Коли вони встановлювали скульптуру у виставочному павільйоні, за вікнами голубів день. Можливо, не голубів, а тільки синів, чи й сірів — це Сашкове збудження робило його голубим, — але дощу не було. На дощ тільки бралось. Над містом висіли хмари, сірі й одноманітні, висіли нерухомо, неначе отаборилися тут назавжди. Сашко запам'ятав їх, бо спохмурніло у павільйоні, погіршилося освітлення, і він виходив надвір подивитися на небо — хмари затирлували,

чи їх змете вітром. Дивився на високий шпиль готелю «Москва», одначе так і не міг визначити — рухаються вони чи стоять на місці. Йому здавалося, що хмари ворушилися, збиваючись у велику похмуру череду.

Сашко вернувся до «Офелії», й до нього підкотився директор павільйону Тарасуло. Він справді підкотився: сам Тарасуло довготелесий, плечастий, а ніжки коротенькі, так і здається, що котиться на коліщатах погруддя, — підкотився й сказав:

— Відтінити б твою «Офелію», ну зовсім вона зливається з дверима.

А очі в Тарасуло бігали, проте Долина того не помітив. Він і сам бачив, що білий мармур «Офелії» майже зливається з білою фарбою дверей і мовби тоне в сірій сутіні, й досада його пойняла на Тарасуло: навіть запах скульптуру в цей глухий кут, колишній коридор запасного виходу. Долина знав, як то багато важить у такій справі фон, гра світла і тіней. Скільки-то скульптур, скільки картин загубилися в сірій безвісті через те, що на перегляді їх захлинули в тінь або, навпаки, підставили під пряме вбивче світло, скільки їх припадає порохом по підвалах майстерень, бо їх показали в найпевигіднішому ракурсі, та навіть від того, як подають твоє творіння, залежить пеймовірно багато: несуть, затамувавши подих, мов коштовний скарб, чи ледачо волочать, благоговійно відступають, не маючи способу відвести очі, чи байдуже чимчикують по черговий експонат, вимовляють назву роботи з поштивою багатозначністю, а чи мимрять, підсовують, як продавець промтоварної крамниці підсовує знецінений товар.

От що таке носії мистецьких витворів — найнижча ланка, сказати б — просто вантажники. А скільки ще там крутиться — годується всілякого іншого люду: референтів, писарів, бухгалтерів, пурхають, неначе метелики, дівчаткамистецтвознавочки, жодна з яких не годна намалювати чи виліпити один-єдиний листочок, але варто такій погордливо примружити перед твоїм творінням досконало вималювані очі, скривити рожеві, червоні, кармінні, перламутрові губки, — і... гори синім полум'ям кількарічна робота! Навіть твій найбільший прихильник насторожить: щось у цій картині негаразд.

За всім тим Долина й не постеріг нервозності Тарасуло. А той нервувався подвійно: робота незвична, несподівана, посувалася по оціночних щаблях важко — здобула найгячіших прихильників і найчорніших хулителів (середини

не було), й з хвилини на хвилину мала прибути комісія на чолі із самим Крижаним. Остання поціновочна інстанція, пайвищий суд, чиї висновки оскарженню не підлягають. Тарасуло боявся тієї комісії, щось йому підказувало серце, підказувала інтуїція, а може, не серце та інтуїція, а просто досвід. Опріч усього, він боявся самого Долини, котрий останнім часом — після колишніх невдач, — несподіваного стрімкого злету й руйнації власного шедевра рішуче одмінився, здавалося, він здобув право на якусь особливу незалежність, право на максималізм суджень, став иритишено-замкнутим, прямим і суворим. Після трагедії зі «Старим у задумі» він виконав кілька робіт, виконав на доброму професійному рівні, але сам перший і признався, що не покладає на них великих надій, що то — такі собі роботи й що він на них «набуває форми». Довгий час по тому його не було видно, і ось раптом — «Сльоза Офелії». Тарасуло симпатизує Долині, вони навіть трохи приятелі, але директор павільйону навіть собі боїться зізнатися, що сам він неспроможний поцінувати цей твір. То він його захищає від когось, сперечається (звичайно, в думках), то громить (теж подумки). Чого захищає і чого громить — сказати не може. Тарасулові здається, що й сам Долина не до кінця розуміє, що він створив. Щось у цій роботі є, ну... Ні, ні, не понадлюдське. То «Старий у задумі» приковував до себе погляди своєю загадковістю і багатозначністю. В «Офелії» зрозуміло все. Тут поєдналися, змішалися в одне дві сили: сила страждання і сила кохання. Й обидві такі бездонні, що стискається серце. Кохання не може бути вічне, воно минує (кохання вгадується в скульптурі, хоч, здається, скульптор і «не планував» його), а страждання може бути безкінечним, бо воно — вічне, й безмір страждання закарбувався на обличчі дівчини. Це могло бути будь-яке страждання — не лише любові, кривди, неправди, власної недосконалості, зневіри в близьких і рідних і самому світові. Можна було сказати, що це мука душі, духу, а не плоті, плоть болить, а дух — страждає.

Кажуть, справжня творчість складна. Мовляв, талант вбирає у себе все — всі думки, переживання, устремління багатьох людей свого покоління. А тут мовби немає й складності. Все просто... А осягти до кінця неможливо. Горі каменю значно більше за будь-яке твоє, пережите раніше. Й цим воно тривожить, цим непокоїть: не тільки тією простою сентенцією, що на землі є дві крайні точки — ра-

дості й страждання, а що точки ці до кінця ще не досягнені людиною, людство до них ще не дійшло. І якщо говорити про якийсь потаємний смисл «Сльози Офелії», то він у засторозі. А поза тим все дуже просто: гірко плаче дівчина, притуливши до обличчя руки, і все. Дівчина ні погана, ні гарна, риси її обличчя чіткі, але не якісь особливі, і звичайнісінька коса обкрутилася довкола руки, а чоло і очі... чоло мучениці, а очі... бездонні й болючі, як сама людська смерть. Як все те вдалося виразити Долині? Арсенал засобів скульптора дуже обмежений, з усіх мистецтв природа, либонь, була найскупішою до скульптора. Спробуй виразити по-справжньому в холодному камені бодай одне почуття! Живописець тратить на те безліч кольорів, письменник вергає сотні слів, а в скульптора тільки камінь. Коли ніяк не придивитися, то побачиш, що в портреті мовби не все гаразд. Не до кінця дотримано пропорцій — чи сталося таке випадково, чи входило в задум — викривала обличчя гримаса плачу, гримаса болю, й через те воно не прекрасне, воно — горе, горе прекрасним бути не може, проте можна здогадатися, що дівчина гарна собою, гарна і благородна, — благородство особливо видно в горі: тоді людина стає сама собою.

Кажуть, що в справжньому творі видно глибину душі того, хто творить. І це знову ж таки бентежить Тарасуло. Як на його думку, Долина — чоловік простий, сказати б, звичайний. Ну, він порядний, чесний, одначе і чесний і перядний звичайно, ні з ким стосунків не загострює, не лізе на трибуну громити і розвінчувати та показувати свою ерудицію. Хоч ерудиція в нього... Тут справа особлива. Тарасуло знає, як важко, неймовірно важко береться Долина нагору, як він працює, скільки сил тратить на подолання кожного метра відстані. Так повзе, обдираючи на череві шерсть і шкіру, до якоїсь своєї мети важко поранений звір. Порівняння, мабуть, не найкраще, але справедливе. Сашко дуже багато читає, одначе тримає все те добро в коморах своєї пам'яті, ні на свою, ні на чужі ниви не сіє. Сьогодні Тарасуло знає: митець може піднятися дуже високо і може залишитися при самій землі, його й не видно буде з-за бадилля і бур'янів. Один, намалювавши кілька квіточок і листочків, кілька травинок, увесь вік малюватиме такі самі квіточки й травинки, і матиме на них на хліб з маслом, інший перекрає світ пензлем, як шаблею, — залишиться ні з чим. Талант треба рости, треба поливати цю рослину, підживлювати її, щеплювати, потрібно багато

читати, багато бачити, ще більше думати, страждати й радуватися. Страждати й думати, бо просто читати й бачити — це дуже мало. А чи страждає й радіє Долина? В роботі він теж звичайний... щоправда, достобіса чіпкий. Вже як учепиться за натуру, то так і прилипне до неї. Одначе натура... Що вона може дати сьогодні, сама натура! Їй ще потрібні крила, треба вдихнути в неї нову душу, спрямувати на обрій. Її треба... возвеличити.

— Для чого? — ще вчора запитував у нього Долина.

— Ну, щоб... вона повірила, що справді така.

— А інші? Нехай обманюються?

— Ти, діду, неправильно розумієш закони мистецтва. Ну тобі іноді щастить... щось вловити. Але й тоді... — Тарасуло трохи роблено засміявся. — Через те оце твоє творіння і не вписується в мій павільйон.

— Як не вписується? — здивувався Долина.

— А ось так. Ну що ти хотів сказати цією дівкою?

— Не вульгаризуй. Хотів сказати правду.

— Яку правду?

— Життя.

— Боюся, Срібному вона не сподобається.

Сашко спалахнув. Його сірі очі зайнялися вогнем, у міжбрів'ї залягла тверда глибока зморшка.

— А що Срібний? Та він...

Тарасуло застережливо підняв угору палець.

— Сашко, не заривайся! Він... учень самого Громенка.

— Та в тому-то й річ, що я не знаю, чого більше приніс нашому мистецтву сам Громенко: добра чи зла. Він так красиво, осяйно малював. Такі в нього небесні кольори... Голубі небеса, райдуги, райдуги...

— Це — ціла епоха.

— Правда. Він скалічив сотні митців. Вони сліпо пішли за ним, розминулися з епохою. Наш час — простоти і строгості, точності, правдивості, а всі оті паперові квіточки...

Тарасуло молитовно склав на грудях руки:

— Ой, Сашко, дивись не зірвися. Високо ти замахнувся...

— Нікуди я не замахнувся. Своє місце я знаю і свої сили також. Звичайно, мені не те що до Громенка, а й до Срібного далеко. Срібний — талант. Талант од природи. Митець першої руки. Але ж він вишиває... старі зужиті онучі. І інші, молоді, наслідують його. Ціле горе, ціла напасть на всіх нас. І не дай бог кому-небудь вибresti за те коло... «Наша барва». Ну, якщо в таких, як Срібний, ту

барву ще можна терпіти, то в епігонів — пробі. Судільний квітник перед очима, клумба.

— Чим же це погано?

— Ще є поле, луг, ліс. Чорна рілля, зрештою.

— Ти не боїшся, що твої богохульства долетять до вух Срібного?

— Ти ж не продаси?

— Але ж ти не тільки переді мною пащекуєш. Ох, Сашку, Сашку. Тобі ще скаржитися на долю! Майже ж на самім вершечку! Ти і твої друзі посіли гори й доли. Нині скульптори...

— «Камінний вік!» Твоя правда. На метри й пуди міряємо мистецтво. Скажи мені, чи не через те ти й мою «Офелію» затури в цей закуток, боїшся — вона контрастуватиме з роботами Срібного.

— Ні. Просто... Плачуть завжди десь у кутку, — хитро посміхнувся Тарасуло.

А щоб такі «Сльозу Офелії» було видно і в куточку, запропонував Долині купити драпіровки, аби краще відтінити скульптуру. Сашко пішов, і йому страшенно не щастило. Одна крамниця була зачинена на переоблік, в другій не знайшлося потрібної матерії, третю саме зачинили на обід. І поки знайшов, повернуло на п'яту годину й надворі геть спочило. Блукав по місту Долина, не дрімали й хмари. Поспішав він, поспішали й вони. Блиснула золотим рогом одна, друга пішла наспроти, й зчинилося в небі ревисько, зчинилася веремія. Піднявся вітрюган, на асфальт упали перші важкі краплі дощу. А далі ринула злива. Вітер набрав ураганної сили. Тепер дерева майже лягали на землю, довгі віти хльоскали по небу, а з них летіло й летіло вперемішку жовте і зелене листя. Мокре, зчорніле, воно лежало заметами попід бровками тротуарів, вирило в повітрі, злітало високо вгору, і його несло кудись за Дніпро. Разом з ним понесло й ворону, вона не мала сил до опору, летіла понад дахами мокрою ганчіркою. Вітер вивертав парасолі одиноких перехожих, шарпав одяг, забивав подих. Коли Долина вбіг у вестибюль павільйону, то довго не міг віддихатися й витирав мокре обличчя хустиною. Павільйон сяяв вогнями, і, хоч біля входу стояв тільки черговий контролер, скрізь почувалася якась особлива напруга, урочистість. Долина подумав, що павільйон освітили, бо вельми спочило надворі, а урочистість — бо чекають на високих гостей. І навіть те, що на вішалці чорніло та сіріло чимало плащів та парасольок, не привернуло

його уваги. Долина розмотав сувій, який ніс під пахвою, вкинув намоклий папір в кошик для сміття, й пішов до своєї скульптури. Перетнув вестибюль, повернув ліворуч, перетнув малий вестибюль, — у обох вестибюлях стояли скульптури, повернув у свій тупичок і... онімів: «Офелії» не було. Долина навіть покрутив головою, він не міг нічого втямити, спочатку йому здалося, що він не туди потрапив, розглянувся по боках (павільйон знав, як власну кишеню), здивувався. Підстрибнув у серці радісний горобчик: скульптуру перенесли в один із залів. В який же зал? Скульптурні роботи в основному зосереджені у вестибюлях. У залах — живопис і графіка, там розміщені роботи за темами. До якої теми міг припасувати його роботу Тарасуло? Все це майнуло в голові (пронесли через темну кімнату свічку) й погасло, а в серці щось тривожно защеміло. Маленький скорпіончик увіп'явся в нього гострими щелепами. Обпивався живої крові і ріс, ріс... а в серці Долини росла пустака жаху. Долина ще не збагнув нічого, а серце збагнуло все. Трикляте, воно завжди летіло поперед нього. Сашко хотів кинути назад і пошукати Тарасуло, але в ту мить його погляд упав на двері запасного виходу. Він помітив біля них вологу пляму, здавалося, кілька хвилин тому вони були відчипені й туди забивав дощ.

Либонь, це тепер він мислить так логічно, тепер долучає до тих своїх думок і тривожні погляди Тарасуло на двері, коли той посилав його за тканиною для драпірування, і невпевнене тупцання чергового. А тоді був лише один несвідомий інтуїтивний порух, який і кипув Долицу на те, що він натиснув на ручку дверей. Вибурхнуло в п'тьму, стало дибки світло, і в його божевільних струменях мармурово зблиснули плечі Офелії. Танцювали по них холодні струмені, чорні бризки розліталися в чорну п'тьму. Долина зіпнув ротом і, аби не впасти, вхопився рукою за одвірок.

Вже потім, по кількох днях, йому розповіли детально, як все відбувалося. Приїхала комісія, з жартами, струшуючи з капелюхів дощові краплі, скидали плащі поважні цінителі мистецтва. Крутився, як в'юн у горщику, Тарасуло, потім враз усі споважніли й вирушили на огляд. Попереду ступав Крижаний. Високого зросту, міцний, мовби скросний з прямих ліній — квадратово голова, прямі чорні брови, прямий ніс, квадратові вуха, прямокутний тулуб, ступав поважно і впевнено. Такий він завжди: впевнений, категоричний, рішучий. Це дивувало всіх. Здавалося б,

мав поводитися зовсім інакше. Бо ж тільки дивовижною гримасою долі, якимось непорозумінням опинився на цій посаді, за освітою Крижаний — інженер легкої промисловості, спеціаліст по обробленню шкіри, остання посада, на якій перебував до оцього свого злету, — директор Інституту шкіряної промисловості. Отож інший на його місці прислухався б до думок своїх помічників та референтів, консультантів і просто митців, промацував кожен сантиметр попереду. Крижаний свої думки-присуди виносив коротко й безапеляційно. Може, через те: в наш час тільки повний невіглас не вміє скласти думки про той чи той мистецький витвір. Сьогодні кожен десятикласник майже фахово поціновує фільм чи виставу, яку щойно побачив, а виставку обговорюють по ілюстраціях у журналах. До того ж на всіх тих підприємствах, де донедавна працював Крижаний, буяла самодіяльність, і директор опікувався нею. Там він засвоїв безліч мистецьких термінів і остаточно виробив смак.

Поруч з міністром котився Тарасуло, розповідав, давав пояснення, коротко характеризував роботи. Іноді кілька вагомих слів кидав Срібний, сповнений самоповаги, він крокував поруч Крижаного. Одначе Крижаний ледве чи й слухав їх обох. Наївняки дивувалися з безапеляційності його суджень, захоплювалися ними. Наївняки, вони й залишаться наївняками. Крижаний трохи морочив усіх, він мав феноменальну пам'ять і, перш ніж вирушити на прем'єру вистави чи на відкриття виставки, запам'ятовував з довірених вуст кожную репліку, яку було висловлено на попередньому обговоренні. Яка репліка, ким сказана і як сказана. Отож і зараз, ще не переступаючи порога павільйону, міг назвати всі основні роботи, хоч побачить їх уперше. Назвати й коротко охарактеризувати. Вся решта — роботи пезначні, другорядні, повз них можна пройти мовчки, про них щось скажуть заступники.

— «Щасливий ужинок», не погано, — промовив, мовби сам до себе. — «Соцілкар на весіллі», «Баскетболістка» — нічого, нічого. — І раптом затнувся. — А це, пробачте, що таке?

Запитання не було адресоване комусь одному, воно зависло в повітрі, як зависає у вищій точці кинута вгору каменюка.

— Що це таке, я запитую? — вдруге пролунало в ламкій тиші.

— «Офелія», — чомусь пошепки вимовив Тарасуло. Тонкий від природи, він відгадав, який саме зміст вкладав у своє запитання міністр. Тарасуло знав, що Крижаному про цю роботу нічого не відомо й до каталога її включили в останній момент — так на поліг він сам, сподіваючись, що «Сльоза Офелії» загубиться в сонмищі інших картин і скульптур, а якщо й не загубиться, то хтось з оточення Крижаного, хтось із художників першим висловить свій захват, чи принаймні схвалення, й таким чином все буде гаразд. Одначе Крижаний випередив усіх. Його опецькуватий палець стримів, як дуло пістолета.

— Яка це така Офелія? — Найдужче, чого він боявся — це всіяких несподіванок. Про цю роботу йому нічого не сказали, отже, вона потрапила сюди непевним шляхом.

— Ну, Офелія, Шекспір, класика... — забелькотів Тарасуло.

— Знаю, що Шекспір. А чого вона плаче, я вас запитую?

— Ну, такий образ... трагічний, — спробував пояснити Тарасуло і втягнув голову в плечі.

— Образ... Подивіться самі... «Сошілкар на весіллі», «Баскетболістка» і... «Офелія». Прибрати!

— Куди? — пролунало десь позаду.

— Надвір, на вулицю!

— Гарна ж скульптура, — обізвався хтось у гурті.

Одначе Крижаний не почув чи вдав, що не почув того голосу, й пішов далі. Всі, неначе заворожені, рушили слідом. Все сталося дуже швидко. Більшість присутніх навіть не встигли роздивитися скульптуру, загороджену широкою спиною Крижаного.

Біля «Офелії» на якусь мить затримався лише Федір Фалько, скульптор, з яким Долина разом навчався в інституті. Й не просто навчався, а вчив його ремесла — як тримати в руці долото, молоток, ніж, щоб різати по дереву... Все те Долина знав від батька, сільського пічника, який на дозвіллі обрізував та обпилював ножем корчки та ліпив з глини іграшки для сусідських дітей. Дещо з тих своїх виробів він продавав на базарі. Художньої ж освіти Сашко допинався важко. Не пройшовши за конкурсом до інституту, не вернувся додому, влаштувався вільним слухачем художньої школи й працював кочегаром у художній майстерні. Троє п'яниць і він. Коли хтось з напарників запивав, Сашкові доводилося підміняти його. І працював, працював день і ніч — ескізами, глиняними фігурками за-

валив усю кочегарку. Так само важко працював він і далі, вже після вступу. Не вистачало освіти, не вистачало знань. Та й не давався образ, не міг вловити мінливої сутності людини, не міг закріпитися на якомусь одному рубежі. Серед митців є люди, які, либонь, і не сягнули мистецьких глибин, одначе набили руку й творять в одному й тому ж ключі до кінця свого життя. Одні й ті фарби, одні й ті ж ракурси, і множать картини-близнята, близнята-скульптури, їх охоче купують, вони веселять око й не згнічують душі. Сашко рвався до справжнього мистецтва, він осягнув давно, що для нього той шлях — тільки через працю. До того прихилив і Фалька. Той виріс у мистецькій сім'ї (батько — музикознавець, мати — фольклорист), був освічений до ката: розбуди серед ночі й запитай про будь-яке віяння в французькому чи індійському мистецтві — протрохтять, не моргнувши оком, легко сходився з людьми («братався»), легко жив, одначе камінь і глина повставали проти тієї легкості, й він біля них трохи не плакав. І якщо на театральні вистави, в гості до дівчат, на виставки Долину водив Фалько, то глину в майстерні Федір замішував тільки так, як його навчав Сашко. Не раз і не двічі Сашко дошліфовував, «дотягував» Федорові роботи, аби той склав залік або екзамен, і першу курсову робили вдвох. І лише десь на четвертому чи п'ятому курсі глина та камінь почали коритися Федорові. «Легкуватим», непосидючим він залишився назавжди, й ремеслом володів посередньо, але надолужував у композиції, просторові вирішення знаходив швидко і вдало. По закінченні інституту, не знайшовши роботи, майже два роки разом з Долиною тягли усіляку чорнову роботу в майстерні Падалки — класика і халтурника, яких мало на світі. Таких, як Сашко та Федір, «пегрів» там терлося чоловік двадцять. Щоправда, Падалка давав їм усім можливість заробити на ковбасу та джинси, одначе й «вколювали» вони од ранку до ночі. Сказати правду, то була не кепська школа для Сашка. Падалка пахапував роботи на десять чи й більше скульпторів, ліпив з глини або пластиліну тільки маленькі фігурки або й просто накидав на папері ескіз, а всю роботу виконували вони, хлопці. Вони, а також зяті, невістки Падалки, — то був цілий клан, фірма, корпорація, на чолі якої й стояв патріарх, котрий брав замовлення, сидів на засіданнях, виступав, закликаючи всіх до товариськості, пошани один до одного, до осягання вершин майстерності. Говорив він дуже гарно, і йому вірили, й довгий час друж-

ньо підтримували, а далі боялися — клан міг перемолоти супротивника на кісткове борошно. Сашко потихеньку та мирно вийшов з «фірми» на самостійну роботу, а Фалько ще довго обтирався там. І лише чотири чи п'ять років тому в співавторстві ще з двома такими ж чорноробами вони ризикнули подати власну роботу на конкурс пам'ятника героям Вітчизняної війни. Конкурс був закритий, їхня робота отримала першу премію. В конкурсі брав участь і Падалка, й чимало інших скульпторів, декотрі з них, падро Падалка, почали ставити Фалькові палиці у колеса, писали анонімні листи, не давали майстерні, підсовували неякісні матеріали, підсовували співавторів, одначе хлопці трималися міцно, твердо, й перемогли, і створили монумент, який здобув широке визнання. Й таким чином Фалько враз міцно став на ноги, з ним рахуються, на його думку зважають. Останні чотири роки він жив не в Києві, а на периферії, де встановлювали монумент, а це повернувся, отримав квартиру, майстерню, його обрали до правління Спільки художників і правління Худфонду, він став одним з найавторитетніших митців міста. І те, що саме він не обстоює «Офелії», приголомшило Долину. Вдарило, неначе молотком, пропекло гіркотою серце. Пече й дошині, і всі свої оскарги Сашко чомусь мислено посилає не Крижаному, а Фалькові. Та й що Крижаний! Його давно немає на тій посаді — розгадали, зрозуміли, звільнили, а Фальків талант розквітає, його авторитет зростає з року в рік.

Долина перестрів комісію вже десь на виході з останнього залу. Сашко зараз не пам'ятає гаразд, що казав Крижаному, яку словесну артилерію, кавалерію кинув на свій захист, Крижаний пройшов повз нього, паче танк. І тоді в холодній тиші, яку порушували тільки чіткі карбовані кроки (брязкіт гусениць), пролунав Сашків голос:

— Ви не міністр, ви — торговець краденим.

Цю фразу Сашко пам'ятає, неначе мовив її вчора. Сказати правду — фразу безглузда, він і зараз дивується, чого йому сплелось таке на язиці, але саме ця фраза й стала для Долини фатальною. Дивна річ, люди найчастіше ображаються саме за те, за що б можна і не ображатися, що його ні ствердити, ні заперечити. (А може, він і справді щось колись украв?) Ті слова вдарили Крижаного межі плечі, як каменюка, на мить, на одну-єдину мить він збився з кроку, смикнув плечем і якимось дивно мекнув — хотів щось сказати й не сказав, і ось тоді всі зрозуміли, що «Офелія» вже ніколи не вернеться під цей дах.

Кілька довгих хвилин Долина сидить непорушно, його очі мовби задимлені й задивлені кудись у непроглядну далечінь. Непроглядну для інших. Він сам бачить все ясно та чітко, прокручує плівку з цим лихим сюжетом раз по раз, і тільки окремі кадри на ній зітерлися зовсім та кілька потьмяніло. Йі подальші кадри теж відомі наперед, та от чому-мусь заїло плівку. Йі найчастіше заїдає саме в цьому місці.

Його розбудило металеве брязкання за спиною, а далі вжикнув стартер, заревів мотор. Хтось дав йому дуже високі оберти, й за мить похапливо зменшив їх. Машину заводив професор — виїзд з його гаража на той бік. І куди він усе їздить? Посидів би над своїми формулами, може б, і знайшов щось? І не тільки він. Люди розучилися сидіти на місці. Тиша просто лякає їх. Всі кудись поспішають, кудись мчать, оці п'ять поверхів гаражів напаковані швидкостями, що їх би вистачило на всі минулі віки для всього міста. А людям мало й цих швидкостей, вони й далі нагнітають кіпські сили. А що таке, якщо подумати, швидкість? Це швидко спалена нафта, швидко зрубані дерева, швидко побачені картини, мимохіть поціловані вуста, перехармаркана розмова і красм ока побачений пейзаж.

Звідки ж візьметься спокій у людській душі? І всі похідні від швидкості теж лежать у тій самій площині. Автоматизували карбування — й девальвувалися твори цього жанру, їх стало безліч, це вже не мистецькі витвори, а ширвжиток, як і килими, і всілякі значки, металеві та дерев'яні дрібнички, які тепер продають у господарчих крамницях.

Долина неквапливо поліз до кишені, дістав пом'яту пачку «Прими» й видлубав з неї сигарету. Запалив, затягнувся, і в голові приємно затуманилося. Долині, аби посправжньому сп'яніти, після кількох чарок потрібно скрутити цигарку. Сп'яніння це недовге, але особливо приємне.

Він подумав, що колись і сам захоплювався швидкістю. І водив машину. І швидкість забрала в нього дуже багато. Неймовірно багато. Люсю і Петра. Петра, якому трохи заздрив — його упертості, сталості поглядів, урівноваженості, мистецькій переконаності, й Люсю, яку кохав потай від Петра. Зі Світланою на той час вони давно розлучилися. Так, він уже кохав Люсю і боявся свого кохання. Він був тоді зовсім самотній і, хоч розумів, що зайвий Приймакам, нав'язувався їм. Петро теж здогадувався про все, але

великодушно терпів його, й трохи йому співчував. Того вечора вони верталися з Вінниці, була саме та пора, якої найдужче бояться водії — вже скінчився день, і не настала ніч, смерк стирає обриси предметів і відстані. За кермом сиділа Люся, і на швидкості понад сто кілометрів машина вліпилася в МАЗ, що саме виїхав з путівця на трасу, підрізалася під нього. Їм обом — Люсі і Петрові, котрий сидів поруч неї,— позносило голови, а Сашко навіть жодної подряпини не одержав — спав на задньому сидінні.

З того дня Сашко прокляв швидкості. І вже думав, що для нього ніколи не зійде сонце. Ходив, працював, але якось так, мовби був запрограмований. Та сонце для нього зійшло, ще й спалахнуло, як сліпуча наднова зірка. Воно спалахнуло саме цією скульптурою. Весь трагізм, який спізнав до цього, все горе втілилося в «Офелії». Саме так: то не було звичайне горе — акторська гра, він побачив за слізьми щось значно більше, вічний морок печалі — антипод радості, одну з тих крайніх точок, з яких і складається життя. Олександр тільки не знав, звідки така послідовна, переконлива трагедійність у самої Мирослави, з якої ліпив скульптуру.

А все почалося прозаїчно просто. Долина тоді був сповнений творчої енергії, як бомба вибухової сили. Він шукав, він був настроєний, наче квітка на весну, наче бджола на квітку. Печаль — вона також прагне перелитися в творчість. Одного вечора він блукав без мети старими вуличками Києва, забрів на Поділ і чомусь опинився біля Будинку культури харчовиків. Велика афіша, прихилена до білої стіни, сповіщала, що цього дня на сцені Палацу культури молодіжний театр ставить Шекспіра. Долина вже промигнув будинок, а потім якась думка пригальмувала його ходу. Закортіло дізнатися, яку саме п'єсу славетного автора ставлять актори молодіжного театру. Тобто молоді, початкуючі актори, які навіть не мають свого приміщення і яких згуртувало бажання послужити мистецтву та молодечий запал. Ох, той запал... Не прогартований досвідом, він дуже часто веде на манівці, в ньому завжди більше виклику, спротиву, ніж самого мистецтва. Закортіло перевірити.

Вже розпочався третій акт, в дверях Сашка ніхто не зупинив, і він сів на крайній стілець передостаннього ряду в напівпорожнім залі. Неуважно слухав діалог короля з Гамлетом, задивився на декорації і ледве чи й помітив з'яву на сцені дівчини. І враз його байдужість зв'яз тривож-

ний шепіт... Саме так — не скрик, не стогін, а шепіт: «...Все вцент... А я, хто ж я тепер, найнещасніша серед жінок?..» Йому аж мороз війнув по шкірі. Далі слухав з неенослабною увагою. Слухав тільки Офелію. І, коли вона зникла за лаштунками, напружено чекав її нового виходу. Він мовби одривався від реальності, щось було в цій дівчині таке, що виривало його з цього залу, вело кудись у глибінь власного життя, він силоміць виривався звідти, аби не згубити тверезого погляду на твір, на гру, страшною насолоди, яку вона йому приносила. Дівчина не вписувалася в гру інших акторів,— ні, вони всі грали непогано, одначе вона линула на якомусь вищому реєстрі, котрий виключав суету будня, минущість хвилин, які спожито навіть у мистецькій насолоді. Долина намагався судити суворо, навіть жорстко, але це йому мало вдавалося. Хотів відгадати, що це. Натхнення? Озоріння? Чи випадкове злиття із образом своєю власною долею? Тоді це не мистецтво? Чому ж. Адже ти теж у цю мить зливаєшся з чийсь трагізмом, який постає власними катастрофами і втратами. І хіба не для того існує мистецтво? Чи воно повинно взагалі піднімати людину над буднями життя, вести до якоїсь оманливої далечини? Далєбі, ні. Та й яке це має значення для нього? А от — має.

Долина почував, що, перейнявшись таким відчуттям, він міг би піднятися над власними творчими буднями, звершити щось значніше, ніж це вдавалося йому останнім часом. Ні, це не було запаморочення «Старого у задумі», оманний екстаз «Мавки», цього разу він не втрачав контролю над своїми почуттями, одначе йому непереможно хотілося створити портрет цієї дівчини саме в цьому образі.

В мистецтві вельми багато важить вловити мить, відчутти «енєргію» твору, його дію і навіть... результат. Ця мить буває й оманливою, одначе може привести й до найбільших відкриттів. І Долина хвилювався, напружено стежив за Офелією, він страшенно боявся, що вона «не втримається» на взятій висоті, зрветься, але дівчина йшла неначе по туго натягненій ливні.

Далі все закрутилося в уже звіданому ним один раз впрі. Лєдвє закінчилася вистава — опинився за лаштунками і вмовляв Мирославу (так звали дівчину) попозувати йому кілька сеансів. Дівчина спочатку злякалася, а потім розсміялася й погодилася. Дівчата й хлопці того безіменного театру самі були в пошуках, розуміли своїх колег, а кожне виявлення уваги лєстило їхньому самолюбству. А тут

ще таке виявлення! І вже того вечора він ліпив «Офелію». Глина в нього була, щоправда, вже присохла, довелося довгенько «оживляти» її, а далі робота пішла. Ліпив він скульптуру в натуральний зріст, розраховуючи пізніше посадити або на старовинний стілець, або на широкий пенк (гібіль матеріалу, величезні матеріальні затрати, але про те ледве чи й думав). Він ліпив, а за вікном вітер розгойдував ліхтар, червонуваті відсвіти блукали по обличчю дівчини, це йому не заважало. Диво, але тільки наступного дня, коли після роботи пили з Мирославою-Мірою чай з медом, він роздивився на неї. Вже не як на натуру, а як на дівчину. Худенька, чорненька — типове українське обличчя, а ніжки стрункі, й руки красиві, нервові брівки — над лівою брівкою цяточка родимої плями, в зубі щербинка, і весь час заливається фарбою, спалахувала, але була впевнена в собі і в своїх судженнях. Він чомусь спалахнув теж, і тоді почервоніли вдвох. В перепочинках на наступних сеансах багато читала напам'ять — з Лесі Українки, Блока, Франка (він уперше відкрив для себе, що Франко — тошкий лірик, хоч і читав колись його поезії, проте поет завжди уявлявся йому за «Каменярами»), Сосюрж, сучасних поетів. Читала виразно — відчувався акторський хист, особливо йому сподобалися в її читанні Косиначні оповідання.

В той час біля майстерень дорожники асфальтували вулицю; одного дня обідньої пори, коли вони розійшлися, Сашко непомітно виступив за залізні ворота двору і висипав на ще гарячий асфальт ямкою білих камінців, розіклав їх і вдавив ногою. Й одразу ж засоромився свого дитячого вчинку. Але наступного дня з особливим нетерпінням чекав приходу своєї натурниці. Вона йшла сягнистим кроком, підкидаючи в руці каштан, і раптом мовби спіткнулася, завмерла. Вона прочитала своє ім'я. Хвилину постояла, відтак повернулася й пішла назад. Проте ступила кілька кроків і зупинилася. По тому рішуче, одначе трохи сполохано, попростувала до воріт. Йому свого хвилювання не виказала, а він вдав, що нічого не бачив і нічого не знає. На восьмий день вже можна було зробити перші оцінювання роботи. Долина розумів: йому дуже пощастило. Він не імпровізував, він намагався найточніше передати стан душі дівчини у той хвилюючий вечір, боявся згубити його з пам'яті, але одного погляду на неї було досить, щоб пригадати все, вона мовби підказувала а чи розказувала йому, що в той час творилося з нею. Він знаходив у оригі-

налі потрібну для цього образу чистоту й цнотливість; очі, рот «натури», а відтак і оригіналу свідчили про високу духовність, страждала людина тонка, вразлива й розумна, це не було «сліпе» страждання, воно також осмислювалося розумом.

— Це буде твір для тих, хто не очерствів душею, хто ще може відгукнутися на людське горе,— трохи велеречно, пишаючись уже содіяним і вже мимовільно пишаючись оригіналом, прорік Мірі Сашко. Й це була правда. Вдалося йому уникнути сентиментальності — вічного супутника всіх подібних сюжетів, таке горе вимагало поваги. Це була пластика страждання, портрет закликав глядачів до співчуття чужому горю. Автору вдалося передати напругу тіла, сквану напругу, в скульптурі відчувалося молоде тіло. Глибоко проробивши камінь, він зможе передати це і в ньому.

Мирослава була не вельми зайнята у своєму театрі, й здебільшого вони працювали цілий день. І цілісінький день розмовляли. Одне за одним спадали запинала недовіри, настороги, звичайного бажання утримати в собі свій світ. Вона щиро, всім серцем бажала йому успіху, пройнялася співчуттям до його минулого, яке він їй оповів. Її стежка була коротенька, простенька й чиста: батьки — сільські вчителі — прищепили їй любов до літератури, звідти почалася любов до театру, сцени, грала на інститутській сцені, вдалося поступити до театрального інституту, але місця в театрі по закінченні інституту не знайшлося, от і зібралося їх півтора десятка отаких невдах в самодіяльну студію-театр (більшість з них заробляють на хліб на посадах керівників драматичних та хорових гуртків при заводських Палацах культури, а також виступами на ювілейних вечорах відомих митців, доводиться вбиратися і в шати новорічних Дідів Морозів та Снігуренок, Веснянок та Урожаїв), тримаються на молодечому ентузіазмі та підтримці кількох впливових митців. І кожен плакає надію...

Дуже швидко вони вже переповідали одне одному заповітні мрії... І дуже швидко прийшло кохання. Справжнє кохання, якого Долина до знайомства з Мірою не знав. Воно піднялося над ними, як райдуга, закрутило їх в сліпучий вир, освітивши дні їхнього буття яскравим світлом, в тому коханні воєдино злилося все — артистизм їхніх натур, цнотливість і наївність — саме так, Сашко залишився наївним, як хлопчик, про Мирославу ж і казати нічого,—

вони ходили засліплені, щасливі і впевнені в своєму майбутньому. Несвідомо (а може, трохи й свідомо) ця впевненість впливала з їхньої талановитості, і особливо з результату роботи. Проте кохання не до кінця засліпило Долину, якщо воно засліплює митця, тоді він не контролює себе. Кохання, як і кожна радість, а також страждання не зникають безслідно, їх вибирають з творів інші серця і радуються й печаляться знову та знову тими радощами та печаллями, якими одсміялося і одболіло інше талановите серце. Він вже кохав Мирославу, і це незримо, невідомо яким чином (ніякі академіки не можуть цього пояснити) передавалося в камені. Долина не ховав від знайомих і друзів «Офелії» — ні скульптури, ні оригіналу, і вони висловлювали захоплення тим і тим. Особливо скульптурою. Долина сам відформував скульптуру й ще довгенько працював над гіпсом, аж поки взявся за молоток і троянку. І знову, як і колись, за «Старого у задумі», стало в нього все на останньому пружі — і натхнення, і надія, і віра. Зібравши все, що мав, купив велетенську брилу мармуру й встановив у майстерні. Він любив мармур, любив працювати з ним. Та й який ще матеріал міг краще виразити «Сльозу Офелії»!

Жили вони з Мірою тоді неймовірно щасливо, гарно і трохи міражно. Побут не обходив їх зовсім, у маленькій Долинській кімнатині в комунальній квартирі стояв розгардіяш, вони здебільшого й зустрічалися, й ночували в майстерні. То був у них час відчинених сердець і відчинених дверей. Друзі за вечір вирипували «хату»-майстерню, що увечері доводилося вмикати електричний камін. Вони йшли до Сашка та Міри, а ще — що було особливо приємно — до «Офелії». То було ціле паломництво. Мешканці всіх трьох поверхів випили кільканадцять відер чаю з барвистого орловського самовара Долини і виповіли похвал на кільканадцять рецензій солідних журналів.

— Ти — Роден, чортяко, — сказав йому Фалько. — Мікеланджело тобою заміняти не одважуюся, а Родена... Скажи, хіба це мало?

І хоч у їхньому середовищі подібні перебільшення були звичні — Роден, Сікейрос, Архипенко, — одначе вони дещо означали, та й неможливо сплутати сяйво захоплення з мерехтінням зловтіхи в очах колеги-митця. Тому вогневі зрідні вогонь заздрості, але для автора шедевра вони означають одне й те ж.

— Яка пластичність! — захоплено вигукнув сусід зни-

зу, художник Григорій Пилипенко.— Яка плавність переходів, гнучкість ліній. Яка строгість!

— І яка духовність, яка тремтлива ніжність, напруга,— підтверджувала його дружина Валерія, теж художниця.

І загорялися перед обома — Сашком і Мирославою — колихкі стожари — ворота в світ безкінечного, як здавалося їм, неминучого щастя.

Для Долини настали дні особливої радості: це був не випадковий, знайдений в пітьмі, з підказки, як у «Старому у задумі», успіх, а успіх сталий, тривкий, мистецьки усвідомлений, адже не тільки інтуїція (якщо навіть інтуїція — то мистецька) вела його, він виборів, виболів цей високий щабель усім своїм життям, стражданням та муками, які принесла йому робота з «Мавкою», всіма отими прозріннями, розумінням справжньої суті речей і людей і невмінням оту глибинну суть виявити, «витягнути» з них, означити коротко й виразно. Окрім того, після тих потрясінь йому потрібно було відродитися, відновитися, знову відчутти себе майстром, перебороти страх виліпити чергову сірятину, перебороти опір матеріалу і людської недовіри. І він все це переборов.

Жили вони тоді на Старомонастирській, майже над самим схилом. Сашко видобував з мармуру стражденну, символічну Офелію, жива Офелія сиділа на канапі, вчила нову роль, іноді щось зауважувала скульптору. Сашкові страшенно не подобалися ті зауваження, одначе терпів. Іноді, вечорами, Міра кудись зникала. Знудьгувавшись за нею, Долина кидав молоток, троянку і йшов на високий горб, що нависав над Подолом. То було улюблене Мірине місце. Старий Київ лежав біля її ніг. Старий і древній, якого вже не було. Мирослава тоді захопилася давниною. Розучувала уривки з «Князя Ігоря», з «Аскольдової могили», цитувала рядки з «Пісні про віщого Олега» і з Літопису Нестора. Вона мовби переселилася кудись туди, на Старокиївську гору, блукала по терему князя Святослава, виглядала з походу князя Володимира. Мріяла в тумані низенькими сірими баштами Замкова гора, хлюпала внизу Почайна, гоїдала похмурі, чорні варязькі човни. Над Старокиївською горою стояв мелодійний дзвін, а над Оболюнню ширяли орли.

Іноді вони мріяли удвох. Гарно їм мріялося, Сашко обіцяв Мірі, що обов'язково вирубає з гранітної брили «Кожум'яку», отого велетня, що, розгнівавшись, мимоволі розірвав двадцять чотири волові шкури. Це буде монумент-

тальний образ всіх їхніх предків, не воїнів, а трударів. Міра ж хотіла, щоб він створив образ київського воїна-дружинника. І зірка третьої величини горіла їм над тополею. Так жартома прокоментував її Долина.

— Я хочу, щоб першою,— сказала вона в лад його жартові.

— Перша — ще буде,— майже серйозно відказав він.

Одного разу на них напали хулігани. Міра вхопила по-рожню пляшку, що випадково валялася під кущем, розбира її об дуб і з мовчазною рішучістю затисла в руці смертельно гостру склянну квітку. Сашко озброївся уламком палиці. Хулігани відступили.

Іноді Долина ходив на вистави та концерти, в яких брала участь Мирослава. Особливо йому подобалися її сольні виступи в затишній, завжди урочисто-осійній філармонії. Читати вірші і уривки з творів Мирослава виходила в строгім українським вбранні (сорочка, вишита червоним і чорним, темно-вишнева плахта), вона заворожувала зал якоюсь особливою, притамованою схвильованістю, глибиною почуття, виразністю гри. Їй завжди довго аплодували, музиканти і письменники дарували квіти. Долина трішки-трішки ревнував. І не любив, коли вона залишалася на імпровізовані вечірки, де деякі митці, сп'янівши від сценічного успіху та келиха шампанського, дозволяли собі двозначні жарти на адресу жінок, зокрема Мирослави. Одного разу він побував і на вечірці урочистішій, з приводу ювілею Ольги Кобилянської. Після «Землі», в якій Міра грала одну з третьорядних ролей, учасники вечора і актори зібралися за столами банкетного залу. Гостей зібралося багато, за торцевим столом посадили членів президії урочистого вечора, в основному це були молоді талановиті письменники, скромні й не зовсім скромні, на їхню честь виголошували тости, складали дотепні каламбури. Долина теж потрапив за той стіл, а Міра опинилася за столом загальним, в самому кінці залу. Біля неї сидів старий актор-трагік. Велетенська лиса голова, на якій рештки волосся звисали жмутами, велетенський сократівський лоб, вибалушені очі, важке, посічене, порубцьоване глибоченими зморшками обличчя, величний і неохайний, він так і просився в скульптуру. І Долина подумав, що після «Офелії» виліпить його.

Трагік сп'янів і взяв слово, велично підвівся й говорив довго, велеречиво, намагаючись будь-що принизити тих, хто сидів за торцевим столом. Він говорив, що сучасні мо-

лоді літератори нічого не варті, бо женуться за мпущим днем, що пишуть на догоду публіці, не тямляться в образі й таке інше. Зрозуміти його було неважко: вони благоденствували, а його життя закінчувалося на закрайках сцени, він так і не вийшов на перші ролі й гнівався на весь світ, і було незручно за нього. Але коли б тільки за нього. Зненацька він почав возвеличувати талант Мирослави, підносити його до небес, а на закінчення сказав, що «ось така мистецька квітка дістанеться якомусь нездарі». Очевидно, він зпав, що Міра одружена й що її чоловік сидить за тим столом. Міра схопилася й вийшла, за нею вийшов Сашко. Одначе це були окремі гірчинки в тому солодкому келиху, який вони пили вдвох. Ще не пили, а тільки пригубили, й сподівалися, що дно десь далеко-далеко й келих не спорожніє ніколи.

* * *

Щось тицьнулося Долині під руку, й він здивовано оглянувся. Пес. Чорний, з білими підпалинами над очима. Він щось винохував у Сашка в кишені. Долина пошукав у кишені рукою, але нічого не знайшов, висипав на асфальт кілька засохлих хлібних крихт. Пес докірливо подивився на Долину, позіхнув і побіг до прохідної. Су-теніло. В третьому від Сашка гаражі спалахнуло світло, два продовгуватих пучки світла вихопились із щілини дверей і покірно лягли Долині до ніг. В тому гаражі працює один з пайбільших у світі невдах і упертюхів — Сергій. А може, й з щасливців. Він двічі розбивався на своїй машині вщент. Власне, розбивалася сама машина. І не з якоїсь неуважності чи лихацтва водія. Першого разу — відлетіло переднє ліве колесо. На щастя, на швидкості понад сімдесят кілометрів. Машина перекинулася, наповзла на дерево, погнулася й побилася, Сергій відбився переломом руки. Зрослася рука, й він почав самотужки піднімати машину. Міняти доводилося, власне, все, крім піддону та деяких дрібних деталей. Він розібрав «Жигулі» до останнього гвинтика, відмочував у гасі болти та гайки, перебирав усі вузли, рихтував, що можна було відрихтувати. Мабуть, чоловік не мав грошей на запасні частини, а може, хотів у спокуту відновити все своїми руками. Щойно відремонтував «Жигулі» і виїхав на трасу, у машини, яка йшла навстріч, відмовили гальма, машина мчала правим боком, Сергієві нічого не лишалося, як звернути

у кювет. «Жигулі» тричі обкрутилися навколо осі, в них погнулися навіть стояки, а прив'язаному захисними пасами Сергієві шофери допомогли вийти — заклинило дверцята — й поставили на колеса машину. І ось вже понад рік всі вечори, суботи, неділі та свята в гаражі лунає стукіт та скрегіт металу, шипіння автогену та вжикання терпуга. Сергій ніколи ні до кого не звертається за допомогою — навіть перехилиє на бік машину сам й дуже рідко коли виходить з гаража. Отакий упертий та настирливий.

Долині ж такої настирливості не вистачило. Куцішою виявилася міра душі. Він вже не зміг взятися ні до «Кожум'яки», ні до «Актора-трагіка». Але хіба йому її не вистачило? А може, навпаки? Хіба не віддав він усього себе на захист «Офелії»? Хіба не присвятив їй життя? Все його подальше життя було боротьбою за неї, за Офелію, мармурову й живу. Так, і живу. Мабуть, то була його найбільша помилка. Оригінал не прийняв жертви образу. Страждений, рвійний, веселий оригінал вимагав життя, реального, звичайного, може, позначеного меншими успіхами, однак життя. Але він такою мірою зріднився з образом, що вже не міг відмовитися від нього. Образ став для нього живим. Живим, несправедливо знехтуваним, уполітдженим, оглумленим. І Долина затявся. З тієї миті, як побачив «Офелію» під дощем, і аж до цієї, до цього останнього дощу, він не поступився їй на цятку.

Тоді, біля павільйону, він накинув на «Офелію» плащ, а сам побіг шукати транспорт, яким би можна було завести скульптуру до майстерні. Він не хотів звертатися до Тарасуло, не хотів навіть, щоб до «Офелії» доторкалися руки тих самих вантажників, які виносили її з павільйону. Скульптуру повантажили молоді хлопці — художники. Сашко знав, що вони часто збираються в кафе «Під кленами», побіг туди й, у кількох словах змалювавши драматичну ситуацію, привів їх до павільйону. «Офелію» вантажили з галасом (вже підпили), грюкали в двері павільйону, це скидалося на маленький бунт, а ще більше на хуліганський вчинок. Розпивши з хлопцями в майстерні гіркий могорич, він провів їх, а сам залишився наодинці з «Офелією». Мирослава поїхала на виступ кудись у район, і йому не було з ким розділити гіркоту болю. А так хотілося, щоб ще хоч хтось надпив з тієї важкої чари. Й тоді він пішов до Фалька, майстерня якого також містилася в Лаврі, тільки на горі біля дзвіниці. Фалько при-

гостив його якоюсь особливою — на експорт — лимонною горілкою і детально розповів, як відбувався огляд скульптури. Тільки не сказав, чому промовчав сам, а Сашко не запитав. Вони сиділи в підвальній кімнаті Фалькової майстерні — брудній, запавутиненій, заваленій усіляким мотлохом, але де стояли нова розкішна тахта, напакований всілякими закусками холодильник і кольоровий телевізор. Фалько процвітав. Не проминуло дарма його навчання в Падалки. Мружачи очі, неквапливо потягував горілку, й так само, тільки трохи шаржовано, мружилися над столом на полиці очі молодого сатира — лобатого й щокатого, в буйних чорних кучерях — гумористичний автопортрет Фалька. Сатир мав засвідчувати своєю присутністю, в чому полягає смисл людського життя.

Фалько заспокоював Долину, в якого на душі було як у морозилці Фалькового холодильника, казав, що все уладнається: Крижаного на самоті переконають в його помилці — не можуть не переконати, така робота — просто шедевр, ще скаже своє слово художня рада, й Президія Спілки, і академія, з таким рішенням ніколи не погодяться ні Срібний, ні інші визначні майстри. Й повчав, як треба на світі жити. Не можна всього себе вкладати в майбутнє, життя плине, минає, цитував Камю, який нібито сказав, що попереду немає нічого, окрім могил, навіть слава — пенадійпа, зміниться тип людського життя, й вона згине, отже — живи цією хвилиною, насолоджуйся. Аж не вірилося, що це каже Фалько, який сам нещодавно пережив подібну войовничу драму, невже його та змага нічому не навчила? Виходило, навчила зворотного. Сашко заперечував: жити цією хвилиною — не жити зовсім, тоді немає святинь, немає самого мистецтва. «Твої хотіння — це і є святині. Ти сам, твої бажання, твої хотіння...» — «Мій живіт, мої примхи, мої сексуальні потреби». — «Не утрируй. А якщо хочеш, то якоюсь мірою й так. Візьми хоча б Цілуйко. Це ж Леонардо да Вінчі». — «Зі знаком мінус». — «Так-так, саме це я й хотів сказати. Не відмовляється ні від чого. Зробиць, що хочеш. Портрет сучасного пробивного ювіляра намалює, ювілейну медаль викарбує, малюнки до казочки зробиць, та ще й переінакшить ту казочку на який хочеш кшталт». — «Таких молодців я одсилав би на безлюдний острів і ніколи не вертав назад. Орава бездар накинулася на мистецтво й розтягує по своїх торбах. Бідні ті Кози-дерези та Червоні Шапочки, що з ними тільки не викомарюють отакі невігласи. А то ж

великої сили виховні образи, створені віковичною практикою та досвідом... Як поважати старших, як звикати до праці. А їх — марш, марш на фіззарядку. І всі лізуть до великих. Гадають, що за їхньою допомогою самі стануть великими. Фауст, Мюцхгаузен, Дон-Кіхот, Чехов — екранізують, перемальовують, переінакшують, дописують, вони з ними на одній нозі, ще й попліскують по плечу, бо, бач, ті не знали, що таке мотоцикл і ЕОМ... Не хочуть шукати, не хочуть напружуватися... Паразитують... Стирається індивідуальність. Запозичують за кордоном, та ще й не краще. А ще Достоевський казав: «Коли починають у багатьох народів ставати спільними розуміння зла і добра, тоді вмирають народи, і тоді сама різниця між добром і злом починає стиратися й зникати». — «Ну й хапонував ти шилом патоки». — «Мабуть, трохи хапонував. Але й ти... Невже все, що говорив допіру, — всерйоз?» — «Трохи. Бо так не можна жити однією ідеєю і одним твором. Хоч твір твій прекрасний, я вже казав. Я сам побалакаю з Падалкою та Срібним».

На Падалку Долина ніяких надій не покладав. Не хотілося йому далі залишатися і в Фалька, однак до своєї майстерні, де в чорній п'їтмі біліли мармурові плечі «Офелії», зайти теж не одважувався. Спустився на нижній поверх, і хоч було пізно, постукав до Пилипенків. Вони впустили його.

То були дві талановиті мурахи, великі трударі й великі скромники. Такі великі, що інших подібних Сашко не зустрічав за все своє життя. Повні безсрібляки, жили на воді та лободі, а кілька справжніх шедеврів лежало в комірчині. Й гібіль хороших картин, усіяких заготовок, ескізів. Вони панічно боялися розлучитися з будь-якою своєю роботою, нічого не продавали й рідко коли виставлялися. Григорій Пилипенко так взагалі, здається, не брав участі в жодній виставці, а Валерія вряди-годи подавала на виставку одну або дві картини. А скільки разів мінявся задум, скільки разів перемальовувалося — подумати страшно. Були вони бездітні, й самі як діти, їм байдужі похвали всієї художньої ради, вони цінували лише похвалу одне одного. Й так само ревниво стежили за успіхами одне одного, однак помилки й невдачі не замовчували, а виповідали з суворою відвертістю й прямою. Їхні манери рішуче не схожі між собою, Григорій любив тони холодні, світло, здавалося, замерзало на його картинах, навіть яскраві теплі квіти пригасали на його по-

лотнах, це надавало його картинам особливої строгості, стриманості, навіть урочистості. У Валерії ж все співало і сміялося, і світло, здавалося, перехлюпувало через рами. Отак вони й працювали, їх і цінували, одначе, оскільки трималися свого закутка, поволі забували. Інші з їхнім доробком вже стали б академіками, а їх не рахували навіть у творчому активі.

Пилипенки нагодували Долину вермішелевим супом (вчорашнім, але смачним), із співчуттям вислухали його оповідь про злу пригоду, яка спіткала «Офелію». Долина навіть не заїкнувся на прохання допомогти йому, але саме Пилипенки (вони бачили роботу в процесі її творення) підняли найбільшу бучу, рішуче виступили на його захист. Виступали на зборах секції, подали заяву на Президію, а згодом написали статтю до столичної газети, яка називалася «На захист «Офелії». Одначе й опублікована в газеті стаття вже не допомогла, затятість зайшла надто далеко, Крижаній встиг наwerbувати собі спільників і нейтралізувати впливових захисників «Офелії». Весь цей час, довгі роки — особливо напочатку — Долина гаряче боровся за свій шедевр. Надто йому запам'яталися відвідини Срібного. Той приймав його у своєму домашньому кабінеті, втвореному під гуцульську хату: різьблений сволок, довгі різьблені полиці, оригінальні меблі з пнів та дубових оокоренків. Талановитий майстер Срібний все своє життя обкручувався якимось так, що не взяв участі в жодних розбурханих зборах, в жодному гострому засіданні, не виступив супроти будь-кого й нікого не перевів через перехрестя. Підтримував тільки тих, хто вже сам перейшов. Всім щось обіцяв, робив дрібні послуги та подарунки, більшу частину року проводив у мандрах по риболовецьких та грибних місцях.

Срібний пригостив Долину кавою з таллінським лікером і порадив піти до Крижаного та попросити пробачення.

— За віщо маю просити пробачення? За те, що він невіглас і самодур? — обурився Долина.

— Ну, розумієте... Виникла така ситуація. Він помилився.

— Я піду, але...

— Куди?

— Шукати правди.

Срібний довго бовтав маленькою позолоченою ложечкою в чашечці.

— То — небезпечний шлях.

Одначе пообіцяв поклопотатися за «Офелію», десь щось потім і сказав, але дуже тихенько, так тихенько, що мабуть, його й не почули. І все-таки товариші посприяли Долині, вони влаштували справу так, що скульптуру, вже під іншою назвою — «Причинна», прийняли до одного з музеїв міста. Простояла вона знову ж таки в глухому за-капелку з півроку, милуючи зір одиноких шанувальників мистецтва, які з якогось випадку заникували туди, але зненацька на неї наптовхнувся хтось із помічників Крижаного й доповів йому, що «вона знову плаче, тільки вже в іншому місці». Надійшов короткий і категоричний наказ — прибрати.

З відчаю, прочувши про якусь виставку скульптури в Одесі, Долина продав свої дві останні роботи й купив для «Офелії» квиток у багажне відділення літака. Ця подорож коштувала великих грошей, одначе в Одесі на виставку скульптуру не прийняли — туди надійшла телеграма Крижаного. Довелося везти назад.

В той час, коли він збирався до Одеси, спалахнула поміж ним та Мірою перша сварка. Міра доводила, що без рекомендації художньої ради та міністерства скульптуру на виставку не приймуть, він даремно потратить гроші, виставить себе на посміховисько. Одначе, коли він повернувся, не висловила жодного докору, доглядала за ним, неспаче за хворим, і це ще дужче розсердило його. Він обізвав її курішкою та міщанкою, і вона розплакалася й увесь вечір просиділа в Пилипенків. Він розсердився на неї не стільки за співчутливий тон, за жалість, яку виявляла до нього, скільки за те, що відчув: Міра примирилася з втра-тою «Офелії». Оригінал не приймав жертви образиві.

Мирослава наvertала його на якусь іншу роботу, на той час почали заникувати й деякі брати-художники, які пропонували Сашкові підключитися то до виготовлення меморіалу в якомусь районі або виліпити фігуру для нового павільйону сільськогосподарської виставки, але він посилав усіх до дідька. Він не міг думати про щось інше, не міг полишити «Офелію» напризволяще. Й не тільки тому, що розумів: йому не видобути з себе ще раз такого натхнення, не знайти подібного символу. Шедеври не творяться щодня. Шедевр... він здебільшого один на весь вік. Як і кохання. Зрадити своєму творінню — це зрадити самому собі. В ньому мовби щось замкнулося, мовби заскочило за якусь зазубрину — так заскакує голка на платівці, повторюючи одну й ту ж ноту. Він все дужче вгвинчу-

вався в самотність, йому самому іноді здавалося, буцім він обіклався товстими паками вати, крізь які не долітають голоси. Одначе Мирославин голос Долина почув би. Але вона мовчала. Вона не могла збагнути його розпачу, глибини його втрати, була молода, і їй хотілося звичайної людської радості, сімейного затишку, любові. А вдома, з Сашком, — тільки туск, перегоріла на жужелицю злість, перетлілий вугіль спогадів. Розцвічений всіма кольорами, обрій їхнього кохання спочатку почав пригасати, й дедалі тони темнішали, густішали — аж поки не запанувала повна темрява.

Мирослава все частіше почала пропадати в студії, затримувалася в подруг. Він жодного разу не виказав їй своєї досади, а сам аж зчорнів від самотності. Йому хотілося, щоб вона була з ним, щоб говорила про «Офелію», і тоді, двлячись на неї, він ще дужче впевнявся б, що не помилився, що йому вдалося зафіксувати найвищий злет людського духу, створити шедевр. А вона зраджувала його й себе, вона забула про те своє миттєве страждання, адже то був тільки момент перевтілення, гри, момент текучості людської душі, яку він прийняв за найбільшу сталість. Окрім того, він лише вдавав, що хоче залишитись на самоті. Він не вмів одноосібно володіти світом, він не любив дивитися ні на природу, ні на шедеври мистецтва сам, йому потрібні були ще чийсь очі — й не чийсь, а саме її, Міри; навіть прочитані на самоті поетичні рядки линяли і в'янули в його уяві.

Від немилого минулого,
Від сумного нині
Мак червоний в серці чулому
Перецвівся в сипій.

Саме так, тільки в синій — в сумний і трагічний колір перецвілися в його серці рожеві маки надій і сподівань.

— Я не хочу, не хочу, щоб одна випадковість перекреслила наше життя, — кричала вона.

— При чім тут випадковість? Йдеться про мою честь, мій авторитет митця. Про чесність, порядність взагалі.

— Твоє «взагалі» тут ні до чого. Ніхто тебе не запідозрить в нечесності та непорядності, якщо ти на якийсь час облишиш свої домагання й візьмешся за худфондівське замовлення.

— Чесність і порядність — вони... Ну, їх не латають. Одна щербинка на підшипнику — й машина летить

шкереберть. — І вже тихіше, з болем: — Зрозумій, якщо я відступлюся, то буду змушений... змушений пристати на догму Крижаного в усіх своїх подальших роботах. Тут справа в принципі.

— Я й бачу, що в принципі.

* * *

Долина закурив ще одну сигарету. Вона йому не смакувала — так завжди буває, коли простудишся. Сашкові боліло в горлі вже кілька днів.

«А як же болить їй», — подумав про «Офелію», як про живу. Раптом йому захотілося взяти молоток і розбити своє творіння. Тоді б скінчилося все. Але вдруге таке вчинити він не міг. А втім, яке має значення: розбита скульптура чи ціла? І власне його життя — це ніби розбита скульптура. Чи можна стулити скульптуру? Можна, однак це будуть окремі склеєні шматки. Якщо навіть склеїти так, що буде майже не помітно швів, всі знатимуть: вона стулена з шматків. Це — не єдине ціле. Його власне життя — це та ж скульптура.

Якось осіннього вечора Міра пішла до театру і того ж вечора не повернулася. Сашко лишився в майстерні вдвох з павуком, який сплів свої тенета в кутку за дубовим корчиком, обтесаним під семиголового змія, й то вибігав перевірити свої сіті, то ховався за однією з голів змія. А потім вибіг і сів на самому краю павутини, й Сашкові здалося, що він з похмурою зловтіхою розглядає його. Сашко висмикнув з вінника бадилину, намотав на неї павутину з павуком і викинув за вікно. По тому витягнув з шухляди пляшку «Екстри» й пішов до Фалька. З того вечора він почав пити. Це була довга крута глинява стежка вниз, подібна до одної з тих, які ведуть у хащах з лаврських горбів до Дніпра. Вона то вибігала на згірок, лягала по схилу, то знову стрімко падала вниз, зміїлася, стрибала по корінню, плуталася в дерезі та тернах. Пив з друзями, з випадковими знайомими, а потім почав ходити до гаражів і пити з «Офелією». Давно продав машину й гараж; «Офелія» спочатку стояла в гаражі, він навмисне прибрав її з майстерні, аби не манячила щодня перед очима, того просто не міг перенести, а пізніше не міг забрати її до майстерні — старий будинок у Лаврі знесли, а нової майстерні він не одержав. Друзі намагалися рятувати Долину — одтирали од пляшки, забірали до себе, але він вті-

кав од них, купував чихушку горілки або пляшку вина і йшов до «Офелії». Йому здавалося: вона одна розуміє його. Вона, а не Офелія-Мирослава. Сварки поміж них уцухли, і настало глухе відчуження. Ця, камінна, Офелія забрала Мирославіні мрії, надії на майбутнє, й вона зненавиділа її. Й перестала з'являтися в комунальній квартирі на Старомонастирській. Долина зачасно її ревнував, був переконаний, що вона пустилася берега й підпочує в когось із митців, від кого не відступилася удача. Можливо, так воно й було, бо одного разу зустрів її на дніпровських схилах з високим молодиком у модному костюмі та вузькій вишитій краватці. Такі краватки носять тільки актори, режисери та письменники. Вони розмпулися, вдали, що незнайомі. Одначе Міра спаленіла, як вогонь, здавалося, зараз спалахне й згорить ось тут на горбі. Не спалахнула. І потім уже не прийшла нікоп. Він не отруював себе думками про неї, не боровся сам з собою в п'ятій ночей — така зрада помсти не вимагала. Хоч і була подвійною — йому і створеному обопільно образіві. Сьогодні Долина багатий. Багатий, як Крез. Дві товсті пачки — в одній сто п'ятірок, в другій сто троячок двома тугими цеглинами лежать у внутрішніх кишнях його піджака. Якщо гроші оцадити — скажімо, брати на день по папірцю з кожної пачки, — то попередю — сто сірко-райдужних днів. Кілька разів приступав до нього професор, той, чий гараж з протилежного боку, з пропозицією продати «Офелію». Кілька років тому (тоді професор ще жив у Житомирі й був доцентом) у нього померла дружина, він і досі не спорудив їй пам'ятника. Все відкладав, а матеріали дорожчають, а діти від першої дружини, — у Києві професор одружився вдруге, — вимагали від батька, щоб вшанував пам'ять матері. Нині матеріали стали налто дорогі, та й дістати їх віде. А тут — готовий надгробок, сама тобі скорбота — дівчина оплакує чиюсь смерть (а може, й власну долю, яке то має значення). Вона навіть чимось схожа на покійницю за молодості. Спорудити такий-сякий підмурівок, зацементувати... Діти будуть задоволені. Пропаде ж такий гарний камінь! Зачепить хтось машиною чи й просто одного дня завгар накаже викинути скульптуру на звалище. Вже й так он відкололи шматок з лівого боку мармурового пнища.

Либонь, професор мав рацію. І Долина врешті зголосився на його пропозицію.

І ось тепер він іде вузенькою вулицею, і його настрій — здається йому — гармонує з настроєм інших людей, чиї голоси долітають з відчинених вікон будинків. І долинає звідтіля музика, сміх (сьогодні неділя й місто відпочиває). Мільйони сюжетів, — думає Долина, — щасливих, драматичних, комічних, веселих, нудних, замкнено за цими стінами, добувайся до них і перенось у свої твори. Іноді вихлюпне в якоїсь квартири кусник сюжету, й творці інших сюжетів — сусіди — жують їх на всі зуби. Долучайся й ти!

Думки митця — сірі купи зерна, які весною проростають зеленими врунами. Його зерно вже не проросте. Одначе й це відкриття не схвилювало Долину.

Він повернув до Першотравневого парку. Йде крайньою алеєю, що понад урвищем, і намагається не думати про чергову операцію, яку щойно звершив. Взагалі намагається не оглядатися назад, обірвати липку павутину, яку пряде й пряде в його голові маленький чорний павучок. На одну мить по вже готовій павутині пробіг інший, срібний павучок і пустив тонюсіньку срібну ниточку — думочку про те, що з часом Долина десь заробить грошей і викупить у професора «Офелію». Заплатить вдвічі, втричі або просто спорудить хороший надгробок його покійній дружині й замінить ним «Офелію». Але павучок одразу ж зник, і зникла павутина, Сашко сам не вірив у свої мрії. Він дивився на білі води Дніпра, на верховіття тополь та осборів, які гоїдалися поруч з ним, а стовбурами починалися далеко вниз, й думав про те, що тільки один крок відокремлює людину од вічності. Попереду в Долини хиталися дві постаті, одна низенька, хирлява, в довгополому плащі, взута не по сезону в чоботи-бурки (ще ж тільки золотий вересень), друга — висока, крутоплеча, в дорогій, жовтої замші курточці, без капелюха — густий бобрік сивої чуприни кошлався на вітрі. Звичайні пенсіонери, які часто прогулюються тут. Вони зайняли вузький асфальтовий хідник, і Долина не міг їх обігнати. Висока постать видавалася Долині знайомою, але він не бачив обличчя й не міг відгадати, хто цей чоловік. Та й не вельмі напружував думку. Пенсіонери про щось розмовляли. Найчастіше вони говорять про політику, а також згадують свою колишню службу, точніше, сходинки, на яких стояли колись, і перемивають кісточки тих, хто стоїть на них нині. «Звідки він виник?» — «Його привіз з собою Іван Іванович». Мабуть, щось подібне обговорювали і ці двоє,

бо до Сашка долітали слова «кабінет», «референт», «наказ». Та враз щось мовби відітнуло Долині всі інші думки. Щось в ньому напружилось, просигналізувало про давнє, тривожне, важке.

— До речі, знаєте, як цей парк називався до революції? — повернув убік голову високий. — Шато де Флер. — І вдоволено засміявся.

У грудях в Долини щось затремтіло, а ноги стали важкі, як у лиховісного командора. Вони ніби приростали до асфальту, і їх доводилось відривати силоміць. Він упізнав цю людину — це був Крижаный. Долина знав, що той уже давно на пенсії, його часто бачили в цьому парку: простецький чоловік, любить розповідати анекдоти, підсідає до доміношників та шахістів, комусь навіть довелося спостерігати, як Крижаный підобідував у парку: розіслав на лавочці газету й накладав на хліб тоненько порізані шматочки ковбаси. Тому подивували, хтось навіть поспівчував пенсіонерові — недогодовує вдома дружина. Крихти Крижаный віддавав голубам, ще, казали, взимку він любив підгодовувати синиць, стоїть біля холодного бузкового куща, а на відведену вбік руку сідають синиці й скльовують з неї соняшникове та гарбузове насіння. Всі синиці в «Шато де Флер» знають Крижаного.

— Так от, — вів далі обірвану балачку Крижаный. — Митці! Я на них надивився. Хіба тепер митці! Колись були митці. Благородні, самостійні, сміливі. Уміли себе поважати, уміли відстоювати свої думки, правду.

В цю мить з Долиною щось сталося. Багато разів він пережив у думках подібну зустріч. Він підходив до Крижаного й спопеляв його своїм поглядом, він кидав йому в обличчя найобразливіші слова, навіть плював у обличчя, а зараз... зараз невідь-чому засміявся... Чомусь забулькало в горлі, затрусився живіт, і він закахикав, а далі заготів, як божевільний. Пенсіонери здивовано оглянулися. Низенький спантелчено потирив рукою щоку, а товсте, квадратове обличчя Крижаного раптом поблідло й стало схожим на гіпсову маску. На мить воно закам'яніло, а далі чорні чоловічки примружених у подиві світло-голубих очей звузилися й заметалися, неначе дві миші, сполохані в коморі. Крижаный різко повернувся й хутко, майже підтюпцем кинувся у напрямку Володимирської гірки. Його продовгуватий тулуб тримався прямо й здавався нерухомим, а ноги перебирали швидко-швидко, аж мелькали під-

метки жовтих черевиків. Низенький пенсіонер потиснув плечима й подався за ним.

А Долина стояв і розгойдувався з боку на бік, і навкруги чорними, червоними, зеленими колами розкочувався його регіт.

* * *

Від тих днів минуло понад двадцять років. Виставку робіт Долини, який ще тоді, давно, покінчив рахунки з життям, організували його колишні друзі, колеги, шанувальники його таланту. Ось тільки «Сльози Офелії» на ній немає. А вона б освітила всю виставку, сказала про майстра таке, чого не скажуть всі інші роботи разом.

Шедеври з'являються рідко. Здебільшого вони забирають всю людську душу.

...Студенти розписуються в книзі відгуків про виставку творів талановитого майстра. Розписуюся й я. Ось таким способом.

З М І С Т

БІЛЬ

Повість 5

ОБВАЛ

Повість 189

«СТАРИЙ У ЗАДУМІ»

Повість-пригча 353

«СЛЬОЗА ОФЕЛІЇ»

Повість 459

Юрий
Михайлович
Мушкетик

СОЧИНЕНИЯ
В ПЯТИ ТОМАХ

Том четвертый

БОЛЬ

Повесть

ОБВАЛ

Повесть

«СТАРИК В РАЗДУМЬЕ»

Повесть-притча

«СЛЕЗА ОФЕЛИИ»

Повесть

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Редактор *М. С. Західна*
Художне оформлення *В. П. Мазиченка*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Коректор *В. М. Барташ*

ИБ № 3488

Здано до складання 28.01.88.

Підписано до друку 02.06.88.

Формат 84×108^{1/32}.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 26,04.

Умовн. фарбовідб. 26,25.

Обл.-вид. арк. 28,818.

Тираж 50 000 пр. Зам. 8—63.

Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Мушкетик Ю. М.

М93 Твори: В 5 т. — К.: Дніпро, 1987. — Т. 4: Біль: Повесть; Обвал: Повесть; «Старий у задумі»: Повесть-притча; «Сльоза Офелії»: Повесть. — 1988. — 493 с.
ISBN 5-308-00063-8
ISBN 5-308-00271-1

В четвертий том ввійшли повість «Біль», гостросюжетна повість «Обвал» — про відповідальність людини перед суспільством і перед своєю совістю, повість-притча «Старий у задумі» і повість «Сльоза Офелії» з життя сучасних художників.

М $\frac{4702590200-077}{\text{М } 205(04)-88}$ передплатне

ББК 84Ук7-44